Carte finanţată de MINISTERUL CULTURII

B. P. HASDEU

OPERE

II

Ediţie critică de
STANCU ILIN
şi
I. OPRIŞAN

PROZĂ

SCRIITORI ROMÂNI

EDITURA MINERVA
Bucureşti, 1996

L. Fo-164970

II 699008

ISBN 973-21-0457-0
ISBN 973-21-0458-9

NOTĂ

Volumele al II-lea şi al III-lea, din seria *Opere*, de B. P. Hasdeu, cuprind, pe cât posibil, tot ce a creat autorul în domeniul prozei artistice. În tomul de faţă, am introdus proza publicată de autor în volume, iar în cel următor vom reuni scrierile rămase în periodice şi manuscrise.

Volumul al II-lea conţine următoarele secţiuni: proza literară (*Micuţa,* pamfletele şi povestirile din *Sarcasm şi ideal*), proza istoriografică *(Ioan Vodă cel Cumplit),* memorialistica *(O nevastă romăncă în traiul pământesc şi-n viaţa după moarte)* şi o traducere (*Domnia Arnăutului* de Alexandru Hasdeu). Volumul se încheie cu o *Anexă* cuprinzând, în completare la tomul I, apărut în 1986, câteva poezii cenzurate sau descoperite ulterior de editor.

În privinţa stabilirii textului, ne-am condus după normele de transcriere stabilite pentru întreaga ediţie, publicate la începutul volumului întâi, cu modificările ortografice decurgând din ultimele hotărâri ale Academiei Române.

Aparatul critic conţine trimiterile bibliografice obligatorii, succinte comentarii şi variante. Contribuţia fiecăruia dintre cei doi editori e marcată, la note, prin iniţialele numelor: Stancu Ilin (S.I.) şi I. Oprişan (I.O.).

STANCU ILIN

I. OPRIŞAN

PROZA DIN VOLUME

PROZĂ LITERARĂ

MICUŢA
Trei zile şi trei nopţi din viaţa unui student

Da mihi fallere, da justum sanctumque videri
HORATIUS

Was ever woman in this humour won?
I'll have her... but I will not keep her long!
SHAKESPEARE

ACADEMIA ROMÂNĂ
BIBLIOTECA

PREFAŢĂ

Doamnelor şi domnişoarelor!

Fiindcă nu vă mai pot înşela eu, invidia şi egoismul nu-mi permit a lăsa ca să vă înşele alţii: aşadară, m-am decis a vă închina o doftorie contra vicleniilor bărbăteşti.

Darurile, eroismul şi suferinţa sunt trei puternice magnete pentru a atrage simpatia femeii. Ei bine! Feriţi-vă de a da peste daruri false, peste eroism fals, peste suferinţă falsă...

Să nu o păţiţi ca Micuţa, sau şi mai rău!

Autoriul,
Doctor artis amandi

ZIUA I

Aveam şaptesprezeci ani; eram student în drepturi la o universitate germană oarecare, şi ţineam cu chirie trei odăi *au premier* în casa d-nei Ana Pacht, veche actoriţă în demisiune, a cărei unică fată, d-şoara Maria, copiliţă de şasesprezeci ani, apăruse atunci de curând pe scenă, culegând din capul locului aplauzele publicului iubitor de... domnişoare.

Eu o numeam „Micuţa", deşi era nemţoaică, ba chiar poate pentru că era nemţoaică: pe de parte, ca om, o iubeam; vrea să zică o iubeam pe de o parte; pe de altă parte, ca român, nu-mi plăceau lucrurile şi chiar fetele nemţeşti şi, numind pe frumuşica mea Micuţă, prin însăşi aceasta o românizam ş-o iubeam oarecum şi pe de altă parte.

Ce-i dreptul, era frumoasă! Era frumoasă ca o româncă! Avea nişte ochi... culoarea şi mărimea nu-mi aduc bine aminte. Avea un păr... de seama ochilor. Avea o guriţă... dar de atunci au trecut mulţi ani, şi-n mulţi ani am uitat multe feluri de guriţe! n-am uitat numai că Micuţa mea mi se părea a fi foarte frumoasă, nenchipuit frumoasă, frumoasă straşnic!

Contractul de chirie se rostea aşa: „d. Ghiţă Tăciune va plăti d-ei Ana Pacht câte patruzeci de fiorini pe lună, pentru trei odăi şi pentru câte cinci feluri de bucate la prânz pe zi, între cari ş-un aluat; idem câte o mâncare serile".

A doua zi după mutarea mea în casa stimabilei d-na Pacht, intrai în apartamentele d-ei, despărţite de ale mele prin un lung, îngust şi-ntunecos coridor; făcui o profundă reverinţă, zâmbii şi...

— Ce mai faceţi, cucoană?

— Sum bine; iar d-voastră?

— Nu mai puţin.

— Mă bucur.

— Duduca nu-i acasă?

— Îi la repetiţie.

— Mă rog, cucoană; la câte ceasuri şedeţi la masă?

— La două nesmintit.

— Şi mâncaţi...?

— Se-nţelege!

— Eram să vă-ntreb dacă mâncaţi tot aceea ce-mi trimeteţi şi mie?

— Da.

— Mâncaţi cu gust?

— Ce întrebare!

— O, cât sunteţi de fericită de a putea mânca cu gust!

— D-voastră, pesemne, aveţi stomah dezorganizat?

— O nu; dar îmi lipseşte gustul de mâncare.

— Poate bucatele nu sunt bune?

— Nicidecum; din contra... dar este un lucru la mijloc, cucoană. Nu sum deprins a mânca singur: în societate mâncarea se pare a fi mai gustoasă, gustul se pare a fi mai mâncăcios... Aş vrea dară...

— Să şedeţi la masă cu noi?

— Dacă nu va fi cu supărare!

— Putem începe chiar de astăzi. Aţi fost aseară la teatru?

— Am fost.

— Cum vi s-a părut Maria mea în rolul Gertrudei?

— Nu mi-a plăcut.

— Pentru ce?

— D-şoara joacă cu prea mult foc.

— Şi de aceea nu vă place?

— Da; artistul ar trebui să fie totdauna rece, rece ca dreptul pozitiv, rece ca litera legilor, rece ca pandectele, rece ca...

— Dar fi-va el atunci natural?

— Pentru mine.

— Cum aşa pentru d-ta?

— Natura mea fiind rece, răceala pentru mine e naturală.

D-na Pacht trecuse peste patruzeci de ani; cu toate acestea, ca veche actoriţă „jeune", ea se socotea capabilă a juca orişicând un rol tânăr; aşadar, pentru a vedea dacă sofismul meu e sincer, ea îmi puse mâna pe umăr şi, clipind din ochi, zise cu o voace foarte cvasi-dulce:

— Oare nu glumeşti, amice? eşti rece?

Am lăsat ochii în jos şi m-am închinat cu cea mai mare seriozitate.

— Plecăciune, cucoană.

— Vă duceţi?

— Iertaţi-mă, cucoană; aveţi prea mult foc.

— Eu?

— Nu sunteţi naturală.

Intrând în odaia mea, aprinsei o ţigară şi mă pusei a medita asupra principiilor juridice ale lui Bentham, care cel întâi a descoperit că omul poate să facă tot ce-i place; deodată uşa a scârţiit şi s-a deschis; întorc capul şi văd... un nas! un nas în crăpătura uşei, un nas antediluvian, adecă un nas a cărui mărime covârşeşte în acelaşi grad mărimea nasurilor vulgare, precum mastodontele covârşa pe elefante. Eram să mă sperii; dar auzii tot într-o vreme, răsunând de supt baldachinul nasului, o voace sau, aşa zicând, o zbierare bine cunoscută, şi care mă făcu să ghicesc pe loc pe proprietarul colosalului nas.

— Aicea şade Tăciune?

— Intră, intră, Feldeşule! răspunsei din odaie şi baronul Rosen se afla deja lângă mine.

Baronul Rosen, student jurist şi coleg al meu, era un june bogat, scurt, gros, alb, năsos şi cunoscut obşteşte în societatea universitară sub porecla de „feldeş". Cine nu mai avea porecle! Pe mine, bunăoară, tovarăşii mă numeau „spiţer", zău nu ştiu din care cauză; sau pentru că iubeam parfumurile şi pomăzile, sau pentru că aveam cam adesea nevoie de feliurite doftorii, ca unul ce mă deosebeam din copilărie prin slăbiciunea constituţiunii, sau pentru că curtasem pe d-na Benedeck, frumoasa spiţereasă văduvă, de la care mi-au rămas până acum, ah! drept suvenire, treizeci şi şapte flacoane, mari şi mici, colorate şi necolorate...

Rosen s-a pus înaintea mea într-o poză foarte eroică, cu mâna stângă în şold, cu mâna dreaptă întinsă dasupra capului meu, cu piciorul stâng înapoi şi cel drept înaintat în depărtare ca de o palmă; cu nasul rădicat şi gura căscată. Apoi conversaţiunea s-a început aşa:

— Şiretule!

— O!

— Desfrânatule!

— A!

— Craiule!

— E!

— Vicleanule!

— U!

— Dobitocule!

— I! I! Mai stăi şi tu. Am sfârşit toate vocalele şi am nevoie a recurge la consune. Măi, ai innebunit tu?

— Cum de ai îndrăznit, Spiţerule, să te muţi în casa Anicăi?

— Mă tem că-ţi place cucoana Ana!

— Te provoc la duel.

— Şi la duel, şi la *quadrille!* Despreţuiesc numai solo şi trio.

— Ia lasă gluma la o parte, zise baronul aşezându-se. Îţi place *mademoiselle* Marie?

— *Quelle idée!*

— Nu-ţi place?

— Cum vrei să-mi placă o copilă, un ce nedezvoltat, necopt, neformat, nematur, nedeplin, nesfârşit, nefinit, nepractic, nepragmatic... *ça fait pitié!*

— De ce dar te-ai mutat în casa Anicăi?

— Trebuia, frate, să mă mut undeva.

— De ce n-ai rămas în casa lui Klumpen?

— Vrea să zică tu nu ştii nemica?

— Despre ce?

— O! o istorie foarte lungă! Află că Klumpen a căpătat un gust foarte estetic, de când i-a murit femeia, care era modelul urâciunii: *les extrémités se touchent.* El ţine numai o slujnică, dar frumuşică ca o cadână mahometană,

şi nu numai c-o ţine, dar încă ţine prea mult la dânsa. Se pare însă că şi Frosa lui are un gust nu mai puţin estetic; încât Klumpen, pe care numai doară tu îl poţi întrece în privinţa fizică, nu plăcea nicidecum bietei copile. Mutându-mă în casa lui, — sum norocos cu grisete! — *veni, vidi, vici:* mai pe lung vorbind, chiar de la cea dentâi zi mi-am însuşit *jus servitutis quae in faciendo consistit* asupra Frosei. Trei luni de zile Klumpen nu ştia nemic despre coproprietarul său, şi începeam deja a spera că voi căpăta în curând *jus prescriptionis,* când deodată... Şi aşa mai departe. Precum vezi, Feldeşule, mutarea mea în casa d-nei Pacht n-a fost de bunăvoie.

— M-ai răcorit la inimă, Spiţerule!

— Mi-am făcut datoria, ca Spiţer, deşi în facultăţi nu se-nvaţă farmacopeea feldeşilor. Mai adaug a zice că sum atât de departe de a iubi pe păpuşica ta, încât voi fi gata a-i vorbi în favoare-ţi, a-i iperboliza meritele tale, iperbolice numai în profil; a... *à propos,* de când oare te-au smintit graţiile ei!

— De aseară la teatru.

— La teatru... Hm! Ştii c-ar trebui să-i faci un prezent?

— *Parbleu!* dar n-o cunosc pân-acum. Întrodu-mă.

— Mai târziu. Nu eşti frumos *(c'est peu dire!)* şi deci, pentru a plăcea unei femei, trebui mai-nainte de toate s-o previi făr-a fi văzut, s-o faci s-admire caracterul şi generozitatea ta, să-i apari ca un ideal sublim îmbrobodit într-un real urât. Dentru-ntâi trebui să-i faci un prezent anonim, lăsându-mă pe mine a-i dezvăli la ureche, parcă un secret, numele galantului adorator, adăugând din parte-mi un lung comentariu despre ilustrele tale merite.

— Minunată idee! Vino, Spiţerule, să te strâng în braţe!

— Bucuros; numai ţine nasul mai departe.

Ne-am sărutat şi Rosen, departe de a ghici pe buzele mele vicleana îmbrăţişare a lui Iuda, ieşi sau, mai degrabă, zbură din odaie, rămâind ca să-mi trimiţă fără zăbavă, spre înmânare, cadoul în cestiune.

După ce tovarăşul despăru, m-am uitat la ceasornic: era două fără un patrar.

— Domnule Ghiţă! cucoana Ana vă pofteşte la masă.

— Ah! nici n-am auzit cum ai intrat, Cati! Duduca s-a întors de la repetiţie?

— Da.

— Vorbitu-s-a ceva despre mine?

— Cucoana Ana a spus că i se pare că nu sunteţi... adecă...

— În toate minţile?

— Da.

— Şi ce a răspuns duduca?

— Că aceasta nu se poate spune despre un poet.

— Şi ce a răspuns cucoana?

— Că învăţaţii sunt totdeauna nebuni.

— Şi ce a răspuns duduca?

— A tăcut.

— Şi ce a răspuns cucoana?

— A tăcut.

La masă găsii pe cucoana Ana şi pe duduca Micuţa şezând cu şervetele pe genunchi.

— Am auzit, domnule, c-ai fi având o natură foarte rece, începu duduca.

— Natura mea nu vă place?

— Deloc.

— Atunci nu sunteţi femeie.

— Daţi-mi voie a nu vă-nţelege, domnule filosof.

— Străbunei d-voastre, Evei, plăcuse şerpele, cel mai rece din toate fiinţele. În orice caz, dacă natura mea nu vă place d-voastre, am fost destul de fericit pentru ca ea să placă neneacăi matale. Să fi văzut azi-dimineaţă cu ce ochi dulci...

Cucoana Ana, lângă care şedeam, m-a pişcat de genunchi.

— De ce mă pişcaţi, cucoană?

Întrebarea mea a fost pronunţată cu o naivitate perfectă. Duduca tăcea, dar ochii săi, trecând de la mine la mumă-sa şi viceversa, expremau o curiozitate tragicomică.

— D-ta vorbeşti azi neşte lucruri..., începu cucoana Ana.

— Ei bine, să vorbim despre altceva! Curcanu-i minunat!

— Îi iepure, domnule, nu-i curcan! întâmpină duduca.

— Se cunoaşte că n-aţi studiat filosofia.

— De ce?

— Gustu-i subiectiv; gustul s-află în noi; şi, prin urmare, iepurele d-voastre e curcan pentru mine, de vreme ce subiectul meu simte în acest minut un gust curcănesc!

Cucoana Ana, deşi cam bosumflată, n-a putut reţinea râsul.

— Ai un spirit de contrazicere nepilduit, domnul meu.

— Contrazicerea e cu neputinţă în natură, doamna mea. D-voastră n-aţi citit pe Hegel!

Întră Ditrich — aşa se numea feciorul meu.

— A venit sluga de la domnul baron.

— Mă iertaţi, cucoanelor! sum silit a mă lipsi de societatea d-voastre; să lăsăm pe mâini discuţiile noastre filosofice.

Încă nu închisei bine uşa, când am auzit răsunând vocea doamnei Pacht:

— Ce nătărău!

„Lucrurile merg bine. Norocul ajută pe nătărăi!“ îmi zisei şi-ntrai în odaia mea.

Baronul — model de bunomie — îmi trimise, dupre vorba noastră, un prezent superb: un *nécessaire* femeiesc *d'ébène,* încrustat cu aur smalţat.

Îi răspunsei prin următoarele rânduri:

„Feldeşule!

Mâini la oara Dreptului Penale iţi voi raporta despre rezultat.

Spiţerul manu propria

P.S. Trimite-mi chiar acum sania ta: aş vrea să ies niţel la aer. Ştiu c-ai să şezi la masă, apoi o să dormi... trăsura va fi liberă; prin urmare, aştept.“

Până la acea zi, baronul nu acordase încă nimerui favoarea ce-i ceream prin scrisoare. Peste o jumătate de oară o sanie sta la uşa mea.

— La bariera Blinde-Kuh! strigai viziteului.

Prin acea barieră am fost făcut prima mea intrare în oraş, viind a studia la universitate teoria Dreptăţei, pentru a nu o apleca apoi niciodată în viaţa practică.

În cei dentâi doi ani ai studiului juridic, m-am mutat de şapte ori din casă-n casă. Voiam acum, pe conta baronului, a revedea cele şase locuinţi trecute, reamintindu-mi *en passant* istoria petrecerei mele în fiecare din ele.

— Stânga!

Trecui lâng-o casă cu două rânduri, a cărei *rez-de-chaussée* era ocupat prin cinci blănării. În rândul de sus, cele două fereşti din capăt, am şezut cu trei luni fără patru zile. Celelalte odăi ocupa proprietăreasa: femeie frumoasă, dar de patruzeci de ani; văduva unui bogat neguţitor. Am iubit-o două luni; şi m-am jurat de atunci a nu mai iubi în veci o femeie de ani patruzeci, sau în genere o blănăreasă.

— Dreapta!

Iat-o casă, care nu voi uita-o niciodată. Dasupra şedeam eu, dedesupt Enrieta, modistă franceză, creatură oftigoasă, dar atât de încântătoare, încât mă făcea a crede că oftiga e boala îngerilor. Într-o seară trimite la mine, rugându-mă a nu face vuiet, d-ei fiind bolnavă. Aşa s-a început cunoştinţa. O, zeilor! ce izvor de voluptăţi, purure nouă şi din ce în ce mai fermecătoare! Ea a murit, sau, mai bine zicând, s-a stins peste şapte săptămâni pe braţele mele. Enrieta a fost singura femeie pe care mă pot lăuda a fi iubit până la moarte.

— Stânga!

Ha! iată şi fericita locuinţă a d-lui concilier-titular! realizarea falansterelor lui Fourier. În casa din curte şedeam doi studenţi ş-un impiegat, şi toţi ne bucuram deopotrivă, fără gelozie, fără certe, fără intrigi, de nesecabilile favori ale doamnei, al cărei bărbat era al patrulea tovarăş şi cel de pe urmă!

— Destulă plimbare! înapoi!

Întorcându-mă acasă, am găsit un nou răvăşel de la baron:

„Spiţerule!

Am gândit mult despre modul în care ai putea face mai nemerit ca zâna mea să poată ghici numele adoratorului său. S-ar putea ca ideea mea să nu fie rea. Dacă ea îţi va putea conveni, iată-i esenţa. Vei putea pune în *nécessaire* alăturata aici marcă a neamului meu, ceea ce lesne va putea stârni curiozitatea ei, ş-atunci îi vei putea explica că, dupre cunoştinţile tale eraldice, ea n-ar putea fi decât a baronilor Rosen.

Al tău până la moarte
R."

Scrisoarea o păstrez pân-acum ca model de originalitate şi de stil, mai cu seamă de stil: ceva *à la* d. Rosetti!

D-acum nu mai este îndoială că Feldeşul iubeşte pe Micuţa: un om teafăr n-ar fi întrebuinţat atâte „pot". *Nécessaire*-ul şi sania, lucruri la cari nici m-am aşteptat din parte-i, vin a sprijini această evidenţă.

M-am uitat la marca lui R., întipărită pe un căpeţel de hârtie parfumată *couleur rose*. Scutul stemei nu prezinta decât o stea şeptegrană, figura foarte ordinară în eraldica şvezească.

Am tras clopoţelul.

Marca mea, ca şi numele meu, ca şi natura mea, înfăţişează un *tăciune*. O întipării pe ceara tare dasupra scutului baronului, care, adecă scutul, iar nu baronul, s-a ascuns fript; şi-nchisei hârtiuţa în *nécessaire*.

Această idee poate nu mi-ar fi venit în minte fără scrisoarea Feldeşului, îmi zisei în mine. Adevărata dragoste e inventivă! Acum trebuie să mai pun lucrurile la cale aşa ca baronul să fie încredinţat că Micuţa a primit darul său, că-l iubeşte (pe dar sau pe baron — totuna!) *incognito*, ba că el a şi vorbit cu ea... O aşa mistificaţiune nu e tocmai grea; să recurgem la vro grizetă, care mâini la *bal-masqué*... Ah, Doamne, ce inspiraţie! Rosen are o amantă... Făr-a mă gândi mult, mă grăbii a scri următoarea epistolă polonă:

„*Moja Kochana Pani!*

Am dovezi autentice despre necredinţa amantelui d-tale. Permite-mi a veni chiar îndată, şi-ţi voi pruba lucrul, ba încă îţi voi da mijloace d-a te încredinţa în persoană. În aşteptarea răspunsului, care te interesează, crez, mai mult decât pe mine, sum al d-tale

Anonim"

— Întriga e legată de minune, parcă într-un roman dumasian. Sărmana leşcuţă va juca rolul Micuţăi!

Au intrat Ditrich şi Cati.

— Aţi tras clopoţelul? întrebă Ditrich.

— Da.

— Să v-aduc mâncarea de seară? zise Cati.

— Nu, dragă; dar bine c-ai venit tocmai acum. Eram să trimiţ să te cheme. Iat-un lucruşor, Catincuţă; trebui să-l dai în mâna duducăi. Spune-i că ţi l-a înmânat pe-ntuneric, în coridor, un om pe care nu l-ai putut vedea şi care a fugit, rostind numai aceste cuvinte: *„la mademoiselle Marie* pentru reprezintaţia de aseară". Ţine secretul pân' la o vreme, adăusei vârându-i în mână o bancnotă de cinci fiorini.

Cati ieşi cu *nécessaire* şi, fireşte, cu bancnota.

— Tu, prostule, du-te în uliţa Lorch; caută casa nr. 86, întreabă de doamna Victoria Przikszewska, dă-i în mână, auzi, în mână, această scrisoare, cerând să răspunză. Ce ţi-am spus?

— Că-s prost.

— Adevărat; ş-apoi?

— Că să mă duc în uliţa Lorch.

— Minunat! mai departe?

— Să mă duc mai departe?

— Ba spune mai departe!

— Să caut casa nr. 68.

— 86, gogomanule.

— 86, cuconaşule.

— Şi ce să mai faci?

— Să-ntreb de doamna Chiftoria *Sicşicşicska.*

— Victoria Przikszewska, măgarule.

— Chiftoria *Sicşicşicska,* cuconaşule.

— Întreabă dar numai de o doamnă văduvă polonă; crez că doară n-o fi două văduve polone sub acelaşi acoperimânt!

— Văduvă polonă nr. 86.

— Casa, iar nu văduva, nr. 86, mă-nţelegi acum?

— Şi s-aduc un răspuns.

— Să nu spui cumva cine te-a trămis.

— Atâta?

— Fuga!

Doamna Victoria Przikszewska sau, cum o numea Ditrich, Chiftoria Sicşicşicska, — al patrulea personagiu principale al romanului meu, *ego* fiind cel întâi —, văduva unui căpitan austriac ucis în Ungaria, primea de la recunoscătoarea ocârmuire o pensiune atât de mică, încât, pentru a nu muri de foame spre economia finanţelor statului, ea era silită a întreprinde negoţul frumuseţilor goale şi leneşe. În acest mod trecând, asemenea căscărei, de la om la om, Victoria, într-una din zile, a dat peste Feldeş, şi Feldeşul tot atunci dete peste Victoria. „Ah! zise vicleana polonă, uitându-se galeş în ochii celui mai slut şi mai bogat student al Universităţei, — ah! în zădar am cătat pân-acum un bărbat, care să mă-nţeleagă!" „Oh! răspunse bunaticul baron, topindu-se de focul cochetărielor celor mai rafinate, — oh! în deşert am visat până azi o femeie care să mă iubească! Nu sum cu stare! Nu sum frumos!" „Ai simţiminte dulci, cari sunt destule pentru a aprinde amorul femeiei!" „Ai un chip îngeresc, care e de ajuns pentru a învăpăia dorul bărbatului!..." Victoria a leşinat şi Feldeşul s-a apucat s-o trezească prin o detunătură de sărutări, însoţite, fireşte, de gâdilitoarea frecătură a piramidalului său nas. Rezultatul melodramei a fost că baronul, spre a înlătura sărăcia polonei, o luă în întreţinere cu două mii de fiorini pe an, o trăsură de birjă şi daruri neprevăzute în budget; iar polona, viceversa, spre a înlătura diformitatea baronului, îi hărăzea de porunceală ceea ce *„le beau sexe"*, dupre dreptul naturei ş-al nomenclaturei, ar trebui să hărăzească numai bărbaţilor frumoşi sau, cel puţin, *nostimi.*

Rosen de mai multe ori invita pe intimii săi amici, între cari eu eram primul actor, actor în ambe înţelesurile acestui cuvânt, la ceai la Victoria. Polona cânta din piano şi din gură; vreunul din musafiri o ajuta din flaut sau din violină; vro două-trei amice şi *con-breslaşe* ale gazdei, întovărăşite de *nenorocitorii* lor, încingeau o polcă sau un valţ; vro câţiva studenţi sau militari se puneau la pichet sau la ştos, şi seara trecea pe nesimţite spre mulţumirea tuturor. Nu ştiu dacă, încungiurată fiind de o societate atât de variată, şi scutită de gelozia baronului, omul cel mai lesne crezător din lume; nu ştiu, zic, dacă Victoria, alunecându-se pe calea virtuţei ş-aducându-şi aminte trecutul, n-a avut cumva alţi amanţi secundari, întâmplători sau *gratis*. Prezumţiunea juridică mă face a o presupune ca ideal de credinţă femeiască. Eu unul, pe cinste, nu i-am făcut niciodată curte, nu din amicie pentru baron, nu pentru că frumuşica văduviţă nu mi-ar fi plăcut, ci simplu de lene; Victoria şedea prea departe. O dată numai, dupre a sa dulce rugăminte, i-am scris în album un sonet *ex promptu* în care ziceam, pare-mi-se, cu o pompă prea poetică, că fericirea cea mai fericită este de a fi fericit în fericire.

Ditrich îmi aduse de la Victoria un bileţel cu cuvântul *czekam*, adecă, leşeşte, „aştept“.

— Ad-o birjă!

Aveam pe masă o mască; m-am mascat, am pus în buzunar scrisoarea baronului cu „pot“, din care am şters cuvântul „spiţer“, fiindcă porecla mea era cam universaleminte cunoscută, am aruncat pe umere blana, şi... iată-mă înaintea intrigatei polone, într-un salon baroneşte îmbrăcat, *tête-à-tête*.

— Doamna mea! cine sum vei şti mai pe urmă! Deocamdată, să nu perdem timpul în vorbe. Cunoşti această slovă?

Îi arătai scrisoarea.

— O, Doamne! slova lui Rosen.

— Citeşte!

— Domnule, cine eşti? Spune-mi cine eşti! Om sau dimon?

— Sum prea moral pentru a fi drac; condiţia de om îmi convine mai degrabă; dar vorba nu e despre personalitatea mea, ci numai despre necredinţa baronului: mâini sau poimâini, doamna mea, ai să fii delăsată; o să perzi acele mii de fiorini; ai să rămâi cum ai fost mai-nainte, în intervalul vieţei d-tale între capitanie şi baronie... Eu unul sum în stare a dărma planurile lui Rosen ş-a-ţi întări poziţia; dar trebui să-mi dai o ascultare deplină şi nemărginită. Te învoieşti? Mâini este balul mascat. Trebui să fii acolo. Baronul are să vie de asemenea, din îndemnul meu, pentru a întâlni pe noua sa amantă, pe care tot eu o voi împedeca a ieşi din casă. Costumul lui voi şti mâini şi ţi-l voi arăta în bal. Ceea ce ai să vorbeşti vei şti tot atunci. După ce vei veni, abordează-mă şi spune-mi cuvântul *„czekam“*, pentru ca să te pot recunoaşte. Eşti blondă ca şi iubita lui Rosen, eşti de aceeaşi statură... lucrul va merge bine! Vino la nouă oare tocmai; m-ei vedea plimbându-mă cu mânile pe pept *à la* Napoleon, ş-apoi am să fiu necostumat, cum mă vezi acuma.

— Ascultă, mască. Dacă vei izbuti a-mi înlănţui pe Rosen, apoi...

— Apoi?

— Cum ţi se pare, oare sum eu frumoasă?

— Să presupunem că-i aşa, pentru a ne feri de dispute economico-politice despre valoarea relativă a două mii fiorini...

II
ZIUA A DOUA

Toată noaptea am visat neşte năzdrăvănii şi fantasmagorii de cele mai curioase, precum se întâmplă, în genere, dup-o zi plină de agitaţiune. Mi se părea a fi soră cu doamna Przikszewska; duduca Micuţa se metamorfozase în bărbat, ceea ce, în adevăr, i se cam prilejea câteodată pe scenă; baronul Rosen mă curta pe mine, adecă pe exemplarul meu femeiesc; duduca Micuţa, se-nţelege, ca un tânăr ce era, curta pe Victoria. Nu mi-amintesc toate peripeţiile dramei; ştiu numai că ea s-a încheiat prin două cununii de tot în caracterul visurilor: Micuţa s-a însoţit cu Przikszewska şi eu cu Feldeşul.

La 9 ceasuri mă-ndrumai spre universitate. Aveam oara Dreptului penale. Profesorul, — un june cu ochilari pe nas, cu nasul rădicat în sus de frică să nu-i pice ochilarii, ceea ce — rădicarea nasului — îi era lesne de făcut din cauza uşurităţei căpăţânei întregi, — profesorul ni explica acum importanta cestiune *de adulteriis,* şi ni dezvolta, ca de pe carte, teoria celebrului criminalist german Feuerbach, cum că violarea unei femei e fiziceşte cu neputinţă. Spre încheiere, el a surâs ş-a zis cu un aer de profunditate: „eu unul, domnilor mei, mă unesc cu opinia lui Feuerbach numai întrucât priveşte pe bărbaţii fiziceşte neputincioşi“.

— Domnule profesor! mi-ţi da voie a cere o dezlegare? dezlegare în înţelesul juridic al cuvântului, zisei rădicându-mă.

— Mai ales, domnule.

— Legile romane, în cazul adulteriului, vorbesc numai *de jure patris vel mariti...* prin urmare, este iertat a viola o fată, adecă o femeie fără bărbat, care, totodată, ar avea numai o mumă — văduvă?

Făcând această întrebare, eu gândeam, fireşte, la duduca Micuţa.

— Cestiunea e foarte gravă, răspunse profesorul, apăsând ochilarii care se pregăteau, pare-se, a sări de pe nas, pentru a întâmpina la cazul meu prin un alt *caz.* Cestiunea e foarte gravă. În lecţiunea viitoare o voi dezbate exegetic cu ajutorul testurilor pozitive şi filosofice.

În acest moment răsună clopoţelul, şi profesorul ieşi din clasă buiguind fraza: „cestiunea e foarte gravă, foarte gravă...“ Pesemne, şi el avea vro duducă Micuţă!

— Ei bine, Spiţerule! făcut-ai ceva? şopti baronul Rosen abordându-mă.

— Mai mult decât s-ar fi putut aştepta; ea îţi dă un *rendez-vous* deseară la *bal-masqué.*

— *Est-ce possible?*

— I-am spus că eşti frumos ca un persian, că eşti înfocat ca un arab, c-o iubeşti ca un turc, nici mai mult nici mai puţin; în fine, te-am prefăcut într-o minune orientală. Spre a nu mă dezminţi, trebui să fii mascat şi să-ţi cunosc costumul de mai-nainte, pentru ca s-o pot preveni.

— Voi fi drapat în flutur.

— *Admirable!* Vino la 9 trecute; ea te va aştepta. La bal te voi lămuri mai bine despre toate.

— Prezentul i-a plăcut?

— E încântată.

— Nu şezi azi cu mine la masă?

— Iartă-mă; am mai multe trebi... uitat-ai amorul meu pentru Frosa lui Klumpen?

— *Fi donc!* o slujnică...

— *De gustibus non est disputandum.* Mie îmi plac florile câmpeşti; ţie florile cu miros; nasul tău uşor înghite orice aromate, al meu se teme de guturai! Adio!

— *À revoir, mon cher! à revoir!*

Mai tăgăduiască cineva cum că norocul nu e *causa causans* a tuturor noroacelor! Abia făcui câţiva paşi de la columnada universităţei, intrând în uliţa Milchbrei, cum deodată zăresc pe Micuţa ieşind dentr-un magazin, urmată de Cati, care ţinea într-o mână o legătură şi în cealaltă o păreche de papuci. Aleasa inimei mele mergea repede înainte, lăsând în stratul de zapadă urmele unui piciorüş fabulos, ş-ascunzându-şi năsuşorul în moşon, asemenea păseruicei, când îşi adăposteşte căpuşorul în căldura aripioarei. Precum vedeţi, şi iarna are o poezie a sa, diminutivă ca a lui Alecsandri, pe care trebui s-o căutăm în zapadă şi în moşon.

— Îmi pare bine că te-am întâlnit, domnişoară. Sum sigur că însuţi ai fi dorit să mă vezi în *tête-à-tête,* pentru ca să-mi poţi face două întrebări despre cari ai gândit ş-ai visat toată noaptea.

— Cum ştii d-ta gândurile şi visurile mele, domnule Ghiţă? întrebă Micuţa cu o voace tremurândă, care dovedea că zisa mea, bazată în parte pe un fapt pozitiv, şi-n parte pe o inducere psicologică, a lovit-o drept în inimă.

— Vra să zică, am ghicit? nu-i aşa? zisei zâmbind.

— Eu n-am spus aceasta, apucă înainte Micuţa, lăsând ochii în jos... Însă aerul de siguranţă cu care m-ai abordat a putut cu tot dreptul să mă minuneze.

— Să nu făţărniceşti în zădar, domnişoară; eu sum un feli de năzdrăvan; e prea greu ca neştine să ascundă orişice de la mine. D-ta ai gândit ş-ai visat toată noaptea despre *nécessaire d'ébène* ce l-ai primit aseară şi despre curtea ce mi-ar fi făcut neneaca d-tale ieri demineaţă, când erai la repetiţie. Trebui să recunoşti adevărul.

— D-ta mă sperii, domnule! Cum de ai putut pătrunde în cugetul meu? Cum de ai aflat despre *nécessaire?* De unde această schimbare în manierile d-tale? Ieri aş fi jurat că eşti...

— „Poet“, cum m-a numit doamna Ana. Ieri nu făceam deosebire între curcan şi iepure, şi astăzi citesc în fundul inimilor; ieri mă lăudam cu răceala naturei mele şezând într-o odaie călduroasă, şi astăzi vorbesc cu foc călcând pe gheaţă... Vrei oare să-ţi lămuresc această cimilitură?

— Cu orice preţ!

— Seara la *bal-masqué* întreabă-mă şi vei afla, cam pe la zece oare. Ieri mă credeai prost, acum mă socoţi geniu; peste puţine ceasuri mă vei vedea nici una, nici alta, dar ceva mijlociu. Aşadar, te salut în aşteptarea a treiei „schimbări la faţă“.

Micuţa îmi întinse mânuţa sa, palpitândă de frig sau de emoţiune, nu ştiu; o strânsei cu aprindere şi ne despărţirăm pentru a nu intra în casă împreună.

Tactica mea ostăşească în privinţa duducăi Micuţei se baza pe o observaţiune filosofică foarte veche, ce o cunoşteam în teorie prin studiu, mai-nainte de a o fi adeverit în practică prin un şir de experimente. Bărbaţii, afară doară de poeţi, şi încă de poeţii cei fameni, când iubesc o femeie, o iubesc numai ca pe o femeie, ş-adesea o iubesc chiar mai puţin; femeile, din contra, iubesc deobşte un ideal, un ce mai pe sus de natura omenească, un înger sau un drac, ca Jannele d'Arc din veacul de mijloc, dar niciodată un bărbat cum sunt bărbaţii. Scelerateţa cea mai neagră atrage mai degrabă amorul unei femei, decât o onestitate mediocră a unui nici-turc-nici-turlac. De aceea hoţilor şi tâlharilor celor vestiţi nu le-au lipsit amante de foc, pe când un preşedinte de municipalitate sau un prefect de poliţie ordinarminte nu sunt iubiţi nici chiar de legiuitele lor jumătăţi. Voieşti oare, cititorule, ca să te iubească sexul, sau, cum zice d-l Cipar, *sepsul* frumos? o voieşti? fii totdeauna *prea: prea* în dreapta, *prea* în stânga, *prea* în mijloc, *prea* denainte, *prea* denapoi, tot *prea* şi *prea*, în bunătate, în răutate, în idei, în fapte, în vorbe, în aprindere, în răceală, *in omnibus rebus et aliis quibusdam!*

Credincios sistemei mele, la masă am fost *prea* tăcut; şi mersul conversaţiunei semăna, prin monotonie şi delicateţă, cu al unei tragedii franceze în versuri; bunăoară:

MICUŢA *(către mine)* — Vă duceţi deseară la bal?

EU *(către Micuţa)* — Da.

ANA *(către mine)* — Veţi fi mascat?

EU *(către Ana)* — Nu.

MICUŢA *(către mine)* — Sosu-i prea sărat, nu-i aşa?

EU *(către Micuţa)* — Da.

ANA *(către mine)* — Poate vreţi mai bine castraveţi.

EU *(către Ana)* — Nu.

MICUŢA *(către mine)* — Dimineaţa a fost foarte rece.

EU *(către Micuţa)* — Da.

ANA *(către mine)* — Aveţi obicei de a dormi după-masă?

EU *(către Ana)* — Nu...

De la masă la universitate, de la universitate la biliard, de la biliard acasă: sunt acţiunile cari au împlut timpul meu până la opt oare de seară. Aşteptam cu nerăbdare minutul bătăliei, din care speram a ieşi încununat... ba tocmai nu, căci cununiile nu-mi plac de fel: speram, cum ar zice francezul, *avoir le dessus*; cu un simplu *le dessus* mă mulţumeam mai bine decât cu o mie de cununii! Locul bătăliei era plănuit la *bal-masqué*, care se făcea obicinuit în cele trei saloane ale clubului; duşmanii mei, de naţii deosebite, erau numeroşi: baronul, Przikszewska, Micuţa; stratagema mea consta, ca a tuturor hatmanilor mari, începând de la Cocles, întru a-i combate în timpuri şi cu arme diferite, dupre oportunitate; sau, potrivit politicei lui Machiavelli, de a face astfel, ca ei să se scarmene unul pe altul, rămâind ca eu să culeg apoi folosurile luptei.

Punct la 9 ceasuri stam lângă uşa salonului dentâi. Aveam pe faţă un *domino*. Purtam paltonul, în care vizitasem aseară pe Victoria, şi ţineam mânile pe pept *à la Napoléon*. Dodată, răsună la urechea mea cuvântul *czekam*.

— Te aştept, dragă.

— Baronul e aice?

— Trebui să vie îndată, o să fie costumat în flutur.

— *Aceea* n-are să vie?

— Fii liniştită. Amanta baronului se cheamă Maria Pacht, actoriţă, şi, totodată, lucru de mirare! domnişoară. O cunoşti?

— Mă mai întrebi! cine nu cunoaşte creaturi de acelea!

— Fii cu sânge rece. Baronul îi trămise ieri un scump *nécessaire d'ébène* încrustat cu aur. Pân-acum el o cunoaşte numai din vedere şi n-are de la ea nici un semn de înţelegere. Cată să joci bine rolul Mariei. Spune-i c-ai primit cadoul, mulţumeşte-i, făgăduieşte-i, şicanează-l, intrighează-l, fă ce-i vrea, eşti meşteră; numai...

— Numai?

— Vei strica totul de-ndată ce-l vei întreba despre numele meu; trebuieşte numai atâta, pentru ca el să priceapă că joci un rol străin.

— Şi numele tău, oare, nu-l voi afla niciodată?

— Uitat-ai făgăduinţa de aseară? Când voi cere împlinirea ei, atunci vei şti cum mă cheamă.

— Mă iubeşti dară?

— Ba.

— Apoi nu vei cere niciodată ceea ce ţi-am promis.

— Nu te iubesc, dar îmi placi; şi de la plăcere pân' la iubire e un singur pas; dar pune-te ceva în laturi: nu vezi cum mă caută fluturul nostru?

Victoria s-a depărtat.

— Iubite domino! nu eşti cumva spiţer?

— Tocmai; sum spiţer din casa Anicăi tale.

— Ea-i aice?

— Cine? Anica?

— Dă-o dracului! *mademoiselle* Marie.

— Acum văd că eşti un flutur din cunoştinţile mele; vreau să zic, un feldeş metamorfozat în flutur, un „avatar", cum ar zice profesorul nostru de limba sanscrită.

— Bravo! acum recomandă-mă, frate Spiţere, la îngerul meu.

— Trebui să te previn, mai-nainte de toate, despre un lucru de prima importanţă.

— Spune.

— Îţi aduci aminte istoria mea cu Frosa lui Klumpen?

— Scuteşte-mă, pentru mila lui D-zeu! mi-o repeţi de trei sute de ori pe zi! nu te pot întâlni fără ca să auz îndată numele acelei nenorocite!

— Ce să fac, dragă Feldeşe! o iubesc. Dar să venim la vorba noastră. Mutându-mă în casa cucoanei Ana, mă temeam ca nu cumva s-ajungă la ştirea-i scandalul meu cu Klumpen. Tu înţelegi că, având o fată mare, ea n-ar fi suferit pe un locatar... Deci, în contractul nostru mi-am schimbat personalitatea, încât muma şi fata mă cunosc sub nume, poreclă şi profesie imaginare de Teopomp Perepetuevici, student de medicină. Caută dară, pentru propriul tău interes, a nu mă dezminţi.

— Îţi promit.

— Mai bine de toate, nici să vorbeşti despre mine.

— Fie şi aşa.

— Parola?

— Parola.

Îl luai la braţ ş-am înaintat la Przikszewska.

— Frumoasă mască! iată generosul tău adorator, celebrul flutur înamorat de floarea nurilor tăi, şi însetat de dorinţa de a întinde asupra-i splendidele sale aripi.

— Domino ţi-a spus adevărul cel mai pur, idolule inimei mele.

— Dă-mi dar braţul tău, încântătorule fluturaş, şi uită pentru această seară origina ta orientală, pentru a vorbi cum se vorbeşte în Europa.

— Vă las să gustaţi plăcerea dialogului; m-aşteaptă alte măşti mai puţin poetice.

Zicând acestea, mă repezii în sală, unde mă aştepta Ditrich.

— Lasă blana în garderobă, îmbracă paltonul meu, pune pe faţă acest *domino*, şi plimbă-te prin saloane; dar să nu vorbeşti cu nimene nici un cuvânt, chiar de ai asurzi de întrebări. Mă-nţelegi?

Apoi reapărui în salon, ca un personaj din nou venit, lăsând pe amuţitul Ditrich a juca bine-rău, dar în tăcere, şi prin urmare într-un mod foarte filosofic, vechiul meu rol.

Am trecut în salonul al doilea, ferindu-mă d-a fi însemnat de către Feldeş, care şoptea nu ştiu ce la urechea falsei sale Micuţe.

— *Poète! vous cherchez des sujets?* mă-ntrebă o mască.

— *J'en trouve un bien mauvais devant moi.*

Încungiurai salonul al treilea.

— Spiţereasa Benedeck moare după tine, îmi zise în fugă un domino.

N-are decât să citească pe *Bolnavul imaginar* al lui Molière: *saignare, purgare, clysterisare!*

Mă-ntorsei în salonul al doilea.

— Vrei să-ţi povestesc viaţa ta de la leagăn şi până-n seara de astăzi? îmi zise o circaziană.

— Te iert pentru depărtatul trecut: spune-mi numai ceea ce am făcut de ieri şi până astăzi. Vezi că taci? eşti dar mufluză de parolă, şi te las ca să te îndrepţi în opinia publică.

Apropiindu-mă de uşa salonului întâi, văzui intrând două măşti proaspete. Una, mai naltă şi mai grasă, purta o rochie lungă de atlas mohorât ş-avea pe cap un feli de coroană aurită cu dinţi; cealaltă, mai subţire şi mai mică, era îmbrăcată în rochie scurtă de atlas verde deschis, cu un spenţer de catifea pimbie ş-o cunună de flori artificiali pe cap. Câteva cuvinte, întrauzite din gura măscuţei verzi şi adresate către masca mohorâtă, mă făcură a ghici pe ambe.

— Lasă-mă să intrighez un pic pe nătărăul dumitale, zise cea dentâi.

— Cum îţi place, dar sum încredinţată că peste cinci minute o să începi a căsca, răspunse cealaltă, depărtându-se.

Apucai braţul măscuţei.

— Ai venit să-mi ceri seama, Marie?

— M-ai recunoscut?

Apoi luai braţul Micuţei, iertându-mi, drept precuvântare, a-i strânge mânuţa, care tremura în palma mea, dupre o expresie nouă în asemenea cazuri, ca un peştişor prins în reţea; şi ne aşezarăm într-un colţ al salonului, unde o uriaşă columnă arunca asupra-ne binefăcătoarea sa umbră.

Micuţa tăcea.

Când o femeie amuţeşte deodată în ajunul unei răstălmăciri amoroase; când, veselă şi glumeaţă până atunci, ea pleacă ochii în jos, sau se face a juca cu aliseda ceasornicului... e semn bun! ea au deja iubeşte, au presimte răsăritul dragostei. Crescut în şcoala poeţilor latini, adăpat la adâncele izvoare erotice ale lui Ovidie, Petronie, Properţie etc., eu cunoşteam din copilărie, ca pe *Tatăl nostru, meteorologia* amorului; şi, văzând tulburarea fetei, îmi zisei în gând: o am!

Mânuţa Micuţăi se afla tot încă în a mea. Mă uitai în jur şi, însemnând numai dosul a două măşti cenuşii, cari steteau mai aproape de locuşorul nostru, prin o repede mişcare, o mişcare, a cărei repejune se poate alătura doar cu lovitura unui pumnar italian, întipării pe degetele copilei o sărutare de foc, ca toate acelea prin cari se-ncepe o iubire şi cari, vai! sunt cu neputinţă mai în urmă.

Micuţa iute îşi retrase mâna şi se sculă în picioare:

— Văz, domnule, că nu meriţi încrederea mea; adio.

Atâta numai aşteptam, pentru a pune în lucrare planul, artisticeşte concertat de mai-nainte.

— Adio! Ţi-am spus fără cuvinte, prin o singură sărutare, ceea ce trebuia să ştii: te iubesc! Adio! adio, Marie!

Zicând aceasta, mă rădicai cu demnitate şi despărui în vălmăşagul măştilor ce năvăleau din ce în ce mai numeroase cu apropierea miezului nopţei. Apoi întorsei capul şi zării pe Micuţa reaşezându-se gânditoare în misterioasa noastră poziţie din dosul columnei.

Tocmai atunci trecu lângă mine Feldeşul cu Przikszewska.

— Vi-to no-ta că-ta am-tu să-ta ţi-to spun-tu ce-to va-ta, zisei baronului în argotul studenţilor, care se cuprindea în aceea ca silabele să se desparţă şi după fiecare din ele să se adauge unul din aceste trei postpuneri: *to, ta, tu;* anume: *to* după vocalele *e* şi *i*, *ta* după celelalte vocale, şi *tu* după consune; încât frazul meu însemna simplu: vino că am să-ţi spun ceva. Numai optsprezeci *burşi* în întreaga universitate vorbeau în perfecţie şi cu o iuţeală neauzită în această limbă, ce noi o numeam *totatutică*. Eu şi Feldeşul eram recunoscuţi ca doctori între ceilalţi.

— Cum să las singură pe Maria? răspunse baronul.

— Trebui să-mi faci această slujbă pentru zece minute.

— Dar, scumpul meu...

— Lasă-mă dară pe mine să-i spun cu oarece la ureche.

Şi trecând din partea Victoriei, îi şoptii leşeşte:

— Domino, *czekam* te aşteaptă în salonul al doilea, lângă a treia fereastră.

— Vra să zică, d-ta îmi cunoşti secretul, domnule Ghiţă?

— Se vede că aşa. Lasă braţul lui Rosen.

Victoria simţi că orice împotrivire la cererea mea ar fi fost primejdioasă şi, strângând mâna Feldeşului, ea îi zise:

— La revedere, amoraşul meu; până la viitorul bal mascat.

— Cum? pân-atunci nu ne-om mai întâlni, îngerul meu?

— Nu ştiu; nu pot făgădui; nu atârn de la mine.

— Neomenosule! cum să nu ai tu milă de patima mea, de focul meu, de chinul meu, de...

— Îndatorire pentru îndatorire, iubite Feldeşe. Ţi-a venit rândul a-mi pruba amicia ta. Vezi acea mască, verde-pimbie din dosul columnei?

— O văz; dar ce-mi pasă mie...

— Ţie nu, fireşte; căci ea... ea nu este Micuţa! dar mult îmi pasă mie, fiindcă încep a o iubi şi trebuie să-i dovedesc amorul meu, până acum respins, prin un ce eroic, care răpeşte şi supune inimile femeilor. Abordeaz-o şi fii scandalos cu ea; eu mă voi apropia atunci şi te voi provoca la duel; tu-mi vei da carta şi eu îţi voi răspunde cu a mea... De la sine se-nţelege că duelul va fi numai imaginar! se cere efectul şi nemica mai mult!

— Vei fi mulţumit!

Şi baronul merse repede spre Micuţa, pe când eu însumi mă furişai după columnă, auzind şi pândind totul, dar fiind totodată nevăzut de către biata păseruică.

— Te cunosc, măscuţă, zise Rosen, aşezându-se lângă Micuţa. Ce de mai fiorini stors-ai de la mine! Aş vrea să ne rennoim cunoştinţa...

Sărmanul baron nu ştia cu cine vorbeşte. Auzindu-l, eu abia îmi puteam reţinea râsul.

— Te-nşeli, domnule, răspunse Micuţa cu o voace dispreţuitoare şi voia să se scoale.

— Ia lasă, puică, marafeturile la o parte, întimpină baronul, apucând-o de talie.

În acest moment apărui eu, parcă trecând din întâmplare, fără însă a mă uita la actorii scenei.

— Domnule Ghiţă! zise cu tulburare Micuţa. D-ta mă cunoşti şi, prin urmare, eşti dator a mă apăra.

— Până la moarte, domnişoară! Cine eşti, domnule? adăusei, puind mâna pe umărul baronului şi măsurându-l cu mândrie de la cap până la picioare. Cine eşti? răspunde!

— Ia, sum o mască, precum mă vezi, şi te poftesc, prietene, să-mi slăbeşti umărul, căci, zău, nu sum prea răbdător!

— Mă jur că nu te voi lăsa să faci un pas, auzitu-m-ai? mai-nainte de a-mi declara numele tău.

— Această declarare oare va avea ea urmări? trebui s-o ştiu pentru ca să nu-mi perd vorba în vânt, domnul meu.

Baronul îmi întinse carta sa, şi eu, lăsându-i umărul, îi dedei p-a mea.

— Mâini la opt ceasuri ne vom întâlni, domnule baron.

— Pentru plăcerea dumitale, domnule Tăciune.

Am rămas iarăşi faţă-n faţă cu Micuţa; dar, mulţumită politicei mele, împrejurările s-au schimbat cu desăvârşire. Acuma frumoasa mea privea în mine pe un cavaler din evul mediu, gata a jertfi zilele pentru o singură slabă mişcare a mânuţei sale. Cine ştie, gândea ea în sine, dacă-l voi mai vedea vreodată! cine poate ghici dacă mâini dimineaţă glonţul sau sabia adversarului nu-l vor întinde mort pe câmpul luptei: şi eu, numai eu sum cauza...

— Ghiţă! zise cu-nduioşare Micuţa, tu nu trebui să te baţi, eu nu vreau, eu nu-ţi dau voie.

Precum vedeţi, într-o scurtă minută, din „domn" am devenit Ghiţă, din „dumneavoastră", *tu*.

— Ce auz, Marie? Nu mă-nşel oare? Tu ai vrea să trăiesc? tu mă iubeşti?

— Făgăduieşte-mi că nu te-i bate.

— E cu neputinţă! onorul mai pe sus de toate! Fi-voi demn de dragostea ta, dacă m-ei vedea tremurând ş-ascunzându-mă denaintea armei unui om, provocat de către mine însumi?

— Dar dacă el te va ucide?

— Voi peri voios, ducând cu mine în mormânt credinţa că mor iubit de tine!

— O, Doamne!

— Această întâlnire, oh! poate să fie pentru noi cea de pe urmă, Marie; de aceea, am o rugăminte...

— Ce să fac? nu ştiu ce să zic!

— Dacă baronul mă va ucide, trămite la tatăl meu, a cărui adresă o vei găsi între hârtiile mele, acest inel cu marca familiei, care trece în neamul nostru de la părinţi la fii. În saltarul de sus al biuroului, vei afla zece mii de fiorini în bilete de bancă şi actul de danie pe numele tău...

Să nu gândiţi, domnilor, cum că, în adevăr, saltarele mele ar fi văzut vreodată măcar zece mii de parale; însă, în ajunul unei morţi care nu era să se-ntâmple, interesul meu cerea ca să dau o idee cât mai frumoasă despre starea mea financiară. În aşteptarea biletelor promise în nefiinţă, prezintai acum Micuţăi inelul meu; ceea ce era încă o viclenie; căci de pe tăciunele marcei, iubita mea recunoştea, fără ca să i-o fi spus eu însumi, călcându-mi oarecum fireasca modestie, cine anume e dănuitorul celebrului *nécessaire*.

Micuţa plângea sub mască.

— Recondu-mă acum la mama; şi...

Aici glasu-i s-a rupt ca o coardă, din care artistul voieşte a scoate neşte sonuri mai pe sus de puterea instrumentului.

— Şi? ai zis „şi", sufletul meu? n-ai sfârşit...

— Şi dacă moartea te va cruţa... îţi voi jertfi rămăşiţa vieţei.

— Nu-ţi vei întoarce cuvântul?

— Nici în astă, nici în ceea lume!

După un jurământ atât de pompos, începurăm a căuta prin saloane pe rătăcita doamnă Pacht, pe care am găsit-o,

în fine, intrigând pe un consiliar de stat cu capul alb şi pleşuv ca al sfinţilor.

Aci ne-am mai strâns de mână ca nealtădată, şi mă depărtai, după ce auzisem cuvintele Micuţăi către d-na Ana:

— Hai acasă! mă doare capul...

Bravo! iată ce se cheamă a face treburi! Ulise în *Odiseea* n-a fost mai isteţ în născocirea şi gruparea stratagemelor!

Astfeli cugetam eu cu mândrie, căutând pe feciorul meu în toate unghiurile clubului, până ce-l zării, tocmai în salonul al treilea, strâmtorat într-un colţ de către amăgita Victoria, care, luându-l de pre costum drept mine, îi povestea ruseşte, franţuzeşte, leşeşte şi nemţeşte conversaţia sa cu Rosen, şi-n zadar cerea de la el povăţuiri mai departe; căci ascultătorul Ditrich, ţiind aminte porunca, nu răspundea nici prin cel mai mic cuvânt.

— Ah, iată şi d-ta, domnule Ghiţă! Fiindcă-mi cunoşti taina, spune-mi, pentru mila lui D-zeu, ce s-a întâmplat oare cu prietenul d-tale? Închipuieşte-ţi că de două ceasuri intrebuinţez în deşert toată elocuinţa mea, pentru a scoate din gura lui măcar un singur son.

— Aşa-i politica amicului meu, dragă măscuţă. El va vorbi la timpul oportun, iar până atunci nu vei putea stoarce de la dânsul nemic, căci amicul meu e mare diplomat!

Şi plecându-mă la urechea lui Ditrich, care asculta cu uimire laudele ce-i dam şi cari el nu le înţelegea, îi zisei:

— Ia blana ş-aşteaptă-mă afară.

Ditrich ieşi fuga.

— Ciudat lucru! chiar de necrezut! zise Victoria, văzând alergarea lui Ditrich. De pe modul, în care el vorbi aseară şi-n ia-seară, nu l-aş fi putut socoti ca unealta unui alt; şi cu toate astea, văz că d-ta, un copil, — iartă-mi această franchețã —, i-ai fi poruncind!

— El e Mefistofeles al meu, neneacă! Citit-ai *Faustul* lui Goethe? Adio!

Şi mă făcui nevăzut.

Ieşind afară, găsii pe Ditrich fără palton şi fără domino, aşteptându-mă cu blana.

— Strigă o birjă; iar singur du-te acasă şi culcă-te; eu voi dormi în târg.

— Ştii unde şade doftorul Negus? întrebai pe droşcar, suindu-mă în sanie.

— Cum să nu ştiu, cuconaşule! chiar acum am dus la d-lui un boier la cărţi.

— Iute dară!

Şi lungindu-mă în sanie, intonai cântecul studenţilor, făcând să răsune pustiitele uliţe şi serjanţii poliţiei să despere de a nu mă putea opri ca pe un pedestru...

III
ZIUA A TREIA

Doctorul Negus, un tânăr de douăzeci şi trei sau patru de ani, nălţuţ, subţire, smolit la faţă, coroiat la nas, cu ochi mari, sprâncenat, cu o frunte destul de bine desemnată: avea una din acele figuri cari plac şi se par frumoase la întâia vedere, mai cu seamă pentru un nefizionomist, dar resping pe un cunoscător prin un nu-ştiu-ce egoistic, mârşav, viclean; un nu-ştiu-ce săpat în liniile frunţii, în îndoitura nasului, în trăsăturile buzelor, în schimositura zâmbetului, în focul ochilor; mai în sfârşit, un nu-ştiu-ce întipărit în toate deodată şi cu neputinţă de a se analiza în amănunţime. Nenorocirea femeilor e de a nu aprofunda nemica. Judecând lucrurile numai pe dasupra, ele strigau: *„Monsieur Négus est charmant!“* şi *monsieur Négus* devenise, în câteva luni, doctor favorit al damelor.

Negus finea cursul de Medicină, când eu intrai la Drepturi. Ne-am cunoscut la baronul Rosen, la care toţi paraziţii universităţii aveau facultatea lor... de a mânca, fiindu-le urât să şază la masă singuri... cheltuind din pungă. De atunci încoace Negus, care n-a zăbovit de a recunoaşte în mine o natură cu totul necapabilă de a crede în filosofia morală, s-a făcut prietenul meu cel mai intim, deşi niciodată nu-l invitam la masă, din cauza... că budgetul nu prevedea cheltuieli extraordinare; şi peste o săptămână el îmi descoperi din amicie o taină, cunoscută de toată lumea, dar care m-a adus mai târziu la descoperirea unei alte, necunoscută de nemine.

Negus avea o amantă, de care nu ştia cum să se desfacă. „Am promis, zicea medicul nostru, că o voi lua a doua zi după doctorizarea mea... am promis înaintea marturilor... înţelegi c-ar fi o neiertată nebunie din parte-mi d-a-mi închide viitorul pentru totdeauna... Ea-i cusutoreasă... cum oare să facem?“ „Pentru ca să te pot sfătui în cunoştinţa cauzei, ar trebui s-o văz, să-i pătrund caracterul...“ „Aş fi fericit de ai putea încă să-i placi...“ „Şi să mă prinzi; nu-i aşa? Hai la dânsa!“ Sofica era o frumoşică copilă de şasesprezece ani, delicată, melancolică, sentimentală. Ea iubea pe Negus ca o nebună. Dintru-ntâi, voiam s-o curtez; dar văzându-mi munca zădarnică, mă otărâi, cu o generozitate cam silită, a fi numai amicul bietei fete, cel puţin pân' la o vreme. Peste o bucată de timp, Sofica se îmbolnăveşte. Viind tocmai atunci, din întâmplare, eu mă aşezai într-o cămăruţă învecinată, cu capul plecat pe mână, pentru a nu auzi de aproape vaietele copilei şi plânsul mumei. Întră Negus, scrie o reţetă şi trimite pe bătrâna la spiţerie. — Să iai, dragă Sofică, câte o linguriţă de ceai la jumătate, numaidecât la jumătate de oară; iar eu mă duc, voi veni deseară, mă grăbesc. Zicând acestea, Negus sărută pe Sofica şi ieşi, fără a fi visat măcar despre prezenţa mea. După ce se-ntoarse muma cu o sticluţă, ieşii şi eu, promiţând a le revedea cât mai curând. Peste o zi mă abat la Sofica! ea era moartă. Pe fereastră se afla sticluţa cu reţeta deasupra. Azardul m-a împins a-mi arunca ochii pe eticheta sticluţei: *câte o linguriţă de ceai dimineaţa şi seara.* Crima lui Negus apăru întreagă înaintea ochilor mei. Îmi adusei aminte cuvintele lui: nu ştiu cum să scap de ea. Fără a rosti un cuvânt, mă zvârlii din odaie afară şi mă repezii drept la locuinţa lui Negus. „Ştiu totul, Negus! Ştiu totul!“ „Ce fel de tot?“ „Sofica a murit!“ „Fatalitate! O iubeai?“ „Să iai, dragă Sofică, câte o linguriţă de ceai la jumătate...“ Aici Negus a sărit de pe scaun ca opărit şi m-a apucat de mână. „Cine ţi-a spus aceste cuvinte?“ „Mai ştiu şi altele: câte o linguriţă de ceai dimineaţa şi seara...“

Alergând în goana calului de la Sofica la Negus, eu mă aflam sub înrâurirea unei voci interne, strigânde: „răzbună peirea nevinovatei jertfe!“ Eram o simplă unealtă a sentimentului. Cugetarea n-a avut nici o parte, cât de mică, în purtarea mea, până la minutul, când mă văzui faţă cu Negus şi pus în trista alternativă sau de a-l acuza înaintea dreptăţii, cerând autopsia răposatei, sau de a mistui în sinu-mi cunoştinţa crimei, devenind părtaş prin interesata mea tăcere. Presupuindu-se că legile vor pedepsi pe Negus, au din aceasta va urma învierea Soficăi? Ca acuzator al doftorului, în cazul de faţă, în loc de a câştiga în opinia publică, oare nu voi fi eu încă bănuit pentru nefaşonabila mea familiaritate cu neşte cusutorese? Şi apoi, oare judecătorul nu mă va întreba: „de ce n-ai cercetat reţeta lui Negus chiar când ai auzit cuvintele lui? de ce o aşa idee ţi-a venit în cap tocmai după moartea Soficăi?...“ Mi-a trebuit câteva secunde pentru a vedea realitatea poziţiei în care m-am vârât. „Propriul folos mai-nainte de toate!“ îmi zisei drept încheiere. „Viaţa socială decurgând din combinarea intereselor individuale — urmai mai departe în mine — datoria omului e d-a-şi păzi cămeaşa sa; treaba Provedinţii e d-a face ca păzitorii cămeşilor individuale să aibe nevoie unul de altul. Eu unul mi-oi împlini misia; Provedinţa împlinească-şi pe a sa, cum va şti mai bine...“ Acuma înţelegeţi în ce mod, îngropând în mine misteriul sticluţei, am ajuns a fi creditor de recunoştinţă al lui Negus; un creditor de nu iubit — ceea ce ar fi contra naturei — cel puţin temut şi ascultat.

Întrând în salon, văzui numai tot mese de joc. Ştosul, pichetul, vistul domneau despoticeşte în această societate, împăcându-se şi urmând unul după altul, ca boierii Adunării Obşteşti. Căutând un locuşor mai retras, zării într-un colţ al odăii un individ, care se caracteriza prin aceea că în toată viaţa sa el n-a fost nemica alta decât numai sadea jurnalist.

Nemine n-a putut afla, vreodată, unde şi din ce părinţi s-a născut, sau unde şi când a studiat, sau ce ştia şi ce nu ştia domnul Wahlstimme. Când d-lui scrise primul articol într-o foaie periodică oarecare, lumea a citit cele dentâi

rânduri, apoi a aruncat ochii asupra iscăliturii, şi azvârli numărul ziarului, zicând numai atâta: „ce secătură!“

Wahlstimme a urmat a scri, oamenii au urmat a nu citi scrierile lui; şi cu toate astea, el ajunse în fine a-şi face o reputaţie de jurnalist! ajunse la aceea ca semnătura lui să devină în ziar un lucru tot atât de neapărat ca titlul sau ca indicaţia tipografiei! ajunse a fi respectat chiar de acei, şi mai cu seamă de acei cari nu l-au citit niciodată!

Atunci Wahlstimme a început a purta pantaloni infinitaminte scurţi şi plete infinitaminte lungi, ca semne de liberalism extrem; a început a nu răspunde la nemica şi a întreba despre toate, dupre obiceiul oamenilor mari; şi s-a otărât a funda o foaie a sa proprie, în care se cuprindeau regulat următoarele:

1. O revistă politică interioară, al cării înţeles era că: dacă nu mă veţi asculta, veţi peri.

2. Un articol de fond, care voia să zică: veţi peri, dacă nu mă veţi asculta.

3. O revistă exterioară, în care se afirma, pe baza depeşelor telegrafice sau a foilor străine celor mai veridice, că, bunăoară, Garibaldi a încetat din viaţă.

4. Corespondinţe, adecă minciuni iscălite de către autorii lor, ceea ce dovedeşte, orişicum, un mare curaj morale.

5. Îndemnări de a subscri în favoarea, de pildă, a beduinilor, cari n-au mijloace de a înfiinţa o operă în centrul Africei; dar mai adevărat numai în favoarea redacţiunii.

6. Fapte diverse...

Eu credeam a nu fi de prisos, ca duelul meu cu Rosen să figureze în faptele diverse ale domnului Wahlstimme; aşadară, îl abordai cu aerul de acea profundă admiraţiune, ce se cuvine unui mare literat, mare patriot, mare om de stat, mare filantrop!

— Îmi pare bine că vă întâlnesc, domnule Wahlstimme! poate nu ne vom mai revedea...

— De ce?

— Mâini demineaţă mă bat în duel.

— Cu cine?

— Cu finlandezul baron Rosen, coleg al meu de facultate.

— Nu-l cunosc.

— Un june temerari care a cutezat să susţină odată în societate că d-ta...

— Ce?

— O! dar lucrul nu merită de a fi raportat.

— Din contra, din contra! a susţinut, zici d-ta, că cu...

— Voi repeta dară chiar cuvintele baronului: „d. Wahlstimme a izbutit să pară a fi ceea ce nu este".

Jurnalistul s-a făcut că nu aude cuvintele mele, şi reîncepu interogatoriul:

— Cu ce armă vă bateţi?

— Cu carabina.

— Curios! şi la câţi paşi?

— La zece.

— Care e motivul duelului?

— Baronul a cutezat să fure de la mine papucul amantei mele.

— Cine e amanta dumitale?

— O jună albinosă, cu ochii roşi ca trandafirul şi cu părul mai alb decât crinul!

— Îmi daţi voie a anunţa evenimentul chiar în foaia de mâini?

— Dacă aceasta vă face plăcere!

— Eu voi presupune în articolul meu că d-ta ai ucis pe baronul Rosen; întâmplându-se cumva altminte, voi rectifica faptul în foaia de poimâini.

— Atunci să presupuneţi mai bine că baronul m-a ucis pe mine.

— Mă unesc şi cu asta.

Wahlstimme ceru o bucată de hârtie, scrise câteva rânduri, şi rugă pe Negus de a le trimite pe dată la tipografia ziarului...

Iată dar, că de la a doua zi eu nu mai existam pentru publicul Germaniei întregi, şi chiar pentru oricine citea nemţeşte!

După ce toţi musafirii s-au împrăştiat unul câte unul; după ce slugile au strâns mesele verzi şi lampele, s-au aşezat scaunele în jurul odăii; după ce am rămas numai eu şi doctorul, i-am povestit scurta mea intrigă cu Micuţa, scopul falsului meu duel cu Feldeşul, şi cerui să-mi facă o amputaţie.

— Amputaţie? Înnebunit-ai, Spiţerule? d-apoi nu eşti rănit!...

— Vrei să zici, doctore, că am o rană imaginară? Ei bine! fă-mi o amputaţie tot atât de imaginară! Închipuieşte-ţi, bunăoară, că vezi o gaură cât colea în fruntea mea, şi urmează cu regularitate dupre cum te învaţă chirugia. Ş-apoi îndată, fără zăbavă; sunt acum şase ceasuri şi la opt şi jumătate trebuie să mă duci acasă în cupeul tău, lungit fără mişcare ca Gustav-Adolf după bătălia de la Lutzen. Apucă-te, *parbleu!* Micuţa mă aşteaptă, cum te aştepta într-o vreme răposata Sofică...

Numele Soficăi a produs un efect nedescris. Din negru, Negus deveni rădăciniu. Fără a întâmpina prin un singur cuvânt, el ieşi în odaia de alături, aduse un plastir, o bucată de pânză ceruită şi bortelită ca o sâtă, corpii, comprese, bandaj... şi peste câteva minute eram îmbodolit la cap ca un paşa turcesc cu trei cozi şi mă studiam cu mulţumire pe mine însumi în toate oglinzile salonului, zicând, ca junele d. Maiorescu în cursul său public: „Lumea este o iluziune!" Erau doi inşi amputaţi, unul în oglindă, cellalt înaintea oglinzii... şi nici unul rănit!

— Mai trebuieşte ceva, Negus? Sum prea rumen la faţă pentru un rănit în frunte! N-ai cumva vro biloseală?

Doctorul aduse o sticlă cu prafuri şi mă prefăcu într-o mumie din timpul lui Ramses: mă văzui galben ca şi când îmi mai rămâneau numai trei secunde de viaţă.

Nu mai era timpul de a ne culca: soarele s-a rădicat sus. Ni s-a servit ciocolată şi Negus ordonă a se înhăma caii. Tocmai atunci un curier ni aduse ziarul „Wahrheit" („Adevărul"), foaia celebrului Wahlstimme, unde am găsit între altele:

„Un eveniment deplorabile a avut loc chiar în momentul în care scrim aceste rânduri. Doi studenţi străini, finlandezul baron Rosen şi moldovalahul Ghiţă Tăciune s-au certat din cauza papucului unei june albinose. Lucrul a ajuns la o provocaţiune, şi duelul a urmat astăzi în zori de zi, la zece paşi, cu carabina. D-l Tăciune a căzut mort. Noi deplângeam această catastrofă, cu atât mai mult că nenorocitul june moldovalah a fost un amic intim al nostru şi un admirator sincer al ideilor noastre politice.“

Abia avui timpul de a striga „bravo!“ văzându-mă ucis cu atâta sânge rece de către viteazul jurnalist, cum iată sosind o altă novitate: un jandar cu două scrisori, una de o mărime şi culoare ordinare, alta în o mică copertă trandafirie şi pecetluită cu o *inimă* de bulină. Doctorul deschise pe cea dentâi şi citi cu glas:

„Iubite Esculape!

Femeia mea se află *un peu mal* de câteva zile; simte *une maigraine terrible:* găseşte dară *là-dessus* o oară liberă *pour la voir.*

Al domniei-tale amic şi serv
Mapppsch“

— Spune că voi veni la 9 şi jumătate, zise Negus jandarului, care ieşi îndată, cu toată vederata sa dorinţă de a studia mai îndelungat cadavroasa mea faţă şi legătura de la cap.

— Ascultă, bădiţă, urmă el către mine, eu ţi-oi citi şi cellalt răvaş, nu-i vorbă; însă te rog, din amicie, să ţii secretul.

— Fireşte! cum se ţin toate secretele de amor între prieteni.

Negus amirosi scrisoarea, zicând: *„mille fleurs!“* şi apoi citi:

„Tiranule,

Văz cum mă răsplăteşti pentru sacrificiile mele. Iată o săptămână de când nu mai vii. Te aştept sau... te voi despreţui!

Până acum a ta credincioasă
Fani

Post-scriptum. Ştii că bărbatul nostru se duce la tribunal de la 9 ceasuri. Te sărut de o mie de ori, scumpul meu!

F.“

— Scrisorile procurorului cu soţia sa ne sosesc foarte la timp, zise Negus după o pauză de răzgândire. Falsul tău duel şi imaginara ta rană o să facă numaidecât o mare zvonă pen târg; deci, pentru ca să nu urmeze cumva vro cercetare legală, eu voi căuta să previu pe Mapppsch cum că totul e o glumă, un rămăşag, o jucărie... Gânditu-te-ai la aceasta, bre?

— Ba n-am avut când, frate; şi mă-ncredinţez, că eram să fac cât pe ce o straşnică dobitocie, cu toate că sum legist!

Negus sună clopoţelul.

— Tu, Max şi cu Johann veţi merge cu mine; după ce vom ajunge la casa d-lui, îl veţi scoate din cupeu şi-l veţi duce pe sus, ca şi când ar trage de moarte. Mă-nţelegi? zise el camerdinerului, care-l asculta cu gura căscată, ca pe un predicator latinesc de la biserica papistaşă. Hai acuma! adause Negus către mine, şi am ieşit.

Şezând în trăsură, am improvizat următorul cântec în felul tuturor improvizaţiilor, şi care zugrăveau planul meu în privinţa Micuţei:

Dracul, petrecând pen lume,
Şi-a făcut un groaznic nume:
Toţi fugea, fugea, fugea,
Cum de dânsul auzea!

În sfârşit de ciudă mare,
El, se zice bolnav tare,
Şi, lungindu-se pe pat,
Pelea popii a şi dat!

Oamenii cu bucurie
S-au grăbit pe loc să vie,
Şi-ngropându-l cu alai,
L-au trimis departe-n rai!

De atunci, cu-ocaua mică
El se plimbă fără frică;
Şi lucrându-şi după plac,
Strigă: „doară nu sum drac!“

Aci am ajuns la poarta casei d-nei Pacht.

Până acum n-am avut trebuinţă de a descri edificiul respectabilei mele gazde şi personalităţile celorlalţi chiriaşi amabili ai mei megiaşi. Urmând metodului matematic, am definit mai-nainte de toate centrul; de aci nu-mi va fi greu a plimba o rază împrejur, din punt în punt, şi-ndată veţi avea o cerconferinţă!

Zidirea întreagă se alcătuia din rândul de jos, rândul de sus şi o mansardă. În rândul de sus locuiam peste sală eu şi însăşi stăpâna casei cu prăsila. În rândul de jos se afla sub mine o băcăneasă văduvă după trei băcani, de la care toţi studenţii cfartalului luau pe datorie ţâri, sardele etc.; sub d-na Pacht — un francez parfumar cu soţia sa, şapte fete şi trei băieţi, vrâstaţi treptat, începând de la patru luni şi până la nouăsprezece ani. În mansardă petreceau cu locuinţă, deasupra mea, două modiste; şi deasupra d-nei Pacht, trei studenţi de la şcoala veterinară.

Când cupeul lui Negus s-a oprit la poartă, parfumarul, *monsieur* Jules, deschise uşa, scoase capul de la care se răspândea mirosul a nu ştiu câte sute de esenţe, îşi apăsă pe ceafă scufica de lână albastră, şi rosti cu un aer de Talleyrand: „*Ça doit être que'que chose!*" Tot atuncea o mână nu tocmai de cele mici, a început a şterge de sudoare unul din geamurile de la o ferestruică a mansardei, şi apoi zării migăind ca în lampa magică figura uneia din modiste, *Fräulein Gretchen*, cea cu ochi-de-bou, după cum bătrânul Omer numea pe blonda Minervă.

Max al lui Negus deschise portiţa cupeului.

— Mai încet! strigă doctorul. Nu vezi în ce stare se află rănitul, dobitocule? *Mon cher monsieur Jules!* adause el, *prêtez-nous votre secours! O, mon Dieu! Quel malheur!*

— *Que vois-je! M'sieur Ghitza blessé!*

În acest minut amândouă modistele, câteşitrei veterinarii, proprietăreasa ţârilor, cei zece moştenitori ai parfumeriei cu mancele şi muma lor, Cati şi feciorul meu erau deja afară!

Bietul Ditrich, ce-şi închipuia acuma pe stăpânul său în gura morţii, îşi frângea mânile şi îşi smulgea părul, aducându-şi aminte, pesemne, că răposatul nu i-a plătit leafa pe trei luni.

Veterinarii au început a explica modistelor diferinţa dentre un om rănit şi un câne împuşcat.

Franţuzimea năcăjea pe Negus pentru a afla *le pourquoi* a ranei.

Cati alergă ca o căprioară sus şi se-ntoarse cu doamna Pacht şi Micuţa. Dar sărmana duducă nici a avut când să vază bine pe cavalerescul său apărător de la balul mascat: ea a leşinat pe pragul uşii, căzând fără simţiri pe scară; şi îndată grupa privitorilor s-a împărţit în două: modistele, băcăneasa şi francezele au rămas lângă mine, veterinarii şi francezii s-au aruncat să ajute Micuţei, atracţia sexului fiind o lege fizică ca şi atracţia newtoniană!

Max m-a rădicat de suptsuori, Johann m-a luat de picioare, Negus îmi sprijinea capul, *Fräulein* Gretchen îmi ţinea mâna dreaptă, uitându-se la mine cu o nespusă îngrijire, plină de o sensibilitate curat nemţească; *Fräulein* Annchen, modista cea mai tânără, bălaie ca un *pudel*, îmi ţinea mâna stângă, strângând-o convulsiv din o prea mare simpatie; francezele ciripeau; băcăneasa sforăia: cu astfel de alai am fost scos din trăsură. Micuţa, Cati şi d-na Pacht se făcură deja nevăzute o dată cu partea bărbătească a societăţii. Cu ochii aproape de tot închişi, fui suit în odaia mea şi lungit în aşternut. Negus a rugat apoi pe toţi să iasă, a tras zăvorul uşii, şi am rămas numai noi.

Nebun de bucurie, am sărit din pat.

— M-ai îndatorat, Negus, până la mormânt! îi zisei, sărutându-l în gură cu încântare. Ha, ha, ha! era să mor de râs... nu de rană! De-acuma mă dezbrac şi mă culc. Tu să treci la d-na Pacht şi s-o rogi, s-o rogi foarte mult, a mă priveghea în lipsa ta.

— Las'pe mine!

— Poate ţi se va înfăţişa prilejul de a şopti vro două cuvinte la urechea Micuţăi. Spune-i că prezinţa sa mi-ar uşura durerea... că-ţi e cunoscută cauza duelului...

— Şi celelalte!

Eram deja dezbrăcat şi întins pe perne, când Negus luă ziua bună, îmi dori ispravă, şi ieşi.

Ditrich, intrând pe vârful degetelor, se apropie de mine.

— Cuconaşule!

— Of!
— Cuconaşule!
— Uf!
— Cuconaşule!
— Ah!
— Cuconaşule!
— Tu... eşti... cheamă... pe... Ca-ti... Oh!

Ditrich reveni peste un minut cu slujnica d-nei Pacht. Făcui lui Ditrich semn cu mâna ca să iasă.

— Ce nenorocire s-a întâmplat cu d-voastră, domnule! a început Cati, ştergând lacrimile ce-i curgeau din ochi, ca şi când ea ar fi mâncat o oca de hrean. Cine ar fi crezut! De aţi şti cât de mult sufere duduca! D-ei de aseară mi-a spus tot! n-a dormit toată noaptea..., astăzi văzându-vă rănit a leşinat, se pare c-o să aibă friguri, de slăbiciune nu poate sta în picioare... Doctorul, care v-a adus pe d-voastră, îi rânduieşte acum neşte doftorii...

— Doftorii?

Eram cât pe ce să mă arunc din pat, auzind despre doftoriile lui Negus şi reamintindu-mi în o clipă istoria Soficăi! Abia m-am putut stăpâni şi urmai cu vorba mai liniştit, trăgând glasul „cu limba de moarte“:

— Dra-gă... adu... reţe-ta... s-o... văd... ca... să... nu... ştie... nime... D-ar... veni... dudu-ca... de... seară.

Sprintioara Cati n-a zăbovit a-mi aduce reţeta. Fiind prea bolnav pentru a o putea lua în mână, rugai pe frumoasa mea să mi-o ţie înaintea ochilor, şi apoi citii:

Rp. Ambrae levant.
Scrup. j.
Pulv. Cantharid.
Scrup. jß
Acet. Morph.
Drachm. jß
Sacchar. albi.
Unc. j.
M.f. atque divide in XII partes aequales.
D.u. La ceas un praf.
$18\frac{7}{XII}$ Dr. Negus.

....

Până aci am reprodus din cuvânt în cuvânt, chiar din literă în literă, manuscriptul lui Ghiţă Tăciune, coleg al meu de la universitate***, carele s-a împuşcat sunt acum câteva săptămâni, şi cum s-a împuşcat! tocmai în noaptea cununiei sale cu o domnişoară frumoasă ca un înger, de spirit ca un demon, şi înzestrată — ceea ce lipseşte şi îngerilor şi demonilor — cu cincizeci mii de galbeni în numărătoare!!

Micuţa s-a găsit pe masa răposatului, într-o copertă sub adresa mea şi cu următoarea epistolă:

„Prietene!

Sinuciderea mea este un anacronism. Adevăratul ei moment a trecut sunt deja şapte ani. De atunci eram mort în idee, şi dacă nu mă ucideam în realitate, cauza era că nu voiam ca lumea să poată presupune din parte-mi măcar o umbră de pusilanimitate. Oamenii ar fi zis: el s-a ucis pentru că nu şi-a putut face o poziţie în societate, pentru că suferea de lipse, pentru că... şi aşa mai departe. Ei bine! îmi trebuia cincizeci mii de galbini; îmi trebuia o soţie ca fecioara, căriia îi las numele meu, şi nemica al meu afară de nume; îmi trebuia toate astea pentru ca să capăt, în fine, dreptul de a mă împuşca. L-am câştigat scump acest drept! Ce va spune lumea? Aş dori prea mult s-o pot ghici. Nu-i rămâne până nici clenciul de a mă declara de nebun, căci atunci o vor dezminţi lungile mele diplome de doctor în legi şi licenţiat în litere!! Aşadar, oamenii vor fi siliţi a crede, fără alte comentarii, că m-am împuşcat simplu pentru că am obosit de a trăi. Cauza ţi se pare, poate, a fi cam curioasă? Crede-mă, amice, cine trăieşte prea repede, osteneşte întocmai aşa ca acela care aleargă prea iute; şi unul şi altul ajung la scopul lor mai curând decât broaştele ţestoase ale umanităţii! dar o dată ce au ajuns la scop, ei nu mai au ce face...

Îţi las un manuscript pe care nu l-am sfârşit, fiindcă m-am oprit, din întâmplare, pe descrierea reţetei; şi atunci mi-a venit ideea de a rămâne comic până şi în ajunul sinuciderei: e foarte natural de a muri vorbind de reţete! Tu ai cunoscut toate personajele *Micuţei;* deci, adună-ţi suvenirile, şi sfârşeşte singur acest scurt epizod din scurta mea viaţă!

Al tău — vorba să fie — *Ghiţă!*"

Am primit cu bucurie amicala însărcinare a nenorocitului meu — vorba să fie — Ghiţă, şi, cu ajutorul hârtiilor sale postume, am reuşit a completa cele *Trei zile şi trei nopţi din viaţa unui studinte.*

Micuţa a căzut în laţul lui Tăciune chiar în ziua imaginariului duel cu baronul Rosen. Reţeta lui Negus, compusă din opium şi gândaci de turbat, a făcut minuni în această împrejurare.

A doua zi, Tăciune s-a sculat teafăr din pat, dar n-a ieşit din casă vro două zile, păstrând astfeli buna-cuviinţă şi... legătura de la cap. Aceste două zile au fost pentru el un adevărat paradis al lui Mahomet, redus la o singură *hurie*.

În a treia zi Micuţa începu să-i amintească despre „necesitatea cununiei".

— Ai uitat, iubito, că nu am vârsta legiuită; să mai aşteptăm un an sau... sau doi ani.

— Promite-mi înaintea mamei: nu-ţi cer altceva, scumpul meu!

— Să promit?... bine... chiar mâini o să vorbim cu cocoana Ana.

După-masă, Ghiţă îşi dezlegă capul şi alergă la baronul Rosen.

— Ce nou, Spiţeriule? Tot târgul vuieşte despre duelul nostru şi despre rana ta. Văzut-ai astăzi pe Maria?

— Ai un noroc fabulos, Feldeşule!

— Spune mai degrabă!

— Aşteapt-o pe ea azi în odaia mea, pe la unsprezece deseară.

— Pe ea?

— Ţi-am spus o dată.

— Nu glumeşti?

— Pe cinste; totuşi...

— Totuşi?

— Să nu cumva să aprinzi lumânarea.

— Oare să fiu aşa de urât?

— Mă poţi crede, că eu unul nu te voi măguli în astă privinţă.

— Fie cum zici; mă învoiesc; n-am ce face!

— Mai este ceva.

— Mai este?

— Să nu vorbeşti cu Micuţa.

— Nu te poci înţelege!

— La bal mascat toate glasurile sunt acoperite şi se par deopotrivă; acolo, sub mască, ai putut scăpa cu una cu două... dar trebui să-ţi spui cu francheţă că ai o voace foarte nemuzicală, şi mă tem ca domnişoara să nu se sperie! E cam deprinsă a leşina.

— Ş-apoi tot aşa are să fie?

— Ba numai la început, bădiţă, până ce-ţi vei face o cale bătută...

— Primesc şi asta; însă, dacă ea singură va începe a vorbi?

— Urmează-ţi drumul fără a răspunde!

— O dragoste originale!

— Cu atât mai romantică!

— Dar tu, unde vei dormi? eu unul te previu că-mi păstrez postul până dimineaţă.

— *À la bonne heure!* eu mă voi pitula unde va da târgul şi norocul!

Baronul, parfumat ca o calfă de neguţitori, intră într-amurgul în apartamentele lui Ghiţă, unde-l aştepta Ditrich, prevenit de către stăpânu-său; pe când însuşi Ghiţă juca în biliard, palavragea şi râdea ca un nebun, curtând trei arfiniste în cafineaua „Chateau aux fleurs".

La unsprezeci oare punct, Micuţa ieşi pe vârful degetelor din odaia sa, trecu cu mare pază coridorul, deschise încetişor o uşă şi... iat-o cuprinsă în braţele baronului. Tot atuncea, Ghiţă ieşea din „Chateaux aux fleurs", cântând:

Marlborough s'en va-t-en guerre.
Miroton........

şi-şi îndrepta paşii acasă!

După ce se sui pe scară, eroul nostru avea înaintea sa două uşi: cea din dreapta ducea în odăile lui, cea din stânga în odăile d-nei Pacht. El se opreşte, pare a sta pe gânduri, apoi bate de trei ori la uşa vechei actoriţe, care odihnea de un ceas pe sânul... Morfeului.

— Cine-i acolea? răsună dinîntrul o voace speriată.

Ghiţă deschide uşa, şi d-na Ana îl recunoaşte la slaba lucire a candelei denaintea icoanei sântului Sigfried, cel cu istoria zmeului.

— Ce să fie, domnul meu? o tragedie?

— Ba numai o melodramă, doamna mea!

Ghiţă îi arătă cu mâna patul deşert al Micuţei.

— Unde-i Maria? o, Doamne!

— Fiica d-voastre e în odaia mea, în convorbiri misterioae cu baronul Rosen.

Doamna Pacht sări din pat, uitându-şi de tot costumul de noapte, vreau să zic lipsa costumului şi se răpezi la uşă.

Ghiţă o reţinu.

— Încă un pas şi-ţi perde pe sărmana fetiţă, care se află acuma foarte înaintată pe calea norocului.

— Adevărat spui! voi strânge pe toţi chiriaşii, voi întra cu marturi...

— M-aţi înţeles de minune; însă mai este ceva la mijloc. Mai-nainte de a fi a baronului, Maria a fost a mea şi chiar acuma ea îşi închipuieşte, pe-ntuneric, că se află lângă mine! Eu am vândut-o baronului, am vândut-o, doamna mea, precum se vinde un faeton puţin uzat, dar ieşit din modă. Necesariul de abanos a fost din partea baronului; şi eu l-am prezintat în numele meu; duelul de mai deunăzi a fost o poveste; în sfârşit, am întrebuinţat mii de viclenii pentru a ajunge la scopul meu... Baronul nu trebui s-o ştie! Cătaţi ca Maria să nu mă dea de gol; altfeli ea este perdută!

D-na Ana izbi uşa şi zbură pe scara ce ducea la mansardă; de aci ea se pogorî în rândul de jos, şi-n câteva secunde reapăru însoţită de două modiste, trei veterinari, băcăneasa şi *monsieur* Jules cu tot neamul! Se înţelege de la sine că hainele nocturne ale acestei societăţi nu erau nicidecum „ca într-o zi de sărbătoare".

Ghiţă redeveni nevăzut: el merse liniştit înapoi la „Château aux fleurs" pentru a sfârşi o partidă de *chegle*, cântând astă dată: *„Te souviens-tu? disait un capitaine..."*

Când gloata chiriaşilor doamnei Pacht se ivi cu o mulţime de lumânări înaintea baronului şi a Micuţei... simţul de pudoare şi frica legii de presă nu-mi permit a descri starea în care se afla tocmai atunci fericita păreche. Ovidiu a zugrăvit-o de mult lătineşte:

„Nunc juvat in teneris dominae jacuisse lacertis;
Si quando, lateri nunc bene juncta meo est..."

Duduca a leşinat dupre obiceiul pământului. Feldeşul se învălătuci în plapumă, se sculă în picioare ca statua lui Dante, şi începu:

— Protestez...

Nu ştiu ceea ce s-a petrecut mai departe, afară numai de rezultatul care a fost îndatorirea baronului de a lua pe Micuţa de soţie.

Pe la două după miezul nopţii, Ghiţă, obosit ca un cal de poştă şi tăcut ca un peşte, reîntră în stăpânirea apartamentelor sale, porunci lui Ditrich să afume, nu ştiu pentru ce, în toate colţurile iatacului, şi adormi apoi, plănuind modul în care o să vorbească de-acum înainte cu baronul, cu Micuţa, cu Victoria etc.

Feldeşului nici în cap i-a plesnit vreodată d-a se îndoi de buna-credinţă a amicului său; interesul d-nei Ana şi al Micuţei a fost, fireşte, de a nu-l dezminţi în această privinţă. Peste o săptămână, baronul zice *adio* universităţii şi se cunună cu duduca. Ghiţă a asistat la biserică, a jucat şi a băut la nuntă, a fost cel întâi a ferici pe tineri.

Oricât de nepăsător în alegerea mijloacelor, eroul nostru avea o inimă bună. Cununia Micuţei era o fatalitate pentru vechea amantă a Feldeşului, şi el, Ghiţă, se simţea a fi singura cauză a fatalităţii. Peste câteva zile, el vine la noua baroneasă, pe când bărbatul său nu era acasă.

— A, vicleanule! tot nu mă uiţi?

— Nu uit niciodată pe amicii mei şi tocmai de aceea am venit la tine cu o rugăminte.

— Refuz, orice să fie.

— Vom vedea, cucuţo, dacă ţi-a da mâna. Mai-nainte de a te lua, baronul a avut o întreţinută...

— Şi d-ta cutezi a-mi povesti neşte asemenea mârşăvii?

— Fără „d-ta" şi fără „mârşăvii", dragă baroneasă, ne cunoaştem de aproape. Aşadar, biata întreţinută, *la povera ragazza*, a rămas acuma, din pricina ta, lipsită de pâne şi murind de foame. Păcat! Cer de la tine, de la d-ta, de la d-voastră, să faci sau să faceţi ca baronul să-i dea pentru asigurarea viitorului şase mii de fiorini!

— Şi oare cum crezi tu că eu voi stărui în favorul unei...

— Te-ntreb o dată pentru totdauna: vrei sau nu? da sau ba?

— Nu; de o mie de ori, nu!

— Chiar astăzi voi descoperi Feldeşului adevărul intrigei noastre: ne vom bate, vei rămânea poate văduvă... cu unul ţiu prea puţin la viaţă!

Ghiţă s-a sculat să iasă.

— Opreşte-te! încă un minut! cât eşti de sălbatec!

După mai multe vorbe şi răzvorbe, Micuţa s-a îndatorat a stoarce de la bărbatu-său cele şase mii de fiorini. Ghiţă a fost însărcinat din partea Feldeşului d-a duce banii la Victoria.

Peste nouă luni după acest eveniment, frumoasa polonă a născut un fiu, care fu botezat sub numele românesc de Şerban.

Ghiţă n-a trăit cu Victoria mai mult de un an şi a lăsat-o, drept moştenire, lui Negus. Într-o zi, când ea era dusă de acasă, doctorul deschise cu o cheie falsă sipeţelul de sub pat, scoase cele şase mii de fiorini, şi de atunci n-a mai dat cu ochii de săraca jertfă. Astăzi ei se judecă. Cu această ocaziune, un mare număr de învinovăţiri, până acuma dosite, s-au grămădit asupra capului lui Negus. Unii zic că se va osândi la lucrări publice; alţii susţin cum că va scăpa, fiind sprijinit de cucoanele cutare, cutare şi cutare.

Jurnalistul Wahlstimme e unul din apărătorii lui Negus pe calea publicităţii...

FINE

SARCASM ŞI IDEAL

OAMENII DRACULUI.
LEGENDĂ

După ce se născuse pe pământ neamul omenesc, fie dintr-o maimuţă, fie dintr-o ciupercă, fie chiar din pietriş, destul că nu mai era nici pietriş, nici ciupercă, nici maimuţă, ci era un dobitoc mai pe sus de toate dobitoacele, dobitoc cu două tălpi pe o şchioapă de ţărână şi cu o mie de gânduri în nemărginirea cerului — după ce dară se născuse pe pământ neamul omenesc, au trecut veacuri peste veacuri, cine poate să le mai cunoască sama, şi-n toată curgerea celor zile după zile şi ani după ani hăt-hăt, strămoşii noştri cei de la început erau fericiţi.

Dar de ce oare să fi fost fericiţi ei atunci şi numai atunci, pe când astăzi se vaietă până şi împăraţii? Apoi de! Omul e fericit dacă se simte bine la trup şi bine la suflet: trupul tare prin sănătate şi sufletul neclintit în credinţă.

Nu-i vorbă, şi pe atunci li se întâmpla străbunilor noştri câte un neajuns trupesc sau sufletesc: ba că pe cutare îl durea capul, ba că-i murea cutăruia un tată sau un frate, ba altele mai mari şi mai mărunte. De n-ar fi suferinţă, nici fericire[a] nu s-ar pricepe, căci fericirea este de a birui suferinţa: omul cel tare prin sănătate şi neclintit în credinţă dovedeşte în clipă orice neajuns. Când îi suferea trupul, el se ducea pe câmp sau în pădure, îşi căuta un fir de iarbă cum şi-l caută căţelul sau pisica, nemerea şi se vindeca. Când pătimea sufletul, omul îşi rădica cugetul la Dumnezeu şi mângâierea era gata. Şi tot aşa, de ieri până astăzi, de astăzi până mâini, cu firul de iarbă şi cu Dumnezeu, cu cel mai de jos şi cu cel mai de sus, omul era fericit, iar dracul crăpa de ciudă.

Şi mult se mai gândi dracul ce să facă. Nici nu-i trecea prin cap să alerge la ajutorul muierii. Povestea cea cu Eva este o clevetire de-ale lui Moise, ciufutul cel nerecunoscător, care uita că numai o inimă de femeie îl scăpase chiar pe dânsul din valurile apei. De când e lumea lume, femeia a fost totdauna mai bună decât bărbatul, şi nu era dracul atât de năuc încât să-şi caute o unealtă tocmai în partea cea mai dumnezeiască a omenirii. Pe femeia n-ar fi putut dracul s-o înşele, şi dacă adesea o înşeală pe ea bărbatul, pricina este că el o prinde prin dragoste, şi prin dragoste prinzi pe însuşi Dumnezeu, iar dracul nu ştie să iubească, căci de ar şti — n-ar mai fi drac.

După multe veacuri de gândire şi de răzgândire, necuratul şi-a zis într-o zi: bravo! şi a pornit-o pintre oameni. Mergând el şi tot mergând, iată că vede pe unul care nu făcea altceva pe lumea cea albă decât numai şi numai câte un fleac: ba vâna la muşte şi le omora, ba se repezea după câte o broască şi o spintecea, ba călca cu piciorul câte un gândăcel şi aşa-şi petrecea toată ziulica. Asta-i omul meu, îşi zise dracul; e prost şi e rău totodată; tocmai ce-mi trebuie mie. Şi prefăcându-se într-un cărăbuş, Ucigă-l Toaca păşeşte încetişor în calea omului. Omul se repede să-l prinză. Aş! Cărăbuşul de văzut se vede, dar când să pui mâna pe el, nu pipăi nemic; încă o dată, tot aşa; încă o dată, iarăşi degeaba.

— Ce drăcie să mai fie şi asta!?

— Nu e drăcie, omule, îi răspunde aidoma cărăbuşul. Nu e drăcie. Eu vin de la Dumnezeu ca să-ţi spun o vorbă mare.

— Dee!

— Oamenii voştri sînt neşte gogomani. Când vreunul se îmbolnăveşte, umblă zăpăcit pe câmpii şi pen păduri, căutându-şi buruiana cea de leac. N-ar fi, oare, mai cu minte să se vindece bolnavul fără a umbla atâta?

— Ba da.

— Unul dintre voi trebui să strângă el tot felul de buruieni şi să le aibă la îndemână. Când se îmbolnăveşte altul, vine la dânsul, îi plăteşte o nemica toată şi-şi capătă leacul. Cel cu leacurile îi zice: ia buruiana cutare sau cutare, că doară eu le cunoc pe toate şi le ştiu mai bine ce-ţi

trebui. Celălalt cum să n-o crează, când îl vede aşa de procopsit?

— Se-nţelege.

— Şi bolnavul se mulţumeşte, şi doftorul câştigă. De ce, oare, chiar tu să nu fii doftor?...

Apoi cărăbuşul să făcu nevăzut, dar în urma lui mult timp se mai auzea în văzduh bizăitura:

Disce
„Recipe",
Misce
Decipe,
Caeca,
Neca,
Seca,
Sic!

Aceasta a fost cea dentâi diplomă de „doctor în medicină".

Dracul apucă pe un alt drum. Într-o poiană el zăreşte, aşezat pe iarbă verde, un om care mânca un viţel întreg, iar după viţel bea o vadră de vin, ştergându-se alene pe buze şi tot cântând o doină pe nas, căci gura îi mai morfolea încă o rămăşiţă de artan. „Asta-i omul meu, îşi zise dracul; e lacom şi e leneş totodată; tocmai ceea ce-mi trebuie mie." Şi prefăcându-se într-un cristei, Naiba începe a da târcoluri împregiurul fălticului.

— Ce cristei frumos! buiguieşte omul. Cum te-aş mai prinde, de nu mi-ar fi lene! Cum te-aş mai mânca! Încai de-ai fi ceva mai măricel, cât o găină, ba cât o gâscă, ba cât un curcan...

— Eu nu sînt pasere, omule, ci vin de la Dumnezeu ca să-ţi spun o vorbă mare.

— Dee!

— Oamenii voştri sînt neşte gogomani. Când vreunul sufere sufleteşte, scoate un adânc suspin şi se roagă fierbinte cătră Dumnezeu de se mângâie. N-ar fi, oare, mai cu minte a se mângâia fără a mai suspina şi fără a se tot ruga atâta?

— Ba da.

— Unul dintre voi trebui să alcătuiască tot felul de rugi şi de suspinuri, unele mai aşa şi altele mai alminterea, după cum e şi firea suferinţei. Când cineva pătimeşte, vine la celălalt, îi plăteşte o nemica toată şi capătă cele de cuviinţă. Cel cu tipicul citeşte el la rugi şi trage el la suspinuri, ba mai zice încă pătimaşului: „Fă slujba cutare sau cutare, că doară eu le cunosc pe toate şi le ştiu mai bine ce-ţi trebuie“. Celălalt cum să n-o crează, când îl vede aşa de procopsit?

— Se-nţelege.

— Pătimaşul se mulţumeşte, iar popa câştigă. De ce, oare, chiar tu să nu fii popă?

Apoi cristeiul s-a făcut nevăzut, dar numai de departe, de departe se mai auzeau răsunând, pe glasul al optulea, scârţietoarele rânjete ale dracului:

Ale-lui!
Ale-lui!
Ale-lui!
Osana:
Na!
Aghios:
Os,
Os,
Os!,
(*'Ιεφος*)
(*Διεφος*)
De ros!

În aceeaşi zi, dară, din mila dracului, sărmana omenire a căpătat un doftor şi un popă. Doftorul omora la muşte, la broaşte, la gândăcei, şi-ndopa pe bieţii bolnavi cu buruieni. Popa mânca cât trei, bea cât şase, ierta altora câte un păcăţel, iar sie-şi ierta câte şaptezeci şi şapte de păcate, şi toate acestea în numele lui Dumnezeu.

Cu doftorul s-a dus sănătatea la dracul; cu popa s-a dus la dracul credinţa! Şi când se-ntâmplă din când în când câte un suflet înalt, care să treacă peste tipic, rădicându-se printr-o luminoasă cugetare până la Dumnezeu, până la Alfa şi Omega, până la neţărmuritul izvor al Iubirii, al Dreptăţii, al Adevărului, al Bunului şi al Frumosului, atunci popii zbiară că-i eretic. Iar când cineva cutează a vindeca pe un frate fără să aibă o teşcherea la mână, doftorii îl trimit la puşcărie, căci dânsul nu avea dreptul de a se băga în:

Disce
„Recipe“
Misce,
Decipe,
Caeca,
Neca,
Seca,
Sic!

Şi aşa, din acea zi, fericirea a pierit din lume, nu prin nevasta lui Adam, nu, ci prin doftor şi prin popă. Nu poate fi fericire trupească, unde nu e sănătate; unde nu e credinţă, fericire sufletească nu poate să fie. Necăjiţi de boale, amărâţi de nenorociri, oamenii s-au apucat a se tot certa unii cu alţii; şi cine era mai tare, acela da în cap celui mai slab, iar vicleni legau la gard pe cei nepricepuţi. Atunci, minunea minunilor! chiar dracului i s-a făcut milă de biata prăsilă omenească; şi pentru ca certele să se petreacă mai cu forme, mai încet şi mai liniştit, chiar dracul ne-a dat nouă o nouă drăcovenie: pe avocat.

Am isprăvit povestea, şi tocmai acum îmi trece un fier ars prin inimă. Cum a făcut şi cum a dres dracul, lucrul dracului este că: fără popă şi fără doftor omul nici să se nască, nici din lumea asta să se care nu poate. Ca mâine o să-mi vie rândul să plec, pe cellalt tărâm, şi atunci doftorul nu va vrea să-mi dea răvaş de înmormântare, zicând că nu e sigur că eu am murit; iar popa nu mă va primi în cimitir, strigând că eu n-am fost pravoslavnic. Ce-i de făcut? Din gheara doftorului şi din falca popei nu va vrea pe mine să mă scape nici avocatul cel cu paragraful din pravilă, căci — de! — şi dânsul e tot al dracului.

Încălecai pe-o şa
Şi v-o spusei aşa:
Ca să nu strig, am scris;
Ca să nu plâng, am râs...

POVESTEA CRINULUI

Comme Faust, je n'ai plus qu'un désir, c'est d'apprendre,
De chercher, d'expliquer ce Dieu qui vit en moi:
Mais en vain je l'appelle, il ne veut plus m'entendre
Depuis que j'ai perdu l'aveugle et pure foi.
Lasse et pâle, je sens ma jeunesse volage
S'éloigner à grands pas et, sans la retenir,
Je la laisse passer, n'ayant plus le courage
Ni de la rappeler, ni de m'en souvenir...

JULIE HASDEU, *Lassitude*

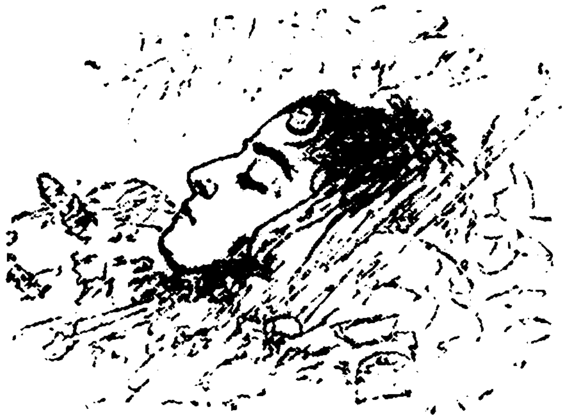

D-şoara Hasdeu pe catafalc, după natură de Henţia

Trecuse zece zile de la înmormântarea copilei mele.

Şedeam, citind despre dânsa — şi despre cine altul mai puteam eu citi în acele momente! — citind despre dânsa o notiţă publicată atunci de Clavel în *La Roumanie*.

Ajunsei la locul unde se aminteşte dragostea răposatei pentru poveşti:

„C'est charmant, ce qui montait de ce coeur virginal; c'est délicieux ce qui passait sous ce front pur!

On ne l'a su, pour la première fois, que l'année dernière, où, cédant à des longues sollicitations, même paternelles, la jeune fille-poète a enfin consenti à livrer à la publicité quelques unes de ces fraîches et délicieuses poésies qu'elle a enfermées dans un reliquaire sous le titre de: *Bourgeons d'Avril*. Bien que le titre soit aussi modeste que l'auteur, ces bourgeons sont de belles fleurs bien épanouies. L'éclat en est irisé, la parfum en est doux; tout y est franc, tout y est jeune, tout y est pur.

Voici, par exemple, les *Contes bleus*. Des contes bleus pour Mlle Julie Hasdeu?...

Dans le discours ému — plein d'un beau souffle d'oraison funèbre — qu'il a prononcé, au nom de la «Revista nouă», devant le cercueil, lorsque le cortège a fait halte à l'Académie, mon confrère Gion, du «Românul» a dit:

«C'est avec plaisir et admiration que j'ai etendu, l'année dernière, Mlle Julie Hasdeu discuter les hautes spéculations de la philosophie contemporaine, trancher et élucider avec une phénoménale pénétration les questions historiques et artistiques, et diriger la conversation avec la richesse d'érudition d'un savant de premier ordre, avec le goût et la grâce fascinante de la jeune fille.»

Des *Contes bleus* donc pour cette savante?

Oui, des *Contes bleus*, car elle les aime, elle les adore. Peu lui importe qu'on la raille sur ce point. Elle se complait dans le fantastique domaine de ces contes où elle nous fait vivre en pleine féerie. Tout y prend âme et parole..."

Da; îi plăceau ei poveştile atât de mult, încât, deja bolnavă, se apucase a traduce franţuzeşte *Basmurile* lui Ispirescu.

Dar acuma, îmi zisei eu, acuma când spiritul ei fluturează poate lângă această masă, unde nu o dată scriam noi amândoi în serile cele lungi de toamnă, ea aşezată la un capăt şi eu la celălalt, acuma de ce nu i-aş scrie o poveste? Şi anume povestea, pe care mi-a tot frământat-o mintea în ultimele două nopţi, când şedeam veghind la patul suferindei.

Şi luând condeiul în mână, am scris pe un petec de hârtie:

POVESTEA CRINULUI

În acest moment intră în odaia mea un vechi prieten, care putea să-mi înţeleagă durerea, căci are şi el un singur copil.

Văzându-mă cu condeiul în mână şi aruncând o cătătură asupra petecului de hârtie, el mă întrebă cu mirare:

— Cum? Tu mai poţi scrie?

— Mă pot spovedi. Spovadă, iată tot ce mai rămâne omului în cele din urmă, până a nu-l cuprinde piroteala morţii...

*

A fost odată ca niciodată. Au fost un împărat şi o împărăteasă: împărăteasă frumoasă, împărat voinic; dar ei nu făceau copii. După multe zile şi mulţi ani de dor şi de suspin, cică, în sfârşit, le-a dat Dumnezeu un copil, dar nu un băiat, ci o fată. Ce folos! Pentru a moşteni împărăţia trebuie sabie, nu furcă.

La o săptămână după naştere, iaca şi cele trei Ursitori la leagănul pruncei.

— Va trăi câtu-i lumea! zise una.

— Va muri înainte de a fi cunoscut traiul! zise a doua.

— La măritiş să nu se gândească, dar la însurătoare da! a adaus cea de a treia.

Mama moaşă, care auzise sfatul Ursitorilor, rămase încremenită: credea că s-o fi îmbătat cele trei zâne de vorbese în bobote.

Drăguţă era copila de s-o sorbi într-o lingură cu apă; şi de ce creştea, de aceea se făcea tot mai mândră la chip, mai dulce la inimă, mai înţeleaptă la minte, mai cu vino-ncoace la orice apucătură. Era o floare între flori şi pace bună. Nu degeaba îi pusese şi numele *Lilia*. O iubea împăratul de i se scurgeau ochii după dânsa; dar fata e tot fată.

— Ce-i de făcut? zicea mereu împăratul şi stătea întruna pe gânduri.

— Mai aşteaptă, îi răspundea împărăteasa, că doară va da Dumnezeu să mai facem şi un pui de zmeu.

Trecea însă ceas după ceas şi băiat, ca în palmă. Într-o zi, împăratul se scarpină la cap, se mai scarpină încă o dată, îşi increţeşte fruntea şi zice împărătesei:

— Ştii ce, nevastă? eu am auzit din bătrâni că o fată se preface în flăcău, dacă merge în genunchi până la izvorul de unde bea apă curcubeul...

— Am auzit-o şi eu, împărate, de la Moş Crăciun şi de la Baba-Ana.

— Ei, atunci?...

— Atunci, haide să încercăm!

Şi au trimis ei pe biata domniţă să cerce îngenuncheată marginile pământului, căutând cu lăcrimi pe faţă, în sudoare şi-n neodihnă, minunata apă a curcubeului pe care n-o găsea nicăirea. În lunga şi obositoarea sa cale, ea culegea flori luminoase şi mirositoare, din cari împletea cunună peste cunună, uimind văzul şi răpind minţile privitorilor; şi tot merge înainte, înainte, înainte, dar din fată în băiat nu se mai schimba.

Dumnezeu îi dăduse un glas de se mişcau pietrele când apuca ea să cânte o doină. Atâta bucurie mai avea şi dânsa. Cânta, cânta mereu, şi numai cântecul îi mai uşura ahturile. Cânta ca apele, când trecea pe lângă râuri; cânta ca frunzele, când străbătea o pădure; cânta ca ciocârlia la răsăritul soarelui şi ca privighetoarea după soare-apune.

Acum duioasa Lilie se deprinsese cu truda, şi începuse ea însăşi a crede că e cu putinţă să se facă flăcău din fată.

— Lasă, mamă, — şoptea dânsa împărătesei —, lasă, mult a trecut, puţin a mai rămas.

Dar zilele se strecurau una după alta, şi apa curcubeului tot nu se mai afla.

„Să căutăm un alt mijloc“, — se gândi atunci împăratul —; şi trimise porunci în toată împărăţia şi rugăminţi pe la toate ţările celelalte, ca să se strângă la curte toţi doftorii din lume.

Curgeau doftorii droaie, doftori mari, doftori mici şi doftori mijlocii. Împăratul îi primeşte cu cinste şi-i întreabă:

— Voi, care ştiţi toate câte-n soare şi-n lună, nu ca babele cele ce cunosc numai doară buruienele pământului, spuneţi-mi din cărţile voastre cele năzdrăvane dacă se poate sau nu din fată să se facă băiat. De-mi veţi arăta voi că nu se poate, atunci îmi voi lua şi eu inima în dinţi şi mă voi pleca denaintea crudei ursite, care aşa va fi hotărât, pesemne, ca neamul meu cel vechi şi luminat să se stingă printr-un cap de muiere.

Un singur doftor, ba şi acela dintre cei mititei şi nebăgaţi în samă, răspunse cu îndrăzneală:

— Nu se poate, împărate! Mulţumeşte-te cu isteţimea cea firească a domniţei, pe care nici un bărbat n-o întrece la darurile cele mai frumoase ale minţii şi ale sufletului; dar niciodată ea nu va putea să mănânce ca un bărbat, să bea ca un bărbat, să-i îndure sânul şi plămânii câte rabdă bojocii şi pieptul voinicului. Până acuma toate au fost bune. Nu i-a stricat umblarea după apa curcubeului, căci a văzut multe şi a învăţat multe, dar mergea tot între cerul senin şi între iarba verde, cântând la flori şi la stele. De acum înainte, opreşte-te, împărate!...

— Dec! Tocmai tu te-ai găsit mai moţat! — îi zise răstit împăratul. Dumnealor să mi-o spună, cari sînt mai ceva decât tine: se poate, or nu se poate?

Ceilalţi doftori toţi au strigat într-un glas:

— S-ar putea, Măria-ta!

— Şi-n ce chip anume s-ar putea? întrebă din nou împăratul.

— Să ne laşi a ne mai gândi...

Sfatul doftorilor împăratul l-a spus apoi împărătesei. Au mai chemat amândoi pe domniţa, ca să-şi dea şi ea părerea.

— Lilio dragă, sufletul tatei, vrei tu să te faci bărbat pe deplin?

— Cum să nu, răspunse măreaţa copilă în sufletul căriia se altoise de demult dorul cel fierbinte al părinţilor, şi [care], mai ales, asculta ea orbeşte în toate pe tată-său, după cum şi tată-său nu-i ieşea niciodată din voie.

Peste nouă zile şi nouă nopţi, trei doftori dintre cei mai ţanţoşi, aceia adecă cari scrie leacuri peste leacuri câte la o sută de bolnavi pe ceas, fără a mai avea vreme şi poftă de a le cunoaşte păsul vreunuia din ei, se înfăţişează denaintea împăratului, aducând cu dânşii un fel de stâlp, cu două cuţite încrucişate dasupră-i şi cu o roată la mijloc, pe care, când o învârteau, cuţitele făceau: ţac, ţac.

— Preanălţate împărate, — zise unul dintr-înşii, — după ce anume se cunoaşte că domniţa e fiica Măriei-tale?

— Negreşit după chip, după boiul feţei, după ochi, şi nas, şi gură...

— Bine! Vrea să zică capul domniţei trebui să rămână aidoma şi numai trupul să i se prefacă?

— Cam aşa.

— Să chemi, dară, Măria-ta pe domniţa şi să-ţi aducă şi vrun flăcău zdravăn şi trupeş.

Împăratul făcu semn, şi i se împlini porunca.

Atunci doftorii au aşezat pe flăcău în rând cu domniţa, au pus între amândoi la mijloc stâlpul cel cu pricina, aşa că cele două cuţite veneau în dreptul gâturilor, apoi au întors roata ţac, ţac, şi cât ai clipi din ochi, amândouă capetele au fost tăiate şi mutate dintr-odată: capul domniţei s-a aşezat pe gâtul flăcăului, iar capul flăcăului pe gâtul domniţei, şi aşa de iute, aşa de iute, încât capetele şi trupurile n-au avut răgaz să moară, ci s-au lipit bine-binişor fiecare la locul său.

Mare e meşteşugul cel doftoricesc!

Să fi văzut minunea minunilor! Căpăţâna cea oacheşă, mustăcioasă şi voinicească a flăcăului se mişca încruntată pe trupuşorul cel subţire şi alb al domniţei; pe când căpuşorul domniţei, un chip de zână, se mira el însuşi, simţindu-se înfipt într-o manină de trup, cu un grumaz de taur, cu neşte braţe numai vână, cu mâini şi picioare ca neşte butuci.

— Halal! strigă împăratul, nemaiştiind de bucurie. A mulţumit domneşte celor trei doftori; a dat o frumoasă zestre fetei celei cu mustăţi; apoi pe Lilia a botezat-o Crin, moştenitor al tronului împărătesc, şi de aci zor-nevoie să-i caute o mireasă.

Vorba aia: capul face, capul trage. Capului i se pleacă picioarele, iar nu picioarelor capul. Trupul flăcăului, cât timp îl stăpânise capul cel grosolan, nu se temea de cald şi de frig, de vânturi şi de ploi, de orice greu şi de orice restrişte. Pumnul cel gros al voinicului turtea atunci pe un bivol; l-ar fi turtit şi acuma la adică, dar căpuşorul cel gingaş al lui Crin nu-l lăsa să omoare nici măcar o muscă. O vijelie, o furtună, trăsnete şi fulgere îi erau nemic altădată; acuma, de sufla o boare ceva mai tare, junghiul era gata. Vezi bine, orice s-ar zice, Dumnezeu n-a făcut pe om din bucăţi, ci tot unul câte unul din câte o singură bucată, şi-n fiecare bucată puse scaunul sufletului în cap, nu în picioare. Doftorii însă, afară de cel mititel şi nebăgat în samă, n-o spusese împăratului; şi, poate, nici dânşii n-o prea ştiau: căci de! ce-i pasă doftorului de suflet? Cu sufletul are a face popa.

Pe când era încă fată, umblând peste nouă mări şi nouă ţări, după apa curcubeului, domniţa căzuse tronc la inimă multor Feţi-logofeţi cu părul de aur. De frumoasă era frumoasă ca o rază ruptă din soare, cu ochii cei mari ce scânteiau a înţelepciune şi a nevinovăţie totodată, cu guriţa cea mică, al căreia zâmbet cald şi răcoritor te-nveselea şi fără voie. Care de care o peţise. Poate să-i fi plăcut şi ei vreunul. Dar copila vrea cu orice preţ să se facă băiat; ş-atunci ce-i mai trebuiau băieţi? Ca mâine — îşi zicea ea în gândul său — va veni vremea să-mi iau nevastă.

Şi aşa s-a şi întâmplat.

Acum împăratul strânse la curte, aducându-le de prin toate laturile împărăţiei sale, pe fetele cele mai minunate, tot una şi una, şi le puse giur-împregiur ca o grădină de flori, zicând lui Crin să-şi aleagă dintre ele o mireasă.

Dar cine avea să aleagă? Negreşit capul. Şi măcar că picioarele lui Crin călcau a bărbat, însă căpuşorul lui cel drăgălaş judeca şi simţea femeieşte. Nici o fată nu-i plăcuse.

— Lasă, tată, pe altă dată. Astăzi, nu ştiu cum, nu-mi vine nici una la socoteală...

Altă dată tot aşa.

Şi tot aşa încă o dată.

Şi de câte ori răspundea: „lasă, tată“, o lacrimă îi uda genele-i cele lungi.

Într-o zi şedea împăratul pe gânduri şi se uita mâhnit pe fereastră. Iată că trece un dric cu şase cai, iar în cosciug era fata ceea cu mustăţi, pe care cum a zărit-o, împăratul, şi-a adus aminte.

— Dar de ce a murit copila? întrebă împăratul pe un cioclu.

— Apoi cum să nu moară, Măria-ta; că nu era nici băiat, nici fată...

I-a trecut împăratului ca un fier ars prin inimă. S-a tras cu groază de la fereastră, s-a gândit ce s-a gândit, apoi s-a repezit spre odaia lui Crin şi s-a uitat pe gaura uşei.

Fosta domniţă, acuma, pasămite, băiat, şedea încinsă cu sabia, un arc de o parte, un buzdugan de alta, şi cânta, cânta cu viersu-i de pasăre măiastră:

Frunză verde de sulfină!
Am fost fată ca o zână,
Fost-am floare pe pământ ,
Ş-acum nu ştiu ce mai sînt!
Nu mai am zile senine,
Îmi trec nopţile-n suspine,
Aş iubi, şi n-am pe cine...
De ce moartea nu mai vine?...

Împăratul şi-a înecat plânsul şi a tulit-o de la uşă.

„Vezi unde m-a adus sfatul doftorilor! Trebui să-i găsesc negreşit o mireasă...“

Dar când se gândea el aşa, iată că o altfel de mireasă întrase teptil în odaia lui Crin, i se lăsă pe piept, [îl] strânse în braţe, [îl] năbuşi cu sărutările ei...

Era Moartea.

Mirele nu-şi isprăvise cântecul, şi nu mai sufla.

Trăise ca bărbat; a fost înmormântat ca o dulce fecioară, pe care a dus-o la mormânt pe un car îmbrăcat numai cu alb, cai albi, ciocli albi, douăsprezeci fete în alb împregiur, apoi cununi şi iarăşi cununi.

Plângea toată ţipenia de om, privind această grozavă nuntă a lui Crin cu Moartea.

Să vă mai spun oare bocetele împărătesei?

Împăratul nu mai semăna a om: pielea i se lipise pe oase.

Întors acasă de la groapă, el chemă pe doftori grămadă, porunci să se aducă stâlpul cel cu cuţite, strânse în curtea palatului o mulţime de fiare şi de dobitoace; apoi punea la stâlp câte un doftor şi câte o vită, învârtea roata, cuţitele făceau ţac-ţac, şi iată că pe trunchiul unui doftor vedeai cap de lup, sau de bufniţă, sau de bou, de câne, de pisică, de năpârcă, ba şi mai adesea câte un măgar, iar pe trupurile jivinelor câte un cap de doftor: doftor mare.

De atunci, măre, se zice că toate fiarele şi dobitoacele au căpătat darul doftoricesc: când sînt bolnave, îşi caută ele înseşi cu botul câte o iarbă, o mănâncă şi se vindecă. Iar în noaptea spre Sân-Văsii, o singură zi pe an când le este dat de la Dumnezeu ca să poată grăi, să vezi cum toate vitele vorbesc letineşte întocmai ca doftorii.

De atunci s-a tras neamul doftorilor de astăzi, în cari omenesc e numai doară trunchiul, iar capul — fiară sau dobitoc.

*

Bătea două ore după miezul nopţii. Gătindu-mi povestea, mă simţeam atât de mişcat şi atât de obosit, încât îmi era peste putinţă a mă scula. Ţinând în mână condeiul, îmi rezemai capul de spatele scaunului, scosei un suspin, închisei ochii, şi...

Şi am murit fără s-o ştiu;
Părea că-i adormire,
Căci nu eram nici mort, nici viu,
Simţind o nesimţire;
Apoi o clipă n-a trecut,
Şi două firi depline,
Doi *eu* întregi s-au desfăcut
Dintr-unul singur mine:

Era un *eu* încremenit
Jos, cu condeiu în mână;
Sus, *eu,* cellalt, priveam uimit
La faţa-i de ţărână;
Şi mă-ntrebam: cum de putui
Să-ndur, o, Doamne sfinte!
Cincizeci de ani în pielea lui,
Eu — inimă şi minte!

Dar ce sînt eu? Şi m-am văzut
Icoană mult mai vie
A *eului* meu din trecut,
Plăpândă, străvezie,
Elastică nenchipuit,
Nenchipuit de fină:
Un vis, de Mirea zugrăvit
Din aburi şi lumină!

Ochirea-mi pătrundea uşor
Din zare până-n zare;
Citeam făţiş a tuturor
Ascunsa cugetare;
Eram stăpân să mânuiesc
Acel curent subţire,
Pe care oameni-l numesc
Prevăz şi presimţire.

Cât zace-n lut, turtit mereu
De-a vasului povară,
Sărmanul duh cu mare greu
Îşi face drum afară;
Din când în când, ca meteor,
El sparge neagra-i scoarţă;
Pedanţii zic în limba lor:
Materie şi forţă.

Cuvinte, tot cuvinte seci,
Învălituri sărace,
La cari voi alergaţi în veci
Neştirea să vă-mbrace
Secretul vieţii nu-i brodit;

Şi numai doar poetul,
Atunci când este mai smintit
Îi pipăie secretul!

Eu îl aflasem. Uşurat
Prin cugete senine,
Simţind că-s bun şi că-s curat,
M-am mai uitat la mine:
Deşi bătrân, eram frumos
Căci orice urâciune
Rămase-n *eul* cel de jos,
Gătit la putregiune.

El — rece, stins, înţepenit,
Ş-o lungă barbă sură:
De n-ar fi *eu*, l-aş fi numit
A mea caricatură;
Şi mă cuprinse vrând-nevrând
O milă. Când dodată
Un glas de înger fluturând
Îmi zise vorba: tată!

Era Lilìa, crinul meu,
Măiastra mea copilă,
Ce-mi apărea atunci când eu
Avui de mine milă;
Şi revărsând în ochii mei
Privirea-i desfătată
Cu mii de stele şi idei
Îmi zise iarăşi: tată!

Când ea pleca de pe pământ
A vieţei mele viaţă,
Cap genial şi suflet sfânt,
Frumoasă şi măreaţă,
M-a sărutat şi mi-a surâs
— Fecioară preacurată —
Dar ochişori-i s-au închis
Când vru să-mi zică: tată...

Sorbindu-i chipul îngeresc,
Şopteam: murit-a oare?
Să moară ea, când eu trăiesc?
Trăiesc, când dânsa moare?
Ş-atunci strigai: „ne-om revedea!"
Iar mintea-mi zbuciumată
Din gura moartei auzea:
„La revedere, tată!"

Şi revederea s-a-mplinit,
Când sufletele noastre,
Scăpând din lut, s-au întâlnit
Pribegi pe căi albastre.
Şi ea-mi zâmbea: apoi mai sus,
Pe braţu-mi legănată,
Mai sus şi tot mai sus m-a dus,
Zicându-mi: „haide, tată!"

Iar eu, ştiind cât de cu drag,
În lumea pământească,
Ea asculta pe vrun moşneag
În limba ţărănească
Rostindu-i basmuri româneşti
Cu fost-au-fost-odată,
Am întrebat-o: vrei poveşti?
— O, da; începe, tată...

Şi începui:

A fost odată ca niciodată. Au fost un împărat şi o împărăteasă; împărăteasă frumoasă, împărat voinic; dar nu făceau copii. După multe zile şi mulţi ani de dor şi de suspin, cică, în sfârşit, le-a dat Dumnezeu o fată...

*

— Mai dormi încă? Îmbrăcat? Sînt unsprezece trecute... strigă deodată lângă mine un glas, care nu avea în sine nemic ceresc.

— Ce?... Cum?... murmurai, zgâindu-mi ochii; şi văzui denainte-mi pe prietenul de aseară.

— Am venit să-mi citeşti *Povestea Crinului.*

— Vrea să zică, eu n-am murit încă?...

SONATA LA KREUTZER

(Dedicat cânelui meu din curte Cuti)

> Il faut écorcher un Moscovite pour lui donner du sentiment.
>
> MONTESQUIEU, *Esprit des lois*, livre XIV, chap. 2.

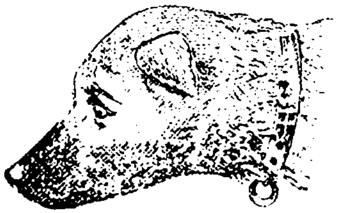

Consilierul de curte Ivan Ivanovici Kutoff, după ultima fotografie (St. Pétersburg, Neffsky-Prospekt, 73)

Am fost totdauna darwinist; adecă totdauna, chiar înainte de Darwin, eu credeam că omul nu este altceva decât cea mai înaltă manifestaţiune pământească a aceleiaşi energii care, pe trepte din ce în ce mai în jos, ni se înfăţişează în alte dobitoace, în plante, ba chiar în cristaluri. Şi nu e de mirare că o crezusem eu înainte de Darwin, de vreme ce, cu atâtea mii de ani înainte de noi toţi cei de astăzi, o spusese deja jupânul Moise, genialul egiptean, ambiţiosul bastard al fiicei lui Faraon. Totodată acelaşi Moise ne dă a înţelege că la om femeia stă pe scara evoluţiunii mai sus de bărbat, fiind un animal mai perfect, mai „modern", mai de „prima calitate", deoarece este urzită după toţi ceilalţi, ca treapta cea mai superioară.

Femeie! De când pe dânsa o făcuse Dumnezeu,
El nu mai face nemica, fermecat de lucrul său,
Şi privind cu mulţumire la lumea cea zâmbitoare,
Zice: eu sînt rădăcină, dar femeia este floare!...

Darwinist dară până-n vârful unghiilor, eu nu mă împăcam totuşi cu patronul meu Darwin în privinţa genealogiei neamului omenesc. Sub raportul anatomic, fără îndoială, omul se apropie foarte mult de maimuţă: de orangutan, de goril, de cimpanze; dar sub raportul psihic, cred eu, noi ne asemănăm mai bine cu deosebite animale domestice, cari simpatizează cu noi, se silesc a ne înţelege, ne iubesc şi candidează pentru a deveni şi ei oameni.

Sînt acum câteva zile, eu am fost la o sintrofie, unde am văzut un gentleman scurt, sprinten, ţanţoş, cu nasul încovoiat, fără musteţi, cu două cotlete atârnate de fălci, cu o căutătură semeaţă, şi care din când în când îşi umfla peptul şi-şi rădica glasul mai ascuţit, ca şi când ar fi vrut să înceapă un cu-cu-ri-gu. Îl însoţea un domn gras, apăsat şi flegmatic, cu neşte frumoşi ochi mari, mari şi frumoşi, dar plini de o nătăntoacă seninătate. El avea o gură largă-largă, cu buze supţiri-supţiri, mişcându-se paralel fiecare buză într-o direcţiune opusă, ca şi când ar rumega. Dasupra acestor buze se aşternea o păreche de musteţi rare, pe cari le umbreau apoi, ca un soi de polog străveziu, capetele unei alte părechi de musteţi şi mai rare, ieşind pe furiş din fundul nasului. Când vorbea durduliul individ, răsuna o adâncă voce nazală, aproape ca un lung mu-u-u. Peptenătura fiecăruia din cei doi prieteni era şi ea caracteristică. Gentlemanul Cocoş avea un moţ frizat dasupra frunţii, un moţ căruia îi lipsea numai culoarea stacojie pentru a fi o adevărată creastă; iar domnul Bou îşi tot îndrepta în sus, când cu o mână, când cu cealaltă, perii din dreptul tâmplelor, cercând a-şi construi cu orice preţ pe cap două respectabile coarne. Nici unul din ei nu semăna câtuşi de puţin cu vreuna din acele nenumărate maimuţe, pe cari le văzusem eu la Hyde-Park in London şi în grădina zoologică din Amsterdam. Gentlemanul Cocoş era pentru mine o învederată evoluţiune *darwiniană* dintr-un „*Phasianus gallus*“; domnul Bou — dintr-un „*Bos domesticus*“.

Gândindu-mă la acestea, o firească asociaţiune de idei mi-a adus aminte pe cânele meu din curte, pe care noi l-am botezat „Cuti“, fiindcă de vro şase ori îl prinseseră hengherii şi totdauna el a izbutit să scape teafăr din *cutia* lor. Este un admirabil specimen de câne ciobănesc, mare, puternic, cu păr sur foarte aspru, cu un lung bot negru, cu neşte ochi de-ţi pare că ar vrea să-ţi vorbească. Cuti nu e deloc rău. Cel puţin peste zi el nu muşcă pe nimeni, şi rareori i se întâmplă a face cuiva cinstea de a-l saluta printr-un lenevos lătrat. Există însă două excepţiuni semnificative din această regulă generală. Cuti nu poate suferi pe lampagii şi pe împărţitorii de gazete. În fiecare seară, când intră lampagiul în curte, slugile trebui să alerge ca să-l apere contra lui Cuti, care se aruncă furios ca să sfâşie pe bietul om. Tot aşa când se arată un împărţitor de gazete. Şi fiindcă lampagiii şi împărţitorii de gazete se schimbă mereu, nu se poate zice să figura indivizilor supără pe Cuti, ci îl supără anume meseria lor. Fie nalt, fie scurt, fie bălan, fie oacheş, fie tânăr, fie bătrân, totuna: pentru Cuti este un principiu absolut impersonal de a nu primi în curte pe un lampagiu şi pe un împărţitor de gazete în genere, oricare ar fi înfăţişarea lor cea idividuală. Ceva mai curios decât atâta. Uneori o gravă ocupaţiune în bucătărie împedecă pe Cuti de a observa intrarea lampagiului în curte. Peste o oară, terminând minuţioasa analiză a osciorului de ros, Cuti iese din bucătărie şi — *horrrribile dictu!* — vede în curte lampa aprinsă. Deci — îşi zice el atunci în gândul şi-n graiul său — criminalul a despărut, dar corpul delictului probează că el fusese pe aice, — şi Cuti se repede ca un adevărat judecător de instrucţiune, lătrând indignat la lampa cea aprinsă.

Într-o zi, după ce împărţitorul de gazete, care îmi adusese pe „Moş Teacă“, abia scăpă de a nu fi muşcat într-un chip mai puţin inocent decum sînt muşcăturile lui „Moş Teacă“, eu am chemat pe Cuti şi i-am adresat următoarea cuvântare: „Măi Cuti, tu eşti un dobitoc foarte inteligent, adesea mai inteligent decât «Moş Teacă», care totuşi — cată s-o recunoaştem cu imparţialitate — uneori

este mai inteligent decât tine (Cuti da din coadă în semn de aprobare, dar fără a părea prea măgulit prin comparaţiune). Lătratul tău la lampa aprinsă dovedeşte chiar, într-un mod necontestabil, aptitudinea ta de a combina silogisme, deşi n-ai învăţat *Logica* d-lui Maiorescu, sau poate tocmai pentru că n-ai învăţat-o (Cuti îmi linse mâna, ca să manifeste gratitudinea sa pentru acest compliment). Cum dară nu înţelegi tu că lampagiul şi împărţitorul de gazete sînt tocmai aceia pe cari un câne civilizat trebui să-i respecte mai cu deosebire? (Cuti a încetat a da din coadă, în semn că nu mă mai înţelege.) Lampagiul împrăştie întunerecul printr-o lumină materială, împărţitorul de gazete se presupune a împrăştia întunerecul printr-o lumină intelectuală, amândoi sînt consideraţi ca luminători ai noştri, şi tu — (Cuti s-a culcat, având aerul de a fi obosit prin atâta morală) — şi tu, bestie, eşti un duşman al luminei!“ Ultimele cuvinte fiind rostite cu multă energie, Cuti şi-a rădicat capul şi s-a uitat drept în ochii mei, ca şi când mi-ar fi zis: „*Que faire? C'est plus fort que moi!*“

Eu nu mă îndoiesc că, printr-o ulterioară evoluţiune darwiniană, Cuti al meu nu e departe de a deveni om. Dar ce fel de om? el, căruia ii desplace atât de mult orice aducător de lumină!

Peste câteva zile, în urma dialogului meu cu incorigibilul Cuti, eram culcat după-prânz, citind un jurnal, în care se vorbea despre uneltirile ruşilor în Bulgaria, despre spionajul muscălesc în Dobrogea, despre faimosul consul Imbecilidachi etc. „În sfârşit, voi scrie şi eu despre muscali — m-am gândit eu; nu mai pot aştepta; mi-a venit timpul; dar cum oare să scriu?“ Cugetând la acest „cum oare să scriu?“ eu simţii ochii mei închizându-se şi mi se părea că în jurul meu, cu monotonia unui adormitor tic-tac al ceasornicului, răsună silabele: ci-li-bi... li-bi-ci... ci-bi-li... bi-ci-li... im-be-ci-li... Deodată s-a auzit foarte limpede: „*vă kak pişite?*“ ceea ce însemnează ruseşte în stilul elegant: „cum scrii dumneata?“ Crezând dintru-ntâi că este româneşte, eu m-am speriat, am deschis ochii mari, am sărit sus şi — mă văzui pe o întinsă câmpie, a căreia nemărginire era acoperită de mii şi mii de câni de tot felul, de toate culorile şi de toate mărimile, începând de la dulăi cât un viţel şi până la neşte javre cât o veveriţă.

„Vă kak pişite?" îmi repeta acum aievea un mare câne ciobănesc, în care cu uimire eu am recunoscut pe Cuti.

Eu:

— Tu, Cuti, îmi vorbeşti muscăleşte?

Cuti:

— Te rog, stăpâne, a nu-mi mai zice „Cuti", ci „Ivan Ivanovici Kutoff".

Eu:

— Fie! Dar ce treabă ai tu de a mă întreba pe mine cum scriu?

Cuti:

— Neapărat, stăpâne; d-ta ştii că în viaţa mea cea cânească nu-mi plăceau lampagiii şi împărţitorii de gazete. Toţi acei ce aduceau vreun neam de lumină mă supărau foc. Acuma dară, pe cale de a deveni şi eu om, adecă anume rus, căci pentru toţi cânii evoluţiunea cea normală, ca primul grad de umanizare, este de a renaşte muscali, îmi pregătesc de mai-nainte viitorul meu rol de cenzor. Voi fi cenzor în Rusia, cu rangul de *nadvornăi savietnik*, adecă „consilier de curte", o mare înaintare asupra trecutei mele funcţiuni în curtea d-tale. Voi cenzura fără milă orice carte sau publicaţiune periodică. Voi şterge din ea cu toptanul toate ideile cari mi se vor părea a fi idei, lăsând numai pe acelea cari nu vor fi idei. Am dreptul dară, stăpâne, de a te întreba cu tot respectul: „cum scrii dumneata?"

— Bravo, Ivan Ivanovici! strigă piţigăios un mops, care se tot învârtea printre picioarele lui Cuti. Bravo! Ideea d-tale despre idei e tot ce poate fi mai nostim. Eşti un idealist în sensul cel mai muscălesc al cuvântului. Bravo! Haide să ciocnim!

Numai atunci am observat cu ciudata particularitate că fiecare câne avea atârnate de gât câte două săculeţe: unul cu cărţi de joc, iar celălalt cu câte un păhăruţ şi o sticlă de rachiu. Cuti a ciocnit cu mopsul, apoi amândoi s-au aşezat pe iarbă şi au început a juca *ştos*.

— Priveşte-ne, stăpâne, îmi zise Cuti, întrerumpându-se din joc; singura noastră preparaţiune pentru a putea deveni mai curând muscali este de a învăţa să bem şi să

jucăm în cărţi. Din celelalte calităţi curat ruseşti nu ne lipseşte nici una.

— Vezi bine! Dacă nu vei bea şi nu vei juca în cărţi, ce altă treabă să mai faci în Rusia, unde este o datorie de cetăţean ca neminea să nu cugete? zise iarăşi mopsul cel piţigăios, mai adăogând drept concluziune: hai să mai ciocnim o dată, Ivan Ivanovici!

— Bucuros! răspunse Cuti şi, după ce goli păhăruţul, se întoarse cătră mine: Permite-mi, stăpâne, a-ţi recomanda pe amicul meu Stepan Stepanovici Azoroffsky, care în Rusia va ajunge un mare literat, un literat de tot mare, ceva ca Dostoieffsky sau ca Nekrasoff, şi de aceea el îmi face curte mai denainte, pentru ca eu să nu-l prea cenzurez; dar degeaba!

— Te rog acuma, domnule Kutoff, spune-mi, de ce anume toţi cânii se fac muscali?

— Apoi judecă singur, stăpâne: există oare vreun alt dobitoc mai supus, mai credincios, mai slugarnic? Bate-l cât pofteşti, el tot îţi linge piciorul. Chinuieşte-l cât de cumplit, el uită toate şi iarăşi se gudură. Robia este în natura cea intimă a cânelui, şi iată de ce muscalii vor rămâne robi în vecii vecilor.

— Între câni şi între muscali este o afinitate electivă, adaose cu ifos mopsul cel cu pretenţiuni de literat.

În intervalul acestei convorbiri, mai mulţi câni s-au apropiat pe nesimţite şi au format un cerc în jurul meu.

— Păzeşte-te, stăpâne, de Kuzma Kuzmici Şarloff, îmi zise deodată Cuti, arătându-mi pe un jerpelit câne cu spume la bot. El a fost turbat...

— Turbat? întrebai eu cu groază, făcând un pas îndărăt.

— Da, îmi răspunse cânele cel cu pricina, rânjind cu un fel de mândrie; da, turbat adevărat...

— Cum? Sînt şi turbaţi neadevăraţi?

— Se-nţelege. Aşa, bunăoară, cei omorâţi pentru că au muşcat pe cineva, numai au muşcat, deşi nu erau turbaţi. Pe aceştia — adaose Kuzma Kuzmici cu dispreţ — eu îi numesc pseudo-turbaţi. Ruseşte la cel turbat se zice *beşenăi*; pseudo-turbatul s-ar putea numi *ba-beşenăi*. Este o specialitate a amicului nostru doctor Babeş.

— Dă-mi voie, domnule Şarloff, fără ca să te superi, căci n-aş vrea să-mi atrag nemulţumirea d-tale, dă-mi voie a te-ntreba cu discreţiune: care va fi rolul semenilor d-tale în Rusia?

— Vrei să zici: rolul cânilor celor turbaţi?

— Da, cam aşa...

— Adecă rolul celor adevărat turbaţi, nu al celor pseudo-turbaţi? Un rol mare, domnule. O misiune înaltă şi delicată. Noi vom fi temniceri, jandarmi, poliţai, ispravnici şi chiar gubernatori.

— Nu şi judecători?

— Ha! ha! ha! Naivă întrebare! Judecătorii în Rusia nu există. Noi judecăm, şi tot noi executăm sentinţa. Cu noi vor avea a face mizerabilii aceia... ca dumnealui de exemplu...! mârâi Kuzma Kuzmici, uitându-se încruntat la un sprinten şoricar, pe care până atunci eu nu-l băgasem în samă.

— Da, da! strigă cu îndrăzneală şoricarul; cu noi vei avea a face, şi te vom învăţa noi!

Apoi întorcându-se către Cuti, şoricarul zise cu demnitate, arătând la mine:

— Fii bun, Ivan Ivanovici, de a mă prezenta domnului...

— Dumnealui, îmi zice Cuti, este Osip Osipovici Pinciovenko, un viitor celebru nihilist.

— Îmi pare bine. Sînt încântat de cunoştinţa d-sale. Mie totdauna mi-au plăcut şoricarii. Dar de ce anume va fi dumnealui nihilist, şi nu altceva?

— Să ţi-o explic eu, întrerupse mopsul cel literat. Unii câni nu pot suferi zgarda. Văzându-i fără acest simbol de ordine socială, hengherii îi prind, îi chinuiesc şi-i omoară. Perind, sufletele acelor nenorociţi se zbuciumă din corp şi ţipă desperate: jos zgarda! sus libertatea! să trăiască Constituţia! Şi după aceea ei se fac nihilişti. Dumnealui este unul din acei onorabili nebuni, cărora li se pare cu putinţă o Constituţie în Rusia. Un muscal constituţional, un câne fără stăpân, este ceva contra previziunilor celor înţelepte ale naturei... Nu te supăra, Osip Osipovici, şi haide să ciocnim!

Amândoi cânii au tras câte o duşcă; apoi mopsul cel neastâmpărat se adresă din nou către mine:

— D-ta nu bei?

— Nu.

— Ciudat! În Rusia un bun literat nu e treaz niciodată: dentâi se-mbată şi apoi scrie. Lectorii fac tot aşa: dentâi se-mbată, şi apoi citesc. Beţia stabileşte un nivel de intimitate între ideal şi între poet, între poet şi între admiratorii lui. Cu cât cineva e mai slab la picioare, cu atâta prin compensaţiune e mai tare la cap. Beţie şi geniu sînt sinonimi, căci geniul e un fel de beţie, iar prin urmare şi beţia e un fel de geniu. Geniul şi beţia sînt deopotrivă inconştiente. Între ambele există o reversibilitate, după cum ar zice Herbert Spencer. Şi mai corect: este un proces de endosmos şi exosmos. În lumea modernă, cârciuma reprezintă ceea ce era fântâna Castaliei în antichitate: este un *rendez-vous* al muzelor. Am auzit că şi-n România unii...

— Nu cumva să vorbeşti rău de România, hârâi Cuti, că te-nhaţ!

— Mai încet! Te faci cenzor înainte de vreme.

Cuti era gata să se-nfurieze, şi ar fi scărmănat rău pe jigăritul său amic, dacă nu se punea la mijloc un colosal Saint-Bernard, denaintea căruia ei amândoi s-au dat în lături cu veneraţiune, zicându-i: „*vă kak zdravă*, Petro Petrovici!“, ceea ce ruseşte în stilul arhaic însemnează: „ce mai faceţi?“; iar când Petro Petrovici trecu majestos printre dânşii, fără a deschide gura, Cuti îmi şopti:

— L-ai văzut, stăpâne? Să nu se zică că şi printre muscali nu sînt oameni buni. Acest puternic şi simpatic Saint-Bernard se va face doftor, va ajuta cu dragoste şi va vindeca gratis pe cei săraci, va căuta să facă tuturora cât se va putea mai mult bine pe tăcute — căci lui nu-i place gălăgia — va rămânea totdauna sărac, se va jertfi pentru omenire, şi de aceea...

— De aceea va fi iubit de toţi, întrerupsei eu.

— Ba nu; va fi dat afară din Rusia ca un om *neblagonamierennăi*, adecă „nu bine intenţionat“, de vreme ce nu bea, nu joacă în cărţi şi nu vorbeşte. Asemenea oameni sînt totdauna bănuiţi acolo de a medita şi de a ascunde neşte planuri infernale, mai ales dacă ei sînt şi oameni buni totodată.

— Oameni buni! mormăi mopsul. Bunătatea duce la popularitate, iar popularitatea într-un stat autocratic este o crimă de *lèse-Majesté*. Şi apoi adaose după o clipă de adâncă reflexiune: Muravieff, marele Muravieff, nemuritorul Muravieff bine zicea că cetăţeanului rusesc îi este iertat a fi bun numai atunci când e beat. Muscalul, dacă se-mbată, sărută pe rând toată lumea; şi dacă toată lumea este în aceeaşi stare normală, îl sărută şi pe el toată lumea. Aceasta se cheamă ruseşte: *slavnăe liudi*, adecă în stilul familiar: „oameni glorioşi". Mărturiseşte însuţi, domnule, că glorificarea cea rusească este plină de originalitate.

— Lasă, o să regulez eu o dată şi pe Petro Petrovici al vostru, scrâşni din dinţi cânele cel turbat.

— Se-nţelege, murmurai eu cu frica de a nu supăra pe bălosul Kuzma Kuzmici; se-nţelege, Petro Petrovici pentru muscali nu poate fi un *slavnăi celaviek*.

În acest moment un mare câne alb flocos mi-a făcut dodată *sluj*, aşezându-se cu multă eleganţă pe picioarele dendărăt şi salutându-mă graţios cu labele denainte; apoi hămăi cu o vorbă dulce:

— *Ich habe die Ehre...*

Auzind *„die Ehre"*, eu crezusem că delicatul dobitoc se plânge de *diaree* şi eram să-l trimit la un institut de patologie bacteriologică, când pudelul mi-a repetat a doua oară foarte limpede:

— *Ich habe die Ehre...*

— Nemţeşte? Nu ruseşte? Cum aşa? întrebai eu.

— Noi, pudelii, sîntem nemţii cei născuţi sau pripăşiţi în Rusia: supuşii cei mai spălaţi, cei mai peptenaţi, cei mai curaţi, cei mai alintaţi ai marelui imperiu. Noi nu semănăm deloc cu nemţii ceilalţi, cari sînt buclucaşi în felul lor, sînt năzuroşi, sînt botoşi, sînt transcendentali, pe cînd noi sîntem pasivitatea personificată.

— De aceea, domnule baron, voi toţi ajungeţi generali şi miniştri! întrerupse şoricarul cel nihilist.

— Şi nu vă expuneţi, excelenţă, a fi asasinaţi ca noi ăştia cari sîntem puşi sub ordinile voastre, adaose cânele cel turbat.

Frumosul pudel mă salută din nou, zicându-mi încă o dată:

— *Ich habe die Ehre...*

Apoi întorcându-se către ceilalţi doi câni, el rosti cu mult sânge rece într-o rusească foarte stricată:

— Gheneral, ta; minister, ta; aşa noi; nu spion ca foi.

Aceste cuvinte au produs un murmur nedescriptibil. Auzi! auzi! auzi! adecă prescurtat: au! au! au! răsună confuz din toate părţile.

— Ce însemnează această muzică? întrebai eu pe Cuti.

— Cum ce, stăpâne? N-ai auzit pe neamţ mustrându-ne pe noi că sîntem spioni?

— Ei bine?

— Spioni! Apoi tocmai aceasta este trăsura cea mai caracteristică şi, aş putea zice, trăsura cea mai nobilă a cânimii...

— Cea mai providenţială! ţipă mopsul cel literat.

— Cea mai muscălească! răcni cânele cel turbat.

— Explicaţi-vă, mă rog; eu unul nu vă mai pricep. Lămureşte-mă d-ta, Stepan Stepanovici, viitoarea glorie a literaturei ruseşti.

— Cu multă plăcere. Din toate animalele, numai cânii se miroasă mereu unii pe alţii pe sub coadă, adecă îşi bagă nasul chiar în regiunile cele mai ascunse, acolo unde n-ar trebui neminea să se amestece. De aci originea spionajului. De la spionaj până la diplomaţie este mai puţin decât un pas. Diplomaţia s-ar putea numi titlul academic al spionajului. Iată de ce ruşii excelează nu numai ca spioni, dar sînt totodată cei mai mari diplomaţi în lumea întreagă. Spionajul este o aureolă a Rusiei. Toţi muscalii sînt moralmente datori a se spiona necontenit unii pe alţii, în stat, în societate, în familie, după cum noi necontenit ne mirosim unii pe alţii pe sub coadă. Sîntem mândri de a fi spioni. Este o fală a naţionalităţii noastre. Chiar un străin, când vrea să se rusifice pe de-ntregul, începe prin a învăţa arta spionajului, adecă prin a mirosi pe sub coadă. Dovadă grecul Imbecilidachi din Dobrogea, care din prea mult zel îşi bagă nasul în români după cum se bagă sabia în teacă, departe, prea departe, până unde nu străbate niciodată un nas de câne; şi totuşi el n-are un miros destul de fin, nu adulmecă adevărat câneşte, fiindcă nu e muscal get-beget. Muscalul când introduce nasul pe sub coadă, o! el află instantaneu tot ce se petrece acolo şi de acolo până la vîrful limbei, ş-apoi strănută de fericire că şi-a îndeplinit misiunea. S-au văzut chiar unii...

— Destul! Am înţeles! Acum nu mă mai îndoiesc că voi veţi fi muscali şi că muscalii au fost voi! Proba cea olfactivă e zdrobitoare. Mă mir numai cum de n-a rămas la ruşi nici o aducere aminte inconştientă despre originea lor cea cânească, atât de bine demonstrată...

— Ba da! ba da! se auzi din toate boturile.

— Să ţi-o spun eu, zise şoricarul; şi mă surprinde cum de n-o ştii d-ta, care eşti nu numai filolog, dar încă membru al Academiei Imperiale de Ştiinţe şi al Societăţii Imperiale Arheologice din Petersburg, adecă un *„gros bonnet“* în ştiinţa muscălească. Încă o dată, tocmai d-ta să n-o ştii? O aducere-aminte inconştientă negreşit că există şi se manifestă în fiecare zi, la orice pas, în viaţa cea mai intimă. Muscalii când vor să ne laude sau să se mângâie unii pe alţii, îşi zic unul altuia: *sukin-săn*, adecă „fecior de căţea“. Apoi ce altă dovadă mai autentică vrei să mai fie?

— Să fim mai metodici, zise mopsul cel literat, voind din gelozie a micşura întrucâtva meritul explicaţiunii lui Osip Osipovici. *Sukin-săn* este o probă aşa-zicând directă. O află oricine fără multă încordare a minţii. Eu mai cunosc însă o altă probă, o probă indirectă, dar nu mai puţin convingătoare. Să ne întrebăm, domnii mei: din toate naţiunile Europei, de ce oare numai muscalii se scopesc cu grămada?

— Ascultă-l cu atenţiune, stăpâne, îmi hămăi Cuti. Eu ţi-am spus că Stepan Stepanovici are să fie un mare literat rusesc. Ideile lui sînt totdauna mai mult decât caraghioase. Soluţiunile, la cari ajunge, sînt cu totul neprevăzute pentru orice căpăţână nerusească. Geniul ţâşneşte dintr-însul cascadiceşte, nu iese pe ţârâite ca la un neamţ.

Întreaga cânime dimprejurul meu aştepta cu urechile rădicate dezlegarea problemei.

— Ei bine, repet încă o dată, de ce oare numai la muscali există o grămadă de scopiţi? Eu susţin că aceasta este o aducere-aminte inconştientă despre originea lor cea cânească...

— Mergi prea departe, Stepan Stepanovici, observai eu, perzând răbdarea. Dar cum de uiţi că tocmai câinii nu se scopesc niciodată?

— Da, o ştiu. Vezi aci e profunditatea lucrului.... Caii se scopesc, boii se scopesc, berbecii se scopesc, porcii se scopesc, cocoşii se scopesc, — câinii nu. Aşa e? Iată dară de ce muscalii se scopesc. Ei se scopesc pentru ca să ascunză originea lor cea cânească, pentru ca adecă lumea să crează că ei n-au fost câni, că n-au a face cu câinii; iar prin urmare, de vreme ce vor s-o ascunză, deci şi-o aduc aminte într-un mod inconştient.

Aplauzele unanime au acoperit acest strălucit raţionament, demn de corifeii criticismului rusesc alde Bielinsky şi alde Mikhailoff.

Cuti era mai cu seamă impresionat.

— Ce logică! urla el, o logică la care se poate rădica numai doară creierul muscalului, căci în Rusia se screm câne-câneşte o sută de milioane pentru ca să iasă tocmai din fund câte un ghem de literat. Adânc! Adânc de tot! *Kakaia galava!* Eşti sublim, Stepan Stepanovici! Eşti incomparabil! Hai să mai ciocnim!... Şi după ce amândoi ciocniră, Cuti a adaos cu o expresiune melancolică: „te admir, dar totuşi, ca cenzor, îţi voi şterge argumentaţiunea. Slujba e slujbă!“

Stepan Stepanovici zâmbi.

— Dar dacă te voi mitui eu cu un oscior...? zise el cu o strâmbătură sarcastică a botului.

Cuti tăcea.

— Un oscior! repetă mopsul.

Cuti se silea a nu răspunde.

— Un oscior, bre! zise din nou mopsul, făcând grimasa de a roade.

— Un oscior? De! răspunse Cuti, asupra căruia osciorul avusese de atâtea ori puterea de a-l face să-i scape chiar lampagiii şi împărţitorii de gazete, — de! tu ştii că în Rusia poţi orişice, dacă vei azvârli câte un oscior la dreapta şi la stânga. Despre oscioare să nu vorbească cineva cu uşurinţă. A refuza un oscior, să-ţi spun drept, parola mea de câne, a refuza un oscior nu e lucru cinstit.

— Şi istoria, urmă înainte mopsul, istoria ne arată că muscalii au ştiut să zăpăcească prin oscioare chiar puterile străine. Printr-un oscior aruncat vizirului, Petru cel Mare a scăpat în campania de la Prut. Pentru un alt oscior, dat dragomanului turcesc, ruşii au apucat Basarabia...

— Ba din oscior în oscior, strigă cu entuziasm Cuti, noi vom ajunge la Ţarigrad. Acolo e traiu! Câinii se-ntind, se lungesc, se tolănesc, se lăfăiesc în mijlocul stradelor, şi bieţii trecători sînt datori a-i ocoli, ca să nu le strice tabietul. Un oraş predestinat pentru muscali!

Şi Cuti începu a urla din răsputeri imnul rusesc naţional:

— *Boje tzarrria hrrani...!*

Auzindu-l, eu am profitat de o ocaziune atât de potrivită pentru a face o nouă întrebare:

— Muscalii, zisei eu, evoluează din câni. Perfect. Dar tzarii...?

Abia rostii ultimul cuvânt, şi-ntr-o clipă a despărut vasta câmpie, a despărut nemărginitul orizont, a despărut nenumărata cânime, au despărut toţi şi toate.

Mi se păru că mă deştept dintr-un lung somn după un vis foarte tulburat. Mă văzui într-o odăiţă întunecoasă, cu dese gratii la o mică ferestruică. Eram singur şi aveam grele obezi la mâni şi la picioare. Deodată uşa s-a deschis cu zgomot, şi pe prag apăru un căpitan cu uniforma rusească cea albastră a jandarmilor. Chipul lui avea ceva sălbatec îngrozitor. Deşi om, totuşi el sămăna aidoma cu cânele cel turbat din visul meu. Tocmai când eram să-i zic „Kuzma Kuzmici", el îmi răcni cu bale la gură:

— Peste cinci minute vei primi cincizeci de lovituri, şi apoi la Siberia!

— Siberia? Dar pentru ce?

— Ţi-ai bătut joc de sfânta *matuşka* Rusia.

— Dar era în vis...

— Nu e permis a visa astfel de lucruri.

— Dar tot aşa vorbeau Ivan Ivanovici Kutoff, Stepan Stepanovici Azoreffsky, Osip Osipovici Pinciovenko...

— A! un complot întreg! Cu atât mai bine! Toţi la Siberia!

— Dar...

— Să taci din gură când vorbeşti cu mine! Ai avut chiar neruşinarea de a huli pe sfântul *batiuşka* tzar!

— N-am hulit, ci numai visai intenţiunea de a...

— Nici în vis nu se iartă asemenea intenţiuni!

— Dar judecaţi-mă mai întâi! Lăsaţi-mă să mă apăr!...

— Aşa, hoţule? Îmi vine să te muşc! să te rup cu dinţii! Nu cincizeci, două sute de bice! Nici o vorbă mai mult! Să nu crâcneşti! Pe el, băieţi!...

Zece cazaci năvăliră în odăiţă, zece bice şuierară în aer, zece şiroaie de sânge erau să mă brăzdeze.

De astă dată însă eu strigai ca Apostolul Pavel: „*Sum civis Romanus!*" şi totodată m-am deşteptat d-a binele tocmai la timp, scăpând în momentul oportun de civilizaţiunea cea rusească cu sfânta *matuşka* şi cu sfântul *batiuşka*, căci almintrelea biciul căzăcesc n-ar fi cruţat nici chiar pe Apostolul Pavel.

Ieşii în curte ca să mă încredinţez pe deplin că nu lipseşte Cuti. Îl găsii în luptă cu vechiul său duşman, împărţitorul de la „Moş Teacă", fără ca să ştie, săracul, că tovarăşul său Kuzma Kuzmici cât p-aci era să-l expedieze la Siberia. Bucuros că Cuti n-a devenit încă cenzor muscălesc, eu mă întorsei în casă şi mă aşezai gânditor.

Mă supăra o scăpare din vedere. În visul meu câinii mi-au vorbit despre toate elementele cele mai marcante ale vieţei ruseşti, dar nemic despre femei. Şi totuşi, îmi ziceam eu, dacă este adevărat că, printr-o evoluţiune darwiniană, câinii trec d-a dreptul în muscali, atunci muscalii, prima incarnaţiune omenească din câni, trebui să păstreze ceva din doctrina cânească cea specifică în privinţa sexului frumos.

Din întâmplare, aveam pe masă cartea lui Tolstoi, adecă a muscalului celui mai muscal: *Sonata la Kreutzer*. Era o traducere franceză, şi nici că se putea să nu fie franceză, căci puparea ce nu s-ar mai pupa cu despotismul căzăcesc a făcut pe republicanii cei intransigenţi ai lui Rochefort să răspupe toate bazaconiile ruseşti. Oare ce fel de părere va fi având Tolstoi despre femeie?

În *La sonate à Kreutzer* eroul este o *canalie,* adecă literalmente „neam de câne“, care tam-nisam, fără nici o vină, fără nici un chichirez, îşi asasinează pe nevasta sa, mumă a cinci copii alăptaţi şi crescuţi de ea însăşi, ş-apoi după aceea într-un volum întreg îşi dezvoltă dânsul teoria că: „l'amour et le mariage proviennent en grande partie de la nourriture“ (pag. 54); că: „une jeune fille pure désire des enfants“ (pag. 74); că: „à cause des enfants la vraie vie de famille n'existe plus“ (pag. 128); că omul ar trebui să se bucure de viaţa conjugală numai la intervaluri fiziceşte *periodice,* căci aşa fac dobitoacele: „les animaux suivent en cela une loi fixe“ (pag. 98); şi la urma urmelor, din năzdrăvănie în năzdrăvănie, ajunge la prăpăstioasa dogmă că măritişul este un adulter: „l'adultère se rapporte non seulement à la femme étrangère, mais aussi *et surtout* à sa propre femme“ (pag. 249), o dogmă pe care ar putea s-o iscălească cu tuspatru labele toţi dulăii de pe faţa pământului, fericiţi de a nu avea nici unul „sa propre femme“.

Să vedem dară, încă o dată, ce fel de părere va fi având Tolstoi despre femeie?

Luai în mână *La sonate à Kreutzer* şi o deschisei la pag. 104, acolo unde autorul vorbeşte despre femei în genere: „Tous leurs sentiment se concentrent en cette vanité, non de femme, mais de femelle qui cherche à attirer autour d'elle le plus grand nombre possible de mâles pour pouvoir mieux choisir ensuite. Il en est de même pour les jeunes filles et pour les femmes mariées...“

După această definiţiune generală abstractă, eroul lui Tolstoi, temându-se că nu va fi destul de bine înţeles, face apoi la pag. 226 o aplicaţiune specială concretă la propria lui femeie, mumă a propriei lui fiice, care e soră cu proprii lui fii: „Non, ce n'est pas une femme, c'est une chienne, une ignoble chienne!“

Cu alte cuvinte, în rezumat, pentru muscal femeia este o căţea; căţea fată mare şi căţea măritată, căţea-nevastă, căţea-mumă, căţea-soră, căţea-fiică...

Mi-am întregit visul.

Parcă n-ar fi un vis!

Şi chiar dacă aş tot zice eu că-i un vis, ar protesta Tolstoi, că dânsul n-a visat.

Iată ce este *Sonata la Kreutzer!*

ZACHERLINA No. 1

Legenda biblică povesteşte că Moş Adam chemase dinainte-i toate dobitoacele, şi le-a dat fiecăruia câte un nume, aşa ca leul să fie leu şi măgarul măgar.

Se vede însă că străbunul neamului omenesc a lăsat un fel de dobitoace fără nume, de vreme ce până astăzi există *anonimii.*

Leul se bucură de ceea ce se cuvine leului, măgarul rabdă ceea ce se cade măgarului, şi aşa înainte, până la cea de pe urmă musculiţă, fiecare se cunoaşte cine este şi lumea ştie cu cine are a face. Numai *anonimul* scapă de orice răfuială, astfel că, prin lipsa de nume, măgarul poate să-şi dea ifosul de leu.

Tocmai din cauza acestei poziţiuni foarte îndemânatice, varietatea dobitoacelor *anonime* s-a înmulţit peste măsură; şi — ciudată contradicţiune! — ea s-a încuibat mai vârtos în aşa-zisa „publicitate“, deşi „publicitate“ însemnează lumină, pe când acela care n-are nume nu poate să fie o fiinţă publică, ci numai doară privată, ba încă privată de cea mai proastă categorie.

România în specie pare a fi ţara de făgăduinţă pentru prăsirea şi mişuirea condeielor celor nebotezate. Orice lancasterian, orice colegian, orice calemgiu de la vro logofeţie, orice *„retoqué"* de la bacalaureat, orice derbedeu îşi caută şi-şi găseşte un colţuşor într-o foiţă, de unde apoi aceste dobitoace, nebăgate în samă de Adam, judecă universul şi chiar pe Dumnezeu, lăudând pe unii, înjurând pe alţii, punând la cale ţara, Europa, pământul şi soarele, fără ca să fii în stare a ghici jivina, căci ea n-are nume, sau îşi dă un nume fals, ceea ce-i totuna: fie d. X sau Y, fie d. Inot, d. Memphis, d. Ramses sau un Meşter Manole, care „Manole" poate să fie, dar „meşter" n-a fost şi nu va fi niciodată.

Înţelegem *anonimatul* în partea cea curat politică a presei periodice, unde nu vorbeşte un individ în numele său propriu, ci printr-însul se rosteşte un partit sau un grup întreg, încât o iscălitură individuală nu încape. Ei bine, la noi, din contra, tocmai acolo, tocmai în „Prim-Bucureşti" sau în „articol de fond" vezi adesea subscrise cu ostentaţiune în fruntea gazetei nişte personalităţi obscurantisime, câte un ipochimen „ca Sparanghelachi Fasolide" sau „Fasolachi Sparanghelide".

Înţelegem iarăşi, şi chiar aprobăm *anonimatul* din partea unui tânăr neîncrezător în sine, care, deşi uneori plin de talent, totuşi intră cu sfială în cariera literară, temându-se a nu se poticni, şi de aceea, ca să nu râză alţii de dânsul, păşind dintru-ntâi cu faţa acoperită, până ce se căleşte şi se asigură că poate să-şi rădice fruntea. Ei bine, la noi, din contra, tocmai o asemenea rezervă este ceva foarte rar: un „Barbu de la Vrancea", un „Gheorghe din Moldova", un „Badea Pletea" şi alţi doi-trei.

Afară de aceste două sfere: politica militantă şi noviciatul literar —, *anonimatul* cu chichiţele sale, anonimatul propriu-zis sau *pseudonimatul*, este o scârboasă pecingine a gazetăriei peste tot şi a presei române în parte, pecingine care — ca orice parazitism — se lăţeşte, se întinde, cotropeşte, copleşeşte şi viermuieşte.

Într-o zi d. Dioghenide publicase într-o foaie un articol, în care zicea că d. Nicolae Pătraşcu a demonstrat ignoranţa d-lor Hasdeu şi Maiorescu. Era subscris cu litere mari: EDUARD DIOGHENIDE. Subscrierea salva situaţiunea. Ştiam cu cine am a face. Era nobil, era frumos, era cavaleresc din partea criticului: mă înfrunta faţă în faţă. Dacă însă în loc de „Eduard Dioghenide" ar fi fost un *anonim*, adecă un dobitoc nesocotit de Adam, un Inot, un Memphis, un X sau un Y, publicul cel stereotip de la noi, areopagul de pe la cafenele, ar fi putut să crează că sub anonim se ascunde Bismarck, sau cel puţin dr. Babeş, şi atunci...

J'ose dire pourtant que je n'ai mérité
Ni cet excès d'honneur, ni cette indignité...

atunci d. Pătraşcu devenea deodată mare, iar eu eram pierdut în opiniunea acelui minunat public, despre care Alexandru Lăpuşneanul zicea: „proşti, dar mulţi", mie însă îmi place mai bine a zice: „mulţi, dar proşti".

De o bucată de vreme, de când cu filoxera *anonimatului*, oamenii mari pe câmpul literaturei române cresc ciuperceşte.

Graţie *anonimilor* şi numai *anonimilor*, iată că:

d. Gherea, cu idealurile sale muscăleşti şi cu erudiţiunea cea de vitrină, ajuns „cel mai mare critic";

d. Vlahuţă, bun versificator fără îndoială, dar foarte unilateral şi aproape sterp, „cel mai mare poet" şi chiar „cel mai mare romancier";

d. Caragiale, „garçon" de talent şi numai atâta, „cel mai mare dramaturg";

până şi d. Traian Demetrescu, până şi d. Anton Bacalbaşa, până şi dr. Urechiă „mari", „mari", „mari", „mari"; şi fiindcă lipseşte o specialitate pentru mărimea lor, ei sînt „mari *artişti*", ceva ca „idee" în loc de „ţuică" sau ca „patrician" în loc de „cârnat". Rival cu Iordachi Ionescu din Covaci, d. Gherea a născocit pe „artist", ca un marafet de bucătărie pentru a preface zerul în smântână, măcar că un zero rămâne tot un zero, iar trei zero tot încă nu sînt mai mult decât un singur zero, şi când trei zero figurează lângă d. Gherea, din aceasta nu rezultă o mie, ci numai şi numai un „mare" *zero*.

Chiar în momentul când scriu aceste rânduri, primesc „Adevărul" de la 6 decembre, în care pe prima pagină se citeşte: „Dd. A. Vlahuţă şi dr. A. Urechiă sînt *singurii* oameni care vor să se consacre cu totul literaturei, aşa de părăsite de copiii ei. Ei bine, s-ar cuveni ca, lăsând deoparte publicaţiile mediocre care răsar din când în când, lumea să dea o mână de ajutor acestor oameni, cari îşi pun talentul lor, — *marele* lor talent —, pentru susţinerea, pentru *ridicarea nivelului literar şi intelectual...*“

Şi cine oare le spune astea?

Domnul... domnul... domnul „A“!

Ne aşteptăm acuma ca domnul „B“ să cânte „marele talent“ al d-lui Anton Bacalbaşa, apoi domnul „C“ să urce în slava cerului „marele talent“ al d-lui Traian Demetrescu, un cârd de „mari talente“ descoperite prin *ABC*, care *ABC* — mai ştii! — n-ar fi de mirare să fie în realitate identic cu acele „mari talente“, căci trăsura cea esenţială a *anonimatului* este „uite popa, nu e popa“.

Nimic mai nesăbuit, bunăoară, ca... ca caraghioslâcul intitulat *Moş Teacă*; şi totuşi *anonimii* ne trâmbiţează că această bazaconie a avut deja o mulţime de ediţiuni, atât e de nostimă, atât e de hazlie, atât e de jinduită. Am dori foarte mult şi am avea dreptul de a cere ca din fiecare ediţiune să ni se arate câte un exemplar, nu pentru altceva — *honni soit qui mal y pense!* — decât numai pentru ca să se lămurească, dacă nu cumva în faptă va fi una singură ediţiune, la care, prin cunoscuta stratagemă de librărie, s-a schimbat frontispiciul, după cum un fost mufluz, când rămâne cu vechea prăvălie, unde nemine nu vrea să mai intre, îşi pune o nouă firmă.

E timp ca să înceteze o dată, sau încai să se dea în vileag acest samsarlâc literar.

Pentru pureci şi celelalte gâze s-a aflat un praf numit *Zacherlina*. Un fel de *Zacherlină* trebuie şi pentru dobitoacele cele uitate de Adam. Deschidem dară o rubrică, în care se vor înregistra treptat de acum înainte toate osanalele cele *anonime*: reclame necinstite chiar în comerţ, murdare în literatură.

ZACHERLINA No. 2

Il y a certaiment du divin dans une puce:
elle saute cinquante fois sa hauteur.

VOLTAIRE

Iuţi mai sînt purecii! Ş-apoi ei sînt şi atâta de grozavi totodată, încât matematicii au calculat că, dacă un purece ar creşte cât un cal şi i-ar creşte în aceeaşi măsură darul de a sări, el dintr-o singură săritură ar ieşi din atmosfera pământului. Dar oricât de iuţi şi oricât de grozavi ar fi purecii, eu nu credeam totuşi că-i vor zgudui aşa de tare cele două pagine trecute ale *Zacherlinei*.

De atunci încoace, „Adevărul“ mă tot face: ba Moralescu, ba Prodănescu, ba printr-o scădere treptată nu-i mai rămâne decât a mă face Anton Bacalbaşa.

De atunci anonimul „Memphis“ de la „Lupta“ mă poreclește „Alexandru Machedon“, ca doară-doară să mă bage şi pe mine în tagma *anonimilor*.

De atunci, ceva mai grav, printre pureci, fără a fi purece din născare, s-a năcăjit foc pe mine d. Vlahuţă; s-a năcăjit aşa de straşnic:

At tuba terribili sonitu taratantara dixit...

încât nu s-a cumpănit de a mă face pe mine *rus* ca şi d. Gherea: „amândoi *slavi*“, uitând că eu sînt fiul lui Alexandru Hasdeu, celui mai patriot boier român din Basarabia, admirat pe la 1840 de răposatul Kogălniceanu în „Arhiva românească“ şi pe care, pentru ultraromânescul

Discurs despre antica glorie a Moldovei, Academia Română îl alesese la 1866 între membrii săi fundatori. Înţeleg să mă facă *slav* un nu ştiu care „Klapps" de la „Adevărul", dar nu d. Vlahuţă, căruia bătrânul său colaborator d. V. A. Urechiă ar fi trebuit să-i arate pe Hasdei cel puţin în cronica lui Miron Costin. Oare d. Vlahuţă va fi mai român decât mine? De! E cam anevoie. Cât despre d. Gherea, graţie căruia m-am pomenit deodată *slavizat* şi eu într-un chip atât de carambolic, se va vedea mai jos.

În fruntea a două numere consecutive din „Vieaţa", d. Vlahuţă îşi revarsă amărăciunea sub diferite titluri: o dată *Zacherlina d-lui Hasdeu*, apoi *Gherofobia d-lui Hasdeu,* după aceea ar putea să mai urmeze de acum înainte pe acelaşi ton: *Bacalbaşofobia*, *Petraşcofobia*, *Dioghenidofobia*, şi câte altele, toate reducându-se în ultima analiză la *Psyllophobie*, la acea oroare de pureci, de care eu pătimesc în adevăr şi care mă face a mă ţinea de proverbul german „*Nichts mit Hast als Flöhe fangen* = când vrei să prinzi pureci, numai atunci grăbeşte-te".

Dar de ce să se supere tocmai d. Vlahuţă?

De ce să se plângă că eu aş fi voit să-i fac „sânge rău"?

De ce să bănuiască din parte-mi dorinţa de „a-l prăpădi"?

Liniştească-se.

Apaise, ma Chimère, apaise ta douleur...?

D. Vlahuţă nu este un *anonim*.

D. Vlahuţă nu va pretinde, nici chiar el însuşi, că este cât colo un „mare poet", şi cu atât şi mai puţin un „mare romancier", singurele două însuşiri pe cari i le-a tăgăduit *Zacherlina no. 1*.

D. Vlahuţă nu va crede, sau încai nu ne va spune, cum că

...de la Nistru pân'la Tisa...

numai d-sa şi cu dr. Urechiă sînt ursiţi „a rădica nivelul literar şi intelectual", după cum ne asigură un *anonim*, pe când în „Vieaţa" lor, din contra, mai ales în ilustraţiunile

cele cu hotentoatele, se ridică cu totul altceva decât „nivelul literar şi intelectual".

În sfârşit, pe d. Vlahuţă eu unul l-am socotit, îl socotesc şi-l voi socoti totdauna ca fără alăturare mai presus de lighioaiele cele fără nume, măcar că — aci să ne înţelegem mai bine — niciodată, niciodată, niciodată, fie atunci când era la „Revista nouă" fie atunci când propusei în Academia Română de a i se decerne un premiu, eu nu l-am calificat undeva direct sau indirect „mare poet", ferească-mă Dumnezeu, ci numai un „distins poet", anume un distins poet eminescian, tot aşa precum d. Macedonski este un „distins poet" antieminescian, amândoi necesari la un loc pentru a se cântări prin antiteză adevărata valoare echilibrată a mult descântatului „curent Eminescu".

Nu se va găsi în scrierile mele nici o singură frază, în care eu să fi făcut din d. Vlahuţă ceva augmentativ; dar încă o dată, îi recunosc pe deplin talentul, da şi da, regretând numai, precum am mai spus-o, că acest talent este „foarte unilateral" şi „aproape sterp", cel puţin până acuma, ceea ce — fireşte — s-ar putea îndrepta pe viitor, nu s-a îndreptat însă în prezent, nici prin romanul *Dan*, nici prin revista „Vieaţa".

Îl rog pe d. Vlahuţă a mă crede, că eu nici nu-l urăsc, nici nu-l iubesc, dar îl consider; îl consider, fără ca pentru aceasta d-sa să aibă trebuinţă, după cum o face, de a se identifica în sus cu Delavrancea şi în jos cu dr. Urechiă. Ca valoare literară, dr. Urechiă nu există încă: el stă ascuns în posteritate, de unde în zadar se screme a ieşi cu ajutorul indigestului *Ghiveci*, în care caută să aibă spirit, ceea ce dovedeşte că nu-l are. Delavrancea, a! iată un adevărat talent nu departe de a fi *mare*, un „*enfant terrible*" pe care poţi să-l dezaprobi uneori, dar nu poţi să nu-l iubeşti, căci este numai inimă chiar dacă se contrazice: Delavrancea crede când te laudă, Delavrancea crede când te-njură, şi tăria de credinţă îl mântuieşte. D. Vlahuţă, din nefericire, nu e Delavrancea; dar, din fericire, nu este nici dr. Urechiă. În orice caz, e un *cineva*, cu care poţi să stai la vorbă. Dacă d. Vlahuţă îşi va da osteneala de a reciti ceea ce l-a mâhnit atâta, se va încredinţa că cei trei zero de acolo nu-i privesc nici pe d-sa, nici pe d. Caragiale, talente necontestabile, deşi nu *mari*.

De ce dară, încă o dată, s-a supărat d. Vlahuţă pe *Zacherlina no. 1*, procurându-mi astfel neaşteptata plăcere de a-l împăca prin *Zacherlina no. 2*?

Supărarea d-lui Vlahuţă este cu atât mai nentemeiată, cu cât în principiu el se uneşte cu *Zacherlina*, de vreme ce zice fără şovăială că ea are dreptate de a lua „la refec pe gazetarii *anonimi*“.

Ce rezultă din această făţişă înţelegere între noi amândoi?

Rezultă foarte logic un despreţ comun pentru acei „gazetari *anonimi*“.

Îi despreţuieşte d. Vlahuţă ca şi mine.

Ca şi mine, d. Vlahuţă este dezgustat de a vedea în România unele foi cotidiane având în capul lor, sub broboada *anonimatului*, câte un neabsolvent a vreo trei clase gimnaziale; foi de almintrelea destul de răspândite, şi nu e de mirare, căci marea majoritate din cititorii lor se alcătuiesc din neabsolvenţi a vreo trei clase primare, astfel că pentru dânşii, orişicum, de la ABC până la XYZ este „o rădicare a nivelului literar şi intelectual“.

Ca şi mine, d. Vlahuţă n-a putut să nu fie scârbit, de pildă, citind în „Lupta“ de la 21 decembre 1893, sub rubrica „Bibliografie“, o reclamă *anonimă* despre „Lumea ilustrată“, unde se zice că: „poezia d-lui A. Vlahuţă câştigă farmece prin ilustraţia ce o completează“, adecă fără acea ilustraţie nu le-ar avea; şi apoi urmează: „Nuvela de Anton Bacalbaşa, *Viaţa,* ne înfăţişează pe autor în *toată mărimea lui literară. Viaţa* e scrisă cu atâta *sentiment, fineţe şi delicateţe, încât şi fără semnătură am recunoaşte într-însa pe* **maestrul Anton Bacalbaşa...“**

Despre Goethe, despre Victor Hugo, nu poţi vorbi mai cu admiraţiune.

„Maestrul Anton B-a-c-a-l-b-a-ş-a!“ „Toată mărimea lui literară!“ „Atâta sentiment, fineţe şi delicateţe!“ „Se recunoaşte şi fără semnătură!“ Bre, bre, bre!

Se recunoaşte fără semnătură numai doară autorul ascuns sub *anonim: ex ungue leonem, ex auribus asinum.*

Dacă d. Vlahuţă se uneşte dară cu mine, şi nu poate să nu se unească, în privinţa „gazetarilor *anonimi*“, atunci cum oare de îngăduie d-sa această greţoasă pacoste în propria sa revistă?

În adevăr, în „Vieaţa“ de la 26 decembre 1893, sub titlul *Albumul nostru,* ne întâmpină următoarele, de astă dată nu despre d. Anton Bacalbaşa, ci despre d. Gherea: „Lupta dintre el şi d-nul Maiorescu s-a terminat. Gherea a ieşit triumfător, şi săgeţile de carton, pe cari i le mai aruncă din când în când câţiva arcaşi copilăroşi, îl fac să zâmbească. Astăzi e *cea mai însemnată figură în literatura noastră...*“

Unii îşi închipuiesc că d. Gherea, intr-un fel sau în altul, este o viţă de *român* cine ştie de unde. Nici câtu-i negru supt unghie. Mulţi îl cred anume *basarabean*. Nici în clin, nici în mânecă. E un străin de la tălpi în sus şi de la creştet în jos. D. Gherea pe de-ntregul, şi chiar dacă n-ar fi tocmai întreg, fie botezat, fie nebotezat, fie cum o fi, este un *rus*, un pribeag nihilist, avântat la noi foarte de departe de pe la Ecaterinoslav. Toate acestea, negreşit, nu ating întru nimic, în sensul comercial al cuvântului, onorabilitatea sau capacitatea d-lui Gherea; dar ele trebuiau să se constate pe prima linie faţă cu nemaipomenita reclamă de mai sus din revista d-lui Vlahuţă.

Un nihilist muscal „e cea mai însemnată figură în literatura noastră“.

Ce fel de literatură *a noastră* o fi aceea în care un nihilist *muscal* este „cea mai însemnată figură“?

E întocmai ca şi cum ar zice cineva: „anarhistul *prusian* Anacharsis Klotz a fost cea mai însemnată figură în Revoluţiunea *Franceză*“.

Şi cine oare iscăleşte această bătaie de joc, publicată — repet încă o dată — în revista d-lui Vlahuţă?

O iscăleşte: RADU.

Să punem acum faţă în faţă reclama *anonimă* din „Lupta“ de la 21 decembre şi reclama *anonimă* din „Vieaţa“ de la 26 decembre:

„Lupta“	„Vieaţa“
...Şi fără semnătură am recunoaşte pe maestrul Anton Bacalbaşa...	...Gherea e cea mai însemnată figură în literatura noastră...

Ei bine, după verdictul „gazetarilor *anonimi*“, cine din cei doi să fie oare mai mare: d. Gherea sau d. Anton Bacalbaşa?

Faptul este că fără alde d. Gherea n-ar putea să se nască alde d. Anton Bacalbaşa, iar fără alde d. Anton Bacalbaşa n-ar putea să trăiască alde d. Gherea.

D. Gherea fiind în România stegarul teoriei cum că literatura este o industrie, de aci apoi, alăturea cu vechea breaslă prea deocheată de „cavaleri de industrie“, s-a plăsmuit sub conducerea d-sale o nouă ceată mai cilibie de:

cavaleri de literatură.

Nu între aceştia, cred eu, este locul d-lui Vlahuţă. Domnia-sa a renunţat cu parapon de a fi membru corespondent al Academiei Române nu doară ca să corespunză exclusiv cu Academia Off de la Gara Ploieşti, acea mucalită off-icină, pe care viitoarele *Zacherline* cu încetişorul o vor împroşca d-a fir a păr, căci prea-prea a început a off-usca orizontul literaturei române.

D. Vlahuţă îşi încheie articolul *Gherofobia d-lui Hasdeu* prin duiosul strigăt: „O, maestre, ai spirit mult, ce e drept e drept, dar *inimă* n-ai...“ N-am inimă eu? A! desigur d. Vlahuţă înţelege *inimă* numai cu sensul în care se zice: „îl doare la inimă“. „Ce e drept e drept“, după şcoala cea ateisto-cosmopolito-socialistă a d-lui Gherea, *stomahul* singur poate fi inimă, mâncarea înlocuieşte religiunea, lista de bucate ţine loc de Evanghelie, chelnerul e preot, birtul biserică: nici Dumnezeu, nici naţiune, nici suflet! După acea şcoală, digestiunea este scopul final, ţinta cea supremă, idealul de evoluţiune al omenirii călătoare. O, trubadurule! o, bardule! o, rătăcitule rapsod! scapă cât mai curând dintr-un asemenea falanster PENTRU BĂRBAŢI — PENTRU DAME! Lasă acolo, „în toată mărimea lui literară“, pe d. Anton Bacalbaşa cel cu zece pseudoediţiuni din *Moş Teacă*; lasă-l să mănânce şi să digere, să tot digere şi să tot mănânce ediţiune peste ediţiune.

ZACHERLINA No. 3

Tăcere deocamdată. Las să se auză vorbind d-nii Vlahuţă, Caragiale, doctor Bacalbaşa, Anton Urechea etc. Şcoala d-lui Gherea este în ajun de a rămânea numai cu d. Gavanescul, trecut acum de la proză la poezie, destoinic pe viitor de a face Academiei Off de la Gara Ploieşti o muzică funebră. Şi fiindcă d. Gavanescul şi-a pus de prisos un *l* în coada numelui, ar trebui să-şi mai bage aşa ceva şi la mijloc, pentru a *galvanescula* din morţi pe d. Gherea.

ZACHERLINA No. 4

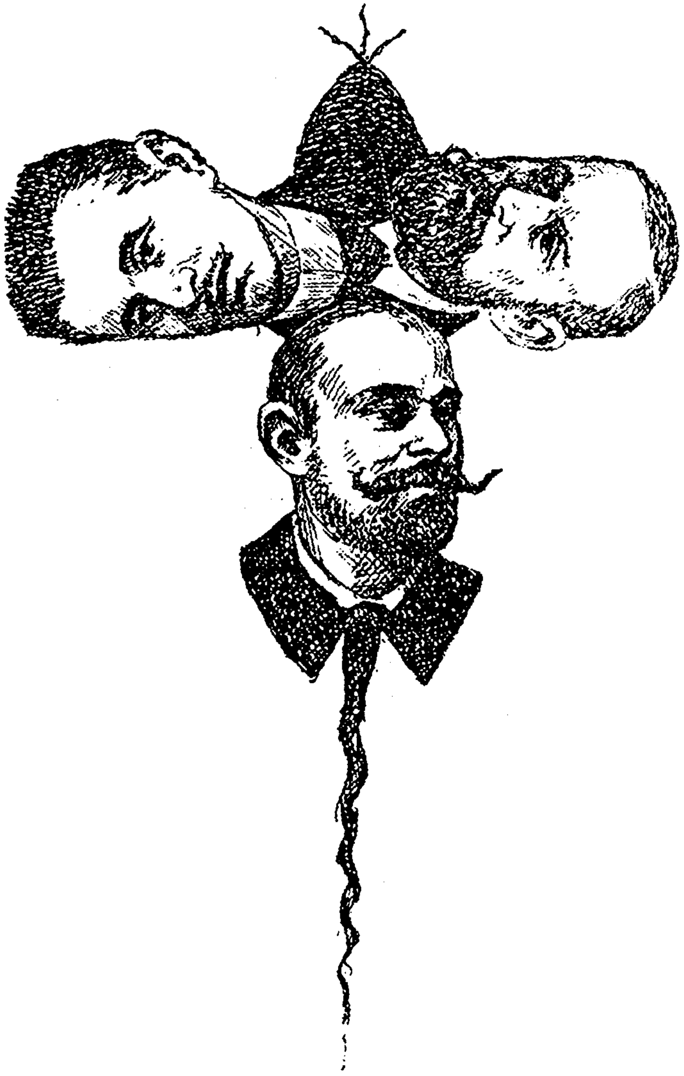

Suspensiune

FAKIR ŞI FAKIN

Într-o conferinţă, ţinută mai deunăzi la Ateneul Român[1], s-a vorbit mult despre *fakir*; oratorul însă n-a spus nimic despre *fakin*.

... din modestie se vede ...

Acest gol trebui umplut, făcându-se totodată o scurtă confruntare între *fakir* şi între *fakin*.

Fakir este un cuvânt născut în ţările de unde răsare soarele; *fakin* e o vorbă adusă de unde soarele apune.

Fakirul, tare printr-o credinţă neclintită, reuşeşte chiar în traiul cel pământesc a dezlănţui sufletul din trup şi a se rădica senin dasupra ţărânei, străbătând în neşte sfere nepipăite pentru organele cele de lut; *fakinul*, slăbănogit şi hodorogit prin lipsa de orice credinţă, se tăvăleşte grohăitor în mocirla patimelor celor mai josnice, scoţându-şi idealuri din butoi şi din castron, iar când nu bea şi când nu mănâncă, atunci înşeală prin faptă, înjură prin grai sau înveninează prin condei.

Fakirul, dacă ştie carte, caută să înveţe pe oameni a iubi tot ce e bun, tot ce e frumos, tot ce ne înalţă peste dobitoc; *fakinul* dindată ce a învăţat *a-b-c*, fără a-şi mai da osteneala de a merge măcar până la capătul alfabetului, se apucă a răsădi în cetitorii săi sămânţa destrăbălării fizice, morale şi intelectuale.

Fakirul poate să devină Crist sau Buddha, Platone sau Leibnitz, Newton sau Pasteur, Virgiliu sau Goethe,

---

[1] De către triada I. Caragiali—A. Vlahuţă—dr. A. Urechiă (n.a.).

Shakespeare sau Victor Hugo, Bacon, Kant, Schiller, Lamartine, o nenumărată pleiadă de stele, strălucind mijlocitoare între Cel-de-Sus şi între cei de jos; *fakinul* poate să devină cel mult, cel mult, cel mult un conferenţiar *à la Büchner*, deşi nici până acolo nu prea ajung toţi conferenţiarii, unii rămânând cam pe treapta sacagiilor: după cum aceştia strigă *o-o* ca să înţelegi „apă“, tot aşa ei îţi vorbesc de Anglia ca să-ţi dea a înţelege că pe dânşii i-a supărat Academia Română!

Dacă în lume ar fi numai *fakiri* şi *fakini*, *fakinul* n-ar avea niciodată dezgustătoarea nevoie de a răspunde *fakinului*, căci abisul între ambele tabere ar împedeca orice atingere. Din nefericire, nu sînt numai *fakiri* şi *fakini*, ci mai este şi aşa-numitul *public*, o droaie şovăitoare de fiinţe nedomerite, cari aplaudă fără precugetare când pe unii, când pe alţii, şi despre cari Molière — nemuritorul *fakir* şi duşman nempăcat al *fakinilor* de tot felul — zicea cu durere:

Quel avantage a-t-on qu'un homme vous caresse,
Vous jure amitié, foi, zèle, estime, tendresse,
Et vous fasse de vous un éloge éclatant,
Lorsqu'au premier faquin *il court en faire autant...*

PROZĂ ISTORIOGRAFICĂ

IOAN VODĂ CEL CUMPLIT

AVENTURILE. DOMNIA. RĂZBOAIELE. MOARTEA LUI. ROLUL SĂU ÎN ISTORIA UNIVERSALĂ ŞI ÎN VIAŢA POPORULUI ROMÂN

(1572—1574)

> *Ainsi d'un peuple entier je feuilletais l'histoire!*
> *Livre fatal de deuil, de grandeur, de victoire...*
>
> Astfel răsfoiam istoria unui popor întreg: carte fatală de doliu, de mărire, de victorie!
>
> VICTOR HUGO, Oda *Ubi defuit orbis*

PREFAŢĂ LA A 2-A EDIŢIUNE

Sînt acum aproape 30 de ani, la 1864, în casele lui Mircousch din Piaţa Teatrului, am scris pe Ioan Vodă cel Cumplit.

Eram tânăr şi scriam aşa cum nu mai sînt în stare de a scrie astăzi; dar tocmai de aceea, reproducând lucrarea mea de atunci, o las cum a fost, fără a cuteza să-i îmbătrânesc tinereţea, căci orice adaos ar fi un benghi, orice scurtare — o zbârcitură.

Fără a adăoga, fără a scurta, fără a schimba textul, mi-am permis, totuşi, a şterge pe tăcute câteva mici scăpări din vedere, cari nu ating întru nemic nici caracterul organic peste tot, nici diapazonul de expresiune în parte. Orice operă literară este până la un punct o icoană a autorului; dar într-un portret, fie originalul bătrân, fie tânăr, nu e nevoie de a păstra o jubruliţă *trecătoare.*

27 septembre 1893

HASDEU

PREFAŢA PRIMEI EDIŢIUNI

Istoricul este un uvrier şi un artist totdodată.

Ca uvrier, el adună; ca artist, el dă brutei materii acea sublimă expresiune, care face că statuiele lui Canova sau curţile Alhambrei nu sînt din piatră, că Madonna *lui Rafael nu este o pânză sau o scândură îmbuibată de neşte sucuri vegetale.*

Sculptorul, pictorul, arhitectul sînt numai artişti: ei lasă vulgului sarcina proviziunii.

Istoricul, din contra, el singur strânge, singur scoate piatră, ţese pânză, taie scândură, fierbe culori; şi apoi tot el singur sculpă, edifică, pinge!

De aceea sînt destui sculptori, destui arhitecţi, destui pictori; de aceea sînt prea puţini istorici.

Unii grămădesc, fără a avea geniul de a crea; cei mai mulţi creă, fără să fi avut răbdarea de a grămădi.

Unii fac temelie fără edificiu, alţii fac edificiu fără temelie.

La români, am văzut pe neobositul Şincai colindând cu desagi pe spate, pentru a culege un haos de petice, bune şi rele, preţioase şi netrebnice.

Am văzut pe atâţia „Bolintineni“ clădind mereu pompoase palaturi în aer.

Bălcescu, numai neuitatul Bălcescu, fu un adevărat istoric, un adevărat uvrier şi artist al nostru; dar vai! moartea îl seceră tocmai atunci când crisalida devenea flutur.

Pe când toţi imberbii din juru-ne se laudă a fi ascultat *pe ilustraţiunile profesionale de la Berlin şi de la Paris, fie-ne*

permis nouă a avea o mândrie mult mai modestă: noi am auzit *pe Bălcescu.*

Mai întâi de toate, în curs de mai mulţi ani, îngropându-mă în bibliotece şi arhive străine şi naţionale, strânsei în sudoarea feţei grămezi de material, în legătură directă şi indirectă cu obiectul acestei cărticele.

Apoi supusei indigesta proviziune la trei scalpeluri de artă: critică, perspectivă şi colorit.

Scopul criticei este de a dezmormânta adevărul.

Astfel, mă decisei o dată pentru totdauna a nu mă baza decât numai pe izvoare, adecă pe mărturii contimpurane, adesea oculare, limpezite prin confruntaţiuni şi prin analize.

Nu vă voi oferi nici o aserţiune pe care să n-o justifice o notă în josul paginei; iar dacă citaţiunea ar fi prea lungă pentru a putea încăpea acolo, căutaţi-o mai la vale: în Dezvoltări analitice *sau în textul* Pieselor documentale.

Perspectiva se cuprinde întru a despune toate părţile întregului aşa încât să nu vă întâmpine lacune esenţiale alăturea cu detalii superflue; nemic să nu fie de prisos, nemic să nu fie descusut; cele importante să reiasă în reliev pe primul plan, cele secundare să se umbrească pe planul al doilea, cele accesoare abia să mijească mai încolo.

Tabloul cată să aibă un fond *sau* cer*: la începutul operei schiţarăm în câteva cuvinte generale starea Europei de atunci.*

Apoi apare figura cea curat românească a eroului; şovăieşte din depărtare, creşte şi se caracterizează din ce în ce mai bine apropiindu-se de ţintă, aci ia proporţiuni gigantice şi... pierde cumpătul!

Dar priviţi-o chiar în pulberea căderii: ea tot încă este mult mai mare decât tremurânzii pigmei, cari calcă sub picioare cadavrul!

În fine, când eroul nu mai este, spectatorul urmăreşte cu fiori cum se prevale una după alta majestoasele creaţiuni ale stinsului geniu, pân'ce un funest întuneric înfăşură tot orizontul.

Mai rămâne o speranţă: învierea morţilor!

Atari fură principiile criticei şi ale perspectivei noastre: judecaţi înşivă dacă am fost în stare sau, mai bine, dacă avui noroc de a le ţinea credinţă.

Încât priveşte coloritul, ştiu atâta că inima simţea în adâncul său ceea ce scria condeiul; iar când inima simte, condeiul devine scurt, laconic, iute ca bătăile pulsului...

28 februar 1865

INTRODUCŢIUNE

EUROPA ÎN A ŞAPTEA ZECIME A SECOLULUI XVI

Propter illa quae aliquid significant, etiam ea quae nihil significant attexuntur: solo enim vomere terra proscinditur, sed ut hoc fieri possit, etiam caetera aratri membra sunt necessaria.

În favoarea punctului principal se mai anină câte ceva accesoriu, precum toate părţile plugului sînt neapărate, deşi numai fierul cel lung serveşte a brăzdui pământul.

ST. AUGUSTIN, *De Civ. Dei*, XVI, 2.

§1. Guizot, în studiul său asupra lui Shakespeare, începe povestirea prin o lungă digresiune despre Adam şi Eva.

Sîntem mai discreţi: scriind istoria lui Ioan Vodă, ne mărginim a arunca mai întâi o repede cătătură numai asupra Europei şi numai în momentul precis.

După ce astfel ne vom fi familiarizat cu organismul maşinei întregi, ne va fi lesne apoi a înţelege acea mică parte din ea, care ne preocupă în specie.

§2. Spania ajunsese pentru o clipă a fi statul cel mai puternic de pe continentul europeu.

Sub sceptrul monarcului de la Madrid se grupaseră toate provinciile maureşti, castiliane şi aragoneze, Portugalia, Sicilia, Sardinia, Neapole, Neerlandele şi America.

Nici un principe nu poseda un teritoriu atât de întins; nici un principe nu primea un venit atât de colosal; nici un principe nu avea neşte generali atât de abili.

Şi cine oare era acel fericit păstor al popoarelor?

Fiul marelui Carol V, micul Filip II.

Prin două păcate mortale el sfărmă pentru totdauna piedestalul măririi spaniole: prin fanatism religios şi prin ura democraţiei.

Neerlandele erau protestante şi autonome; Filip II aşeză în ele o inchiziţiune contra duşmanilor catolicismului şi o spânzurătoare contra duşmanilor absolutismului; neerlandeşii rădicară steagul revoltei, şi Filip pierdu pe cei mai industrioşi şi cei mai culţi dintre supuşii săi.

Anglia era reformată şi constituţională; Filip II porni s-o strivească prin forţa brută, şi pierdu în luptă toată marina Spaniei.

În Franţa creştea partidul ughenoţilor; Filip II cheltuise milioane pentru a aduce exterminaţiunea lor şi, drept rezultat, văzu încoronându-se acolo un principe ughenot: Enric IV.

În fine, el muri despreţuit de toţi, poate chiar de sine însuşi, lăsând finanţele secate, armata demoralizată, teritoriul dezmembrat, naţiunea ofticată...

§ 3. Împărat al Germaniei era Maximilian II, una din acele figuri flegmatice, atât de ereditare pe tronul austriac, încât le-ai putea crede că sînt una şi aceeaşi persoană nemuritoare, ca Dalai-lama din Tibet.

Tributar al Porţii Otomane, bătut de o mână de poloni, înfruntat de un prinţuşor din Transilvania, el nu ştiu să merite nici măcar deviza cea de furcă a dinastiei habsburgice: „Alţii combat; tu te căsătoreşti, fericito Austrie! alţii dobândesc regate prin sabie, tu prin zestre!“...

§ 4. În Franţa domnea regele Carol IX.

Greşesc: el nu domnea.

Domnea mumă-sa Caterina Medici; domnea ducele de Guise; domnea principele de Condé; domnea papa; domnea Calvin; domnea toată lumea... afară de regele Carol IX.

Un singur eveniment, de genul aceluia prin care se ilustrase oarecând Ierostrat, face să trăiască în istorie numele acestui somnoros Neron.

Cine oare nu se înfioară, numai când i se pare că aude cuvântul „La Saint-Barthélemy“?

În zece rânduri Carol IX se aruncase în braţele partitului papistaş al Guisilor, şi iar în zece rânduri întinsese o mână de înfrăţire partitului calvin al lui Condé; în zece rânduri se silise a scutura tirania maternă a Caterinei Medici, şi iar în zece rânduri sărută lanţurile ce-l sugrumau; până ce, într-o zi, vreau să zic într-o noapte, desperat de conştiinţa nulităţii sale, el se hotărî a dovedi lumii ce poate un rege: 30.000 de francezi fură măcelăriţi prin cea mai mârşavă trădare!

Se zice — oroare! — cum că însuşi principele ar fi ucis vro câţiva cu propria sa mână!

Peste puţin el muri în vârstă de 24 de ani: jucăria partitelor, călău al supuşilor săi, enigmă pentru posteritate!

§ 5. Un frate al acestui Carol IX fu ales rege în Polonia, aruncată de curând în anarhie prin moartea lui Sigismund-August.

Răposatul principe fusese sfiicios: tremura de turci, tremura de moscoviţi, tremura de tătari; dar se distinsese prin prudenţa administraţiunii, prin protecţiunea literelor, prin o toleranţă religioasă nepilduită în celelalte state catolice.

Noul rege tremura şi el de turci, de moscoviţi, de tătari; dar pe lângă astea, mai adause o supremă incapacitate administrativă, un superb dispreţ pentru literatura naţională, o ură fanatică pentru tot ce nu era sancţionat de scaunul apostolic de la Roma...

Enric de Valois aduse în Polonia moda hainelor scurte şi a danţurilor pariziane: atâta!

§ 6. Moscovia era o imensă pădure, prin care sălta o fiară sălbatică, numită Ivan cel Groaznic.

Porecla de Groaznic e prea moale pentru a caracteriza pre acest curios principe: era mai bine a se zice „Ivan cel Nebun“.

Urcat pe tron în etatea de 4 ani, sub tutela unei mume desfrânate; dentâi insultat de amanţii ţarinei, apoi corupt de linguşitorii puterii; născut cu o inimă impresionabilă, înveninat prin aerul ce-l respirase din leagăn, rănit de unii şi zădărât de alţii, nu e de mirare dacă el îşi pierdu minţile.

Şahul Persiei îi trimisese în dar un elefant; ţarul îl tăie în bucăţi, fiindcă bietul animal nu vru să stea în genunchi denaintea majestăţii moscovite.

Pe patul morţii, el cugeta... cum să violeze pe noru-sa.

Aceste două exemple sînt de ajuns.

Cu toate astea el smeri pe poloni, pe suezi, pe tătari; deveni spaima otomanilor, lăţi hotarele ţării sale... dar cum? prin devotamentul cel bestial al moscoviţilor, pe cari îi biciuia fără ca ei să obosească de a se gudura cu umilinţă, lingând călcâile stăpânului!

El însuşi, niciodată nemine nu-l văzu măcar în apropiarea unui câmp de bătălie.

§ 7. De la Muscal trecem la Turc.

Marele Soliman, principe demn de apoteoză, nu mai era: îi urmă fiu-său Selim.

El făcu câteva cuceriri; dar victoriile sale, ca şi acele moscovite, erau o consecvenţă a forţei naţionale interne, nu a geniului princiar.

Selim, tot ca Ivan, nu ştia ce este o bătălie.

Administraţiunea se afla pe mânile vizirului şi ale unui favorit... ovreu!

Sultanul nu ieşea din harem, închinând mereu frumuseţilor circaziene cupe cu vin de Malvasia.

În cronicele turce el este cunoscut sub porecla de „cel Beţiv“.

§ 8. Italia, întrucât nu o cotropiră armele spaniole, asculta pe un popă şi pe un neguţitor: Roma şi Veneţia.

Dar papatul deveni abia o slabă umbră a trecutei sale măriri: raţiunea îşi redobândi o mare parte din terenul ce-i uzurpase superstiţiunea; Luther zgudui pân-în fundamente tronul Hildebranzilor; mai toată Germania, Anglia, jumătatea Franţei, jumătatea Poloniei îmbrăţişară lumina protestantismului, şi numai Spania mai rămânea neclintită în orbul său devotament către păpuşeria catolică.

Nemaiputând a dicta legi lumii, papa Grigoriu XIII reforma calendarul.

Veneţia de demult nu mai era dictatricea comercială a Europei: descoperirea lui Vasco di Gama şi acea a lui Columb strămutară sceptrul mărilor în mâna spaniolilor şi a portugezilor.

Acum ea primi o nouă şi teribilă lovire: turcii cuprinseră Chiprul şi Cicladele.

Căderea Veneţiei nu se poate atribui necapacităţii unui monarc, căci era o republică aristocratică; dar e cu atât mai trist că între mulţimea capetelor ce o cârmuiau nu-şi rădică fruntea nici un cap.

§9. La bariera opusă a Europei, în Svezia şi Danemarca, doi regi încinseră o luptă de exterminare.

Pentru ce?

Pentru că fiecare din ei pretindea să poarte pe sigiliu una şi aceeaşi emblemă!

Energica naţiune scandinavă căzu în copilărie.

§10. E ciudat a zice că fu un moment în care singurul principe adevărat mare, din câţi conduceau atunci popoarele cele mai civilizate sau cele mai puternice ale Europei, era o femeie.

Regina Elisabeta înflori marina, comerţul, literatura Angliei.

Regina Elisabeta sfărmă colosul spaniol.

Regina Elisabeta zdrobi idolatria papistaşă.

Regina Elisabeta fundă *Unirea* britanică...

§11. Acesta este inventarul capetelor coronate în momentul ce ne preocupă.

În Spania, în Germania, în Italia, în Svezia, în Danemarca, în Polonia, în Rusia, în Turcia... vedem sceptrurile mânuite de popi, de copii, de zero, de nebuni, de beţivi.

Tocmai atunci, într-o ţărişoară română apare un principe, pe care numai cea mai neagră trădare îl putu opri de a nu da o altă faţă Europei, fundând pe Peninsula Balcanică un nou imperiu latin.

Un mare administrator!

Un mare politic!

Un mare general!

I

AVENTURIERUL

> Elefantul, oricât de june, se face respectat de ceilalţi locuitori ai codrului. Şarpele din ziua naşterii ameninţă cu veninul acului său. Regii, din leagăn, îşi simt puterea înnăscută de a cârmui neamul omenesc...
>
> CALIDASA, drama *Vierama şi Urvasi*

§1. După Ştefan cel Mare domni fiu-său Bogdan cel Chior; după Bogdan cel Chior fiu-său Ştefan cel Tânăr; acesta murind fără urmaşi, de aci înainte se joacă pe scena istoriei moldovene o lungă tragedie de lupte între feluriţi copii naturali, ieşiţi din trupina domnească.

§2. Erau mulţi acei copii naturali! erau mulţi, căci românii, strămutaţi din Italia şi aşezaţi în Dacia deja în epoca decăderii anticei moralităţi romane, aduseseră cu sine din prima patrie neşte idei ciudate asupra legământului căsătoriei; neşte idei pe cari nu le putu stârpi în ţara noastră lumina creştinismului, şi cari apoi, fireşte, deveniră cu atât mai ţepene, cu cât mai mult le înrădăcina deprinderea şi mersul timpului.

În Imperiul Roman din zilele lui Traian familia era o jucărie.

Măritişul pierdu cu totul primitivul caracter sacru şi solemn care-l distingea sub republica romană şi ajunse a fi o însoţire *per usum:* aşa îl numesc legile imperiale.

„Era o simplă învoială din îmbe părţile, lipsită de orice consecraţiune civilă sau religioasă, şi prin care nici unul dintre soţi nu se credea îndatorat într-un mod serios."[1]

Însă, ceea ce-şi permiteau toţi românii, fălindu-se cu origina lor din destrămata Romă imperială, trebuia să fi fost permis de zece, de o sută de ori mai mult românilor celor cu forţa în mână: pe când unui simplu ţăran i se dedea facultatea de a schimba femeie peste femeie, cununându-se în toate zilele, cu aceea numai ca pentru fiecare nou divorţ să plătească visteriei suma de 12 bani[2]; tot atunce vă puteţi închipui sau, mai bine, nu vă puteţi închipui, cât de intensă cată să fi fost latitudinea principilor români în privinţa măritişului!

Unii din ei, bunăoară Ştefan cel Mare, avură câte cinci sau şase femei legitime, — cele nelegitime nu se mai numără —, imitând astfel pe famosul străbun Mecenate, despre care moralistul roman zicea: „S-a însurat în o mie de rânduri!"[3]

Unde demoralizaţiunea naţională se pogoară la o asemenea treaptă, acolo ar fi comic de a mai căuta mărginiri legale contra copiilor nelegali, cari formau ca şi majoritatea poporului; e de mirare numai cum de mai fiinţau oameni cununaţi, după ce rezultatele cununiei pierduseră orice fel de prestigiu, posteritatea din flori devenind deopotrivă în drepturi cu acea din biserică, ba încă de cele mai multe ori nelegitimitatea aşezându-se cu mândrie pe tronul ţărei!

---

[1] Schmidt, *Essai historique sur la société civile dans le monde romain,* Strasbourg, 1853, in -8, p. 36: „C'était un simple consentement mutuel, sans aucune consécration ni civile ni religieuse, et par lequel ni l'un ni l'autre des époux ne se croyait sérieusement engagé".

[2] Gratiani, *De Ioanne Heraclide Despota Vallachorum principe,* Varsaviae, 1759, in -8, p. 21: „Matrimonia viri vel minimis de causis saepe solvunt remisso uxori nuncio pensisque fisco duodecim denariis". Autorul vizitase hotarele Moldovei cătră 1565. — Verancsics, *Oesszes munkai, koezli Szalay,* Pest, 1857, in -8, p. 85; „Licet enim eis omnibus communiter et duas et tres uxores habere, nobilibus ac potioribus etiam plures, vaivodis vero quot volunt, liberum est". Autorul cunoscuse în persoană pe Petru Rareş.

[3] Seneca, *Epistola CXIV:* „qui uxorem millies duxit".

§3. Ştefan cel Mare, Bogdan cel Chior, Ştefan cel Tânăr, fiecare din ei n-a trecut cu vederea de a lăsa din parte-i mai mulţi copii naturali, aruncaţi prin bordeiele pescarilor, prin prăvăliile neguţitorilor, ba până şi prin pădurile cele nestrăbătute ale Basarabiei, unde locuiau celebrii prin vitejia lor codreni şi nu mai puţin celebrele prin frumuseţea lor codrence.

Trei din acei „spurii“ — cum îi numeau vechii romani — împlură un semisecol din istoria Moldovei.

Ştefan cel Mare uitase în lume un bastard, pe Petru Rareş, care, deja într-o vârstă înaintată, mai bine de 20 de ani după moartea părintelui său, apucând domnia, se arătă unul din cei mai iluştri principi români, iubit în întrul ţărei, groază pentru străini, şi muri lăsând fiilor săi tronul Moldovei.

Atunci rătăcea un alt bastard, al lui Bogdan cel Chior[4], Alexandru Lăpuşneanul. Formându-şi un partit în ţară şi intrând în fruntea unei oştiri străine, el ucise pe văru-său, fiul lui Rareş; zugrumă pe mătuşă-sa, văduva lui Rareş[5]; şi pe vara sa, fiia lui Rareş, şi-o luă femeie, zidind pe temelia acestor monstruozităţi un nou regim atât de sângeros, încât contimpuranii îl asemenau cu al regelui Diomed din anticitate, care îşi hrănea caii cu carnea oamenilor.[6]

În tot cursul domniilor bastarde, a lui Petru Rareş şi apoi a lui Alexandru Lăpuşneanul, un al treilea bastard, în aşteptare de a domni şi el la rândul său, creştea necunoscut

---

[4] Documente inedite din Arhiva Statului, din cari unele am publicat în „Arhiva istorică a României“, nr. 155, 181 etc.

[5] Cronica moldovenească din 1566, publicată în Wojcicki, *Biblioteka starozytna pisarzy polskich*, Warszawa, 1843, in -8, t. 6, p. 65: „dal stara zone Piotra Vojevode udawic“. Acest fact s-a omis în *Letopiseţul* lui Ureche.

[6] Lunig, *Orationes procerum Europae*, Lipsiae, 1713, in -8, p. 352-6: „Oratio Alberti Lasci ad Milites Polonos, cum eos adversus Alexandrum, Valachiae Principem, in aciem duceret, habita anno 1561“.

în străinătate: fiul lui Ştefan cel Tânăr din femeia unui armean numit Serbega.

§4. În plecările şi chiar în exteriorul lui Ioan se răsfrânse tiparul părinţilor.

Caracterul tătâni-său cronica ţărei îl zugrăveşte în următorul mod: „Acest Ştefan Vodă cel Tânăr întru tot semăna cu firea moşu-său lui Ştefan Vodă celui Mare, că la războaie îi mergea cu noroc că tot izbândea, şi lucrul său îl ştia a-l purta, măcar că era tânăr de zile, şi era om mânios, şi prea lesne vărsător de sânge“.[7]

Vitejia, agerimea minţii şi cruzimea trecură ca moştenire paternă în natura lui Ioan.

De la mumă-sa, de altă parte, el căpătă o figură cam armenească, faţă închisă, păr des şi negru ca pana corbului; nas coroiat într-o formă orientală, ceva ca nasul famosului Attila, după cât îl cunoştem de pe monete[8]; o frunte înaltă, lată în rădăcină şi strâmtându-se în partea superioară: frunte frumoasă, dar neromânească.

Poporul, după naţionalitatea mumei, îl numi Ioan Armeanul întocmai precum Alexandru Vodă fu Lăpuşnean[ul], ca fiu al unei Lăpuşnence, sau precum Petru Vodă fuse Rareş, după porecla mumei sale[9]: bastardul nu are tată.

§5. În 1561, deja în vârsta aproape de patruzeci de ani străcuraţi în obscuritate, Ioan ne apare deodată pentru prima oară.

Atunci se clătina pe tron cumplitul Lăpuşnean, ameninţat de către un Iacob Despota, serb înrudit de pre muieri cu dinastia domnească.

Era timp[ul] ca Ioan să-şi aducă aminte cum că şi el este fiu de domn din Moldova, având drepturi egale cu ale Lăpuşneanului şi mai mari decât ale lui Despota.

El începu a da semne de viaţă.

Pe când Despota curta pe magnatul Laski, Ioan se adresă către un alt magnat, nu mai puţin puternic: Firlei.

---

[7] *Letopiseţele*, t.1., p. 156.

[8] *Acta Eruditorum*, Lipsiae, 1720, in -4, p. 215.

[9] *Letopiseţele, loco supra:* „Petru Măjarul, ce l-au poreclit Rareş, după numele muierii“.

Într-un stat aristocratic electiv ca Polonia, regele era nemic, magnaţii erau tot: ei stăpâneau în administraţiune, dispunând în adunări legislative de voturile cumpărate ale numeroşilor boierinaşi săraci; ei stăpâneau în armată, conducând numeroase steaguri feudale proprii, ei aveau curţi ale lor, rivalizând cu curtea regală şi adesea întrecând-o prin splendoare şi prin mulţime. Regele, fiind unul, se temea de ei, pe când ei, fiind mulţi, nu se temeau de nimene.[10]

Laski reuşise a introduce pe Despota în Moldova, fugărind de acolo pe Lăpuşneanul; Firlei, mai puţin întreprinzător, scăpă ocaziunea de a înălţa pe prietenul său Ioan; dar ne ajunge a cunoaşte deocamdată legătura lor amândurora: magnatul polon era luteran, partizan aprins al Reformei, cap al tuturor protestanţilor din Polonia[11]; şi e învederat că, pentru a putea căpăta graţiile sale, Ioan trebuia să se fi arătând şi el amic al doctrinelor lui Luther.

Aceasta fu prima cunoscută apostazie a eroului nostru, carele, în tot cursul vieţei sale, trecea necontenit de la o lege la alta, schimbându-le asemenea hainelor.

§6. Văzând moleciunea lui Firlei, Ioan pleacă din Polonia şi apare în Crâm, refugit la curtea hanului, unde captivează simpatia moştenitorului tronului, Mehmed-Calga, pe care cronica tătărească[12] îl descrie ca pe un ilustru viteaz.

Toţi oamenii cu sufletele mari se înrudesc: aventurierul român plăcu principelui tătar.

---

[10] Filon, *Histoire de l'Europe au XVI siècle*, Paris, 1838, in -8, t. 1, p. 439: „Le roi n'était en Pologne que l'instrument de la noblesse. Tandis que partout ailleurs la royauté, jadis faible et impuissante, s'était élevée par degrés au-dessus des résistances féodales, la couronne polonaise, autrefois souveraine et absolue, était insensiblement tombée sous le joug aristocratique."

[11] Gratiani, *De scriptis invita Minerva*, Florentiae, 1745- 6, in -4, t. 2, p. 181: „Firlejus Palatinus Haereticus caputque Haereticorum erat".

[12] Publicată în extracte ruseşti în *Zapiski Odeskago Obsezestva Istorii i Drevnostei*, Odessa, 1844, in -4, p. 385.

Hanul se afla atunci în luptă cu moscoviţii; Mehmed-Calga conducea oştile tătăreşti; pesemne şi amicul său, Ioan, însoţindu-l în acele expediţiuni, se va fi distins prin eroicul sânge rece şi teribila putere a braţului, cari îl făcură mai în urmă atât de groaznic pe un câmp de bătălie; e mai mult decât probabil; oricum să fie, legătura între Mehmed-Calga şi Ioan deveni atât de strânsă, încât, la plecarea lui Ioan din Crâm, Mehmed-Calga îi dete în 1563 o scrisoare către regele polon Sigismund-August: „Te rog foarte mult să binevoieşti a ţinea în graţiile tale pe acest fiu de domn din Moldova".[13]

§7. Polonia era ca şi tributară tătarilor.

În toţi anii, regele trimitea hanului, sub numele de peşcheş, bani, postavuri, mătăsării, felurite produceri ale manufacturei.

Frica polonilor era cu atât mai legitimă, cu cât hanul Devlet-Ghirai îşi făcuse un mare nume prin succesele sale militare: tătarii îi daseră pompoasa poreclă de „Cuceritor al ţărilor"

Prin urmare, Ioan avea dreptul de a crede că recomandaţiunile tătăreşti îi vor da roduri.

Zădarnică speranţă!

Regele primi scrisoarea, zâmbi lui Ioan, dar în loc de a-i da o oaste, cu care să-şi cucerească tronul strămoşesc, el i-ar fi răspuns, credem noi, cam după următorul tipic: „Caută un magnat, care să te ducă în Moldova, precum Laski dusese pe Despota; acel magnat lesne va şti să răspunză înaintea celorlalţi confraţi din Adunarea Naţională; iară la caz, dacă ne va ameninţa Turcul, ne vom scuza că nu e culpeşă ţara, nici eu, nici Camera, ci e vinovat un singur nobil, turburător de ordinea publică".

§8. Ioan nu se mai adresă către magnaţi, căci unul era Laski, ceilalţi erau neşte Firlei; el nu mai stărui nici pe lângă neşte regi tari în vorbe şi slabi în fapte, ca Sigismund-August; pentru o bucată de timp îi pierdem urmele. În acel interval o teribilă tragedie se juca în Moldova: Despota fu răsturnat şi ucis de către un Ştefan

---

[13] Obolenskii, *Kniga posolskaia W.K. Litovskago s 1545 po 1572*, Moscva, 1843, in -4, p. 222.

Tomşa; Ştefan Tomşa fu răsturnat şi fugărit de către Alexandru Lăpuşneanul, căruia sultanul binevoi a-i întoarce domnia Moldovei: toate acestea se petrecură în curs de câteva luni.

Când sângerosul Lăpuşnean se reaşeza pe tron, deodată noi revedem pe Ioan; şi unde? la Viena.

§9. Germanii aflându-se în necurmată luptă cu turcii, împăratul Maximilian II se bucură de ocaziunea de a avea la curtea-i un pretendent românesc, pe care să-l ţină ca o scânteie de revoltă dunăreană.

El dede lui Ioan un serviciu în armata austriacă şi-i promise, în gura mare, 7 sau 8 mii de oaste, pentru ca în fruntea lor să alunge pe Lăpuşneanul din Moldova.

Erau numai promisiuni, simple promisiuni, promisiuni curat nemţeşti.

Cu toate astea, Poarta Otomană începu a se cam îngriji.

Un ceauş fu expediat la Viena cu aparenţa negociaţiunilor cu Maximilian, dar mai cu seamă pentru a atrage cumva la Constantinopole pe periculosul Ioan.

Ceauşul îi descrise perfidia şi debilitatea nemţilor cari ştiu numai a făgădui şi pe cari turcii îi înfrânseseră în atâtea rânduri; îi zugrăvi generozitatea şi puterea sultanului, pentru care e o nemică toată de a da Moldova, ba şi zece ţări ca Moldova, la cel mai de pe urmă sclav al său; în fine, îi asigură munţi de aur din partea sultanului.

Ioan pătise deja cu creştinii în Polonia şi avuse a face şi cu mahometanii în Crâm.

El se încrezu în cuvintele ceauşului, fugi în taină din armata austriacă, trecu Dunărea, şi iată-l în Constantinopole.

§10. Popoarele orientale adoră frumuseţea fizică cu care Mahomet îşi împoporase paradisul.

Ioan avea o statură uriaşă, o constituţiune vânoasă, o înfăţişare bărbătească, în care se vedea că fierbe puterea[14].

---

[14] Gorecki, *Descriptio belli Ivoniae, Voivodae Valachiae*, Francofurti, 1565, in -8, p. 23: „vir procerae staturae, facie decora, oculis gracilibus quodammodoque minacibus, toto corpore lacertosus viribus pollens".

Aşadară, figura eroului nostru produse acum asupra turcilor efectul ce-l produsese mai-nainte asupra tătarilor.

Vizirul Mehmed-Socolli — zice agentul francez în raportul său către curtea pariziană — „făcând cunoştinţă cu Ioan îl primi foarte bine, în aşteptare de a-l recomanda sultanului".

Dar nu trecu nici o lună de zile şi, cu toată amicia vizirului, politica Porţii Otomane ceru depărtarea lui Ioan: pe de o parte, sultanul strângea oşti pentru a merge contra împăratului Maximilian şi, prin urmare, avea trebuinţă de a menţine în linişte provinciile Turciei; pe de altă parte Lăpuşneanul, reaşezat prin oştile turceşti pe tronul Moldovei, se arăta în a doua sa domnie mai turc decât turcii[15] şi, prin urmare, avea dreptul de a cere ca sultanul să nu proteagă pe un pretendent rival.

Ioan fu trimis la insula Rodos.

§11. Aci, în patria şerpilor şi a trandafirilor, cunoscută la greci sub numele de Makara, adecă ţară fericită; aci, unde fiecare piatră, fiecare peşteră, fiecare colnic conservau încă proaspete suveniri şi urme de eroismul cruciaţilor ierusalemitani; aci Ioan petrecu un an şi mai bine.

Sultanul Suleiman cel Mare muri în 1566 şi-i succese fiu-său Selim II.

Tot atunci se auzi din Moldova cum că Lăpuşneanul, pesemne pentru pedeapsa crimelor sale, slăbi în corp, pierdu vederile[16] şi căzu într-un fel de copilărie periodică, mai tristă decât însăşi moartea.

Profitând de aceste ocaziuni, vizirul Mehmed-Socolli, rămas la putere, chemă din exil pe amicul său Ioan.

§12. Petrecerea lui Ioan în Constantinopole, în curs de trei sau patru ani, ne prezintă date foarte sigure, dar pe cari noi nu le putem explica.

---

[15] Orzechowski, *Quincunx, to iest Wzor korony Polskiei, sine loco*, 1564, in -8, p. 74: „Oto teraz Alexander Woloszyn wygnaniec, zturczywszy sie woiuie Woloska ziemie, wykorzeniaiac z niey korzen i tez macice wszystkiego plemienia i narodu Woloskiego, a Tureckim narodem wszystke ziemie Woloska osadzaiac".

[16] Okolski, *Orbis Polonus*, Cracoviae, 1641, in -f, t. 2, p. 227: „debilitate oculorum et corporis consumebatur".

Aventurierul ne apare deodată ca milionar, ca cel mai avut comerciant de pietre scumpe în capitala Turciei, întunecând prin bogăţiile şi luxul său pe paşale şi pe agale![17]

În comerţ ne întâmpină lucruri extraordinare, minuni puţin probabile şi, cu toate astea, foarte adevărate; principiile de credit, de circulaţiune, de concurenţă etc., etc., acele principii, oricât de lărgite, oricât de elastice, tot încă se refuză de a ne limpezi unele mistere: neguţitorul, ca şi popa, pretinde să-l credem.

§13. Un german, care, peste un secol mai în urmă, scrise prima încercare critică asupra vieţii eroului nostru, observă, între altele: „Ioan deveni domn din prăvăliaş, precum în vechime la romani şi sarmaţi plugarii se urcau la cârma statului, sau precum astăzi în Belgia comercianţii devin capi ai marinei“[18].

Aceste exemple sînt frumoase; dar Ioan, el însuşi, desigur, nu cugetă vrodată de a imita nici pe romani, nici pe sarmaţi, nici pe belgi.

Planul său era mult mai prozaic.

El avea înaintea ochilor probe de ceea ce poate o marfă şi, mai ales, o piatră scumpă, asupra Porţii Otomane.

---

[17] Gorecki, *op.cit.*, p. 24; „animum ad amplam copiosamque mercaturam exercendam adjecit, cujus magnitudine ac splendore non solum in purpuratorum, qui Bassae id est capita, vocantur, notitiam pervenit, sed et ipsius Selymi“. — I.C. Bulengerus, *Historiarum sui temporis libri XXX*, Lugduni, 1619, in -f, p. 141: „cum Ioannes ex antiqua Vaivodarum stirpe Constantinopoli mercaturam faceret, cum eo agunt (Moldavi), ut per Portam purpuratum, cui intimus erat etc“. — De Thou, *Historiarum sui temporis Opera*, Francofurti, 1610, in -f, t. 2, p. 14: „ ampla ac nobili mercatura magnam sibi inter Turcas auctoritatem conciliaverat“.

[18] Schurzfleisch, *Opera historica antehac separatim edita*, Berolini, 1699, in -4, p. 710: „Ex mercatore evaderet regulus Valachorum. Olim apud Romanos Sarmatasque ab aratro acciti, qui gererent summos magistratus... Neque id prorsus insolens putabimus, qui sciamus, extitisse negotiatores apud Belgas, a comerciis maritimis subductos ad clavum navalis rei.“

Cu treizeci de ani mai-nainte, dăruind fiicei sultanului Suleiman un simplu giuvaer, Petru Rareş îşi redobândise domnia Moldovei[19].

Chiar în timpul lui Ioan, un ovreu din Portugalia introducându-se prin mărfuri pe lângă sultanul Selim, ajunse deodată duce de Naxos[20].

Giuvaergiii schimbau un rubin pe o coroană: comerţul plăcu lui Ioan; şi ca să-l poată exercita şi mai cu succes, el îşi lepădă religiunea pentru a doua oară.

Crescut în armenism, luteranizat apoi de către polonul Firlei, Ioan îmbrăţişă acum mahometismul.

§14. Amic cu vizirul, cunoscut cu paşalele mai de frunte, familiar cu însuşi sultanul Selim, el pândea cu nerăbdare numai prima ocaziune pentru a apuca de mult visatul tron al Moldovei, unde, după moartea Lăpuşneanului, se instală fiu-său Bogdan, copil de 15 ani, despre care cronicarii zic că iubea două lucruri nenaţionale: glumele şi pe poloni.[21]

În chip de neguţitor, Ioan cutreiera neîncetat hotarele ţării, când prin Galiţia, când prin Podolia, când la Prut, când la Nistru.[22]

Un amic devotat şi nedespărţit, boierul moldovenesc Ieremia Golia, emigrat încă sub Lăpuşneanul, îl însoţea şi-i înlesnea înţelegerea cu toţi cei nemulţumiţi de domnia lui Bogdan.

Se formă astfel un partit puternic, în fruntea căruia se puseră toţi boierii cei mari şi carele adresă o plângere către Poarta Otomană.[23]

---

[19] Relaţiunea contimpurană, publicată în *Magyar Tortènelnitar*, Pest, 1857 in -8, p. 52: „...dandoli in donno doi perle d'orrechia grande come doi peri moscatelli“.

[20] Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Pest. 1828, in -8, t. 3, p. 563-5.

[21] *Letopiseţele*, t. 1, p. 190.

[22] Gorecki, *op.cit.*, p. 24.

[23] *Letopiseţele, loco supra;* „Aceste lucruri de hulă trăgându-se până la urechile vrăjmaşilor la Împărăţie, nu cum era, ci mai presus le adăogea...“ — Isthuanffi, *Regni Hungarici Historia*, Coloniae, 1680, in -f, p. 340: „ Gravissimis prius criminibus apud Selimum ac defectione ad Polonos, crudelique insignium aliquot Turcarum caede obiecta, accusatum (Bogdanum) tacitis consiliis conjurarunt“.

§15. Sultanul de mult aştepta o asemenea manifestaţiune naţională.

Bogdan era trădător oficial în privinţa Turciei.

Îndată după moartea părintelui său, el încheiase un tractat cu Polonia, prin care se recunoştea vasal al regelui Sigismund-August[24] şi, de atunci încoace, medita numai asupra momentului pentru a înceta de a mai plăti tribut Turciei.

Sultanul, încurcat în luptă cu Veneţia, se făcea deocamdată că nu ştie nemica, temându-se de a mai aprinde un alt război în părţile Dunării, la caz dacă moldovenii vor voi a susţine pe principele lor.

Când scrisorile boierilor sosiră la Constantinopole, cu tânguiri contra lui Bogdan şi cerând pe Ioan, sultanul se grăbi a-l trimite la Moldova.

Turcia tot se mai ferea însă de a-şi atrage cumva un război din partea Poloniei: numirea lui Ioan la domnia Moldovei rămase secretă, şi plecarea-i către Dunăre fu divulgată a fi pentru treburi comerciale.

Îl întovărăşea numai o mică oaste sau, mai bine zicând, o caravană de turci, ca în chip de escortă contra nesiguranţei drumurilor.

Trecând prin Tesalia şi Bulgaria, Ioan mai ademeni în serviciul său o seamă de voluntari serbi, greci, bulgari.

Dar în orice caz, forţa numerică a armatei sale nu putea întrece cifra de 4 până la 5 mii de oameni.

Nici atâţia nu-i trebuiau, căci îl chema ţara.

§16. Când Ioan trecea Dunărea, Bogdan cu toţi ai săi se grăbi a fugi, scăpând din mâna boierilor decişi a-l extrăda Turciei...

De la Galaţi până la Suceava nu se văzu un singur adversar.

La intrare în capitală, îl întâmpinară boierii şi poporul, aclamându-l, după anticul obicei strămoşesc, „Părinte al Moldovei", întocmai precum vechii împăraţi romani se numeau „Patres patriae"[25].

Acest măreţ titlu, moldovenii îl dedeau acelor principi cari veneau să-i scape de jugul vreunui tiran: Despota îl primise după alungarea cruntului Lăpuşnean[26]; Ioan îl căpătă prin surparea nepopolarului Bogdan, pe care,precum ziserăm, ţara nu-l putea suferi din cauza gusturilor sale pentru glume şi pentru poloni.

§17. Pe când acestea se petreceau în Moldova, Bogdan, închizându-se în cetatea Hotinului, cerşitorea sprijinul regelui Sigismund-August şi al magnaţilor amici din Polonia.

Regele făcu tot ce putu sărmanul: trimise o ambasadă la Poarta Otomană; dar ambasadorul se întoarse înapoi fără nici un rezultat, afară numai că fuse luat în râs de către Ioan Vodă[27], care-l lăsă să treacă în linişte prin Moldova, după ce însă într-o audienţă îl regalase cu o cătătură atât de furioasă, încât bietul diplomat începuse a tremura, recunoscând că n-a văzut o altă mai înfricoşată.

În adevăr, eroul nostru avea neşte ochi mici şi negri, în cari se resfrângeau cu o deosebită energie şi răpeziciune toate pasiunile şi toate mişcările sufletului: în momente de mulţumire, prin expresiunea cea mai simpatică, în momente de mânie se împleau de sânge, fulgerând din umbra unor stufoase sprincene ce se îmbinau, zburlite prin convulsiva acţiune a nervilor.[28]

---

[24] Actul e publicat în Dogiel, *Codex diplomaticus Poloniae,* Vilnae, 1758, in-f, t. I, p. 620.

[25] Vezi moneta lui Ioan Vodă, planşa 2, pe care Săulescu o explica aşa: „Oteţ Moldovei adecă Pater Moldaviae, că aşa s-a proclamat pe sine Ioan, părinte". Nu s-a proclamat, ci fu aclamat, precum urmează din descripţiunea primirii ce i se făcuse în Moldova, vezi în Lasicki, *De ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano Voivoda* (ad calcem Goreckii), p. 128: „cui obviam primates profecti, salutatumque reverenter" etc. — Cf. Bolliac, *Culegere de mai mulţi articoli,* Bucureşti, 1861, in -8, p.88.

[26] Bolliac, *Daco-Romane*, nr. 112 şi 113, inscripţiunea monetei lui Despota: „Heraclidis Despotae Patris Patriae", ceea ce se explică prin Sommer, *Vita Jacobi Despotae Moldavorum Reguli,* Vitebergae, 1587, in -4, p. 16; „e servitute in libertatem vocari sibi videbatur gens Moldaviae".

[27] Lunga descripţiune a acestei audienţe, la care a asistat însuşi Paprocki, vezi în a lui *Herby rycerstwa polskiego,* Krakow, 1584, in -4, p. 234-35.

Magnaţii, cuscri ai lui Bogdan, isprăviră ceva mai mult decât regele. Cu vai, cu chiu — cum se zice — ei reuşiră a aduna ca la 3.000 de luptători aleşi, unul ca altul, tot juni din familiile cele mai ilustre ale Poloniei.

§18. Pe lângă stăpânirea Hotinului, cea mai puternică fortăreaţă a ţării, şi pe lângă ajutoare polone, Bogdan, ca toţi principii destronaţi, mai număra vro câţiva partizani între boieri.

Pentru a se feri de duşmani[i] casnici, Ioan Vodă îi puse pe toţi sub sabie.

Aristocraţia se înfioră, văzând în mâna ţiganilor, cari exercitau în România profesiunea de călăi, pe boierii cei mai de frunte, pe stâlpii nobilimii, mai cu seamă pe bătrânul Ionaşcu Zbierea[29], mare vornic al Ţărei-de- Jos şi dintr-un neam de cele mai antice ale Moldovei.[30]

Capul său se rostogoli la picioarele gâdelui tocmai în ziua de Paşti.

Ioan Vodă vru să arăte că nu poate fi scuteala sărbătoarii pentru a pedepsi orice ameninţă sicuranţa statului.

Ţara mai întâi de toate; Paştile mai pe urmă![31]

---

[28] Scrierea mea *Filosofia portretului lui Ţepeş* (Bucureşti, 1864, in -16, p. 20—21): „e de ajuns a alătura, de pildă, portretul lui Ioan Vodă cel Cumplit (1572-74) de pe moneta lui cu acel făcut *guaccio* într-un format mai mare, pe pergamenă, şi care se află la mine. Pe monetă Ioan e liniştit; sprincenele lui, bine conformate, vădesc o frumoasă inteligenţă, şi nimic mai mult. Pe pergamenă, el e furios, el trage sabia din teacă: sprincenele lui s-au strâns pe d-o parte dasupra rădăcinei nasului şi au ridicat în sus capetele opuse, ca aripele unui vultur. Aci plecările morale ale lui Ioan s-ar putea citi chiar numai de pe sprincene." — Gorecki, *op.cit.*, p. 24: „oculis gracilibus, quodammodoque minacibus".

[29] *Letopiseţele*, t. I, p. 191.

[30] „Arhiva istorică a Românici", t. I, nr. 92 etc.

[31] Pentru pedepse în ziua Paştilor, cf. Photius, *Nomocanon, interprete Agylaeo*, Lutetiae, Paris, 1715, in -4, p. 145 (de sepulchrorum violatoribus), p. 150 (de virginum raptoribus) etc. Numai patria e uitată!

§19. Noul vornic de Ţara-de-Jos, Dumbravă, era de neam mic, dar avea o inimă mare.

Ioan Vodă îl însărcină a respinge invaziunea polonă.[32]

Instrucţiunea, ce-i dede domnul cu această ocaziune, ne aduce aminte principiul marelui Scipion: „Lasă duşmanului nu numai mijlocul de a fugi, dar încă însuţi înlesneşte-i calea".

Dumbravă avea vro 6.000 de ostaşi aleşi, din districtele Ţării-de-Jos, Soroca, Orhei, Fălciu, din vechime renumite ca cele mai belicoase în Moldova[33]; cătră cari se mai adause un contigent de turci basarabiani, veniţi, după cererea lui Ioan Vodă, sub comanda sangiacului de Akkerman[34].

Cu atari oşti era lesne de a sfărâma pe cei 3.000 de poloni, azardaţi într-o ţară străină şi antipatică; dar domnul Moldovei nu avea nici un zor de a-şi atrage ura unui puternic regat învecinat, a cărui amicie, din contra, el prevedea deja că-i va putea servi la un timp de nevoie.

Astfel, Dumbravă primise ordinul de a cruţa pe duşmani.

§20. Polonii trecură Nistrul mai sus de Hotin şi începură a se pogorî spre Prut, trecând prin famosul codru de la Cozmin.[35]

Un codru teribil!

Acolo, cu optzeci de ani mai-nainte, strămoşul lui Ioan Vodă, Ştefan cel Mare, strivise floarea armatei polone; şi oasele celor seceraţi în acea zi rămâneau până acum elocvenţi marturi, formând numeroase movile de schelete albe pentre verdeaţa cea viuă a arborilor.

---

[32] Lasicki, *op.cit.*, p. 133: „ductor Dambrova".

[33] Cantemir, *Beschreibung der Moldau*, Frankfurt, 1771, in -8, p. 287-8: „Die Einwohner der untern Moldau sind bessere Soldaten und auch wildere Leute, als die uebrigen".

[34] Heidenstein, *Rerum polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti*, lib. XII, Francofurti, 1672, in -f, p. 3: „aliqui etiam Turcae ac sendziakus se conjunxerant".

[35] Lasicki, *op.cit.*, p. 133: „per silvam fagineam, quae quondam ab incolis callide succisa, nostris perniciosa fuit, ad Prutum amnem pervenere; unde misso Pilavskio centurione cum Bogdani famulis, ut Chocimo tormenta bellica adveherent."

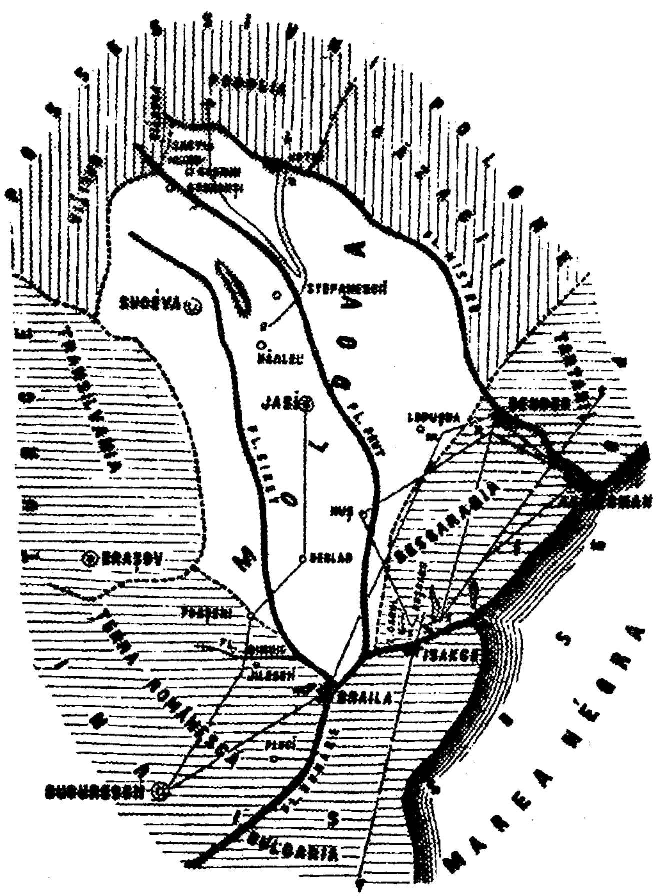

Teatrul războaielor lui Ioan Vodă 1572-73

Linia *ab* arată mişcarea oştii polone în 1572.
Linia *cd* mişcarea vornicului Dumbravă, gonind pe poloni.
Linia între Iaşi. Bârlad. Focşani. Jileşti. Bucureşti. Brăila. punctul *m*. Bender. Ackerman. punctul *n*, Huşi. punctul *s*. şi Roşcani. mişcările lui Ioan Vodă contra muntenilor şi turcilor în 1574.
Linia *qx* mişcarea beglerbeiului.
Liniile converginţi de la Bender. de la punctul *t*. şi de la Ackerman spre puncturile *zx*. mersul sangiacului şi al tătarilor la întâlnirea beglerbeiului.

Tot pe acolo intrase, cu zece ani mai-nainte, polonul Laski, aducând la domnie pe Despota contra Lăpuşneanului.[36]

Tactica polonilor era de a alege totdauna acea tristă cale în invaziunile lor asupra Moldovei: curajul lor se aprindea prin simţul de răzbunare; căci nu se afla nici unul din ei a cărui familie să nu fi plâns vreo victimă, un tată, un bunic, între cei căzuţi din mâna marelui Ştefan!

§ 21. În capul polonilor se afla Mielecki, cel mai bun general al lor de atunce[37], pe care, cu câteva luni mai în urmă, ei cât p-aci erau să şi-l aleagă rege, numai în favoarea strălucitelor sale merite personale.

Lipsit de artilerie[38], el trimise la Hotin de aduse toate tunurile cetăţii şi apoi păşi la vale pe ţărmul Prutului până în dreptul Ştefăneştilor, adecă pe aceeaşi linie cu Suceava, punctul obiectiv al invaziunii.

Aci vornicul Ionaşcu Zbierea, să mai fi trăit, era să unească oastea moldoveană din Ţara-de-Jos cu acea polonă, şi apoi să meargă cu toţii asupra lui Ioan Vodă.

Moartea trădătorului, de carea Mielecki se înştiinţă prea târziu, dărmă planul duşmanilor: în loc de Zbierea ei găsiră pe Dumbravă.

Avanposturile moldovene, împrăştiate pe ambele ţărmuri ale fluviului, se retrăgeau mereu denaintea polonilor şi, în fine, trecură Prutul, în speranţă de a-i atrage după sine asupra corpului armatei moldovene, ascuns în neşte păduri nestrăbătute mai sus de Hârlău: acolo duşmanul ar fi fost silit de a depune armele chiar fără vărsare de sânge.

---

[36] Guagnini, *Rerum polonicarum*, tomi tres, Francofurti, 1584, in -8, t. I, p. 117: „ubi adhuc signa huius cladis infelicis ossa videlicet albentia in hac silva ipsemet vidi, cum magnificus dominus a Lasko Despotam Heraclidem in occupanda Valachia iuvaret, in cuius castris ego peditum praefectus fui, anno domini 1562". Deşi cartea fu cunoscută, totuşi pasajul scăpă, nu ştiu cum, din vederea istoricilor noştri.

[37] Starowolski, *Sarmatiae bellatores*, Coloniae, 1631, in -4, § CVIII.

[38] Zubrzycki, *Kronika miasta Lwowa*, Lwow, 1844, in -8, p. 194.

Polonii înţeleseră greşeala şi, înfioraţi de suvenirea infernală a codrilor Moldovei, începură a da dos pe o cale mai scurtă, drept spre Hotin.

Atunci Dumbravă se puse a-i urmări, supărându-i din când în când prin jucăria unor mici atacuri de avangardă, în care el ţinea înadins tot pe turci[39] pentru ca să dea a înţelege, încât priveşte pe înşişi moldovenii, că ei ar fi bucuroşi de a nu avea duşmănie cu regatul polon.

În acest mod, ajungând până la Nistru, Mielecki se răzemă de cetatea Hotinului.

Dumbravă se opri şi el.

Poziţiunea inamicilor devenea din ce în ce mai critică; ei nu puteau a se închide în fortăreaţă, unde caii lor ar fi pierit de foame; nu[-i] puteau furaja, din cauza exploratorilor lui Dumbravă ce-i pândeau în toate unghiurile: nu puteau a se întoarce în Polonia, căci Nistrul se afla tocmai atunci în periodul său de creştere...

Strânşi în chingi, bieţii fugari se adresară cu rugăminţi către capul contingentului turc, cerând permisiunea de a se retrage în Polonia şi jurându-i de a nu se mai vârî în trebile Moldovei.

Poate să fi fost şi bani la mijloc: orientalii, începând de la sultan şi până la ultimul derviş, nu fac nemic fără daruri.

Oricum să fie, sangiacul de Akkerman se dede cu oastea-i în laturi.

Dumbravă, credincios politicei lui Ioan Vodă, făcea chip că împuşcă în duşmani; dar în realitate glonţii alunecau tot dasupra capetelor.

În curs de cinci zile, polonii abia putură opera trecerea furiosului fluviu; şi când se văzură, în fine, pe ţărmul opus, ei se îngenunchiară şi mulţumiră lui D[umne]zeu.

§ 22. „Evenimentele se repetă“, zise marele Shakespeare.[40]

În zilele noastre, Moldova privi rennoindu-se o altă încercare polonă soră geamănă cu acea din timpii lui Ioan Vodă: cu simpla diferenţă că în locul unui Mielecki era un Milkowski: precum vedeţi, azardul asemănă până şi numele capilor!

În ambele cazuri o mână de oameni nesocotiţi cutezară a înfrunta o ţară.

În ambele cazuri polonii, — cei din 1572 prin afişarea persoanei lui Bogdan Vodă, cei din 1863 prin proclamaţiuni în ziarul „Românul“, — ne încredinţau că vin ca amici, nu ca duşmani.

În ambele cazuri, domnii români, deopotrivă bazaţi pe consideraţiuni de o înaltă politică, recomandară generalilor, — în 1572, vornicul Dumbravă, în 1863, colonelul Călinescu, — de a menaja nebunia adversarilor.

În fine, în ambele cazuri, polonii, retrăgându-se cu ruşine, îşi găsiră totuşi admiratori: pe cei din 1572 îi celebrau istoricii lor naţionali, pe cei din 1863, vai nouă! îi celebrase chiar un român, al cărui nume îl dăm tăcerii pentru a nu huli pe cine nu ne poate răspunde!

§ 23. Hotinul tot rămase în posesiunea polonilor.

Despre apus îl apărau muri foarte înalţi şi şanţuri foarte adânci; despre răsărit — stâncele Nistrului.[41]

Un călător, care-l vizitase chiar în zilele lui Ioan Vodă, îl asemănă cu Kockenhausen în Liflandia[42]; un alt călător — cu Convay în Anglia[43]; un al treilea cu Rumilihissar de lângă Constantinopole[44].

---

[39] Heidenstein, *loco cit.:* „a nostris aliquot cum Turcis depugnatum fuisset“.

[40] *King Henry* IV, part. 2, act.3, sc.1: „There is a history in al men's lives...“

[41] Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens,* Wien, 1781, in -8, t. I, p. 439: „war sie auf der Abendseite mit sehr hohen Mauern und tiefen Graben, auf der Morgenseite mit dem steilen Ufer des Niesters, und rauhen Felsen von Natur befestiget.“ — Douza, *De itinere suo Constantinopolitano*, Lugduni Bat, 1599, in -16: „Chotinum... est hic Arx in edita rupe“.

[42] Strykowski, *Ktora przedtym nigdy swiata nie widziala kronika polska*. Królewiec, 1582, in -f, p. 763: „Jest Chocim zamek piekny obronny na skale, podobny Kokonhauzowi w Liflanciech, jakom sie sam obiema przypatrzyl, wszakzem jusz Turkami ossadzony widzial roku 1574; ale w nim przedsie ma vojewoda swego Borkolaba, ktory nas tam dwa kroc imieniem hospodarskim podejmowal“.

[43] Weltman, *Kartiny svieta*, Moskva, 1836, in -4, t. I, p. 239.

[44] Resmi-Ahmed-effendi, reprodus în a mea „Arhivă istorică a României“, t. I, p. 183.

O naivă tradiţiune naţională încredinţează că prima fundaţiune a fortăreţei se urcă în epoca pe când Domnul Hristos umbla pe pământ.[45]

Temându-se ca polonii să nu reţină acest bulevard al ţării, ca o bază de operaţiuni în aşteptare ca destronatul Bogdan să-şi adune o altă oaste mai puternică, Ioan Vodă trimise pe episcopul Isaia Rădăuţeanul cu alţi deputaţi de frunte pentru a neguţa un tractat de pace.

Polonii simţiră deja ce fel de braţ ţine cârma Moldovei.

Cu o amabilitate nepilduită până atunci din parte-le, ei se grăbiră a îndestula toate cererile lui Ioan Vodă.

Fugarul Bogdan ar fi fost extrădat, să nu fi fugit din Polonia. În lipsă-i fu remis în mânile ambasadorilor moldoveni un frate al său, perit apoi fără veste în robia turcească.

Cetatea Hotinului fu înapoiată Moldovei.

Pentru a arăta toată importanţa acestei achiziţiuni, căpătate atât de lesne contra speranţei, Ioan Vodă numi părcălabi doi bărbaţi, pe cari punea temei ca pe sine însuşi: socru-său, boierul Lupea Hurul, şi cel mai intim al său amic, Ieremia Golia, cu care-l văzurăm mâncând împreună pânea străinătăţii...

---

[45] *Ibidem.*

II

DOMNUL

Era grato alli amici, alli nimici terribile;
giusto con i sudditi, infedele con li esterni...

Era iubit de amici, teribil pentru inamici,
just cu supuşii, perfid cu străinii...

MACCHIAVELLI, *Vita di Castruccio*

§ 1. În fine, eroul nostru se văzu stăpân liniştit al Moldovei.

Hotinul era asigurat.

Pe turci îi avea patroni, pe poloni — amici.

Rivalul Bogdan rătăcea prin lume: din Polonia trecu la Viena, din Viena la Dresda, din Dresda la Paris, din Paris la Copenhaga, în sfârşit la Moscova, unde se povesteşte că ţarul, cosându-l într-un sac, l-ar fi aruncat în fluviu — pedeapsă de crezut din partea unui moscovit, dar pe care o şi merita un român vândut străinismului!

§ 2. Un filosof antic zise, sînt acum două mii de ani: „Când cerul voieşte a încredinţa unui om ales o mare misiune, el începe totdauna prin a ispiti sufletul şi cugetul său în amărăciunea zilelor grele; îi oboseşte muşchii şi oasele prin lucrări dureroase; îi tortură carnea şi pielea prin cazna foamii, îi aruncă fiinţa în toate lipsele sărăciei şi ale nevoiei; vrea ca faptele lui să capete tot rezultate contrare celor dorite; în sfârşit îi aţâţă inima, îi întăreşte firea, îi măreşte şi adauge forţele prin o energie, fără care el n-ar fi fost în stare de a-şi împlini înalta ursită“[1].

---

[1] Pauthier, *Confucius et Mencius*, Paris, 1852, in -8, p. 429.

Aşa fu trecutul lui Ioan Vodă până a dobândi tronul Moldovei: în curs de o jumătate de secol, el nu cunoscuse decât vagabunde colindări din ţară în ţară; speranţe la tot pasul amăgite; dureri morale şi muncă fizică!

Să vedem care fu misiunea cea mare ce-i încredinţase Cerul.

§ 3. Armenist din leagăn, luteran în Polonia, turcit în Constantinopole, Ioan Vodă se arătă creştin ortodox ca domn al Moldovei, precum s-ar fi arătat catolic să fi domnit în Spania.[2]

Cezar în Galia adoră pe zeii druizilor.

Napoleon în Egipt se închină în geamia mamelucilor.

Oamenii cei mari, Cezarii şi Napoleonii, nu au toţi decât o singură religiune: religiunea gloriei, nestrămutată în fundul inimei lor ca albia mării, pe când cultul exterior se alunecă pe marginile buzelor, ca undele ce se joacă pe suprafaţă.

§ 4. În mai puţin de doi ani de domnie în pace, Ioan Vodă introduse în ţara sa următoarele cinci reforme, afară de câte ne mai rămân până acum necunoscute:

1. Controlul personal al actelor emanate din cancelaria domnească;
2. Schimbarea capitalei;
3. Eliberarea poporului de jos din jugul aristocraţiei clericale şi laice;
4. Baterea monetei naţionale de aramă;
5. Stricteţa contribuţiunilor fiscale.

Şi toate astea Ioan Vodă le făcuse fără ajutorul unei „camere legislative“: *camerele legislative* nu fac un „2 mai“.

§ 5. Până la 1572 nu găsim, asupra tranzacţiunilor în interiorul ţărei, nici un document subscris cu mâna domnească.

Am văzut cu ochii noştri cel puţin vro zece mii de documente originale: vorbim dupre câte am putut vedea.

---

[2] Cronica turcă, tradusă în Mignot, *Histoire de l'empire ottoman*, Paris, 1773, in -12, t. 2, p. 210: „Comme il s'était fait musulman pour plaire aux Turcs, il se refit chrétien pour regagner l'affection des Moldaves.“ — Scrisoarea vizirului Mehmed, ce am publicat-o din manuscript în „Arhiva istorică a României“, t. I, p. 44: „sicuti vos illum christianum putastis, ita nos turcam“.

Marele logofăt, ca prim-cancelar al statului, întipărea pe hârtie sigilul princiar în josul crisoavelor, sau îl anina pe şvară de mătasă către pergamenă; apoi uricarul, adecă scribă, îşi subsemna numele undeva în coadă; şi, în fine, fără vro altă formalitate, documentul, care putea să fi fost chiar pe o sută de moşii, trecea bun dat în mânile celui în drept.

Se întâmpla, fireşte, că marele logofăt, ca om şi, mai ales, ca ministru, abuza de sigilul princiar: domnul nu ştia nemica.

Ioan Vodă, cel dentâi, văzând nedreptăţile ce se puteau face fără ştirea-i[3] începu a subscrie el însuşi[4], specificând uneori cu propria sa mână până şi data documentului.

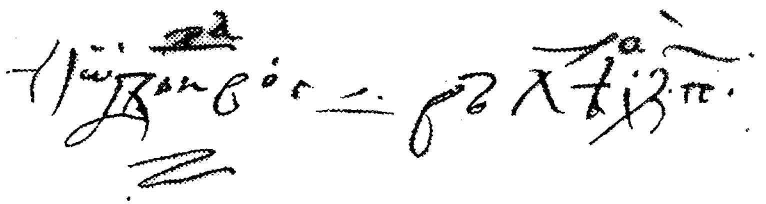

Iscălitura lui Ioan Vodă din documentul publicat în „Arhiva istorică a României“, t. 1 p. 133—4.

În primul an al domnirii sale, el schimbă, unul după altul, doi mari logofeţi: cel al treilea nu mai cuteză a glumi cu încrederea lui vodă.

§ 6. Până la 1572 capitala Moldovei fu Suceava.

Ea se bucură de această prerogativă în curs de trei sute de ani, avea 16.000 de case, 40 de biserici, mai multe palaturi[5], un fluviu limpede, o poziţiune pitorească, şi un castel care, cu un secol mai nainte, respinsese toată furia unei puternice armate polone[6].

---

[3] Vezi, drept dovadă, documentul ce l-am publicat în „Arhiva istorică a României“, t. 1, nr. 164.

[4] *Zapiski Odesskago Obsczestva*, t. 3, p. 254.

Totul, dară, se părea a-i asigura liniştita posesiune a vechilor sale drepturi, consânţite prin o triplă paragrafie „immemorială"[7].

Deodată peste câteva luni de domnie, Ioan Vodă strămută scaunul ţării la Iaşi.

Acesta era un orăşel mic şi fără apă.

Domnii cei vechi, cărora le plăcea a clădi palaturi oriunde se opreau câte două-trei zile pe an, desfătându-se cu vânatul prin codrii învecinaţi, zidiseră şi aci un frumos castel de piatră la capătul sudic al târgului, pe marginea unei râpe, încât să poată servi la nevoie şi în timp de război.

Mai avea Iaşul o capişte armenească, o capelă catolică şi trei biserici române.

În fine, îl împodobea o baie de piatră de arhitectură orientală.[8]

Astfel, se părea că nemic nu putea prevesti acestui târguşor un viitor strălucit între oraşele Moldovei.

Se naşte întrebarea: care cauză să fi putut împinge pe Ioan Vodă de a părăsi Suceava? de a îmbrăţişa Iaşul?

Suceava se afla aşezată prea aproape de hotarele polono-ungare, prea departe de turci şi de tătari; încât principele, în caz de război, lesne putea fi surprins prin o

---

[5] Cantemir, *op. cit.*, p. 66: „Ausser des Fuersten und der Vornehmen Palaesten, zaehlte man daselbst 40 steinerne und verschiedene hoelzerne Kirchen, und 16.000 Privathaeuser; welche aber alle, nachdem die fuerstliche Residenz von da verlegt worden, verfallen sind..."

[6] Bălcescu, „Magazinul istoric" t. 2, p. 60.

[7] Pothier, *Traité de la possesion*, Paris, 1807, in -8, p. 264: „possessio centum annorum sive temporis immemorialis".

[8] Heidenstein, *op. cit.*, p. 318: „Templa tria circiter Graeci ritus, Armenorum unum, ex lapide omnia; catholicum ex materia unum; super omnia balneum Asiatici operis ex lapide pro captu loci satis elegans".

invaziune din partea Galiţiei sau a Transilvaniei, pe când, totdeodată, el nu putea ajunge la timp pentru a împiedeca o invaziune de peste Nistru sau de peste Dunăre.

Iaşul sta în mijlocul Moldovei.

Acest suprem avantaj strategic era de ajuns pentru a determina alegerea unui Ioan Vodă.

Decis a impune respect tuturor vecinilor, el căta să-şi ridice un cuib central, de unde să poată veghea în toate părţile, ca vulturul ce de pe vârful stâncei pândeşte şi pe puşcaşul, de care trebui să se ferească, şi biata turmă, din care îşi va ochi o victimă.

§ 7. Strigat-au oare sucevenii contra Iaşului în 1572, precum strigă acum ieşenii contra Bucureştiului?

E sigur că prin retragerea capitalei, Suceava, care nu mai are nici 1 000 de case[9], pierduse peste 90 la sută.

E sigur că atunci nu era pusă în joc sublima cestiune a Unirii, pentru care saltă orice inimă română.

E sigur că Ioan Vodă nu lăsă Sucevei, drept mângâiere, nici măcar o curte de apel sau o universitate.

E sigur... şi cu toate acestea istoria nu ne arată să se fi plâns sucevenii.

§ 8. Tot ce rămăsese fostei capitale din antica-i strălucire era sicriul cu moaştele unui sfânt.

Ioan cel Nou — aşa-i zicea pe nume — era trapezuntean de origină; căci românii, ei singuri între toate popoarele creştine, nu produseră nici un sânt calendaristic din propriul lor sân, lăsând această sarcină oficială muscalilor şi grecilor, între cari cei vrednici de împărăţia cerului se numărau totdauna cu milioane.

Cu vro doi secoli mai nainte, un domn foarte religios cumpără, aduse în Moldova şi aşeză în biserica mitropolitană de la Suceava moaştele fericitului, pe care-l declară a fi patron al ţării.[10]

---

[9] Bandela, *Die Bukowina*, Wien, 1845, in -8, p. 21.

[10] Mitropolitul Varlaam, *Carte românească de învăţătură, dumenecele preste an...*, Iaşi, 1643, în -f. p. 84 verso, în apendice.

De atunci încoace, mai mult din patriotism decât din bigotism, sântul cel cu diploma de naţional deveni obiectul celei mai înfocate veneraţiuni din partea moldovenilor: la ziua lui, Suceava se împlea de numeroase gloate de bărbaţi, femei, copii, veniţi în peregrinaj de prin toate unghiurile ţării.[11]

Străinii afirmau cum că tot cultul moldovenilor se mărginea în adoraţiunea lui Ioan cel Nou.[12] În adevăr, noi ne închinam numai aceluia pe care-l credeam că ne apără ţara.

Moaştele sântului formau unul din principalele venituri ale Sucevei; Ioan Vodă respectă această proprietate, şi sărmanii suceveni, atinşi la slăbiciune, rămaseră mulţumiţi.

§ 9. Privind asupra stării sociale a ţării sale, eroul nostru vedea o naţiune mare zbuciumându-se sub apăsarea unei clase mici, asemenea atletului muşcat de un şarpe: era statua lui Laocoon, dar o statuă vie şi de proporţiuni imense!

De o parte sta ceea ce cronicele noastre numesc *ţară;* de altă parte sta ceea ce nu era „ţară": boierii şi călugării.

Ţară erau mulţi, erau aproape toţi, dar vai! curat numai „suflete".

Boierii şi călugării erau puţini, erau vro câţiva, dar „materie": toate pământurile, toate veniturile, toate folosurile erau ale lor; şi oricine nu era din ei nu avea nici atâta loc propriu cât trebuie pentru o înmormântare.

Rezultatul acestei stări de lucruri îl descrie cronica ţării: „În Moldova au cei mici despre cei mari acest obicei de pier fără judeţ, fără vină, fără seamă"[13].

---

[11] Paul of Aleppo, *The travels of Macarius, Patriarch of Antioch, in arabic*, London, 1836, in -4, p. 85: „The people of this country have entire faith in him; and resort, in pilgrimage, to his festival, on the Thursday after Pentecost, from the remotest towns and villages."

[12] Coyer, *Histoire du Jean Sobieski roi de Pologne*, Amsterdam, 1761, in -8, t. 2, p. 23.

[13] *Letopiseţele*, t. 1, p. 187.

Ţi se pare că auzi răsunetul cântecelor ţărăneşti din întunericul feodal al evului mediu: „Stăpânii ne fac numai răutăţi; ei nu ne dau nici cuvânt, nici dreptate; ei au toate, iau toate, mănâncă toate, lăsându-ne a trăi în sărăcie şi în durere..."[14]

Între cronica lui Ureche şi cântecul lui Robert Wace este la mijloc o distanţă de trei secoli; dar între clăcaşii români şi servii feodali noi nu vedem nici o distanţă.

§ 10. Într-un stat astfel constituit, principele putea să-şi aleagă numai una din trei căi: sau să ţină cu boierii şi călugării contra poporului, ori să ţină cu poporul contra boierilor şi călugărilor sau, în fine, să-i împace unii cu alţii.

Câteşitrele metodele fură încercate.

Cu poporul contra boierilor şi călugărilor ţinuse Petru Rareş[15]: el muri pe tron, după o domnie glorioasă aproape de douăzeci de ani.

Cu boierii şi călugării contra poporului ţinuse Alexandru Lăpuşneanul în prima sa domnie[16]: fu trădat, răsturnat şi alungat.

A împăca poporul cu boierii şi călugării se silise Iacob Despota[17]: atrăgându-şi o neîncredere din ambe părţile, el pieri sub loviturile unei coaliţiuni universale.

Aceste trei exemple erau toate proaspete: având-le plăpânde denaintea ochilor, Ioan Vodă, chiar din egoism, îşi alese calea, prin care scăpa naţiunea din ghearele clasei, pe cei mulţi din mânile celor puţini, pe turmă din gura lupului.

§ 11. Am văzut cum un mare vornic pieri sub cuţitul călăului chiar în ziua de Paşti.

---

[14] Thierry, *Récits des temps mérovingiens*, Paris, 1856, in -8, t. I, p. 25: „Les seigneurs ne nous font que du mal, nous ne pouvons avoir d'eux raison ni justice; ils ont tout, prennent tout, mangent tout, et nous font vivre en pauvreté et en douleur..."

[15] Ms. *Ossolinianum*, apud Engel, *Geshichte der Moldau*, Halle, 1804, in -4, t. 2, p. 184—5.

[16] *Letopiseţe*, t. I, p. 177—8: „şi cu dragoste îl primiră boierii".

[17] Sommer, *op. cit.*, p. 36—37.

Alţi boieri îi urmară unul după altul, deşi nu toţi avuseră plăcerea de a muri înfruptaţi de ouă roşii.

„De pre boierii de cinste şi cei mai de jos sabia lui Ioan Vodă nu lipsea, ci cu multe feluri de morţi îi omora“, zice cronica ţării.

§ 12. Monastirile consumau în trândăvie şi în desfrânări sudoarea Moldovei.[18]

Ioan Vodă dede o pildă, neauzită până atunci în istoria românilor.

Un vlădică fu convins de crima celei mai negre nemoralităţi; divanul domnesc execută întocmai o legiuire din *Condicele Teodosian:* „Sodomitul să piară prin flacări în prezenţa poporului“[19]; mârşavul episcop fu ars de viu[20]: Ioan Vodă ţinea prea mult, pesemne, la litera dreptului roman!

Mitropolitul, putred de bogăţii, adunate prin vânzarea Cuvântului lui Dumnezeu, scăpă de caznă şi de moarte fugind la munţi.

Un boier, care dentâi trădase pe trei domni în şir, apoi se făcuse căpitan de haiduci de codru şi, în fine, crezu a-şi ascunde urâtul trecut îmbrăcând haina cea făţarnică a monahismului, fu îngropat de viu în pământ.

„Teminţele erau pline de călugări“, zice cronica ţării.

Fariseii îşi răzbunară într-un mod curios: nici într-o monastire a Moldovei nu ni s-a întâmplat a găsi portretul lui Ioan Vodă sau numele său înscris în vreun pomelnic; iară peste o sută de ani mai încoace, un mitropolit îl şterse chiar din catalogul domnilor ţării pe care-l scrisese în versuri şi în care, bunăoară, cântă în următorul mod virtuţile Lăpuşneanului:

„Domni ş-acesta bine, şi-n Slatina-şi fece,

---

[18] Vezi a mea „Lumina“, t. 3, p. 51—56.

[19] *Lex Dei*, tit. 5, c. 3. — *Cod. Theod.*, lib. 6, ad. leg. Iul. de adult: „spectante populo, flammis vindicibus expiabit“.

[20] *Letopiseţe*, t. I, p. 192: „băgat-a în foc de viu pre vlădica Gheorghie de a ars, dându-i vină de sodomie!“

Monastire frumoasă, pe toate le-ntrece!“[21]

Apoi dă!

§. 13. Ura sa pentru boieri şi călugări, dispreţul său pentru aristocraţia de tot felul, Ioan Vodă, în unele cazuri, ştia să le manifeste şi fără ajutorul gelaţilor.

În toată Moldova cei mari îşi mascau faptele lor cele neevangelice prin cea mai zeloasă pàzire a posturilor; pe când ţăranii, din contra, destul de storşi numai prin apăsare, se fereau de a mai slăbi şi mai mult prin lăsări de carne şi de brânză, dacă aveau cumva, din întâmplare, vreuna din acestea.

„La munteni, boierii şi poporul sînt deopotrivă religioşi — zice un călugăr oriental în interesanta sa călătorie —; dar în Moldova chiar Postul cel mare îl observă numai clasele de sus; iară încât priveşte pe cei de jos, ei deloc nu-l bagă în seamă, şi ireligiozitatea lor, cea mai mult decât tătărească, merge până acolo, încât patriarhul de Antiohia când intra în casele lor, ei nu ieşeau înaintea lui nici măcar cu o fărmătură de pâne...“[22]

Ei bine! Ioan Vodă era întocmai ca ţăranii cei nelegiuiţi ai ţării sale.

Un cronicar, mare logofăt, strigă cu un fel de spaimă bigotă: „Nu crez să fi fost creştin pravoslavnic, că de ar fi fost creştin, nu s-ar fi însurat în Postul mare!“[23]

Un cronicar, mitropolit, îl numeşte: „Ioan cel Rău“[24].

Şi marele logofăt şi mitropolitul aveau dreptate... din punctul lor de vedere.

---

[21] Cipariu, *Crestomaţia sau analecte*, Blaj, 1858, in -8, p. 236.

[22] Paul of Aleppo, *op. cit.*, t. I, p. 63: „The fast of Lent is strictly observed by the court and the higher classes of the people; but the lower orders keep no fast, nor perform any prayer, nor appear to have any religion at all... But in, Wallachia, which God preserve! it is very different; and the religiousness of its inhabitans, their moderation, and good conduct, are preeminent.“ — p. 117: „It is very different from Moldavia; where, when the Patriarch entered the abode of any of the inhabitants, not one of them came to stand before him, nor treated him to a cake of bread, than whom, even the Tartars are more religious.“

[23] Miron Costin, *Letopis*, t. I, apendice, p. 86.

[24] Cipariu, *loco. cit.* în notă.

§ 14. Ucizând pe boieri şi pe călugări, până atunci atât de puternici, Ioan Vodă, pentru o deplină siguranţă, luă măsuri ca să-i împedece de a-şi uni forţele contra tronului, măcar că orice ligă e prea slabă, când nu o susţine poporul de jos.[25]

Precum ziserăm, toţi aristocraţii, atât clerici cum şi laici, aveau un singur Dumnezeu: egosim, interes personal, ban.

Ioan Vodă îşi dede un frumos spectacol făcându-i să se bată unii cu alţii pe când el îi bătea pe toţi deopotrivă.

Luând, bunăoară, o moşie monastirească, el o dedea unui boier[26]; iată călugării ţipând contra boierimii!

Sau, luând proprietatea vreunei monastiri, o dedea unei alte: iată cele două monastiri intrând în luptă!

Sau, în fine, luând de la boierul cutare, dedea unui alt boier: iată boierii înşfăcându-se de păr!

Ţara râdea, privind întresfâşiarea foştilor săi apăsători.

Domnul râdea, văzând, cât de proastă e lumea!

§ 15. Ioan Vodă nu împroprietări pe ţărani; nu! căci se ferea de o criză, ale cării efecte pe de o parte nu erau destul de limpezi, iară pe de alta, nu puteau să-şi manifeste fructele lor cele bune, decât numai doară după un şir îndelungat de ani, străcuraţi în tristă şovăitură.

Împroprietărirea ţăranilor din proprietatea cea uzurpată clerico-boierească este o bucăţire, în urma cării, ca rezultat imediat, cei puţini bogaţi sunt foarte sărăciţi şi cei mulţi săraci nu sunt deloc îmbogăţiţi: zecimi de ani trebuie să treacă mai-nainte de a reveni lucrurile la o nouă stare normală, mai bună, fireşte, decât starea normală cea veche...

---

[25] Bacon, *Essais de morale et de politique, Oeuvres*, tr. p. Riaux, Paris, 1851, in -8, t. 2, p. 284: „les grands ne pouvent presque rien en ce genre, si la multitude n'est disposée a se soulever d'elle-même".

[26] Wickenhauser, *Die Urkinden des Klosters Moldowiza*, Wien, 1826, in -8, p. 27 şi 87, documentul din 1577: „Diese Handveste habe nun Jeremias, der Hatmann gewesen dem heil. Kloster damals genommen, als er den Kaelugaern in den Tagen des Woewoden Johann, ohne ihnen hiefuer etwas zu geben, diese zwei Doerfer weggenommen hatte".

dar până atunci? până atunci egalitatea sărăciei pentru toţi şi în toate!

Ioan Vodă împroprietărea nu numai pe ţărani, ci chiar pe ţigani, când acei ţigani aveau mijloace de a-şi plăti peşin o proprietate[27]; când nu, nu; ci-i înzestra încet-încet cu neşte atari mijloace, întrebuinţând un metod prin care, departe de a produce o criză, el din contra înflorea finanţele statului.

Secretul eroului nostru era de o simplitate nespusă: el nu lăsă pe boieri şi pe călugări să abuze cât un fir de păr de munca ţăranului.

Ioan Vodă vedea că ciocoiul ia aproape tot câştigul ţăranului, despoind astfel totdeodată visteria ţării, căriia boierii şi călugării nu-i dedeau nemica, iară ceilalţi nu mai aveau de unde să-i dea.

Jos abuzul! — numai atâta.

§ 16. Aice e locul de a analiza cestiunea proprietăţii teritoriale la români, după vechile noastre legi, nescrise, dar cu atât mai raţionale, bazate nu pe imaginaţiunea vreunui jurist, ci pe însăşi natura cea intimă a poporului.

Boierii sau monastirile nu erau proprietari, ci numai neşte posesori ereditari ai respectivelor porţiuni teritoriale, cari dentru-ntâi le-au fost acordate lor din partea domniei ca locuri deşerte şi fără valoare, pentru a le coloniza cu oameni şi a le da astfel o utilitate.

Domnul ţării rămânea pentru totdauna adevăratul proprietar al întregului teritoriu naţional, încât boierul sau monastirea, având facultatea de a vinde, de a schimba, de a ipoteca, de a dărui moşiile lor, pentru fiecare din atari tranzacţiuni trebuia să capete o nouă specială încuviinţare domnească, condiţionată printr-o dare în bani sau în natură, şi în care principele întărea achiziţiunea noului posesor prin următoarele caracteristice cuvinte: „i-l *dăm* lui acel sat etc."[28].

---

[27] Documentul ce l-am publicat în „Arhiva istorică a României", t. 1, nr. 156: „Am dat acestui ţigan, anume Nicola, o treime din cincimea satului Boloteştii şi cu loc de moară în apa Putnei, care teritoriu şi-l cumpărase etc.".

[28] Vezi mai toate documentele teritoriale muntene şi moldovene, în a mea „Arhiva istorică a României".

Pe baza acestei constituţiuni a proprietăţii teritoriale, ţăranii români aveau duple îndatoriri; unele către fiscul domnesc, altele către posesorul ereditar, din cari cele principale erau:

Îndatoririle ţărăneşti către fisc:

1. Dări şi gloabe judeciare, precum de pildă: bani de divorţ, bani de măritiş, gloabe pentru furturi, duşegubine pentru omoruri etc.

2. O mică sumă bănească anuală şi dijmă în natură de oi, de porci, de miei.

Din toate aceste venituri ale fiscului, posesorul moşiei îşi reţinea, ca un fel de răsplată pentru munca percepţiunii, câte o a treia parte.

Îndatoririle ţărăneşti către posesor:

1. Trei zile de lucru, anume una arând, alta cosind, a treia secerând.

2. De două ori pe an, la Crăciun şi la Paşti, daruri numite „cinste“, anume: ouă, găine, caşuri.[29]

Sub domni de principii aristocratice, fie prin concesiuni formale, fie prin îngăduiri tacite, boierii şi călugării reuşiră, pe de o parte, de a uzurpa toate folosurile, câte se cuveneau fiscului şi din cari ei nu aveau drept decât numai asupra unei treimi; pe de altă parte, de a şterge cu desăvârşire condiţionalitatea obligaţiunilor ţărăneşti, silind pe săteni să le lucreze şi să le dea mai în toate zilele!

Fiscul se fecunda, mai ales, prin confiscaţiuni: prin vămi, câte nu încăpuseră încă în mânile particularilor[30];

---

[29] Toate acestea se deduc în parte din documentele locale, dar mai cu seamă din „jus valachicum“ al coloniştilor români din Moldova şi Transilvania, cari se stabileau în Polonia şi despre cari vezi o preţioasă colecţiune de acte oficiale în Stadnicki, *O Wsiach Woloskich*, Lwow, 1848, in -4, p. 25—92. Unele acte sunt din epoca lui Ioan Vodă.

[30] Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, Paris, 1853, in -4, t. 3, p. 913, nota: ...une eschelle ou dace d-un port vallant trois mil ducats par an... succession et hoyrie d'un seigneur exécuté par justice...“

prin dijma de ceară şi de miere[31]. Dările teritoriale, adevărata avuţie a unui stat bine constituit, erau ca şi nule.

Restrângând cu totul drepturile cele abuzive ale seniorului asupra câştigului ţărănesc, Ioan Vodă ajungea la trei scopuri de o importanţă supremă:

1. Îmbogăţea pe ţărani, adică pe cei mulţi, sau şi mai bine, pe cei „toţi“.

2. Luând de la ţărani numai 1/5, 1/10 din câte le răpea seniorul, umplu visteria ca niciodată.

3. Reuşi a deveni idolul acelora ce erau „ţară“.

Şi cu toate astea, el nu împroprietărise pe ţărani!

§ 17. Un alt fact concurge a proba geniul administrativ al lui Ioan Vodă.

Pentru tranzacţiuni importante, privitoare mai cu seamă la clasa de sus, Moldova întrebuinţa bani străini de aur şi de argint, cari intrau în ţară, în mare câtime, în schimb pentru exportaţiunea vitelor.

Dar banii de aramă erau puţini, încât ţăranul, în tranzacţiunile sale cele mici, se vedea forţat de a opera mai mult în natură — moneta cea mai nedreaptă şi mai nesigură.

Domnii precedinţi, Despota şi Lăpuşneanul, făcură bani naţionali de argint[32]: ei nu se gândiră la nevoile ţăranilor.

Ioan Vodă pricepu pe dată toate avantajele monetei de aramă, a cării fabricaţiune, costând puţin statul, aducea totodată foloase imense prin îmbogăţirea ţăranilor, vra să zică a fiscului.

Gologanii naţionali începură, în fine, a circula prin toate unghiurile Moldovei.

Pe lângă altele, ei familiarizau ţara cu icoana frumoasei figure a principelui, în jurul căriia se citea patrioticul titlu: „Părintele Moldovei“.

E de observat că ei fură la noi nu numai cei dentâi bani de aramă, ci încă cei dentâi cu o inscripţiune românească: nu latinească, ca pe ai lui Despota şi ai Lăpuşneanului, nici slavonească, ca pe cei anteriori.

---

[31] Botero. *Le relationi universali*, Veneţia, 1600, in -4, t. 1, p. 95—6: „Il prencipe tira da cento mila scudi, della decima della cera, et del mele... Vi passa il moscatello, o malvagia di Candia per Polonia, e per Alemagna; onde il prencipe cava grande entrata...“

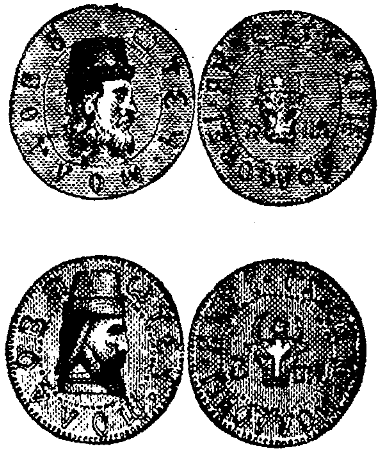

I. Moneta lui Ioan Vodă, după cum a publicat-o răposatul George Săulescu în Iaşi, în 1859; litografia lui Parteni, pe hârtiuţe separate. II. Idem după cum e reprodusă de Papiu în al sau *Tezaur de monumente istorice*, t. 3, p. 205.

Boierii şi călugării vorbeau latineşte şi slavoneşte: ţăranul — româneşte.

§. 18. Puternicul patronaj, acordat poporului de jos contra claselor de sus, avea în ideea lui Ioan Vodă, precum lesne ne-am putut convinge, mai cu deosebire o ţintă financiară.

El făcu acum în privinţa ţăranilor întocmai ceea ce regii occidentali făcuseră mai nainte în privinţa comunelor municipale, eliberându-le din jugul seniorilor feudali[33]: imensele abuzuri neregulate ale aristocraţilor izolaţi se prefăcură într-un venit periodic al fiscului, mai moderat individualmente şi colosal în totalitate; cursul apei fu schimbat şi canalizat în profitul tronului astfel, încât păraiele cele împrăştiate, numeroase şi îmflate, se reduseră deodată la proporţiunile unui singur fluviu de aur.

---

[33] Estracte din Bréquigny, Guizot şi Thierry în *Encyclopédie moderne*, nouv. éd., t. 10, 272—87.

Aşadar, e vederat că, îmbunătăţind soarta ţăranilor, Ioan Vodă avea dreptul de a cere din pare-le nu numai o recunoştinţă morală, ci încă pe acea materială, manifestată prin exactitate şi sinceritate în plata dărilor fiscale, cari formau acum o mică parte din câte le storceau obicinuit boierii şi călugării.

Lipsa sau abundenţa financiară a unui stat, în cele mai multe cazuri, nu depind de sărăcia sau avuţia ţării, ci numai şi numai de modul percepţiunii impozitelor; încât un popor sărac poate să aibe un fisc abundent, din cauza unei percepţiuni energice şi bine organizate, pe când, din contra, un popor avut poate să aibe un fisc lipsit, din cauza unei percepţiuni moleşite şi rău organizate.

Ioan Vodă reuşi de a face ca banii să curgă, aşa-zicând, de la sine, în visteria domnească, fără concursul unei miriade de agenţi salariaţi, fără directorate statistice, fără comptabilitate franceză, fără inspectori financiari: el se mulţumi a aplica în toată rigoarea teribila lege penală contra neplatei dărilor.

Mai bine legi puţine, dar bine executate!

Iată tabloul ce-l dă un biograf contimpuran al lui Ioan Vodă: „Dacă cineva vindea fără ştirea domnească un strugur de vie[34], sau orişicare lucru supus censului, pe unul ca acela Ioan Vodă, înfigându-i o verigă prin nările nasului, cu mâinile legate la spate, îl da călăilor, ca să-l biciuiască pe pieţe publice, şi apoi cadavrul lăsa zăcând fără înmormântare, hrană cânilor!“[35]

---

[34] Cf. despre celebrul Wallenstein, unul din geniile cele mai mari ale timpilor moderni, în Gualdo Priorato, *Vite et azzioni di personnagi militari e politici*, Viena, 1674, in-f, litt, w. p. 5 nenumerotată: „Castigó severamente piccioli errori per spaventar i gravi falli“.

[35] Lasicki, *op. cit.*, p. 129: „...ipse Ivonia, vel ob levissimum delictum poenam capitis insontes statuebat, vivos excoriabat, palis infigebat, oculis privabat (quae poena apud Valachos familiaris est), naso et auribus praecisis deformes homines reddebat; breviter, si quis illo invito seu racemum suae vineae, seu quidpiam aliud ex quo census penditur, vendidisset: hunc ille aut occidebat aut hamo per nares illius traducto, manibusque post tergum colligatis, tortoribus vel si isti non essent, Nigritis (quos Ziganos vocant) per plateas immisericorditer flaggellandum obiiciebat: et quod immanius est: caesorum cadavera insepulta etc.“

Astăzi, legile noastre pedepsesc cu temniţa pe debitorul unui particular, de cele mai multe ori al unui grec sau ovreu, căci românii nu prea au bani de dat cu împrumut... debitorul statului rămâne nepedepsit.

Prefer sistemul lui Ioan Vodă.

§ 19. Istoricii incriminează cruzimea eroului nostru.

Sunt nedrepţi.

Iată ce zise peste doi secoli şi jumătate Napoleon cel Mare, când istoricii îl incriminau şi pe el de cruzime.

„Am ţinut totdauna cu majoritatea poporului: la ce oare mi-ar fi putut servi crima?“[36]

O logică sublimă!

Ioan Vodă ţinuse şi el totdauna cu majoritatea poporului.

Majoritatea poporului îl iubea, ca nici pe unul din câţi l-au preces şi i-au succes pe tronul Moldovei.

Înşişi istoricii cei încriminatori recunosc, toţi într-o voce, suprema popolaritate a lui Ioan Vodă[37].

Deci, unde e crima?

Nu e crud acel principe, care, cu preţul câtorva capete aristocratice şi cu neîmblânzita păzire a legii, îşi cumpără idolatra iubire a unei ţări întregi.

§ 20. Miraculosul rezultat al administraţiunii lui Ioan Vodă se poate exprima prin puţine cuvinte.

În 1572, la intrarea-i în domnie, toate calamităţile erau grămădite asupra Moldovei.

---

[36] Emerson, *Les représentants de l'humanité*. Paris, 1863, in -8, p. 291—2; „on m'accuse, disait-il, d'avoir commis de grands crimes: les hommes de ma trempe ne commettent pas de crimes. ...J'ai toujours marché avec l'opinion des grandes masses et avec les événements. A quoi m'auraient servi des crimes?“

[37] Cronica turcă ap. Mignot, *op. cit.*, t. 2, p. 215: „Pierre fut placé sur le trône de Moldavie, au milieu des larmes des peuples qui regrettaient Ivan.“ — Gorecki, *op. cit.*, p. 90: „pedites, gens rustica, singulari fide ac animo in Ivoniam fuere“. — Lasicki, *op. cit.*, p. 130: ...illum postea non modo honorarint horruerintque, verum etiam fortiter pro eo depugnaverint“.

O teribilă ciumă zeciuia prin sate şi prin oraşe.[38]

Un comet speria imaginaţiunea poporului![39]

O furioasă inundaţiune devasta câmpiile.[40]

Visteria era secată prin nebuniile lui Bogdan Vodă, care se plimba cu trăsuri acoperite cu argint şi aur.[41]

Turcii şi tătarii, veniţi în ajutorul lui Ioan Vodă, nu se putură reţine, fireşte, de a nu comite jafuri, violenţe, omoruri.[42]

În fine, era un potop de rele!

În curs de doi ani, principele nostru realiză visul domnilor celor mai mari: finanţele erau în floare şi contribuabilii mulţumiţi.

§ 21. Cronicarul Ureche servise în tinereţele sale, ca uricar sau scribă, la curtea lui Ioan Vodă; dar era aristocrat din una din familiile cele mai ilustre ale Moldovei[43], înrudit cu ceilalţi boieri, devotat călugărismului şi, prin urmare, duşman sistematic al stăpânului său.

---

[38] *Archivi Antiqui Leopoliensis liber MCLXV* (Ms. in magistratul de la Lemberg, in -f) anno 1572, p. 613: „Pestis fuit eodem anno gravissima“. — *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, Coronae, 1847, in -4, p. 66: „Saevissima pestis Barcensem Provinciam depopulatur et pene exhaurit“. — Charrière, *op. cit.*, t. 3, p. 214, janvier 1572: „La peste est la plus extresme et eschauffée qu'elle feut, cent ans a, en Levant“.

[39] Gessner, *Bibliotheca instituta et collecta*, Tiguri, 1583, in -f, p. 265, 312 etc.

[40] Schard, *Scriptores rerum Germanicarum*, Basileae, 1574, in -f, p. 2522, sub anul 1572: „Danubius ita inundare coepit, ut post hominum memoriam maiorum aquarum illuvies non fuisse existimentur“.

[41] Forgacs, *Rerum Hungaricarum sui temporis Commentarii*, Posonii, 1788, in -8, p. 698: „Bogdanus... sponsa, quam stolido luxu ambiverat, spoliatus, cui carpentum mirifico sumptu confecerat, ut rotarum quoque circumferentias, quo uspiam ferri usus fuit, argenteis laminis, auratis exornasset...“

[42] Lasicki, *loco supra*.

[43] Cantemir, *Chronicul romano-moldo-vlachilor*, Iaşi, 1835, in -f, t. 1, *Introducere*, p. LXX: „...Corvinos cuius ex prosapia derivantur Urecestii“. Cf. „Arhiva istorică a Românie“, t. I, nr. 203.

Ei bine! cu toată ura-i personală ce respiră mai în toate rândurile povestirii sale, încât nu se teme de a râde până şi de moartea viteazului[44]; ei bine! cu toate astea, însuşi cronicarul Ureche se simte forţat a caracteriza pe Ioan Vodă în următorul mod: „era la minte ascuţit, la cuvânt gata, şi se vedea a fi nu numai de domnia acestei ţări, ci şi altor ţări să fie cap şi mai mare“.

Atari cuvinte din gura unui inamic!

§ 22. Nu mai puţin dibace fu politica exterioară a lui Ioan Vodă; deşi, din nenorocire, noi nu cunoaştem din ea, până acum, decât numai o singură cestiune, în care diplomaţia cea machiavelică a unui mic principe român era cât p-aci să arunce într-un grozav labirint de complicaţiuni trei din statele cele mai ponderoase ale Europei: Turcia, Franţa şi Polonia.

§ 23. Curând după intrarea lui Ioan Vodă în Moldova murise bătrânul rege polon Sigismund-August.

El fu ultimul din dinastia Iagelonă şi, tronul rămânând vacant, mai mulţi principi străini se grăbiră a se prezinta ca pretendenţi la coroană, între cari şi Enric de Valois, fratele regelui francez Carol IX.

Poarta Otomană sprijinea această candidatură.

În Polonia o susţinea, mai cu deosebire, famosul Laski, care ajutase odată lui Despota, dar acum se dumeri de a se face mai bine domn el singur, decât să facă pe alţii, şi cerea coroana Moldovei de la influenţa franceză în Constantinopole, ca răsplată a serviciilor sale în cestiunea lui Enric de Valois.[45]

Franţa începu a neguţa în taină destituirea lui Ioan Vodă.

Astfel, politica moldoveană se afla pusă în luptă cu acea franceză.

Să urmărim peripeţiile intrigei.

§ 24. Îndată după moartea lui Sigismund-August, Ioan Vodă expedie în acelaşi moment doi ambasadori; unul la Constantinopole, către vizirul Mehmed-Socolli; altul la Cracovia, către Camera polonă.

Ambasadorul trimis în Turcia solicită un ajutor de tătari, în fruntea cărora Ioan Vodă promitea, cu mândrie, că lesne va cuceri toată Polonia, slăbită prin anarhie[46].

Domnul ştia prea bine că sultanul, legat prin amicie cu Franţa, nu-i va încuviinţa cererea.

În adevăr, vizirul se grăbi a-i răspunde de a se opri de la orice încălcare contra Poloniei; însă, totodată, îi lăudă zelul şi îndrăzneala.

De altă parte, ambasadorul trimis în Polonia încredinţa cum că o armată de 100.000 de turci, tătari şi munteni, profitând de moartea lui Sigismund-August, erau gata a năvăli în Galiţia; însă, din mila lui Dumnezeu, îi împedecă Ioan Vodă prin rugăminţile sale pe lângă vizirul Mehmed-Socolli[47].

---

[44] *Letop.* t. I. p. 196.

[45] Languet, *Arcana seculi XVI, epistolae secretae ad Augustum Saxoniae ducem*, Halae, 1699, in -4, scrisoarea de la Dresda, din 1572 pridie Cal. Dec. liber I, pars, 1, p. 182: „Dicunt Turcas promittere Polonis Moldaviam şi Gallum eligant. An promittant nescio, sed scio eos nequaquam tradituros, etiamis decies promiserint... Petit praeterea Lasky, ut Rex Galliae perficiat apud Turcas, ut Moldavia tradatur ipsi, tanquam praemium suorum laborum.“

[46] Charrière, *op. cit.*, t. 3, p. 522, nota: „Pendant l'interrégne de Pologne, il avoit souvent demandé congé au Grand-Seigneur d'enter en vostre royaume; et que y venant aussy de son costé le Tartare, il asseuroit que s'il ne pouvait y exécuter tout ce qu'il voudrait, qu'au moins dévasteroit-il, ruinerait et perdrait une grande partie de pays etc.“ — Cf. scrisoarea vizirului în „Arhiva istorică a României“, t. I, nr. 47: „Mortuo enim Rege vestro, subinde nos litteris suis solicitavit, ut quinque (?) millibus solum Turcarum adiunctis, licentiam illi in Poloniam daremus, et se illis totam Poloniam subiugatoriam tributariamque Caesari nostro invictissimo facturum praedicavit...“

Polonii, pătrunşi de spaimă[48], nu ştiau cum să mulţumească mai bine generosului principe al Moldovei.

Drept răsplată pentru preţiosul serviciu ce zicea că le făcuse, Ioan Vodă cerea de la camera cracoviană două lucruri:

1. Înapoierea Pocuţiei.

Ştefan cel Mare o cucerise de la poloni şi o reţinu până la moarte; Bogdan cel Chior o pierdu; Petru Rareş o redobândi şi iarăşi o scăpă în vro câteva rânduri; urmaşii săi o lăsară, fără protestaţiune, în curs de patruzeci de ani, sub sceptrul Poloniei până ce, în fine, demn strănepot al marelui Ştefan, Ioan Vodă îşi rădică glasul:

„Pocuţia e un patrimoniu al meu“, scria el către Camera polonă.[49]

2. Înapoierea tezaurelor moldovene, confiscate în Polonia.

În 1564, fugind denaintea Lăpuşneanului, care intra în ţară cu o oaste turcească, Ştefan Vodă Tomşa, ucigaşul

---

[47] Bielski, *Kronika polska*, Krakow, 1597, in -f, p. 653: „Posla Woiewody Woloskiego, ktory to ukazowal ze za swa namowa 100.000 Turkow, Tatarow i Multanow od korony polskiey odwrocil etc.“

[48] În Europa se răspândise deja vestea de invaziunea turcă, ca de un fact acomplit, precum vedem în istoricii veneţiani, Paruta, *Dell'historia veneziana*, parte seconda in *Degli istorici delle cose veneziane*, Venezia, 1718, in -4, t.4, lib. 3, anno 1572, p. 275: „Essendo a Turchi nato sospetto, che havessero i Polachi favorito il Valacco in pregiudicio dell'imperio Ottomano, per vendicarsi dell'ingiuria, erano improvisamente entrati nel paese soggetto a quella Corona, et fatte diverse incursioni nella Prussia, nella Podolia, et nella Rossia, minacciavano ancora d'inferire danni maggiori...“

[49] Heidenstein, p.8:„Pocutiam tamen, tanquam antiqui juris possessionisque Valachicae“... Bielski, *loco supra*: „upominal Pokucia, mieniac ia bydz oyczyzna swa.“ Aice cuvântul „oyczyzna“ este luat în înţeles de „ocină“, adecă „patrimoniu“, iar nu „patrie“, cum înţelesese Engel.

lui Despota, fu prins de către poloni şi descapitat în Lemberg, din ordinea regelui Sigismund-August, sau mai bine zicând, după porunca unui expres ambasador turc.

Tomşa ducea cu sine toată visteria ţării; polonii — călăi în serviciul sultanului — confiscară sacii cu aur ai victimei, mângâindu-se cu metalul pentru ruşinea de a se fi supus orbeşte voinţei păgânilor, contra frăţiei creştine şi contra legilor ospitalităţii.

Ioan Vodă pretindea acum restituţiunea acelei proprietăţi naţionale.[50]

Ambasada moldovenească îşi împlini misiunea cu o aşa mândrie şi demnitate, încât Camera cracoviană, cuprinsă de mirare, îi arătă mai mult respect decât chiar ambasadei imperiale de la Viena.

Polonii nu cutezară a ne tăgădui dreptul asupra Pocuţiei, nici asupra averilor lui Tomşa; ci, recurgând la calea amânării, ei promiseră a răspunde îndată după ce-şi vor fi ales un rege.

Ioan Vodă ştia de mai-nainte că polonii nu-i vor înapoia Pocuţia, pentru care ei vărsară atâta sânge în curs de un secol, şi că de ar vrea, tot încă n-ar putea să-i întoarcă tezaurele lui Tomşa, de demult împărţite, cheltuite şi uitate; dar nu Pocuţia, nici Tomşa formau adevărata ţintă a ambasadei moldovene.

Atât în Constantinopole, unde stăruise contra Poloniei, precum şi în Cracovia, unde intrigase contra Turciei, Ioan Vodă reuşi deplin în planurile sale;

În Constantinopole, el se întărea în buna opiniune a otomanilor, pentru ca nu cumva să fie destituit după uneltirile Franciei;

În Cracovia, atribuind turcilor, cu o fineţă diabolică, cele zise de el însuşi[51], îi compromitea în ochii polonilor, ceea ce-i şi trebuia pentru a surpa candidatura protejatului otoman Enric de Valois.

---

[50] Heidenstein, p. 8: „Thesauros quos Thomas ex Valachia in Regnum importarat, repetit“.

[51] Bacon, *loco cit.*, p.308: „il est une autre ruse du même genre, que les Anglais désignent assez ridiculement par cette expression proverbiale; retourner le chat dans la poêle, et qui consiste à attribuer à une autre personne ce qu'on lui a dit soi-même dans le tête-à-tête. Or il est facile d'en imposer aux autres sur ce point etc.“

§ 25. Peste puţin timp, Ioan Vodă răpezi alte două ambasade, iarăşi, una la Constantinopole şi alta la Cracovia.

Ambasadorul trimis la Constantinopole înştiinţă Poarta Otomană cum că destronatul Bogdan Vodă adună în Polonia, cu ajutorul magnaţilor, o numeroasă oaste pentru a năvăli din nou asupra Moldovei; şi că se şi apropie deja de fortăreaţa Hotinului.[52]

Ambasadorul trimis la Cracovia rugă Camera de a nu suferi nici o încercare din partea lui Bogdan.[53]

Pretextul ambelor ambasade era de tot imaginar.

Bogdan de mult nu se mai afla pe teritoriul polon.

Cu toate astea, turcii se înfuriară contra Camerei cracoviane, iară Camera cracoviană, crezând că, în adevăr, Bogdan s-ar fi ţinând ascuns undeva în Polonia, răspândi în toate direcţiunile curieri şi emisari, pentru a prinde pe nenorocitul fugar[54]: atât de groaznic ştiuse a deveni Ioan Vodă faţă cu unul din cele mai puternice regate ale Europei.

Care să fi fost scopul cel secret al domnului moldovenesc în aceste două ambasade?

1. De a provoca în Constantinopole din partea otomanilor vreo demonstraţiune duşmană contra polonilor, făcând astfel o lovire indirectă, dar dureroasă, în candidatura lui Enric de Valois;

2. Sub aparinţa de a urmări pe Bogdan, să câştige timpul şi ocaziunea de a lucra prin ambasadorul său în Cracovia, împrăştiind bani şi intrige contra politicei franceze.

---

[52] Charrière, t.3, p. 318, nota, şi 325.

[53] Bielski, p. 660. — Hiedenstein, p.21.

[54] *Archivi Antiqui Leopoliensis lib. MCCX*, ms. in magistratul de la Lemberg, in -f, p. 180: „Anno 1573 Sabbato ante St. Andreae Apostoli, Gregorio Anteurbano misso Samboriam ad exquirendam certitudinem rumoris de Bohdani ductu ad Moldaviam, et Trellio alio suburbano in eodem negatio ad Zaderowacz misso expositorum eorundem ac pro equis meritoriis 3 zl. 16 gr.“

§ 26. Văzând că Turcia, după solicitaţiunile Curţii de la Paris, tot mai cruţă hotarele Poloniei, Ioan Vodă expedi[e] un al treilea ambasador la Constantinopole.

Reproducem chiar cuvintele agentului francez pe lângă Poarta Otomană în scrisoarea sa către Enric de Valois:

„M-am înştiinţat că domnul Moldovei trimise aice un ceauş, carele asigură că ţarul moscovit fu primit în Vilna şi în toată Litvania, cu voia şi îngăduirea ţării întregi, şi că este de temut că şi Camera polonă i se va supune, ştiindu-l armat şi aşa de aproape; care veste a fost turburat foarte mult pe turci, făcându-i să hotărască în divanul de ieri un război contra Poloniei“.[55]

Iată dară că diplomaţia lui Ioan Vodă era cât p-aci să răstoarne candidatura lui Enric de Valois, dacă polonii nu s-ar fi grăbit a risipi bănuielile Turciei.

§ 27. În fine, puţin mai nainte de momentul decisiv al elecţiunii de rege, sosi şi la Cracovia un al treilea trimis moldovenesc.

Ioan Vodă reuşise a pune mâna pe două scrisori turceşti din partea vizirului Mehmed-Socolli, una către Camera cracoviană, cealaltă către episcopul Montluc, ambasadorul francez în Polonia.

În epistola-i către Cameră, vizirul poruncea polonilor de a alege pe Enric de Valois, încheind-o aşa: „Să nu întârziaţi cu împlinirea ordinilor sultanului“[56]; în epistola către Montluc mărturisea înalta solicitudine a Turciei pentru interesele Franciei.

---

[55] Charrière, t.3, p.374: „J'ay eu advis que le Bogdan a envoyé un chaoux à ceste Porte, qui asseure que le Moscovite a esté receu à Vilna et en toute la Lithuanie, du gré et consentement de tout le pays, et qu'on craignoit que les états de Pologne se laisseroient aller audit Moscovite, le voyant armé et fort si près d'eux. Ceste nouvelle a merveilleusement troublé ces gens-icy, car c'est le pis qui leur prouvoit arriver... ceux-ci résolurent hier, en divan, la guerre contre la Pologne...“

[56] Chojsnin, *O elekeyi Henryka Walezyusza na króla Polskiego*, Wilno, 1818, in -8, p.266: „co do listu od Paszy o którymysmy wzmianke uczynili, nietylko ze nicby nam niemógl pomódz. ale omal cala nie zerwal negocyacya dla nastepuiachych slów w nim znalezionych: Nie omieszkacie byc posluszne mi rozkazóm Soltana...“

Scandalul fu universal.

Păgânul dedea porunce „inclitului" regat polon!

Enric de Valois apărea ca un cirac al sultanului!

O indignaţiune generală cuprinse pe mândrii magnaţi, cu atât mai vârtos că trimisul moldovenesc le mai citi în şedinţă plenară următoarea ironică scrisoare din partea lui însuşi Ioan Vodă:

„Din cele alăturate aflaţi porunca Măriei-sale sultanul de a pune în capul vostru pe fratele craiului franţuzesc; veţi fi având, credem, destulă pricepere ca să puteţi înţelege că Măria-sa sultanul nu lucrează pentru binele creştinităţii."[57]

Speriat prin efectul vicleniei lui Ioan Vodă, Montluc striga, jura, şoptea, zbuciumându-se a dovedi cum că cele două epistole sînt născocite din capul moldovenilor.

Totuşi, secretarul ambasadei franceze, Jean Choisnin, recunoaşte în memoriile sale că infernala diplomaţie a principelui român pusese candidatura lui Enric de Valois într-un pericol extrem, din care abia-abia o putu scăpa renumita abilitate politică a lui Montluc.

§ 28. Oare pe cine să fi dorit Ioan Vodă de a vedea pe tronul Poloniei?

Pe Ernest, fiul împăratului Maximilian?

Nu; căci el apreţuise deja o dată, prin propria experienţă, caracterul nedecis şi egoistic al austriacilor.

Pe Sigismund, fiul regelui Sveziei?

Nu; căci venea prea de departe...

Simpatiile lui Ioan Vodă erau câştigate anume pentru acela de care mai cu deosebire se temeau otomanii ca nu

---

[57] *Ibidem*. p. 213—14: „Dowiecie sie Wwmsc Panstwo z listu który tu dolaczam, ze Sultan Ygmsc daje wam rozkaz, abyscie na tronie waszym osadzili brata króla Francuskiego. Mam was za natdo roztropnych abyscie sie jego woli poddali, bo poniewaz Sultan zyczy sobie miec go na tym mieyscu. domysliecie sie latwo ze pewnie bedzie chcial miec w nim silnego nieprzyjaciela calego chrzescianstwa."

cumva să apuce coroana Poloniei; ţarul moscovit, famosul Ivan cel Groaznic.[58]

Cu acest scop, episcopul Isaia Rădăuţeanul — inteligentul diplomat, pe care vi-l aduceţi aminte, la începutul istoriei noastre, neguţând tractatul de pace cu Polonia — fu trimis în taină la Moscva.[59]

Ce va fi isprăvit acolo? nu ştim.

§ 29. Astfel, principele Moldovei, în cei doi ani ai domniei sale, desfăşură o activitate diplomatică de o fineţă rară, de o întindere extraordinară, şi ale cării toate mişcările manifestau din ce în ce mai clar măreţul vis al eroului:

Scuturarea jugului musulman!...

§ 30. Moldova plătea Turciei un tribut anual de 40.000 de galbeni[60]: dar măiastra administraţiune a lui Ioan Vodă o aduse într-o stare atât de înflorită, încât Poarta Otomană se crezu acum în drept de a pretinde o dare mult mai mare.

Sultanul Selim II şi vizirul său Mehmed-Socolli erau atunci doi oameni cei mai lacomi de pe faţa pământului[61].

Un ceauş prezintă lui Ioan Vodă înalta poruncă de a plăti 80.000 de galbeni.

„Patruzeci mii să plăteşti ca bei al Moldovei, iar celelalte patruzeci mii ca ghiaur, de vreme ce ai cutezat a te lepăda de credinţa lui Mahomed", scria epistola vizirială, ascunzând mârşava aviditate sub o sofismă bigotă.[62]

---

[58] Despre duşmănia de atunci între Turcia şi Moscova, vezi Karamzin, *Istoria Gosudarstvva Rossiiskago*, Petersburg, 1843, in -8, t. 9, p.104-5.

[59] Despre această călătorie vezi actul oficial, publicat în *Akty Zapadnoi Rossii*, Petersburg, 1848, in -4, t.3, anno 1573.

[60] Cronica turcă în: Ricaut, *Estat présent de l'empire ottoman*, Paris, 1670, in -4, p.113: „On trouve dans l'Histoire des Turcs, que cette Province payoit en ce temps-la (en l'année mil cinq cents soixante et quatorze) quarente mille Sequins ou quatrevingts mille écus de tribut..."

[61] Charrière, t.3, p.283: „il n'y eust oncques avarice si extresme ne si sordide en ce monde qu'est celle dudit Grand-Seigneur et de son dit Bassa..."

Trimisul turcesc sosi la Iaşi tocmai în ziua în care Enric de Valois primea în Cracovia coroana regală a Poloniei: fatalitatea vru să triumfe, în acelaşi moment, la nord şi la sud, duşmanii lui Ioan Vodă.

§ 31. Pentru alegerea domnului, pentru facerea legilor, pentru cestiuni de o mare importanţă, românii procedau prin convocarea unei adunări obşteşti, aşezate în principiu pe neşte baze mult mai largi decât chiar „votul nostru universal".

În termeni generali, luau parte la deciziuni, ca şi după legea actuală: „boierii, popii şi ţara"[63]; dar analizând cu amănuntul această definiţiune, descoperim în ea elemente dezmoştenite astăzi de anticul lor vot.

Nobilimea electorală se compunea atunci din toţi boierii fără distincţiune: boierii cei mari, cei de clasa a doua, cei de clasa a treia, cei în demisiune, boiernaşii de prin judeţe şi toţi capii militari.

Clerul electoral se compunea din mitropolit, toţi episcopii şi toţi egumenii.

În fine „toată ţara"[64].

Cu toate astea, nu numai iniţiativa, ci încă discusiunea proiectelor era o sacră prerogativă ministerială, adunarea obştească fiind strict mărginită în dreptul de a pronunţa o afirmaţiune sau o negaţiune.

Divanul domnesc, adecă cei opt sau nouă miniştri, hotărau de mai nainte în ascunsul cabinetului, apoi

---

[62] *Cronica turcă,* în Mignot, t.2, p. 210: „les Ministres du Grand Seigneur prétendirent doubler le tribut qu'Ivan devoit, disoient-ils, à la Porte, premièrement comme Vaivode de Moldavie, secondement comme Chrétien... quarante mille écus au lieu de vigt mille". Cifra aci e greşită, precum se vede nu numai din Ricaut, ci chiar din Charrière, t.3, p.913, nota, unde tributul cel duplu al Moldovei e arătat: „ottante mil ducats". Nu cumva sub „écus" Mignot ar fi înţelegând „lire" turceşti?

[63] *Letop.*, t.I, p.118, 146, 156 etc.

[64] Documentul ce l-am publicat din manuscript în „Arhiva istorică a României", t.I, nr. 259.

mitropolitul, ori marele logofăt, sau chiar însuşi domnul ieşea pe esplanada curţii princiare şi, adresându-se către gloatele grămădite pe piaţă, îi întreba: „Vreţi lucrul cutare?"

Poporul răspundea din inspiraţiune: „da" sau „ba", fără dezbateri, fără şicane, fără amendamente.[65]

Era just.

Gloatele nu raţionează; dar ele pricep foarte bine prin un fel de instinct tot ce e bun şi ce e rău.

De pildă:

Întrebaţi norodul cel mai prost, cel mai necioplit, cel mai orb, întrebaţi-l: „Vrei a te înfrăţi cu ovreii?"

Desigur, nici o voce, decât doară a vreunui botezat, nu va răspunde: „da!"

Aşadară, legislaţiunea noastră cea veche era bazată în aceasta pe o profundă cunoştinţă a naturei umane: majoritatea, adecă instinctul adevărului cel înnăscut şi spontaneu, aproba sau dezaproba minoritatea, adecă raţionamentul cel supus erorilor sistemei şi ale interesului.

Inima sancţiona mintea.

„Inima este care simte pe D[umne]zeu!" zise marele Pascal[66].

Am putea adăugi: „Inima este care simte pe Satana".

Cu alte cuvinte, în planurile minţii, inima simte când pe D[umne]zeu şi zice „da", când pe Satana şi zice „ba".

Da sau *ba*... nu cereţi alta de la un vot universal, care nu e şi nu poate fi decât un *juriu* în cauzele naţiunii întregi.

§ 32. Istoria ne-a conservat propriele cuvinte ale lui Ioan Vodă către obşteasca adunare a ţării[67]:

„Dragii mei boieri şi voi, iubitele mele slugi!

Greul de astăzi întrece toate grelele de mai nainte.

Lăcomia turcilor cere un haraci îndoit.

De-l vom da, ea nu va zăbăvi a ne stoarce şi mai mult, până ce ne va stinge cu totul, căci aceasta o vrea Păgânul.

---

[65] Vezi descripţiunea alegerii domneşti în Paul of Aleppo.

[66] *Pensées,* part. 2, art. 17, LXII: „C'est le coeur qui sent Dieu".

[67] Gorecki, p. 31: „universo senatu ad se convocato, in hunc modum ad eum verba fecit".

De nu vom da, ne aşteaptă război, stricarea ţării, foc şi sabie.

Cugetaţi şi alegeţi.

Supunându-ne orbeşte vrăjmaşului nostru, vom peri, desigur, şi vom peri ca mişei; sculându-ne asupră-i, chiar de nu vom izbuti, pentru păcatele noastre, tot încă vom avea mângâierea de a peri bărbăteşte, noi, femeile noastre, copiii... cu toţii!

Voi ştiţi că haraciul nu-l plătesc eu; ci voi şi ai voştri!

Puţin dară mi-ar păsa, de nu m-ar durea inima pentru ţară!

Mi-e milă de voi, şi pentru voi îmi voi pune capul meu, dragilor mei tovarăşi!

Să chemăm pe D[umne]zeu într-ajutor, ca să plece pe vrăjmaşii noştri sub picioarele noastre.

Să trăim slobozi, ori să ne piară până' şi urma noastră!

Fiţi cu mine, şi cu noi va fi izbânda!..."

§ 33. Pentru a putea înţelege impresiunea produsă prin electrica voce a principelui asupra numeroşilor săi ascultători, trebuie mai întâi să cunoaştem poporul moldovenesc din 1574.

Tocmai atunci un călător polon cutreieră Moldova în toate direcţiunile, vizită oraşele, avu curiozitatea de a vedea unele monastiri, petrecu prin case boiereşti şi prin bordeie de ţărani, şi învăţă un cântec, pe care-l auzise în atâtea rânduri, încât chiar fără voie i se întipărise în memorie.

Vreţi a aprofunda caracterul unui popor? Studiaţi poezia sa naţională.

Cântecul moldovenesc, memorat de acel călător şi reprodus de el poloneşte, fu:

Ştefan, Ştefan, domn cel mare,
Seamăn pe lume nu are;
Seamăn pe lume nu are,
Decât numai mândrul soare!

Ştefan, Ştefan, domn cel mare,
La Suceava cuibu-şi are;
La Suceava cuibu-şi are,
Şi din el ades el sare!

Ştefan, Ştefan, domn cel mare,
Pune pieptul la hotare;
Pune pieptul la hotare,
Ca un zid de apărare!

Ştefan, Ştefan, domn cel mare,
Bate oardele tătare;
Bate oardele tătare,
Şi turcii pe zmei călare!

Ştefan, Ştefan, domn cel mare,
Bate leşi fără cruţare;
Bate leşi fără cruţare,
Şi unguri fără-ncetare!

Ştefan, Ştefan, domn cel mare,
Are-o ţară mică tare;
Ţara-i mică, ţara-i tare,
De stă lumea la mirare![68]

Ioan Vodă, marele strănepot al acelui mare Ştefan, se adresa acum cătră neşte oameni deprinşi a celebra în toate zilele, cu sonul alăutei, suvenirul strălucitelor victorii de la Lipineţ, de la Racova, de la Cozmin, de la Baia!

Trecuse abia şeptezeci de ani după moartea viteazului: ici-colea mai întâlneai încă centenari, cari au servit odată sub steagurile sale şi ale căror povestiri volcanizau inimele noii generaţiuni.

---

[68] Strykowski: „O tym Wolosza i Multani spiewaia ustawicznie w kazdej biesidzie ne serbskich skrzypicach przygrywajac swoim jezykiem:

Stefan, Stefan, Wojewoda!
Stefan, Stefan, Wojewoda!
Bijal Turków, bil Tatarów!
Bijal Wegrów, Rus, Polaków...

Româneşte restabili şi publică acest cântec d. Alecsandri, în Pencovici, *Cartea şcoalelor de întâiul grad,* Bucureşti, 1863, in -16, p.51—52. —Engel, t.2, p.154, n-a înţeles pe Strykowski, când zice: „nach dem Serwischen, gemodeltes Lied" în loc de: „cântec acompaniat de guslea serbească sau alăută".

Ioan Vodă ştia cătră cine vorbeşte!

§ 34. Născuţi cu tradiţiuni eroice în piept şi pe buze; entuziasmaţi prin tonul, prin cuvintele principelui; îmbătaţi prin iluziunea unui viitor glorios, moldovenii strigară cu glasuri mari — scrie cronica ţării —: „Vom peri toţi lângă Măria ta! toţi vom peri!“

Fu adus *Sântul Evangeliu.*

„Nu cer să-mi juraţi mie — sună Ioan Vodă — nu mie, ci juraţi unul altuia“.[69]

A jura unul altuia se zicea a se face „fraţi de cruce“; una din cele mai nobile instituţiuni cavalereşti d-ale străbunilori noştri, care se însoţea de simbolica formalitate a gustării dintr-o pâne făcută în forma crucefixului[70]: cei legaţi prin un asemenea jurământ deveneau nedespărţiţi la viaţă şi la moarte.

Toţi jurară.

Jurară că, dacă vreunul din ei îşi va vicleni credinţa, atunci să-l bată pământul, focul, apa, văzduhul, pânea, vinul, sabia, D[umne]zeu şi Maica Domnului![71]

Aşa era jurământul ostaşului român.

Sînt momente sublime în trecutul nostru!

§ 35. Ioan Vodă promisese a nu-şi cruţa viaţa pentru libertatea patriei.

Trebuia dară a se asigura, mai întâi de toate, situaţiunea Moldovei, la caz dacă o lovitură duşmană va precurma zilele generosului principe.

Adunarea obştească încuviinţă două măsuri:

1. Tezaurul ţării şi familia domnească fură trimise la fortăreaţa Hotinului, unde se grăbiră a refugi şi casnicii boierilor, sub paza socrului princiar, pârcălabul Lupea Huru.

---

[69] Gorecki, p. 33: „inter se“.

[70] Sommer, p. 56: „bolum in crucis formam compositum (quod sanctissimum apud illos foedus existimatur) edere...“

[71] Dalla Valle, *Una breve narracione* etc., in *Magyar Toerténelmi tar*, t. 3, p.45: „promettiamo per il Dio, la vergine Maria, per li quatro elementi, per il pane, per il vino, per la nostra scimittara...“

2. Pruncul Petru, fragedul fiu al lui Ioan Vodă, fu declarat erede al tronului moldovenesc, şi numele său începu a figura în documente alăturea cu al părintelui.

Patriotismul, trezit din amorţire în faţa pericolului, înţelese necesitatea eredităţii tronului: fie-ne drept învăţătură!

§ 36. Ioan Vodă chemă atunci pe ceauşul turcesc.

„Pleacă!“ îi zise cu mândrie principele român.

„Pleacă şi spune împăratului tău că de azi înainte, necum să-i plătim optzeci mii de galbeni, dar nu va vedea nici cât primea pân-acuma: cu banii haraciului îmi voi face oşti şi apoi... apoi vom vorbi.

Pleacă!“[72]

---

[72] Mignot, t.2, p. 211: „Le Moldave répondit fierement qu'il emploieroit cet argent a lever des troupes qui soustrairoient ses sujets à la vexation qu'on pretendoit exercer contre eux; et il ordonna au Chiaoux de se retirer...“

III
CĂPITANUL

... Aber der Krieg laesst die Kraft erscheinen;
Alles erhebt er zum Ungemeinen!

... Dar războiul face să apară forţa, înalţă toate până la sublim!

SCHILLER, *Die Braut von Messina*

§ 1. Înfricoşată era poziţiunea Moldovei.

În Ţara Românească şi în Transilvania stăpâneau doi vasali orbi şi muţi ai Turciei.

În Polonia se încoronase Enric de Valois.

Germania era departe; muscalii — şi mai departe...

Niciodată istoria nu ne arată un popor mai mic şi mai izolat, chemând fără sfială la o luptă de moarte pe un duşman mai puternic!

§ 2. Ştiţi cine erau turcii în 1574?

Iată ce zice famosul Robertson[1]:

„O lungă succesiune de principi ageri dede o aşa vigoare şi tărie guvernului otoman, încât el ajunse în secolul XVI la putincioasa culme a dezvoltării sale; pe când statele cele mari ale creştinătăţii erau încă departe de a se urca în sfera lor la o treaptă analogă.

Tot atunci oastea turcă se bucura de toate avantajele câte se nasc din superioritatea disciplinei militare.

La întronarea lui Suleiman corpul ienicerilor era deja vechi de un secol şi jumătate şi păşea, fără contenire, tot înainte pe calea disciplinării.

Ceilalţi soldaţi, recrutaţi de prin provinciile imperiului, fură ţinuţi neîncetat sub arme în diferitele războaie ale sultanilor, aproape fără nici un interval de pace.

Contra unor armate astfel organizate şi exercitate, forţele statelor creştine ieşeau la luptă cu un mare dezavantaj.

Autorii cei mai inteligenţi şi cei mai nepărtenitori din secolul XVI recunosc şi deplâng inferioritatea militară a creştinilor faţă cu turcii...“

Ambasadorul francez în Constantinopole scria în 1572 către curtea pariziană:

„Niciodată n-aş fi crezut că turcii sînt atât de groaznici, să nu-i fi văzut cu ochii...“[2]

După calculul unui matematic de atunci, venitul anual al sultanului se compunea din şesezeci butoaie mari cu aur...[3]

---

[1] Robertson, *History of Charles V,* în *The works complete,* Paris, 1828, in -8, t.2, p. 106: „The long succession of able princes, which I have mentioned, had given such vigour and firmness to the Ottoman government, that it seems to have attained, during the sixteenth century, the highest degree of perfection of which its Constitution was capable. Whereas the great monarchies in christendom were still far from that state which could enable them to act with a ful exertion of their force. Besides this, the Turkish troops in that age possessed every advantage which arises from superiority in military discipline. At the time when Solyman began his reign, the janizaries had been embodied near a century and a half; and,during that long period, the severity of their military discipline had in no degree relaxed. The other soldiers, drawn from the provinces of the empire, had been kept almost continually under arms, in the various wars which the sultans had carried on, whith hardly any interval of peace. Against troops thus trained and accustomed to service, the forces of the christian powers took the field with great disadvantage. The most intelligent as well as impartial authors of the sixteenth century acknowledge and lament the superior attainments of the Turks in the military art.“

[2] Charrière, t.2, p. 269: „Bref, je n'eusse jamais creu la grandeur de ceste monarchie, si je ne l'eusse jugée à l'oeil“.

[3] Camerarius, *Vocabula rei nummariae, ponderum et mensurarum,* Lipsiae, 1564, in -8, p. 26, nenumerotată: „sexaginta tonnas auri, quantam nunc summam dicunt esse annui reditus Regni Turcici“.

Iată pe ce fel de duşman cuteză a-l înfrunta domnul Moldovei, deşi-l cunoscuse de aproape!

§ 3. Primind insolentul răspuns ce i-l adusese bietul ceauş, revenit cu ruşine, sultanul Selim destitui pe Ioan Vodă şi numi domn în locu-i pe Petru, poreclit cel Şchiop, fratele domnului muntenesc şi care, după mumă, descindea din sângele vechilor domni moldoveni.

Acesta era un june crescut între greci[4], amic al boierismului[5]: prin urmare urât poporului.

El promisese Turciei un tribut îndoit.

Pe dată Poarta Otomană expedi[e] ordini la sangiacul de Nicopole, la munteni şi la transilvani, de a intra cu oştile lor în Moldova.

Sultanul trimisese şi la Enric de Valois, dar moldovenii surprinseră pe ceauş, căci altfel cine ştie dacă şi turcofilul rege al Poloniei nu s-ar fi grăbit a lua parte la vânatul leului român.[6]

Fost-a cineva să ajute lui Ioan Vodă contra acestei formidabile coaliţiuni?

Ţăranii moldoveni şi... o mână de cozaci!

§ 4. Peste Nistru, la marginea Poloniei cu Ţara Tătărească, se formase cu vreo cincizeci de ani mai nainte o mică republică de oameni desperaţi, a căror deviză era nimicirea duşmanilor creştinătăţii.

Acea cavalerească republică se contopise din trei popoare învecinate: români, poloni şi moscoviţi[7], cari uitau aci urele lor naţionale pentru a nu mai urî cu toţii decât numai pre mahometani.

Ei vorbeau în o limbă amestecată, pe care lesne o învăţau câteşitrele naţiunile[8].

---

[4] Crusius, *Turco-Graecia*, Basileae, 1584, in -f, p. 274 -5. — Dorotheos, *Biblion historikon periechon en synopsei diaphorous kai exochous historias*, Venet., 1798, in -4, p. 455-6.

[5] *Letopiseţe*, t.I, p. 205.

[6] Charrière, t. 3, p. 522, nota.

[7] Documentul ce l-am reprodus în „Arhiva istorică a României", t. I, nr. 281.

[8] Caracteristica acestui dialect vezi-o în Miklosich, *Lautlehre der Slavischen Sprachen* (Wien, 1852, in -8), p. 340—70.

În toţi anii sau, mai bine, pentru fiecare expediţiune militară, ei îşi alegeau prin sufragiu universal câte un cap numit „hatman"[9]

Reşedinţa lor era la gurele Niprului, unde ei îşi închipuiră o mică flotilă de luntri sau „şeice", cu cari devastau, fără frică, ţărmii Crâmului şi ai Turciei.

Erau călăreţi, pedeştri, marinari, de toate pe rând, după cum le venea mai la socoteală: călăreţi pe câmpie, pedeştri în munţi, marinari pe apă.

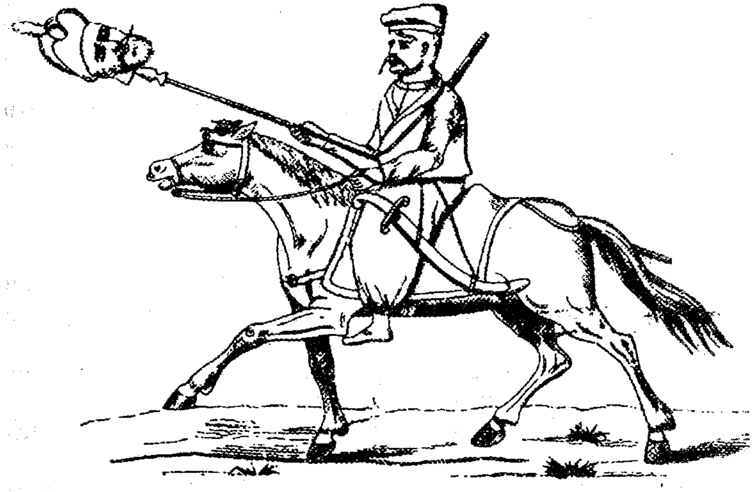

Cozacul de la Nipru

---

[9] Vezi tabloul atării elecţiuni în *Cztenia Moskowskago Obsczestwa Istorii i Drevnostei*, nr. 9, (Moskva, 1847, in -8), de unde am împrumutat pentru scrierea noastră şi planşa cu imaginea cozacului.

Cetele lor se compuneau din câte o sută de oameni comandaţi de centurioni sau „sotnici“.

Strategia lor era mai mult tătărească, tactica mai mult polonă.

Viaţa lor se petrecea într-un neîncetat vagabundagiu la pânda vrăjmaşului; armele erau: arc, sabie, suliţă, dar mai ales puşca, din care nu ştiau a da greş.

Toţi erau băieţi fără femei şi fără copii, rennoindu-se mereu prin voinici, prin criminali, prin aventurieri, cari se adăposteau aci din toate părţile.

Astfel ei deveniră groaznici sub numele de cozaci, adecă oameni uşori ca o căprioară.

§ 5. Pe aceşti nelegiuiţi — *outlaws* — îi chemă Ioan Vodă, cu leafă mare, la luptă contra sultanului Selim.

Douăsprezeci centurii de bravi veniră la chemare.

Era pe la mijlocul lui martiu: primăvara română începea a-şi dezboboci frumuseţile; Ioan Vodă se afla în corturi la marginea Iaşului, pe întinsa câmpie de la Copou.

El făcu cozacilor o primire strălucită: le ieşi întru întâmpinare, încungiurat de floarea boierimii, cu împuşcăturile tunurilor şi zgomotoasa armonie de trâmbiţe, tobe, fluiere, tâmpene...

Urmă un prânz, după care toţi cozacii căpătară generoase daruri de aur şi de argint.

Şase buţi cu vin fură desfundate pentru scumpii oaspeţi, cari le deşertară cu veselie în sănătatea lui Ioan Vodă.

„Nu sînteţi decât o mie două sute — le zise principele — dar fiecare sută face cât o mie!“[10]

§ 6. Cu toată puţinătatea mijloacelor sale, deciziunea lui Ioan Vodă de a sfărma robia otomană era bazată nu pe temeritate, ci pe cea mai profundă convicţiune că va putea reuşi:

El ştia ce poate el însuşi!

El ştia ce pot românii!

---

[10] Paprocki, în *Tezaur de monumente*, t. 3, p. 278: „Ir wollet mirs glauben, das ich euch gleich so lieb hab, als wenn ich sonst an der Volk zwelff tausent bei mir hette“.

§ 7. Ioan Vodă studiase arta militară la poloni, la tătari, la germani, la turci; şi imensa-i inteligenţă, apropiându-şi în sinteză toate rezultatele progresului epocei, merse şi mai departe.

Astfel, noi vedem cu admiraţiune că principiile sale ostăşeşti, elaborate prin propriul său geniu, diferesc, în mare parte, de ale tuturor domnilor români de mai nainte; diferesc, în mai multe privinţe, chiar de starea lucrurilor de atunci la popoarele cele mai civilizate; şi se înrudesc de minune cu preceptele ştiinţei de astăzi.

Ne va fi permis a da aci din capul locului două exemple mai generale.

Pe când în Franţa artileria era încă atât de puţin apreţuită, încât abia peste treizeci de ani mai în urmă Enric IV izbuti a avea în arsenalul de la Paris 100 guri de foc[11], ei bine! Ioan Vodă, în scurta-i domnie de doi ani, îşi înzestră armata cu un număr îndoit mai mare.

Pe când în toată Europa nu era încă destul de simţită predomnitoarea importanţă a infanteriei în comparaţiune cu cavaleria, — deşi celebrul Machiavelli se silise de demult a dezamăgi această rătăcire[12], — ei bine! Ioan Vodă ajunge deja la concluziunea cum că oastea călăreaţă trebui să formeze numai o mică parte din cifra totală a armatei.

Artileria şi infanteria ca temelie, cavaleria ca accesoriu — aşa credea eroul nostru; cavaleria ca temelie, artileria şi infanteria ca accesoriu, — aşa crezuseră Ştefan cel Mare, Ţepeş, Petru Rareş, Alexandru Lăpuşneanul; ba aşa credeau, pe la 1574, mai toţi generalii italieni, francezi şi germani.

---

[11] De la Barre Duparcq, *Eléments d'art et d'histoire militaires*, Paris, 1858, in -8, p. 235: „réunit à l'arsenal de Paris jusqu'à 100 bouches à feu, nombre considérable“.

[12] *Dell'arte della Guerra*, lib.2: „Dico per tanto che quelli popoli o regni che istimeranno piu la cavalleria che la fanteria, sempre fieno deboli, ed esposti ad ogni rovina; come si e veduta l'Italia ne' tempi nostri, la quale e stata predata, rovinata, et corsa da forestieri non per altro peccato che per haver tenuta poca cura della militia di pie, et essersi ridotti i soldati suoi tutti a cavallo. Debessi bene havere de'cavalli, ma per secondo, et non per primo fondamento dell'essercito suo...“

Puteţi judeca cine era Ioan Vodă.

§ 8. Armata moldovenească se împărţea din timpii cei mai vechi în *arcaşi* sau infanterie şi *călăraşi* sau cavalerie[13]. .

Unii şi alţii devenіră celebri.

Arcul moldovenesc era de dimensiuni mari[14]; dar ostaşul îl mânuia cu atâta artă, încât „întrecea vântul prin repeziciunea zborului şi covârşea zăpada prin mulţimea descărcăturilor“, după expresiunea unei balade germane din evul mediu[15].

Numai doară renumiţii arcaşi englezi ar fi putut intra în rivalitate cu arcaşul moldovean.

Astăzi, când puşca înlocui cu totul întrebuinţarea arcelor, s-a calculat că, în fiecare bătălie, se pierde în deşert aproape 1.500 de gloanţe sau 80 oca de plumb până a ucide sau a răni un singur duşman[16]; oare un bun arcaş de mai nainte nu întrecea prin rezultate pe un puşcaş modern?

Turcii şi tătarii păstrară uzul arcelor mai până mai dăunăzi: săgeţile lor făceau şirurilor creştine neşte pierderi cel puţin egale cu efectul puştelor.

---

[13] „Arhiva istorică a României“, t.1, nr. 254, p. 168.

[14] Bellon, *Plurimarum singularium et memorabilium rerum observationes,* Antverpiae, 1589, in -8, p. 348: „Tartarorum et Vallachorum arcus illos (Arabicos) adhuc superant latitudine et longitudine, attamen molles sunt“.

[15] *Heldenbuch Biterolf und Dietlieb*, vers. 10.185, apud Klemm, *Attila nach der Geschichte, Sage und Legende,* Leipzig, 1827, in -8, p. 66:

„Die Vlachen kamen angeritten
Mit manigen huernen pogen
Die waren hoch aufgezogen
Ze schussen manigen pfeyle
Die sach man an der weile
So dicke von der sene gan
Sam oft der sne hat getan
Da den treibet der wind...“.

[16] *România militară*, t.2, p. 213: „În bătălia de la Solferino s-au tras cel puţin 15 milioane de cartuşe pentru a se omorî sau răni 10 mii de austriaci cel mult“.

Arcul costa mai nemica; încât nu era, poate, nici un moldovean care să nu fi avut această armă şi să nu se fi exercitat din ea aşa zicând din leagăn.

Puşca posedă, oare, un asemenea avantaj?

Toate aceste supreme raţiuni erau cauza că arcul prea cu anevoie s-a putut dezrădăcina din oastea moldovenească, şi nici până la 1700 nu-l alungase încă muschetul sau arcabuza.

Ş-apoi curios lucru: epoca gloriei noastre militare fu tocmai epoca arcăşiei!

Pe lângă arce, infanteria moldovenească mai avea ciomege, cari, ca armă curat naţională, merită un cuvânt aparte.

Ele se numeau „ghioage“ şi „fuşturi“.

Erau subţiri în mănuchi, groase şi ghintuite cu cuie la capătul opus.

Ciomagul era în privinţa arcului ceea ce baioneta este în privinţa puştei: teribilul său aspect, într-un atac de pedestrime, arunca spaimă, demoralizând curajul duşmanilor.

Cu această armă, ţăranul era deprins de mic şi o fabrica el singur: două mari avantaje.

În fine, unele părţi din infanterie erau înarmate cu coase, cu cari secerau, când picioarele cailor inamici, când pe prizonieri: de acolo se născu expresiunea „a snopi pre vrăjmaşi“.

Erau neşte snopi glorioşi pentru ţara noastră!

Cavaleria moldovenească se compunea din toţi proprietarii teritoriali, mari şi mici, numindu-se *oaste nemeşească*.

Caii, străpunşi la nări pentru înlesnirea răsuflării, se deosebeau nu prin mărime sau frumuseţe, ci prin repeziciune şi neoboseală.

Unde este astăzi acea mândră rasă, care aţâţa odată admiraţiunea străinilor şi era oprită cu totul de a se exporta afară din hotarele Moldovei?![17]

Unde este? unde, ah! unde sunt multe lucruri!?

---

[17] „Arhiva istorică a României“, t. I, nr. 189.

Cavaleria nu costa statul nici un ban: era un serviciu feudal.

§ 9. Din legea marţială a vechilor moldoveni, cunoaştem un singur articol:

„Fugarul, carele va lăsa câmpul bătăliei, să fie pedepsit cu o moarte mai cumplită decât aceea ce i s-ar fi putut întâmpla în luptă din partea vrăjmaşului“.[18]

§ 10. Vom aduce o serie de mărturii despre proverbiala bravură a moldovenilor în secolul XVI.

Citām numai o mică parte din câte lesne s-ar putea cita.

1. Graziani:

„Ei se bat cu o aşa îndrăzneală, cu un aşa despreţ pentru duşmani, cu o aşa încredere în sine, încât adesea cu o mână de oameni înfrânseră mari armate ale vecinilor...“[19]

2. Vigenère:

„E un popor totdauna foarte ciudat, capriţios, ţâfnos; dar atât de dur şi războinic, încât nu o dată a dat învăţături acelora ce nu-l lăsau în pace...“[20]

3. Reichersdorf:

„Neamul moldovenesc e feroce, cam barbar, dar foarte ager, după propria sa manieră, în arta militară...“[21]

---

[18] Dantiscus, ap. Schard, *op. laud.*, p 1276: „Haec est Valachorum consuetudo, ut eos omnes qui ex pugna evadentes domum revertuntur, suppliciis gravioribus quam si in bello cecidissent affliciant“. E vorba despre armata lui Petru Rareş. — Cf. Boemus, *Mores, leges et ritus omnium gentium*, Lugduni, 1582, in -16, p. 210: „Jussi ad bellum exire capitale est non paruisse“.

[19] *De Heraclide Despota*, p. 22: „Tanta autem audacia praelia ineunt, tantaque hostium contemtione, et fiduci sui, ut saepe haud magna manu vel integras finitimorum exercitus fuderint...“

[20] *La description du royaume de Poloigne et pays adjacens*, Paris, 1573, in -4, p. 38 verso: „Car ce a esté tousiours une nation fort bizarre, fantastique et despitte, et au reste fort endurcie et belliqueuse, et qui a souventes fois donné beaucoup d'affaires à ceux qui luy ont voulu demander quelque chose...“

[21] *Transilvaniae ac Moldaviae succinta descriptio*, Coloniae Agr. 1595; in -f, p. 50: „gens ista Moldavica ferox est, et admodum barbara, rebus tamen militaribus et bellicis suo more eximie instructa...“

4. Ruggieri:

„Sînt oameni foarte viteji, dar nu prea au arme; întrebuinţând în ofensivă mai ales arce...“[22]

5. Veranzio:

„Moldovenii întrec pe munteni în bravură; dar muntenii întrec pe moldoveni în ospitalitate...“[23]

6. Bielski:

„Ostaşii moldoveni sînt viteji şi meşteri de a mânui suliţa şi a se apăra cu scutul, deşi sînt neşte ţărani proşti luaţi de la plug...“[24]

7. Miedzieleski:

„Domnul Moldovei are 30.000 de soldaţi, din cari 15.000 sînt ostaşi de cei mai buni şi luptători de cei mai viteji...“[25]

8. Gorecki:

„Fiecare moldovean, până şi cel mai sărac, cată să aibe un cal, pe care-l încalecă pentru pradă şi pentru război...“[26]

9. Orzechowski:

„Sînt oameni groaznici şi foarte viteji; şi nici că este pe faţa pământului un alt popor care, pentru gloria războinică şi eroism, să apere o ţărişoară mai mică contra mai multor duşmani, atacându-i sau respingându-i fără încetare...“[27]

---

[22] *Relatione del Regno di Polonia nel'anno 1568*, extras de d. V. Alexandrescu din manuscriptele de la Madrid, p. 286: „sono quei huomini molto bellicosi, ma disarmati, et nell'offendere usano per il piu gli archi...“

[23] Kovachich, *Scriptores Rerum Hungaricarum minores*, Budae, 1798, in -8, t. 2, p. 103: „Moldavi sunt bellicosiores quam Transalpini, qui etiam cedunt eis, et Transalpini sunt Moldavis hospitaliores...“

[24] *Sprawa rycerska*, Kraków, 1569, in -4, p. 137: „Dzielni sa i dobrze sie podkaja z drzewcem za tarcza, chocia chlopi prosci od pluga...“

[25] *Acta Tomiciana*, t. 3, p. 170: „communis populi triginta milia habere, ac de illis quindecim millia dilectissimorum militum et ferocissimorum pugnatorum cogere solet...“

[26] P. 18: „quivis, vel egentissimus, domi equum alit, quo praedatur ac militant...“

[27] *Annales*, Lipsiae, 1711, in -f, ad calcem Dlugossi, t. 2, p. 1555: „suntque homines feri, magnaeque virtutis; neque alia gens pro gloria belli et fortitudine angustiores fines cum habeat plures ex propinquitate hostes sustineat, quibus continenter aut bellum infert, aut illatum defendit...“

§ 11. Dar ceea ce făcea pe un ostaş moldovean formidabil în ochii vrăjmaşilor era nu atât furioasa-i vitejie, precum o virtute a anticului legionar roman.

Scipionii, Metellii, chiar străbunul nostru Traian îşi mulţumeau stomacul, în timpi de război, cu o bucăţică de slănină şi cu o fărmitură de caş[28].

Un burduf de brânză şi o pâne de grâu — ajungeau soldatului moldovean pentru o expediţiune.[29]

Chemându-i sub steaguri, principele îi înştiinţa de mai nainte de numărul zilelor pentru care trebui să se aprovizioneze cu hrană[30]: niciodată ei nu luau mai mult decât ceea ce puteau acăţa de şea sau a purta de-a umeri.

Astfel, istoria nu ne arată nici un singur caz unde armata moldoveană să se fi plâns sau ar fi suferit din lipsa proviziunii.

Fără această frugalitate cu greu ne-am putea explica ilustrele campanii ale lui Ştefan cel Mare sau Petru Rareş.

§ 12. Artileria română, deşi prea puţină în număr până la domnia lui Ioan Vodă, totuşi ar merita prin caracterul său o menţiune de tot aparte în istoria artei militare moderne.

Se ştie că fusese român acela carele dirijase tunurile sultanului Mohamed la luarea Constantinopolei[31]: constatăm aptitudinea naţională, jelind însă din inimă împrejurarea prin care îşi dobândise primul său lustru.

Meşteri în artileria de asediu, românii se destinseră şi mai mult în privinţa artileriei de câmp.

Răposatul Bălcescu făcu cel dentâi următoarea profundă observaţiune, pe care o reproducem întreagă: ea este de Bălcescu!

---

[28] Spartianus, *Vita Hadriani:* „Cibis etiam castrensibus in propatulo libenter utens, hoc est larido, caseo et posca, exemplo Scipionis Aemiliani et Metelli et authoris sui Trajani."

[29] Bielski, *Sprawa rycerska*, p. 138: „Strawe na leku przed soba nosza, to jest bryndze w koziéj skórce z bialym chlebem, bom to widzial na onczas gdy z nimi bitwa byla u Obertyna."

[30] *Acta Tomiciana*, t. I, p. 96.

[31] Chalcocondylas, lib. 8; — cf. Şincai, t. 2, p. 24.

„Artileria la români a fost mult mai în bună stare decât la cele mai multe neamuri.

La aceste[a], tunurile fiind prea mari, capii nu puteau, nici nu ştiau, a le schimba poziţia dentâi, şi astfel de multe ori ajungeau a fi nefolositoare în bătălie.

Pentru aceea, în Europa scăzu mult artileria şi începu a se întrebuinţa mai cu seamă în izbirea şi apărarea cetăţilor; astfel a urmat până în veacul al XVII[-lea].

Tunurile româneşti erau mici: de aceea erau mai mobile şi se putea trage tot folosul dintr-însele.

În planurile din cartea lui Georgio Tomasi se văd tunurile româneşti şi moldoveneşti târâte numai de doi cai, în vreme ce cele împărăteşti sînt târâte de patru cai."[32]

Vom completa această preţioasă notiţă prin cuvintele unui autor polon din epoca lui Ioan Vodă, şi care vorbeşte nu de pre auzite, ci ca martur ocular:

„Tunurile moldoveneşti de câmp sînt de fer.

Ele se formează din câte şase sau câte opt tuburi, aşezate numai pe două roate mici, în aşa mod, încât, dându-se foc unuia din tuburi, pe dată izbucnesc pe rând şi celelalte, urmând şase sau opt detunete.

Cartuşele sînt învălite în hârtie.

Încărcarea se face cu multă uşurinţă.

Lungimea tuburilor e ceva peste un cot.

Gloanţele sînt de fer sau de plumb, cum se întâmplă.

Nemic nu poate fi mai bun şi mai trebuincios pentru infanterie, decât aceste tunuri, cari lesne se strămută din loc în loc, încât o oaste pedestră, încungiurându-se în marş de un atare zid, înfruntă orice atac de cavalerie..."[33]

---

[32] *Puterea armată şi arta militară a Valachiei*, Iaşi, 1844, in -8, p. 48.

[33] Bielski, *Sprawa rycerska*, p. 138: „hakownice zelazne, ktorych bylo w jedném lozu po szesci i w drugim po osmi na dwu kolkach lekkich przyprawione, iz niemoze nic lepszego byc i potrzebniejszego wszedzie pieszemu ludowi jako takie, bo je moze drab za soba wozic kedy chce, i obrócic na wszytkie strony, gdzie potrzeba ukaze w ciagnieniu, kiedy po wszytkich stronach wojska takowe postanowi, moze iso kedy chce z nimi, zaden nieprzyjaciel jezdny na to nie przytrze, bo tam jedno od drugiego sie zapala gdy

Iată dară că moldovenii cunoscură, sînt acum trei secoli, nu revolvere[le] cele în miniatură din zilele noastre, ci tunuri-revolvere!

Aci admiraţiunea devine prea viuă pentru ca s-o putem exprima prin cuvinte...

§ 13. Am arătat cine era Ioan Vodă.

Am văzut ce fel era oastea moldovenească.

Închipuiţi-vă acum o oaste moldovenească sub un Ioan Vodă!

§ 14. Sultanul Selim uită că, cu un secol mai nainte, Ştefan cel Mare cu 40.000 de moldoveni bătuse 120.000 de turci conduşi de însuşi sultanul Mohamed; şi că mult mai încoace, ilustrul sultan Suleiman crezu de trebuinţă 300.000 de otomani pentru a putea alunga din Moldova pe Petru Rareş.

Dormitând pe sofalele haremului sub vaporile vinului de Chipru, el credea că o armată de şasezeci mii de başibuzuci lesne va călca în picioare mormântul lui Ştefan cel Mare şi al lui Petru Rareş, prinzând şi legând cot la cot pe dezmeticul Ioan Vodă.

20.000 de turci de la Nicopole, 40.000 de munteni cu domnul lor în frunte şi vro 2.000 de secui trimişi din partea beiului transilvan păşeau cu sunetele tabulhanalei, ducând cu triumf pe Petru cel Şchiop pentru a-l aşeza pe tronul Moldovei...

§ 15. Ioan Vodă prânzea.

Erau întinse două mari mese: la una şedea principele, având la dreapta-i pe marele logofăt, la stânga pe hatmanul, şi în jur pe căpeteniile cozacilor; la cealaltă masă şedea boierimea ţării.

Deodată un călăraş aduce ştire despre mişcarea duşmanilor.

Ioan Vodă se scoală din mijlocul prânzului.

El are adunaţi lângă sine, deocamdată, numai 9.000 de cavalerie şi cele douăsprezeci cete de cozaci.

Dar nu se sperie Ioan Vodă: planul său e gata.

El cheamă pe credinciosul vornic Dumbravă, cunoscut deja prin artistica respingere a invaziunii polone:

„Ia pe cozaci; zboară cu răpeziciunea vântului şi apucă pe neaşteptate străjile vrăjmaşului!...“

Zis, făcut!

Însuşi eroul, cu rămăşiţa cea mai grea a micei sale oştiri, urmează mai încet după Dumbravă...

§ 16. În judeţul Slam-Râmnicului, pe malul râuleţului Râmna, în o depărtare aproape egală de la hotarele turce, transilvane şi moldovene, se află satul Jilişte.

Acolo fu punctul natural unde se concentrară muntenii, secuii şi otomanii, pentru a năvăli asupra lui Ioan Vodă.

Dosul armatei lor era spre vadul Râmnei, faţa privea spre Focşani, avantposturile se întindeau până la ţărmii Siretului.

Plini de încredere în puterea forţei numerice, siguri că moldovenii sînt prea slabi pentru a se putea opune, bazaţi pe ura aristocraţiei către Ioan Vodă, inamicii sperau că vor ajunge la scopul lor chiar fără vărsare de sânge.

Astfel, oprindu-se la Jilişte, Petru cel Şchiop trimise porunci la toţi boierii Moldovei să vină a i se închina la marginea ţării, primindu-l ca pe un stăpân nou, venit cu steag de domnie de la Înalta Împărăţie.

Până atunci, în aşteptare, domnul muntenesc bea vin de Drăgăşani în sănătatea frăţine-său; turcii beau haşiş în onoarea Prorocului; secuii beau ce găseau pentru a nu rămânea nici ei în urmă...

Tabăra era fără şanţuri...

Străjile steteau la o mare distanţă...

Ce le păsa lor, fie oricum va fi, când victoria era atât de sigură?!

§ 17. Vornicul Dumbravă, înaintând în cea mai mare tăcere, surprinse într-amurgul serii, înconjură şi dezarmă 400 munteni, cari păzeau de departe intrarea taberei.

Mai nainte de zori soseşte Ioan Vodă cu grosul oştii.

Află numărul, spiritul şi dispoziţiunea vrăjmaşilor; şi concentrează la moment, cu scânteia giganticului său geniu, schiţa acţiunii.

---

z jednego puscisz, ktemu predkie nabicie moze byc; gdy masz gotowe nabicie w papierze zawinione, a tém moze predko nabijac, tak iz bez przestania moze strzelba isc; sa troche dluzsze nizli na lokciu, kulka w nie wchodzi tak wielka jako do hakównicy, chocia zelazna albo olowiana...“

Dimineaţa era brumoasă, ca mai totdauna în învecinările apelor.

Inamicii dormeau în linişte, iar caii lor păşteau în voie pe câmp.

Ioan Vodă trimite înainte pe bravul Dumbravă cu cozacii pentru a încungiura tabăra şi a lovi din dos despre vadul Râmnei.

El însuşi îşi desfăşură armata într-o singură linie puţin profundă, reţine centrul, înaintează aripele, şi se răpede asupra inamicilor din celelalte trei părţi, izbind cu centrul său faţa taberei, cu aripa stângă pe acea dreaptă şi cu aripa dreaptă pe acea stângă a vrăjmaşilor.[34]

§ 18. Tabăra duşmană, după maniera turcă, introdusă atunci şi la munteni[35], era aşezată în următorul mod:

Parcul, compus din căruţe şi cămile, forma dosul.

Mai încoace, spre mijlocul taberei, se aflau corturile căpiteniilor, în jurul cărora stetea în cuadrat infanteria.

Baterii de tunuri o acopereau; unele denainte, celelalte la spate.

Cavaleria se lungea în două linii perpendiculare parcului, în interiorul cărora era închisă toată tabăra ca între două ziduri paralele[36].

§ 19. Inamicii visau.

Visuri dulci de victorie, de triumf, de pradă!

Turcii visau paradisul lui Mohamed pe undoiosul sân al frumoaselor roabe moldovence.[37]

---

[34] Paprocki, în *Tezaur de monumente*, t. 3, p. 279; „Er aber Ivon hatte seine Ordnung so gemacht, das die Feinde von ihm auf dreien Seiten, und von Polen auf der virten ueberfallen wurden". — Gorecki, p. 49: „sua acie in longitudinem extensa, tribus ex partibus hostium castra, omni praesidio nudata, agreditur..."

[35] Veranzio, ap. Kovachich, *op. cit.*, t. 2, p. 103: „Transalpini, nullis de re vestiaria aut militari legibus obnoxii, omnia cum Turcis habent promiscua, propter mutuam consuetudinem".

[36] Vezi gravura unei tabere turce în Bielski, *Sprawa rycerska.*

[37] Saedino Turco, *Chronica dell'origine e progressi della casa Otomana*, Madrid, 1652, in -4, t. 2, p. 302: „donzelle Bogdanesi di cotanta belezza, che il contemplarle n'era il capitale dell'eterno godimento..." Autorul, care trăi pe timpul lui Ioan Vodă, descrie impresiunile turcilor după victoria lor asupra lui Ştefan cel Mare.

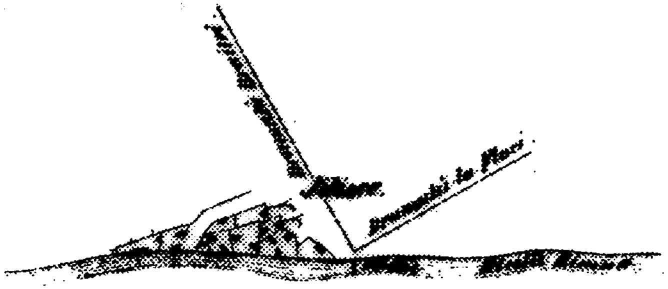

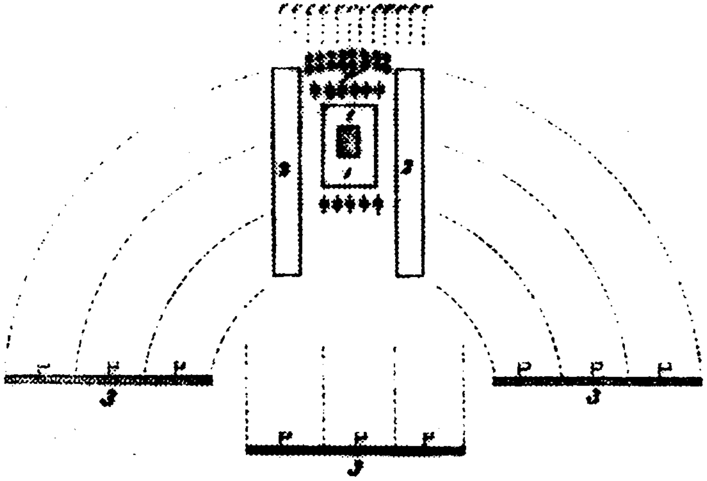

Ordinea primitivă a bătăliei de la Jilişte

Explicaţiunea: 1 — cuadratul pedestrimii inamice, în golul căruia stau corturile generalilor; 2 — cavaleria inamică; ╫╫╫ — artileria; ### — parcul; 3 — armata lui Ioan Vodă; *c c c* cozacii; ⁞⁞⁞ direcţiunea de atac.

Muntenii şi secuii, smeriţi tovarăşi ai otomanilor, dobândeau în vis ce nu trebuia păgânului: turme de porci![38]

Deodată, când abia se lumina de zi, îi trezeşte o muzică infernală: strigăte de furie, ţipete de durere, tropotul cailor, zângănitul armelor...

Vornicul Dumbravă sfarmă parcul şi pătrunde până la corturile capilor; iar unde nu e vornicul Dumbravă, acolo este Ioan Vodă: Ioan Vodă din faţă, Ioan Vodă din dreapta, Ioan Vodă din stânga!

§ 20. Las pe oamenii de atunce a face tabloul măcelului:

„Era un spectacol hidos; spaţiul câmpului sta aşternut de cadavre, presărat de arme, îmbuibat de sânge; numai pe alocurea vedeai câte un rănit mai zbuciumându-se încă între viaţă şi moarte, vrând să fugă, vrând să se ţină pe picioare, încercând a se rădica din ţărână, şi iarăşi căzând...“[39]

Orgolioasa armată a lui Satana, zdrobită de mânia Cerului, în poemul lui Milton!

§ 21. Cincizeci mii de inamici îşi dederă sufletele, invocând în agonie, unii pe Crist, alţii pe Mohamed.

Petru cel Şchiop scăpă, nu se ştie cum, la învecinata Brăilă.

Frate-său, domnul muntenesc, fugi la Floci, datorând mântuirea vieţei eroismului unei ilustre familii, în care virtuţile se par a fi fost ereditare.

Cu treizeci de ani mai înainte vistiernicul Radu Golescu fuse celebru pentru vitejiile sale.[40]

El lăsă doi fii demni de tată: clucerul Alb şi vornicul Ivaşcu Goleşti.

---

[38] *Ibid.*: „le greggi delli porci, che in quella vasta Provincia furono ritrovate, ne toccarono tutte all'essercito Vallaco“.

[39] Gorecki, p. 50: „Tum spectaculum fuit horribile, in campis patentibus omnes viri afflicti; ac multi, vulneribus acceptis, neque fugere posse, neque quietem pati, niti modo, et statim concidere. Postremo, omnia qua visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus, et humus infecta sanguine...“

[40] *Condica crisoavelor monastirii Vieroşul*, ms. în Arhiva Statului, 1780, in -f, p. 145.

Aceştia sînt cari scăpară în bătălia de la Jilişte zilele domnului muntenesc, precum o mărturisea mai în urmă el însuşi într-un act oficial: „Mai mare dragoste am văzut de la jupânul Ivaşco vel-vornic şi de la frate-său jupânul Alb vel-clucer decât de la toţi ceilalţi; fiind foarte bucuroşi a-şi pune ei capetele lor pentru capul domniei-mele; căci să nu se fi întors ei asupra oştii moldoveneşti cu suliţele, apoi capul domniei-mele ar fi căzut; şi atunci jupânul Ivaşco vel-vornic a scăpat din război rănit, iar jupânul Alb vel-clucer şi-a lăsat capul său acolo, la vadul ce se zice Râmna, lângă satul Jilişte, pentru capul domniei-mele...“[41]

Goleştii, nu Petru cel Şchiop, meritau a se bate cu un Ioan Vodă... o, nu! fericită ar fi fost România dacă tocmai cei aleşi ai săi n-ar fi ridicat niciodată o fratricidă armă unul asupra altuia!

§ 22. Pe când boierii munteni scăpau viaţa domnului lor, domnul moldovenesc scăpa vieţile boierilor săi.

Pârcălabul Ieremia Golia, de care avurăm deja ocaziunea de a vorbi în vro câteva rânduri şi vom mai vorbi şi mai la vale, combătea cu o deosebită bravură alăturea cu Ioan Vodă, adecă acolo unde lupta era mai crâncenă, rezistenţa mai înverşunată, pericolul mai mare.

O armă inamică se rădică asupra viteazului boier.

În focul bătăliei nu e chip a te feri de toate loviturile.

Încă o clipă şi pârcălabul era mort.

Ioan Vodă preveni acea clipă: buzduganul principelui[42] turti pe îndrăzneţul duşman.[43]

Ieremia Golia rămase viu...

§ 23. Pentru a micşora gloria eroului nostru în strălucita victorie de la Jilişte, un critic maliţios ar putea, la prima vedere, s-o reprezinte ca un rezultat al neştiinţei şi al neglijenţei capilor armatei celei biruite.

1. De ce oare să se fi oprit ei la Jilişte, pe când trebuia să păşească drept înainte asupra Iaşului?

---

[41] *Ibidem*, p. 160.

[42] Domnii întrebuinţau buzdugane, precum vezi în *Tabloul bătăliei de la Obertin*.

[43] Acest fact l-a conservat numai cronica turcă în Mignot, t. 2, p. 212: „à qui il avoit sauvé la vie dans le dernier combat...“

2. De ce, oprindu-se cum au făcut, ei nu-şi întăriră poziţiunea?

Aceste două imputări, ce se par a fi capitale, devin puţin serioase în faţa unei aprofundate expoziţiuni de motive.

Era forţa majoră ca duşmanii să se oprească la Jilişte, şi dacă nu era, de asemenea, o forţă majoră, cel puţin era o puternică raţiune militară ca ei să nu se retranşeze în poziţiunea lor.

Să analizăm.

§ 24. — 1. Armata lui Petru cel Şchiop se compunea din trei elemente eterogene, turci, munteni şi secui, cari, venind din diferite părţi, nu puteau năvăli în Moldova mai-nainte de a se fi întâlnit şi concentrat undeva afară din hotare: Jiliştea fu, prin natura sa, punctul cel mai nemerit pentru atare operaţiune.

Sosirea câteşitre[le]lor detaşamente nu putea ocurge în aceeaşi zi, fiind plecate din distanţe şi în împrejurări variate; astfel încât detaşamentul sosit la Jilişte cel dentâi trebuia să aştepte acolo sosirea celui de al doilea, şi apoi ambele să adaste până la sosirea celui de al treilea: iată deja un interval de mai multe zile.

Turcii veneau de departe, secuii de peste Carpaţi, chiar muntenii nu erau toţi de pe aproape, cetele cele mai brave fiind tocmai de la Olt; încât, după un marş foarte îndelungat până la Jilişte, le trebuia tuturora deopotrivă un timp de odihnă.

În acest mod se respinge acuzaţiunea strategică cea mai gravă ce se putea face armatei lui Petru cel Şchiop de ce nu merse înainte?

— 2. De la Focşani până la Iaşi este o distanţă de 18 zile de marş ordinar, 8 zile de marş forţat pe drum mare, 6 zile de marş forţat pe drumuri lăturaşe; iar cu toate înlesnirile câte se mai pot procura prin un sezon frumos — cel puţin 5 zile.

Astfel o depărtare minimum de 5 zile se întrepunea între armata de la Jilişte şi între reşedinţa lui Ioan Vodă.

Cătră această consideraţiune se mai adaogă o alta şi mai ponderoasă: Petru cel Şchiop ştia că domnul moldovenesc nu avuse încă timpul de a-şi aduna o armată, de

care se afla în o prea mare lipsă, deoarece se văzuse silit a alerga la sprijinul câtorva sute de cozaci.

Neavând de cine a se teme, şi mai fiind şi de tot depărtată de la dezarmatul său adversar, contra cui, oare, să-şi fi retranşat tabăra armata de la Jilişte?

În fine, până şi într-o necesitate vegheată, tot încă fortificarea taberei ar fi fost prea vătămătoare, dând celor retranşaţi o idee exagerată de puterea adversarului şi de propria lor slăbiciune, ceea ce i-ar fi demoralizat de mai nainte.

§ 25. Care, dară, să fi fost greşeala celui bătut?

Geniul, numai geniul aceluia ce-l bătuse!

§ 26. Prin minunata execuţiune a ordinilor lui Ioan Vodă, vornicul Dumbravă fu principalul instrument al victoriei de la Jilişte.

Ambele sale misiuni, acea de a surprinde avantposturile inamicilor şi acea de a-i lovi din dos, fură deopotrivă de o greutate extraordinară.

Să fi scăpat un singur om din avantposturi, vrăjmaşul s-ar fi pregătit, şi atunci totul era pierdut!

Să fi întârziat o singură clipă lovirea din dos — duşmanii ar fi avut spaţiul deschis ca să fugă peste Râmna, unde ar fi putut a se reorganiza.

Pentru a izbuti în aceste două artistice operaţiuni, prin răpeziciunea mersului, tăcerea mişcării, calculul timpului, apropozitul atacului, se cerea din partea capului detaşamentului inteligenţa cea mai viuă, unită cu sângele cel mai rece.

§ 27. Dar sublimul victoriei consistă în modul în care însuşi Ioan Vodă atacă pe vrăjmaşi.

În arta militară acea specie de atac se numeşte „ordine concavă“.

Din cauza acestei ordini, Annibal fu biruitor la Canna, Narses la Casilino, Eduard III la Crécy.

Tot din cauza acestei ordini, Petru Rareş fu biruit la Obertin.

Ea prezintă, prin urmare, şi avantaje şi dezavantaje, pe cari le pot apreţui, în minutul decisiv, numai criterii unui adevărat general.

Iată ce zice renumitul Montecuculli:

„Ordinea concavă reuşeşte mai cu samă pe un timp nouros, când e praf, când e fum, sau în alte asemenea ocaziuni, când adversarul nu poate observa mişcările tale“.[44]

Ce e dreptul, întinzându-ţi prea mult fruntea armatei, ca să încingi pe vrăjmaşi, răreşti peste măsură şirurile şi le expui a fi rupte.

Aceasta se putea aplica mai cu deosebire către oastea lui Ioan Vodă, care era mai mult decât mică în comparaţiune cu aceea a rivalului.

De aceea, nici eroul nostru nu recurse la ordinea concavă, decât numai o singură dată: când avea a face cu neşte duşmani orbiţi prin somn şi prin bruma dimineţei. El ghicise pe Montecuculli!

§ 28. Victoria de la Jilişte dezleagă una din problemele politice cele mai vitale: un principe poate el, oare, a pune temei pe o armată mică şi compusă din recruţi?

Astăzi România are sub arme întreit atâţia cu câţi Ioan Vodă înfrânsese pe Petru cel Şchiop.

Petru cel Şchiop avea o oaste de şase ori mai numeroasă decât acea a lui Ioan Vodă.

Dacă atunci 10.000 de moldoveni bătuseră 60.000 de inamici, de ce oare acuma 30.000 de români n-ar fi în stare de a bate 180.000 de duşmani?

Atunci, ca şi acuma, învingătorii erau adunaţi în pripă, rău disciplinaţi, nedeprinşi cu focul, fără experiinţă.

Atunci ei aveau în fruntea lor un căpitan mare; un căpitan mare ne trebuieşte acuma...

§ 29. Imense fură consecinţele acestei prime bătălii:

1. Ea supuse lui Ioan Vodă toată Ţara Românească;

---

[44] Acest pasagiu lipseşte în prima ediţiune italiană, *Memorie che rinfermano, una esatta instruzzione dei generali*, Colonia, 1704, in -8, t. 1, p. 44; şi fu adaus de către autor în urma unor mai profunde meditaţiuni în ediţiunea posterioară franceză, *Memoires divisez en trois livres*, Strasbourg, 1735, in -8, p. 45: „Cecy réussiroit mieux dans un tem[p]s couvert de nuages, de poussière, de fumée, et toutes fois et quantes que l'ennemi ne pourra pas s'appercevoir de vos mouvemen[t]s...“

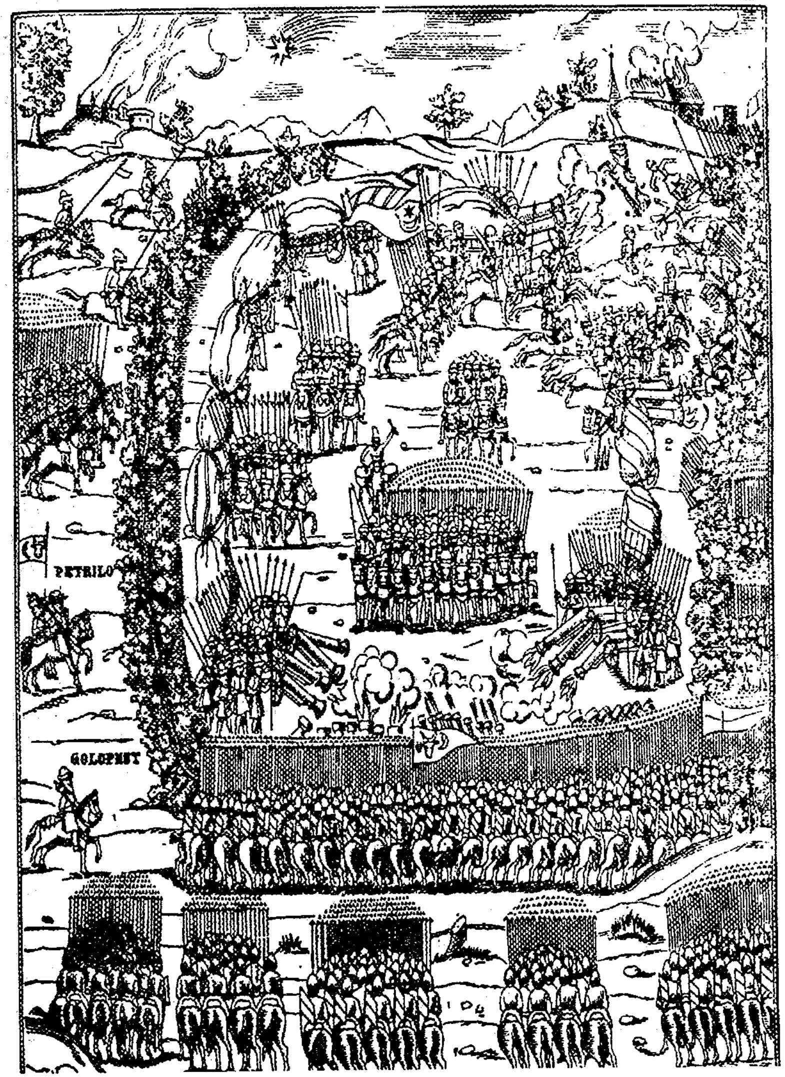

Ordinea concavă, în care Petru Rareş atacă pe poloni în bătălia de la Obertin în 1531 (desemnată de Martin Bielski, care luase parte la acea bătălie)

2. Ea topi una din cele mai frumoase armate duşmane;

3. Ea fu câştigată mai fără nici o pierdere din partea moldovenilor...

O asemenea victorie merită cu tot dreptul de a fi recunoscută ca una din cele mai remarcabile în istoria modernă.

§ 30. Ioan Vodă rămase patru zile pe câmpul de bătălie:

Îngropă pe cei căzuţi, între cari avu desplăcerea de a nu găsi şi pe Petru cel Şchiop.

Împărţi între ostaşi bogata pradă, surprinsă în tabăra inamicului.

Dete obositei sale armate un timp de repaos.

Se mai întări cevaşi prin noi soldaţi de prin judeţele mai de aproape ale Moldovei.

Apoi se mişcă spre centrul Ţării Româneşti; arzând, tăind, jefuind toate în cale-i, după obiceiul timpului; căci Hugo Grotius nu venise încă pentru a restrânge setea sângelui la proporţiunile strictei necesităţi.

Astfel Ioan Vodă ajunse la Bucureşti.

§ 31. Eroul nostru era al doilea domn moldovenesc căruia i s-au închinat ţărmii Dâmboviţei.

Cu o sută de ani mai nainte, bucureştenii văzură aci pe strămoşul său, marele Ştefan, care, după ce bătuse pe domnul muntenesc de atunci într-o bătălie generală de pe la marginea ţării, merse cu iuţeala săgeţii, întocmai ca Ioan Vodă, drept asupra capitalei: o regulă de strategie.

Dar în acele timpuri Bucureştiul fusese mai tare: pe înălţimile malului nordic al Dâmboviţei, unde rămase până în zilele noastre memoria Curţii-vechi, se afla[45] o citadelă, numită Cetatea Dâmboviţei, care, în curs de o zi întreagă, respinsese armata lui Ştefan cel Mare.[46]

Vechile fortificaţiuni răsipindu-se de atunci încoace, Ioan Vodă putu intra acum în Bucureşti fără a fi întâmpinat cea mai mică opoziţiune, nu de o zi, ci, astă dată, nici măcar de o oară.

§ 32. Studiind istoria română, adesea ne cuprinde mirarea, cum de n-a luminat niciodată în mintea străbunilor noştri, deşi ocaziuni au fost prea destule, mântuitoarea idee de unire administrativă a unor ţări mai mult decât surori.

Văzurăm steaguri moldave în Bucureşti, văzurăm steaguri muntene în Suceava şi în Iaşi; dar Unire tot nu era.

Mircea cel Mare a fost cuprins Moldova şi, în loc s-o încorporeze pentru totdauna cu Ţara Românească, el se mulţumise a-i da un domn din mâna şi sub protecţiunea sa.

Ştefan cel Mare imită acest exemplu în privinţa muntenilor.

Mult mai târziu, Mihai Viteazul reuşi a întruni sub sabia sa Transilvania, Ţara Românească şi Moldova; ei bine! el îşi lăsă sie numai Transilvania, dând Ţara Românească unui fiu şi Moldova unui nepot de frate.

De unde, oare, să fi provenit acea curioasă tendinţă tradiţională, pe care abia-abia o putu stârpi ieri-alaltăieri murmurul Europei întregi?

§ 33. Răuvoitorii românilor reprezintă acest fenomen ca o consecinţă a unei antipatii, care ar fi despărţind din timpii cei mai vechi pe munteni de moldoveni.

Dar să fi fost aşa, Mircea şi Mihai n-ar fi dat moldovenilor un domn separat, nici Ştefan muntenilor; ci fiecare din ei şi-ar fi întărit propriul jug, fără care nu putea să-şi exercite ura.

Purtarea lui Ştefan, Mihai, Mircea fu simpatică, nu antipatică.

Muntenii se băteau cu moldovenii, precum în antichitate atenienii se bătuseră cu beoţiani, spartanii cu arcadiani, toate orăşelele Eladei unul cu altul, fără a rumpe prin atari „petreceri“ legământul frăţiei grece.

Când venea vorba de un Omer, toţi elinii se grăbeau a striga cu mândrie: „al nostru“.

La munteni şi moldoveni sentimentul gloriei naţionale panromâne fu, poate, şi mai dezvoltat.

Vom da un singur exemplu:

---

[45] După opiniunea d-lui Berindei, „Revista română“, t. 1, p. 324.

[46] *Letopiseţe*, t. 1, p. 125.

Ştefan cel Mare strivise în mai multe rânduri pe munteni; dar el ilustrase prin eroismul său numele tuturor românilor; şi muntenii, uitând toate câte au fost suferit din parte-i, nu numai cântau cântece în onoarea-i, ci încă portretul său îl găsi însuşi Ioan Vodă în palatul domnesc din Bucureşti, făcut *fresco* chiar pe păretele ietacului princiar, în toată statura, cu coroana pe cap şi cu un toiag în mână.[47]

Cronicele muntene merseră şi mai departe: ele pretind că viteazul Moldovei ar fi domnit şasesprezece ani asupra Ţării Româneşti.[48]

Unde, dară, fost-a vreodată antipatie? — numai doară în imaginaţiunea cabinetului vienez sau în alucinaţiunile Turciei!

§ 34. Mircea, Ştefan, Mihai fură oameni de geniu: ei nu puteau a nu fi înţeles supremele avantaje ale unei Uniri, prin care se duplicau forţele lor şi se micşurau în acelaşi grad acele ale duşmanilor; prin urmare, cată să fi fost o cauză foarte serioasă, pentru ca să-i fi împedecat pe ei de a pune culme măririi naţionale.

Noi unii întrevedem în misteriul trecutului aceeaşi tristă cauză, care era cât p-aci să zădărnicească realizarea Unirii în zilele de acum: aristocraţia.

Boierii preferau să fie mai multe tronuri, mai multe logofeţii, mai multe vornicii, mai multe visterii, mai multe postelnicii, mai multe „locuri boiereşti".

Boierii munteni se temeau de rivalitatea boierilor moldoveni şi viceversa.

Boierii din ambele ţări doreau a se ţine mai în familie, pentru a fi cu atât mai tari.

În fine, boierii, de la început şi până mai deunăzi, formau un zid nestrăbătut contra a orice încercare de unire administrativă.

---

[47] Strykowski, *loco. cit.*: „Gdym jachal do Turek, vidzialem w Bukorestu stolecznym miescie i w dworze hospodara Multanskiego, u któregosmy byli na czci, obraz wymalowany z possochem staroswieckim, wzrostru wysokiego (?), tego Stephana, w koronie królewskiej, na murze w swietlicy hospodarskiej pokojowej".

[48] Engel, t. 1, p. 210. — „Magazin istoric", t. 4, p. 234.

La 1859 opoziţiunea boierească fu învinsă, pentru că boierii nu mai erau decât o fantomă a trecutului lor; dar în secolii XV şi XVI îi apărau încă două arme formidabile:

1. Fiecare boier nutrea sute de slugi ce-i lingeau tipsiile şi jurau în numele său;

2. Fiecare avea facultatea de a revărsa în tot momentul asupra ţării sale o invaziune turcă, maghiară, polonă.

Şi la 1859 boierii ar fi vrut să lucreze tot prin slugi şi prin invaziuni; dar slugile se împuţinară, se moleşiră, se săturară de atâta slugărit; iar politica Europei închise calea invaziunii, pentru a nu se călca „echilibrul" — idee necunoscută în zilele lui Ştefan, Mihai, Mircea.

§ 35. Ioan Vodă făcu şi el în cestiunea Unirii tot ce-i permitea starea împrejurărilor.

El vroia să vadă Ţara Românească dentâi mulţumită şi al doilea unită cu Moldova prin cea mai strânsă legătură.

Pentru a satisface pe munteni, el le dede un principe dintre ei şi din neam domnesc; însă, fireşte, dintr-o familie duşmană de moarte cu acea a lui Petru cel Şchiop.

Cu vro douăzeci de ani mai nainte, domnise acolo un bastard — bastarzii erau prea mulţi nu numai în Moldova — un bastard renumit prin caracterul său blând şi pacinic, şi care, otrăvit de către boierii săi, deşi ei înşişi îi recunoscuseră titlul de „cel Bun", lăsă orfani trei fii:

1. Petru Cercel;
2. Mihai cel Viteaz;
3. Vintilă.

Căteşitrei rămaseră despoiaţi de tron, pe care-l apucase o altă dinastie, de asemenea bastardă, anume tatăl lui Petru cel Şchiop.

În interval, cei trei fraţi dezmoşteniţi cercau valurile lumii sub orizonturi străine: Petru Cercel călătorea prin Italia şi Franţa, învăţa aproape toate graiurile Europei, scria versuri în limba lui Tasso şi atrăgea asupră-şi prin maniere şi învăţătură admiraţiunea curtezanilor celor mai rafinaţi şi a oamenilor celor mai instruiţi ai epocei; Mihai cel Viteaz era încă mic, dar deveni gigant peste treizeci de ani; Vintilă îşi găsise un refugiu în Moldova, şi Ioan Vodă îl puse acum domn al Ţării Româneşti.

Devotamentul acestui nou principe muntenesc era asigurat, nu prin recunoştinţa ce o datora binefăcătorului său — căci recunoştinţa, de cele mai multe ori, e muma vrăjmăşiei —, ci-l asigura simţul ereditar de răzbunare contra familiei lui Petru cel Şchiop: amicii cei mai buni sînt tocmai aceia ce urăsc împreună acelaşi lucru.

Cu toate astea, într-o cestiune atât de gingaşă, eroul nostru nu se mulţumi cu o singură garanţie; spre deplină linişte, el lăsă în Bucureşti, pe lângă Vintilă, pe gloriosul vornic Dumbravă cu vro câţiva moldoveni, ca să-l apere, să-i slujească... să-l prevegheze.

Era oarecum o semiunire.

§ 36. După patru zile de odihnă în capitala Ţării Româneşti, Ioan Vodă sună acum trâmbiţa plecării şi conduse triumfătoarea-i armată la Brăila, unde se afla refugit rivalul său Petru cel Şchiop.

§ 37. Ne întrerupem aci un pic pentru a face o observaţiune asupra muvementului numeric al oştirii moldovene: altfel cu greu ne-am putea orienta în urmarea acestei campanii.

Am văzut că, în ziua de la Jilişte, Ioan Vodă avuse 9.000 de ai săi, cavalerie grea, şi peste 1.000 de cozaci, cavalerie uşoară: infanteria îi lipsea cu desăvârşire, şi nici că i-ar fi fost de vreun folos, atât din cauza miraculoasei răpeziciuni a mersului, precum şi din aceea a caracterului curat ecvestru al luptei.

Dar el se gândise la importanţa pedestrimii chiar din ziua declaraţiunii de război: „crainicii“, adecă heralzii domneşti, umblau din judeţ în judeţ, din oraş în oraş, din sat în sat, chemând oamenii buni cari să meargă cu leafă mare să servească principelui lor contra urgiei păgâne.

Era timpul lucrului de câmp; dar oricum să fi fost, tot încă voinici s-au găsit destui şi se înmulţeau mereu pe zi ce mergea.

Astfel, vro câteva mii din infanterie ajunseră la Ioan Vodă în intervalul repaosului după victoria de la Jilişte; cei mai mulţi, desigur, din învecinaţii munţi ai Vrancei, popor totdauna vestit ca cel mai dârz între moldoveni.

Apoi în cursul trecerii prin Ţara Românească şi în timpul şederii în Bucureşti, infanteria moldovenească crescu prin un mare număr de munteni, veniţi unii de bunăvoie, pentru a se distinge sub stindardele viteazului, alţii din antipatie contra fostei dinastii, o seamă puşi sub arme din obligaţiune de alianţă din partea lui Vintilă Vodă.

În acest chip, sosind sub murii Brăilei, Ioan Vodă avea deja aproape 14.000 de infanterie.

§ 38. Cu o sută de ani mai-nainte un istoric bizantin numea Brăila „cea mai celebră piaţă în toate ţările române“.[49]

Negoţul său era atât de întins, încât în cursul evului mediu o vizitau până şi vasuri spaniole, venite din depărtatele ţărmuri ale Barcelonei.[50]

Turcii, cuprinzând-o, după ce alungaseră pe famosul Ţepeş, nu numai nu desfiinţară comerţul Brăilei, ci încă îl înălţară până la culme.

Pentru a-şi asigura această importantă poziţiune, ei încunjurară oraşul cu un parcan şi zidiră pe o stâncă a Dunării o formidabilă citadelă cu cinci bastioane.[51]

Un bei comanda garnizoana.

§ 39. Ca şi la Bucureşti, Ioan Vodă fu al doilea domn moldovenesc venit sub murii Brăilei.

Cu un secol mai-nainte ea fusese arsă de către Ştefan cel Mare, pe ale cărui urme păşea acum viteazul său strănepot.[52]

§ 40. Ioan Vodă ceru extrădarea lui Petru cel Şchiop.

Capul cetăţii trimise patru turci cu zece ghiulele, zece gloanţe şi două săgeţi, pentru ca să spună domnului moldovenesc că-l va ospăta cu acest fel de mâncări, dacă nu se va grăbi a se retrage cu pace denaintea Brăilei.

---

[49] Ap. Stritter, *Memoriae populorum olim ad Danubium incolentium,* Petropoli, 1789, in -4, t. 2, p. 926: „Prailabum urbem Dacorum, quae totius Daciae forum erat celeberrimum...“

[50] Precum s-a încredinţat d. V. Alecsandrescu, vizitând arhiva municipală din Barcelona.

[51] Sulzer, *op. cit.*, t. 1, p. 370: „Die Festung, welche in einem mit Basteyen umgebenen Schlosse besteht, auch deswegen noch betraechtlich, weil sie auf einem steilen Ufer der Donau liegt, und an einem Arm derselben, der ihr zum Hafen dienet, unten durch eine Redoute vertheidigt wird...“

[52] *Letop.*, t. 1, p. 123.

Ioan Vodă dede pe cei trimişi pe mânile călăilor; le tăie nările, buzele şi urechile; îi răstigni cu cuie de fer pe o prăjină, cu capetele în jos; şi-i expuse astfel în faţa înspăimântaţilor orăşeni, strigând că aceeaşi soartă aşteaptă pe toţi păgânii.

Apoi, fără a lăsa pe uimiţii spectatori ai teribilului supliciu să revină din înlemnirea lor, el porunci pedestrimii a escalada murii.

Scările de asediu erau gata: imitate după acele întrebuinţate atunci în Germania, ele conservară în limba noastră militară până şi numele lor cel nemţesc: „loitre“ de la „leiter“.[53]

Infanteria moldovenească nu avusese încă ocaziuni de a se distinge sub ochii eroicului principe.

Pe de altă parte, ea ştia din famă cât de avută era neguţătoreasca Brăilă.

Amorul propriu şi lăcomia unite făcură minuni: pedestraşii se aruncară asupra zidului cu atâta furie, răsipiră petrele şi făcură o lată breşă cu atâta iuţeală, încât garnizoana turcă nu avuse nici timpul, nici curajul de a respinge turbatul asalt: câţi putură fugiră în citadelă.

Virtutea infanteriei noastre la escaladarea Brăilei egală pe acea a cavaleriei la surprinderea taberei de la Jilişte.

Arcaşul era demn de călăraş, călăraşul era demn de arcaş.

§ 41. Ioan Vodă dede acum armatei sale o deplină libertate de a se scălda cu toţii în sângele vrăjmaşului, de a se răsfăţa în pradă, de a se îmbuiba în păcate.

Jaful Brăilei fu din acelaşi secol şi avu acelaşi caracter cu famosul jaf al Romei, despre care un istoric italian ne lăsă următorul tablou:

„După luarea oraşului, soldaţii se împrăştiară în toate direcţiunile.

---

[53] *Letopiseţe*, t. 1, apendice, p. 89: „având loitre gata, a oborât gardul târgului“. — Paprocki, în *Tesaur*, t. 3, p. 279: „sie schon bereite Leitern hatten, auff denen sie die Mauern in einem hin mit grossen geschrey erstiegen“.

Trecând pe poduri, ei văzură pe părinţi, taţi şi mame, şezând pe pragurile locuinţelor, plângând moartea copiilor ucişi în luptă şi jelind calamitatea patriei.

Aceşti nenorociţi, îmbrăcaţi în haine de doliu, ofereau soldatului casele, mobilele, toate avuţiile lor, cerând, cu o voce sfâşietoare şi cu lacrime pe gene, numai graţia vieţei.

În zadar!

Împinşi la măcel prin sunetul tobelor şi al trâmbiţelor, sălbaticii învingători se aruncară asupra bietelor victime şi le bucăţiră, fără distincţiune de sex sau de vârstă, pe strade, prin case, sub altarele bisericelor.

Apoi urmară scene nu mai puţin oribile.

Vedeai copile azvârlindu-se în braţele nefericitelor mume, cari, despletite, apucau pe soldaţi de barbă, de păr, silindu-se în deşert a-i opri de la crimă: iritaţi şi mai mult prin rezistenţă, ei dezonorau femeie peste femeie, şi apoi le măcelăreau pe toate sub ochii părinţilor sau a bărbaţilor, pe cari îi ţineau legaţi — muţi, înţepeniţi, dessufleţiţi ca neşte statui — privind cumplitul spectacol!

Unele mume îşi scoaseră ochii cu degetele ca să nu fie marture acestor scene!“...[54]

Iată şi un alt tablou, mai scurt, dar mai energic, asupra jafului Brăilei:

„Nimene nu fu cruţat; sângele curgea pârâu în Dunăre; nu rămase nu numai un om, ci nici măcar un câne viu; nu rămase piatră pe piatră: pojarul nemici tot ce scăpase de sabie...“[55]

Aşa erau oamenii pe atunci.

Dacă Ioan Vodă fu barbar, snopind pe musulmani, apoi cu cât, oare, mai barbar fusese ducele de Bourbon, aducând o armată de gâzi asupra grandioasei capitale a creştinătăţii.

---

[54] Buonaparte, *Sac de Rome*, în Buchon, *Choix de croniques et mémoires, XVI siècle,* Paris, 1836, in -8, p. 204—5.

[55] Gorecki, p. 54: „Ibi ingens caedes Turcarum facta fuit, nemini parsum: ubi ex caesorum cadaveribus sanguis instar rivi in Danubium profluxit... tota urbs direpta, ac per iram incensa, nullo hominum, ac ne canum quidem inter incendia ruinasque relicto. Nam a victore hoste ne una quidem domus integra relicta fuit; omnia eversa ac solo adaequata fuere...“

Pentru a judeca de gradul civilizaţiunii unui popor, nu trebuie să ne bazăm pe propriile noastre idei moderne, ci să-l confruntăm, fără prevenţiune, cu toate celelalte popoare din aceeşi epocă.

§ 42. După obiceiul său, Ioan Vodă permise armatei sale numai patru zile de odihnă.

Patru zile la Jilişte;

Patru zile la Bucureşti;

Patru zile la Brăila.

Acest interval de patru zile de repaos după o izbândă se pare a fi fost una din regulele militare d-ale lui Ioan Vodă.

Ştefan cel Mare, în asemenea cazuri, se odihnea totdauna numai trei zile.[56]

§ 43. Citadela Brăilei rămase în posesiunea otomanilor.

Ioan Vodă o lăsă în pace, din următoarele cauze:

1. Petru cel Şchiop nu mai era acolo, fiind fugit peste Dunăre la Constantinopole;

2. Asediul ar fi adus multă scădere în cifra armatei moldovene;

3. Generalii cei mari, începând de la Alexandru şi până la Napoleon I, nu-şi pierdeau niciodată timpul denaintea cetăţilor, ci băteau pe adversar în câmp deschis; şi apoi fortăreţele cele mai tari, rămânând fără speranţă de sprijin, se închinau de la sine.

§ 44. Asigurat din partea Ţării Româneşti prin victoria de la Jilişte, ruina Brăilei şi instalarea amicului său Vintilă, Ioan Vodă nu mai avea temeri din această parte.

Dar acum îl mai ameninţa Răsăritul: turcii şi tătarii se concentrau în sandjacaturile otomane de peste Prut, gata a revărsa „ciambulurile“ lor asupra Moldovei.

Ioan Vodă îşi mişcă armata, al căriia număr sporea necontenit pe drum prin înrolarea noilor amatori de glorie şi de pradă.

În avantgardă mergea hatmanul domnesc Slăvilă cu cozacii şi cu 8.000 din cavaleria moldovenească.

---

[56] *Letop.*, t. 1, p. 119, 125, 127.

După el urma însuşi principele cu toată infanteria.

Rămăşiţa cavaleriei închidea mersul şi voltigea, pentru pază, la flancurile oştirii.

§ 45. Teatrul luptei se strămută în Basarabia.

Astăzi sub acest nume se înţelege tot teritoriul românesc lungit între Prut şi Nistru, cu picioarele muiate în Marea Neagră şi cu fruntea umbrită la poalele Carpaţilor.

În vechime, numai partea sudică a acestei regiuni se numea „Basarabie“, nordul purtând un singur nume cu restul Moldovei.

Într-o vreme, mai ales până la moartea lui Mircea cel Mare, tot ţărmul Dunării, de la Severin până la gura Nistrului, aparţenea muntenilor, a cărora ţară, după porecla dinastiei princiare, se numea „Basarabie“ sau „Ţara Basarabilor“.[57]

După ce moldovenii se lăţiră cu încetul, bucată câte [o] bucată, şi, în fine, sub Ştefan cel Mare, tăiară tocmai la Milcov hotarul Ţării Româneşti, teritoriul dentre gura Nistrului şi Dunărea conservă el singur, ca suvenir, numele de Basarabie.[58]

Sub Petru Rareş, sultanul Suleiman, cucerind de la Moldova acest preţios petic de pământ, stabili acolo două sandjacaturi otomane: unde fusese Cetatea Albă a românilor se auzi numele turcesc de Akkerman, iară Tighina moldovenească deveni Bender.

De atunci încoace, Basarabia pierdu aproape cu totul primitiva-i poporaţiune română, împlându-se de osmanlâi şi, mai cu seamă, de tătari, năvăliţi cu mii de peste Nistru şi cari îi dederă până şi un nume în limba lor: „Bugeac“, adecă *unghi*.

---

[57] Raczynski, *Kodex dyplomatyczny Litwy*, Wroclaw, 1845, in -4, p. 351. — Karano-Tvrtkovics, *Srbskii Spomenitzi*, Biograd, 1840, in -8, — Venelin, *Vlacho-Bolgarskiia gramaty*, Petersburg, 1840, in -8, p. 1—4, — Dogiel, *op. cit.*, t. 1, p. 623, unde este un document de la Vlad Vodă, din 1396, dat în Argeş, în care acest principe se intitulează: „Waywoda Bessarabiae nec non comes de Severino“.

[58] Sarnicki, în Mizler, *Historiarum Poloniae collectio magna*, Varsaviae, 1761, in -f., t. 1, p. 259: „Besarabes autem, in veteribus sedibus Gotthorum habitant inter Tyram et Istrum seu Danubium“.

Un şanţ antic, cunoscut la popor sub numele de Troian-de-Sus, începându-se de la Prut, mai jos de Fălciu, şi sfârşindu-se la Nistru, mai sus de Bender, despărţea Moldova proprie de această nouă provincie musulmană.

§ 46. Natura Basarabiei diferește şi diferea totdauna cu desăvârşire de acea a celorlalte ţări române.

În loc de majestoase păduri şi d-aurite holde nu vezi acolo decât monotone deşerturi, aşternute cu luciul nãsipului sau preserate cu debile arbuste, păducei sau măceşi, şi cu sălbatice ierburi şi buruiene, iar între ele, ceva caracteristic, fantasticul scaiete al cărui cap, rotund ca o mince, spinos ca un arici şi uşure ca puful, se dezlipeşte toamna de putrezitul său trunchi şi apoi, gonit de cea mai slabă suflare a vântului, roteşte mereu d-a lungul pustiului, pân'ce se îneacă în Nistru sau în Dunăre.

În loc de posomorâţii Carpaţi, urieşe sentinele ale Moldovei, nu vezi acolo decât pitulate şi împrăştiate grămejioare de pământ, cari se par a fi înălţate cu mâna omului, căci producerile naturei nu pot fi atât de meschine.

În loc de nenumărate ape şi râuleţe, vezi câte o baltă sărată, câte un pârâu efemer ce nu-l vei mai găsi mâni, sorbit de arşiţa soarelui; sau dai din întâmplare peste un puţ... vei umbla mult, sărmane, până a-i descoperi o pereche!

§ 47. Astăzi pacea şi industria împoporară Bugeacul cu vro câteva orăşele şi mai multe sate.

În secolul XVI, sub tâmpitoarea dominaţiune turco-tătară, afară de Akkerman şi Bender, implântate tocmai la margine, nu întâmpinai acolo nici o locuinţă umană pe suprafaţa pământului.

Bordeiele erau săpate pe sub pământ[59], şi numai fumul ce se furişa din fundul acelor îngrozitoare suterane putea conduce câteodată paşii rătăcitului călător.

Mai zăreai ici-colea câte o turmă albind la picioarele vreunei coline...

Adauge o pestriţă societate de mierle, ganguri, grauri... şi vei avea o idee completă despre toată vitalitatea Basarabiei.

---

[59] Douza, *op. cit.*

§ 48. Mai sus de Bender, cam în prejmetele Lopuşnei, deja pe teritoriul moldovenesc, avantgarda condusă de hatmanul Slăvilă surprinse un detaşament de inamici, turci şi tătari.

Ei erau siguri că Ioan Vodă se află departe, la Brăila.

Atacaţi în pripă şi descurajaţi chiar înainte de lovire, duşmanii fură înfrânţi, risipiţi, alungaţi, seceraţi.

Abia o mie reuşi a scăpa teferi la Bender, ducând cu sine ciuma spaimei.

§ 49. Ioan Vodă, ajungând la câmpul luptei, nu permise nici un moment de zăbavă.

Înainte cu toţii!

Pe şes, sub murii Benderului, stetea un alt detaşament de vrăjmaşi, către care se adauseră acum fugarii de la Lopuşna.

Astă dată îi lovi însuşi Ioan Vodă.

Goniţi până la porţile Benderului, învinşii intrară o dată cu învingătorii.

Oraşul fu cuprins; puţini izbutiră a se închide în citadelă.

Urmă, fireşte, un jaf frate gemen cu acela de la Brăila, cu acea numai deosebire că, în cazul de faţă, prada, din necesitate, fu mai modestă.

§ 50. Bătaia de la Lopuşna şi cuprinderea Benderului se succeseră cu atâta repeziciune şi se realizară cu atâta uşurinţă, încât nu credem să mai fie în istoria română un alt exemplu, către care mai bine să se poată aplica sublimul laconism al lui Cezar: „venii, văzui, vinsei“.

§ 51. După izbândă, eroul nostru, lăsând fără asediu citadela, după cum făcuse la Brăila, se aşeză cu tabăra denaintea Benderului, cu faţa spre inamic şi cu dosul spre hotarul Moldovei.

Aci el dede armatei sale, pentru prima oară, un duplu interval de repaos: opt zile.

Această neobicinuită prelungire avea o gravă cauză politică.

Încă la începutul războiului, Ioan Vodă scrisese către doi dintre cei mai puternici din aristocraţia polonă, rugându-i să-l ajute la nevoie chiar contra poruncelor turcitului lor rege.

Unul era celebrul Laski, prea adesea menţionat în cursul acestei istorii.

Cellalt era principele Ostrogski, gubernatorul Poloniei meridionale.

Laski era furios pe turci pentru că în locul lui Ioan Vodă puseră domn pe Petru cel Şchiop, iar nu pe dânsul, după cum stăruise; era furios pe Enric de Valois pentru că nu-şi pusese pe lângă Poarta Otomană toate silinţele în această cestiune; era furios şi pe turci şi pe Enric de Valois şi, prin urmare, din rival periculos deveni acum amic devotat al principelui moldovenesc.

Ostrogski, pe de o parte, fiind de rit grecesc, simpatiza cu coreligionarii români şi despreţuia fanaticul papism al noului rege polon; pe de altă parte, fiind cap al marginilor meridionale ale Poloniei, el nu se putea răsufla de necurmatele invaziuni tătare şi căpătă o ură nestinsă pentru tot ce era musulman; încât rugămintea lui Ioan Vodă îl atinse la coarda cea mai delicată.

Aşadară, Laski şi principele Ostrogski răspunseră amândoi într-o voce că, deşi deosebite împrejurări nu le iartă a veni în persoană în ajutorul scumpului prieten, totuşi se vor grăbi a-i trimete ostaşi, muniţiuni, bani, orice le va sta în putinţă.[60]

---

[60] Orzelski, *Res post obitum Sigismundi Augusti gestae ab anno 1572 ad annum 1576*, ms. în Biblioteca de la Lemberg, in -f., sub nr. CXIV, p. 92: „Lascus et Dux Constantinus litteras, quae ad manus Bassae venissent, praecaventes, et ad bellum stimulantes, auxiliaque promittentes, dederint...“ — Însăşi scrisoarea e cuprinsă în acea vizirială ce am publicat-o din manuscript în „Arhiva istorică a României“, t. I, nr. 47, p. 43: „Amice nobis dilecte! nunc agi de vita tua intelligimus, quod profecto dolemus vehementer; auxilium quoque tibi non denegaremus, si modo loci distantia non prehiberemur; nostris tamen ducibus et capitanaeis in illis finibus existentibus mandavimus firmiter ut advigilent, tibique auxilium ferant: tuum ipsum est litteris illos solicitare, ut illi modis omnibus tibi opem ferent.“ — Cf. Charière, t. 3, p. 523: „ledit bassa m'a faict dire qu'on luy avoit porté lettres que ledit seigneur Lasky et le duc Constantin escrivoient audit voyvoda, par lesquelles ils le confortent à la continuation de cette guerre avec promesse de luy mener bientost secourt d'hommes, de chevaux, d'armes et de toutes choses nécessaires à son entreprise“.

Ambii magnaţi erau în stare de a pune sub arme 20.000 de oameni aleşi, călări sau pedeştri, prevăzuţi cu arme de mână, însoţiţi cu artilerie şi conduşi de căpitani deştepţi. Ei bine! pentru un asemenea contingent, mai frumos decât acel al regelui Sardiniei în campania de la Crimeea, — pentru un asemenea contingent, Ioan Vodă putea pierde patru zile peste număr.

Poziţiunea de la Bender era în cazul de faţă cea mai potrivită: puţin mai sus, de ceea parte a Nistrului, se începea teritoriul polon, până la care era abia vro câteva ore de depărtare.

§ 52. Aflând de bătaia de la Lopuşna şi de arderea oraşului Bender, sandjacul de Akkerman trimise 10.000 de păgâni în sprijinul citadelei, rămasă până acum în mânile otomanilor.

Ioan Vodă cheamă pe Swierczewski, cel mai renumit dintre căpitanii cozacilor.

„Voiesc a-ţi arăta astăzi o deosebită a mea încredere, îi zise principele. Ia cozacii voştri şi trei mii din călărimea moldovenească; o oaste vrăjmaşă se apropie pentru a ne respinge de aice; aşteapt-o după acele movile, — el arătă cu mâna — aşteapt-o şi zdrobeşte-o; fă astă dată ca slava biruinţei să fie numai a ta!“

Cozacul se simţi măgulit până în adâncul amorului propriu: cuvintele lui Ioan Vodă l-ar fi făcut erou, să nu-l fi făcut erou natura.

§ 53. De ce oare principele nu porni cu toate forţele sale întru întâmpinarea inamicului?

Sau de ce, oare, detaşând un corp de oaste, el nu-i porunci a merge mai departe, iar nu de a aştepta pe duşman chiar în apropiarea Benderului?

Aceste două întrebări sînt foarte legitime: un general e dator a da seamă de toţi paşii săi, arătând limpede pentru ce a făcut aşa cum a făcut şi nu altminterea, şi probând lămurit că trebuia să facă anume cele făcute.

Să se fi mişcat Ioan Vodă cu întreaga armată, el lăsa garnizoanei din citadela Benderului facultatea de a-l lovi din dos, încât s-ar fi pus el singur între două focuri.

Să fi înaintat detaşamentul său prea departe, rămânea fără sprijin la caz de nenorocire; iar detaşamentul fiind

ACADEMIA ROMÂNĂ
BIBLIOTECA

învins, pe de o parte demoralizarea intra în toată masa armatei moldovene, pe de altă parte garnizoana din Bender se unea cu contingentul de la Akkerman şi ne ataca cu un adaus de forţă materială şi morală.

Aşadară, Ioan Vodă fu constrâns a nu porni cu toate forţele sale, ci numai a dezlipi un detaşament, poruncindu-i a nu se prea depărta cumva de prejmetele Benderului.

§ 54. Locul unde stătu Swierczewski, aţinând calea turcilor, era într-o aşa distanţă de la tabăra lui Ioan Vodă, încât urcând vreo movilă din acele cu cari e acoperit aci în abundenţă tot litoralul Nistrului, principele observa cu ochii săi toate evoluţiunile bătăii.

Citadela de la Bender se afla la mijloc între dosul detaşamentului lui Swierczewski şi între faţa taberei lui Ioan Vodă.

Această ingenioasă dispoziţiune a armatei moldovene îi asigura victoria chiar mai-nainte de a se fi încins lupta, căci:

1. Să fi ieşit garnizoana turcă din citadelă pentru a lovi pe dindărăt detaşamentul lui Swierczewski, în aceeaşi clipă Ioan Vodă s-ar fi repezit, lovind-o tot pe dindărăt pe ea însăşi, ceea ce ar fi adus după sine căderea citadelei în mânile moldovenilor;

2. Contingentul turc, venit de la Akkerman, să fi reuşit a turbura detaşamentul lui Swierczewski, Ioan Vodă pe dată ar fi mişcat în ajutoru-i alte două sau trei mii de oameni, fără a înceta de a ţinea totdodată închisă ieşirea din citadelă.

§ 55. În bătaia de la Bender, Swierczewski fu ceea ce fusese Dumbravă în bătălia de la Jilişte: cel mai inteligent executor al ordinilor unui om de geniu.

Fără doi-trei ca aceştia, oare s-ar fi putut realiza miraculoasele izbânde ale lui Ioan Vodă?

Atingem o cestiune care interesează toate popoarele şi toţi secolii în genere; şi care ne va interesa mâni-poimâni pe noi înşine, în specie.

A întreba cum ar fi mers Ioan Vodă fără un Dumbravă sau un Swierczewski, este a întreba cum ar fi mers Bonaparte fără un Ney, un Murat, un Lannes.

A întreba cum ar fi mers Bonaparte fără un Ney, un Murat, un Lannes, este a întreba cum ar fi mers Columb fără busolă.

Columb ar fi inventat busola, şi tot izbutea a merge înainte; Bonaparte ar fi descoperit pe mareşalii săi în toate unghiurile Franciei; Ioan Vodă ar fi creat pe un alt Swierczewski şi pe un alt Dumbravă.

Prima şi fundamentala trăsătură a oamenilor mari, în orice ram, este că lor nu le lipsesc niciodată instrumente; prima şi fundamentala trăsătură a oamenilor mici, iarăşi în orice ram, este că ei nu văd instrumente zăcând la picioarele lor şi în zădar îşi frâng capul căutându-le aiurea.

Sub Ludovic XVI, Ney ar fi murit dogar, Lannes — vezeteu, Murat — birtaş; trebuia un Bonaparte ca să recunoască în ei stofa de generali.

Swierczewski nu fusese nimic cât timp se afla în Polonia, Dumbravă era necunoscut sub predecesorii lui Ioan Vodă...

Oamenii de geniu creă tot, tot, până şi uneltele creaţiunii!

Prin dogării, prin birturi, prin grajduri, mulţi Ney, Lanni şi Muraţi români oftează în tot momentul după un soare, care să pătrunză cu razele sale până la soiosul lor întuneric.

§ 56. Swierczewski îşi aşeză detaşamentul în următoarea ordine:

Cozacii formau linia de bătaie.

La aripa stângă erau patru centurii cu suliţe, în centru patru centurii cu puşte, la aripa dreaptă patru centurii cu arce.

La spatele acestora se lungea un şir de colnice, din dosul cărora se ascunseră trei mii de călărime moldovenească.

Dentâi puşcaşii şi arcaşii descărcară o ploaie de săgeţi şi de gloanţe, pentru a produce o dezordine în centrul şi în aripa stângă a duşmanilor.

Apoi suliţaşii făcură atac asupra aripei drepte.

Inamicii concepură, şi trebuia să conceapă ideea, pe acest corp, azardat prea înainte, să-l desparţă de celelalte două corpuri cozace, rămase pe loc.

Deci, ei îşi mişcară centrul şi dreapta asupra puşcaşilor, punându-se la mijloc între aceştia şi între suliţaşii cei încăieraţi cu aripa dreaptă.

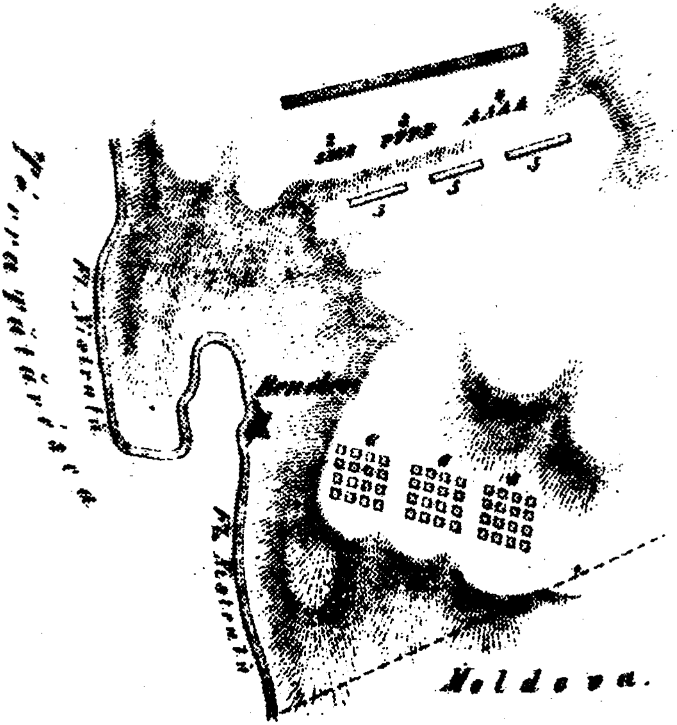

Ordinea bătăii de la Bender

Explicaţiunea: 1. armata inamică; 2. cozacii suliţaşi; 3. cozacii puşcaşi; 4. cozacii arcaşi; 5. regimentele moldovene din embuscadă; 6. lagărul lui Ioan Vodă; ▨ ondulaţiunea terenului.

Pe baza atării combinaţiuni, turcii îşi închipuiau a fi căpătat un avantaj decisiv, putând acum a înconjura pe cei opt sute de cozaci, lipsiţi de o aripă, al căriia teren rămase gol, şi care şi aceea, izolată la o parte, fără nici un sprijin şi compusă numai din patru sute de suliţaşi, căta neapărat a fi tăiată în bucăţi.

În acest mod câmpul bătăliei, în urma evoluţiunilor, prezinta două grupe: mai încoace, peste 6.000 de turci strângând 800 de cozaci; mai încolo, din dos, 400 de cozaci strânşi de peste 3.000 de turci...

Sosi momentul oportun.

Puşcaşii şi arcaşii cozaci, precum ziserăm, steteau răzemaţi de neşte colnice, la spatele cărora se ţinea în embuscadă cavaleria moldovenească.

Când cornurile atacului turc, silidu-se a încinge pe cei 800 de cozaci, se apropiară de linia colnicelor, deodată moldovenii săriră cu răcnete la dreapta şi la stânga.

Turcii se treziră înconjuraţi ei înşişi.

Îl coprinse o panică.

Victoria fu completă.

Lupta durase numai o oră.

Toată pierderea detaşamentului moldovenesc abia trecea peste o sută de morţi.

Din turci, cei mai mulţi aşternură câmpul, puţini scăpară cu fuga, vro două sute fură prinşi.

Ioan Vodă, privind din tabăra de lângă Bender, aplauda pe copiii geniului său[61].

Oare să fi aplaudat şi garnizoana turcă, privind la spectacol şi mai bine din vârful citadelei?

§ 57. Meritul lui Swierczewski se cuprinde în următoarele:

1. El permise turcilor să vază în voie toată puţinătatea cetei cozace, ceea ce-i făcu a nu se forma în două linii, mai lăsând şi o rezervă după obiceiul lor, ci să se grupeze cu toţii într-o singură linie de bătaie, în speranţă de a scurta astfel lupta, turtind în clipă o mână de cozaci sub greutatea mulţimii.

2. El puse în risc o aripă întreagă, micşorându-şi înadins lungimea frontului, ceea ce, înlesnind turcilor facultatea de a înconjura pe cozaci, îi îndemnă a profita de o greşeală imaginară şi-i atrase drept asupra embuscadei.

---

[61] Gorecki, p. 60: „Ivonia ex longinquo tam inclytae victoriae spectator fuit".

§ 58. Bătaia de la Bender dede naştere unui epizod, pe care îl reproducem aci, ca o poezie purtând caşetul epocei.

Un mare filosof a zis:

„Când cineva devine famos în bine sau în rău, poporul se grăbeşte a şi-l închipui în cutare sau cutare împrejurare, şi inventează apoi asupra-i fabule în armonie cu caracterul eroului; cari sînt *minciuni factice*, dar *verităţi ideale,* căci gloatele nu imaginează decât ceea ce este analog cu realitatea“.[62]

Detaşamentul lui Swierczewski prinsese, între alţii, pe însuşi agaua, capul armatei turce, bărbat frumos, nalt, plin de farmecul manierelor, şi atât de bogat, încât voind a se răscumpăra din mânile cozacilor, pentru ca să nu-l ducă denaintea teribilului Ioan Vodă, le-ar fi propus să-l cântărească de şase ori, contrabalanţându-l o dată cu mărgăritar, de două ori cu aur, de trei ori cu argint.

Mărgăritar în greutatea unui om trupeş... nu ştim, zău, dacă Rotschild ar fi [fost] în stare a se răscumpăra, cu un aşa preţ, să fi căzut în robia păgânilor; dar fabula nu căuta la atari şicane de detaliu; ea tindea numai a da o idee pitorească de bogăţia paşalelor turci de atunci şi, în această privinţă, minciuna e adevărată.

Urmăm mai departe cu naraţiunea.

Oricât de splendidă fuse oferta prinsului agă, totuşi cozacii nu se lăsară a se corumpe, ci-l depuseră viu în mânile lui Ioan Vodă, punând credinţa cea jurată principelui mai pe sus de orice avuţie.

Nu-i de crezut că fidelitatea cozacilor se va fi urcat vreodată tocmai până la un aşa grad de cavalerism; dar chiar câtă a fost, ea tot încă era prea mare şi, am putea

---

[62] Vico, *Principes de la philosophie de l'histoire*, Bruxelles, 1835, in -8, p. 103: „Qu'un homme soit fameux en bien ou mal, le vulgaire ne manquer pas de le placer en telle ou telle circonstance, et d'inventer sur son compte des fables en harmonie avec son caractère; mensonges de fait, sans doute, mais vérités d'idées, puisque, le public n'imagine que ce qui est analogue à la réalité. Qu'on y réfléchisse, on trouvera que le vrai poétique est vrai métaphysiquement, et que le vrai physique qui n'y serait pas conforme devrait passer pour faux.“

zice, neprobabilă din partea unei oştiri mercenare din secolul XVI[63]; încât fabula avea oarecum dreptul de a iperboliza acea minunată fidelitate, caracterizând-o mai în reliev.

În fine, adus denaintea lui Ioan Vodă, nenorocitul agă fu interogat de cătră principele în curs de câteva zile asupra celor atingătoare de Turcia, şi apoi dat soldaţilor să-l taie în bucăţi cu coasele, deşi nici lui Ioan Vodă, desigur, el nu va fi uitat să-i propună cele şase măsuri de mărgăritar, de aur şi de argint.

Mult mai erau urâţi păgânii în ochii eroului român. Din acest punct de vedere, bine îl cunoscu fabula!

§ 59. Pe când Swierczewski triumfa asupra inamicilor, douăzeci şi cinci de luntri, pogorându-se pe Nistru, de la fruntariile polone, aduseră lui Ioan Vodă prima mică dovadă cum că Laski şi Ostrogski sînt, în adevăr, decişi a-i trimite ajutoare: erau 600 de cozaci pedeştri sub comanda unui vechi marinar, Pokotilo.

Oricât de slab, acest contingent fu de o valoare nespusă pentru trebuinţa momentului.

Ioan Vodă porunci noilor veniţi a se re[î]mbarca în luntrile lor, câte 24 în fiecare, lăsându-se în josul Nistrului asupra Akkermanului, unde nu puteau întâmpina multă rezistenţă, precedându-i spaima victoriei de la Bender.

Însuşi principele rămase în excelenta-i poziţiune, având la spatele său hotarul Moldovei, de unde îşi procura în abundanţă proviziuni şi-şi mărea cadrele oştii, şi în învecinarea Poloniei, de unde aştepta pe toată oara deplina realizare a promisiunilor lui Laski şi Ostrogski.

Să se fi mişcat el singur pe uscat asupra Akkermanului, ariditatea năsiposului sol, lipsa de apă, ucigătoarea căldură a acelei semiafricane regiuni, pe care am descris-o cu câteva rânduri mai sus, n-ar fi întârziat a introduce foamete, sete şi boale într-o armată crescută deja la o cifră destul de considerabilă.

---

[63] Vezi ce povestea atunci Du Bellay (apud Buchon, *op. laud.* p. 329) despre necredinţa lefaşilor elveţiani din armata franceză, deşi aceştia întreceau fără comparaţiune pe cozaci în punctul moralităţii.

Luntraşii cozaci erau mai potriviţi pentru atare misiune.

Dezbarcând pe neaşteptate la Akkerman, ei surprinseră oraşul, măcelăriră orice li s-a părut a fi musulman sau musulmănit, se încărcară de bogată pradă şi, dând foc caselor, lăsară numai citadela, înălţându-se ca un monument funebru dasupra mormintelor...

§ 60. Să observăm că Ioan Vodă fu unicul principe victorios pe uscat şi pe apă.

§ 61. Trecură numai două luni de la exploziunea războiului.

În acele două luni fu câştigată marea victorie de la Jilişte, fu cucerită toată Ţara Românească, fură luate Brăila, Benderul şi Akkermanul; mari detaşamente inamice fură înfrânte, o dată lângă Lopuşna şi de două ori lângă Bender...

În acele două luni pieriră, de incendiu şi de sabie, cel puţin 200.000 de duşmani, pe când moldovenii nu se vede a fi pierdut peste tot nici o mie de oameni...

Trecură numai două luni de la exploziunea războiului!

§ 62. Până aci avurăm ocaziunea de a analiza numai resoartele parţiale ale fiecării din bătăliile lui Ioan Vodă, explicând victoriile sale una câte una, fără legătură cu celelalte.

Până aci văzurăm cauzele succeselor în varietatea mijloacelor: diferite terenuri, diferite arme, diferite ordini de bătaie, diferite timpuri...

Până aci arătarăm, bunăoară, cavaleria ilustrându-se în ordinea concavă pe şesul de la Jilişte în bruma dimineţei, infanteria culegând lauri prin o furioasă escaladare a Brăilei, marina aruncând dezolaţiune în Akkerman, embuscada reuşind pe terenul unduios de lângă Bender, şi aşa mai departe.

Până aci, în fine, nu ne atinserăm deloc de acele principii sintetice, cari fac să reuşească nu o singură bătălie, ceea ce se poate întâmpla chiar unui general mediocru, prin efectul azardului, ci cari fac să reuşească o campanie întreagă, ceea ce nu se poate întâmpla decât unui geniu militar, prin forţa combinaţiunilor...

§ 63. Elementele, adunate mai sus, ne permit acum a atribui minunile lui Ioan Vodă, în Ţara Românească şi în Basarabia, la trei cauze mari şi generale, cari planează deasupra tuturor celorlalte, mici şi speciale:

1. Marşul;
2. Alegerea teatrului luptei;
3. Maniera personală a capului.

§ 64. Toate mişcările lui Ioan Vodă fuseră astfel, încât inamicii nu-l puteau surprinde niciodată pe când el, din contra, îi surprindea la tot pasul.

Armata sa mergea închisă din faţă, din laturi şi la dos prin o întinsă reţea de aşa-numite străji, compuse din oaste uşoară, şi pe cari le străjuiau iarăşi o mulţime de sentinele, presărate în toate direcţiunile,[64] prin sate, pe înălţimi, în strâmtori, la trecătorile apelor.

Cea mai ascunsă urnire a duşmanului era pe minut cunoscută lui Ioan Vodă, care se azvârlea asupră-i, îl sfărâma, îl măcelărea, făcea să se simţă trăsnetul mai-nainte de a se fi văzut fulgerul.

Principalele rezultate ale acestei extreme răpeziciuni, unită cu o extremă pază, fură:

1. Forţele mici învingeau forţe mari;
2. Inamicii pierdeau mii de oameni, iar ai noştri rămâneau mai-mai intacţi.

§ 65. Alegerea teatrului luptei fu şi mai fecundă în consecvenţe.

Ioan Vodă nu lăsă pe duşmani să calce Moldova, ci-i înfruntă în propria lor ţară, dentâi în Muntenia, apoi în Bugeac.

În acest chip, el ajunse la trei scopuri de o supremă importanţă:

---

[64] Fredo, *Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezynszem*, Petersburg, 1855, in -8, p. 103: „Roztropniéj postapil sobie Iwon, ktory zdaleka po wioskach, po zamkach po skalach, u wód, na czele i z tylu wojsk swoich, postawil podvójne i potrójne czaty, majac sie na baczeniu tém pilniéj, im blizsze byly wiadomosci o nieprzyjaciolach“. — Tot aceasta, deşi cu mai puţină claritate, se deduce şi din Paprocki.

1. Moldovenii, scutiţi în întrul patriei de nemulţumirile, zăpăceala şi pagubele războiului, rămaseră cu o nesecată rezervă de bani şi de braţe.[65]

2. Inamicul, simţindu-se atacat în propriul său cămin, primea pericolul asupră-şi în loc de a-l da altora, exagera în imaginaţiune-i puterea adversarului, se descuraja.

3. Aflându-se într-o ţară vrăjmaşă, ostaşii lui Ioan Vodă, din cari cei mai mulţi fără soldă, aveau drept impuls perspectiva pradei.

§ 66. Un vechi autor polon, care avu bunul-simţ de a cuprinde şi pe români în tractatul său universal asupra artei militare, ceea ce n-a făcut până acum nici un autor nou francez sau german, zice, între altele:

„Ioan Vodă din Moldova, Mihai cel Viteaz din Ţara Românească şi Gustav-Adolf, regele Sveziei, ştiau a înfrâna pe numeroşii lor ostaşi numai prin prestigiul elocvenţei şi prin familiaritate...“[66]

§ 67. Trebuie oare să mai spunem că Annibal, Cezar, Wallenstein, Frederic cel Mare, Napoleon nu avură nici ei alte principii afară de cele de mai sus? deşi, fiecare le aplica în modul cel mai potrivit cu împrejurările propriei sale epoce.

---

[65] Niccollucci, *Discorsi politici e militari*, Veneţia, 1648, in -4, p. 168: „Quel Prencipe, che ha i suoi popoli armati et ordinati alla guerra aspeti sempre in casa una guerra potente e pricolosa et non la vadi a rincontrare; ma quello che ha i suoi suditi disarmati et il paese inusitato della guerra, se la discosti sempre da casa il più che puó. Et cosi l'uno et l'altro, ciascuno nel suo grado si difendera meglio...“

[66] Starowolski, *Instituta rei militaris*, Cracoviae, 1640, in -f, p. 168: „Ita Ivonia Palatinus Valachiae, et Michael Palatinus Moldaviae, et nostra aetate Gustavus Rex Sveciae, sola suaviloquentia ac libertate adhibita (numerosum exercitum in obedientia continuerunt)“ — Cf. Imbert, *Eloquence militaire ou l'art d'émouvoir les soldats*, Paris, 1818, in -8.

IV

CATASTROFA

Thus, sometimes, hath the brightest day a cloud... Sirs, what's o'clock?

Astfel uneori ziua cea mai senină are un nor... Domnilor, câte ceasuri sînt?

SHAKESPEARE, *Henry IV*, II, 4

§ 1. Turcia din Europa prezintă o mare asemănare cu planta numită *sensitiva:* de-ndată ce atingi cu indiscretaţi mână una singură din foile sale, toată floarea resimte atacul şi se strânge de durere.

Românii, bulgarii, sârbii, grecii şi arnăuţii sînt cele cinci foiţe ale sensitivei otomane: cea mai mică mişcare produsă în vreuna din aceste naţionalităţi trage după sine imediata convulsiune a tuturor celorlalte.

Românii sînt latini, bulgarii şi sârbii — slavi, grecii — o degeneraţiune elenică[1], arnăuţii — o viţă tracică, astfel diferinţa sângelui îi dezbină, dar îi unesc doi nervi puternici: frăţia religioasă şi frăţia de sclavie.

Când Mircea cel Mare bătea pe turci, bulgarii şi sârbii se îndesau sub steagurile eroului român, a cărui memorie rămase până astăzi în poeziile lor naţionale.[2]

---

[1] Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*, Stuttgart, 1845, in -8, passim. — Deja în Tacitus, *Annales*, lib. II, 55, găsim următorul pasagiu chiar despre ateniani: „non Athenienses, tot cladibus exstinctos, sed colluviem illam nationum“. Aceasta e decisiv în privinţa grecilor.

[2] Miladinovitzi, *Bulgarski narodni piesni*, Zagreb, 1861, in -8, p. 282 -6, — Rakowski, *Poezii naţionale bulgare şi sârbe*, ms.

Când Petru Rareş se pregătea a scutura jugul otoman, grecii îi serveau în toate modurile cu cel mai curajos devotament[3].

Armatele lui Mihai cel Viteaz erau pline de sârbi, bulgari, greci şi arnăuţi.

În fine, câteşicinci popoarele recunoşteau totdauna solidaritatea intereselor respective faţă cu factul comun al apăsării turce.

§ 2. Dar din toată această grupă, legătura fără îndoială cea mai strânsă şi cea mai trainică uneşte, din vechime şi până astăzi, pe români şi pe bulgari.

În evul mediu ei formau un singur imperiu, de la Alpii Carpatici până la Alpii Balcanilor, sub sceptrul unei glorioase dinastii române, de care tremura Constantinopole şi pe care o linguşea Roma.

În secolul XIII acea grandioasă monarhie se rupse în trei trunchiuri: Moldova şi Ţara Românească începură a se naşte, Bulgaria începuse a muri.

În loc de un singur suveran apar pe scenă trei principi neatârnaţi; dar tradiţiunea unităţii primitive nu fu uitată: câteştrei adăugau către propriile lor numi sacrament[al]ul prenume de *Ioan*, conservând astfel nemuritoarea memorie a împăratului Ioan Asan, fundatorul măririi româno-bulgare unite.[4]

În secolul XIV, Bulgaria căzu cu desăvârşire sub jugul otoman: de atunci încoace nefericiţii săi fii refugiau în toţi anii cu mii pe teritoriul rămas pe jumătate liber al românilor, aşteptând cu răbdare mântuirea lor de la aceia dintre cari avuseseră într-o vreme generozitatea de a-şi primi o dinastie.

Ziarul româno-bulgar „Viitorul", apărut şi, din nenorocire, apus mai an pe ospetoasele maluri ale Dâmboviţei, fu cea mai proaspătă, dar nu ultima manifestaţiune a acelei eterne simpatii internaţionale...

§ 3. Inima bulgarilor putea ea, oare, a nu fi tresărit în profundul său, când freamătul fluviului-rege le aducea răsunetul miraculoaselor fapte ale lui Ioan Vodă?

---

[3] Document nr. 11, în magistratul municipal de la Lemberg, fasc. 154. Îl vom publica cu timpul în „Arhiva istorică a României".

[4] Vezi articolul meu în „Buciumul", 1863, nr. 111, 119.

Serbii, arnăuţii, grecii rămâneau ei, oare, de tot surzi la depărtatul eco de libertate?

Un luminos incendiu ardea cu văpaie dencoace de Dunăre; tăciuni înflăcăraţi zburau până la Balcani; vro două-trei scântei cădeau şi mai departe; undeva pe stâncele Croiei sau pe ruinele Panteonului!

§ 4. Mare fu spaima Porţii Otomane, văzându-se în pericol de a pierde, prin o conflagraţiune generală, tot ce uzurpase din astă parte a Bosforului.[5]

În zăpăcirea lor, pe turci nu-i tăia capul, un prinţuşor vasal, un simplu bei, un sclav[6], cum să cuteze el a întreprinde şi cum să reuşească a conduce o revoltă atât de extravagantă, ale cării consecvenţe ameninţau însăşi inima Imperiului Otoman.

Sultanul Selim recurse, în fine, la trei măsuri:

1. Se rugă Alahului şi prorocului său Mohamed în geamia Sântei Sofie;

2. Fulgeră contra guvernului polon, pentru ca să curme orice comunicaţiune cu Moldova[7];

3. Trimise asupra lui Ioan Vodă o nouă armată, de care s-ar fi speriat atunci cel mai puternic monarc al Europei...

---

[5] Gorecki, p. 61: „Interea Selymus, Constantinopoli tot Ivoniae victoriis perturbatus, ac territus ne plane Valachia exueretur, ac e Graecia (quod illi opinor, contigisset, ni defectio Czarnieviecii ad Turcas obstitisset) pelleretur, cum suis Deo more sua supplicat".

[6] Epistola vizirală, în „Arhiva istorică", t. 1, p. 43.

[7] Charrière, t. 3, p. 522, nota: „Il y a quelque temps que j'ay sceu de bon endroict que dès le commancement de la guerre de Moldavie ces gens entrèrent en opinion que Jean vayvoda d'icelle, n'estoit pour s'y disposer et résoudre de la façon qu'il a faict, moins de la pouvoir supporter et maintenir, comme il se voyt, sans intelligence, appuy et moyen d'autruy, et pensèrent non seulement, mais eurent plusieurs advis que se principalle faveur luy viendroi, d'aucuns seigneurs de vostre royaume..." Aşa scria ambasadorul francez în Constantinopole către Enric de Valois, deşi văzurăţi că tot ajutorul polon trimis în Moldova se reducea la 1200 cazaci veniţi la început şi 600 sosiţi mai târziu.

§ 5. Ahmed Paşa, beglerbeiul Rumeliei[8], şi Adel-Ghirai, fratele hanului Crâmului[9], primiră ordini de a intra cu toate forţele în Moldova: de a prinde viu sau mort pe „nebunul târâie-brâu şi vântură-ţară“ — aşa numeau pe Ioan Vodă turcii supăraţi peste măsură[10] — şi de a pune domn pe Petru cel Şchiop.

O sută mii de turci păşeau spre Dunăre; o sută mii de tătari păşeau spre Nistru...

§ 6. Aflând dispoziţiunile duşmanilor, Ioan Vodă nu mai putea rămânea lângă Bender: el trecu Prutul şi-şi puse tabăra la marginea Moldovei, în Huşi.

Cu un secol mai nainte, acest orăşel fu descălecat de o colonie de husiţi alungaţi din Boemia şi din Ungaria, şi pe cari Ştefan cel Mare, iertându-le eresul în favorul industriei, îi primise şi-i căsnicise în Moldova.[11]

Fugarii îşi aleseseră un cuib care să le poată áminti pierduta patrie: dealurile şi pădurile Huşului reproduc până acum imaginaţiunii călătorului pitoreştele situri de lângă Karlsbad.

Până a sosi momentul oportun, această fortăreaţă firească era, pentru eroul nostru, cel mai nemerit şi, putem zice, unicul punct de aşteptare.

Poziţiunea Huşului prezinta următoarele avantaje principale:

---

[8] Numele acestui cap se află numai în cronica turcă ap. Mignot, t. 2, p. 212 — Baudier, *Inventaire de l'histoire generelle des Turcz,* Paris, 1617, in -4, p. 470; „Cependent Selim iugeoit que le Vaivode Ivon pourroit croistre à telle authorité et à un pouvoir si grand si on le laissoit poursuivre, qu'il seroit par après malaisé de l'abaisser... manda au Beglierbeq ou General de l'Europe d'employer toutes ses forces a dompter ce mutin: celuy-cy arme, sa levée fut d'environ cent mille combatants...“

[9] Bandtkie, *Dzieje narodu Polskiego,* Wrocław, 1835. in -8, t. 2, p. 136.

[10] Charrière, t. 3, p. 522, nota: „ledict bassa m'adjousta qu'il estoit remueur de mesnage et chercheur de nouveautez“ — Ib., p. 524, nota: „ce fol...“.

[11] Timon, *Additamentum ad imagines Hungariae,* Cassoviae, 1735, in.-16, p. 27—29.

1. Înlesnire pentru hrană şi pentru recrutaţiuni din interiorul Moldovei;

2. Apropiare de la fruntaria polonă, de unde Ioan Vodă tot încă nu despera de a căpăta ajutoare mai serioase;

3. Localitate retranşată prin însăşi natura şi în care nu putea fi forţat într-un caz de năvală neprevăzută;

4. Facultatea de a porni, într-un moment, sau la Nistru contra tătarilor sau la Dunăre contra turcilor...

§ 7. Aci Ioan Vodă congedie toată infanteria, compusă numai din ţărani.

Fiecare pedestraş fu însărcinat de a zbura la satul său, de a aduce brânză şi făină pentru mai multe zile, de a răspândi în ţară dulcea poveste despre victoriile deja obţinute şi de a înrola pe acei ce ar voi să ia parte la gloria şi câştigul victoriilor viitoare.

Apoi dede poruncă la cei 600 de cozaci marinari, cari arseseră Akkermanul, să se tot plimbe cu luntrile lor pe Nistru, pe Marea Neagră şi pe Dunăre, în linia dentre Bender şi Brăila, pândind mişcările şi intenţiunile turce şi tătare.

Celelalte centurii cozace, ecvestre, fură rânduite în altă parte, autorizaţi de a cutriera Bugeacul în toate direcţiunile, tăind, arzând şi apucând tot ce le va sta în cale.

În fine, rămânând în tabăra de la Huşi deocamdată numai cu garda personală sau curtenii, toată cavaleria moldovenească Ioan Vodă o expedi[e] la Dunăre, cu misiunea de a opri pe otomani.

§ 8. Operând în unire cu tătarii, turcii nu se puteau transporta în Moldova decât prin un singur punct, între Prut şi Marea Neagră, pe la cetatea Isaccea, numită în vechile noastre cântece istorice: „Vad[ul] de la Oblucița“.[12]

Ceva mai sus, Dunărea, lărgită prin numeroasele-i guri, nu mai prezintă nici o putinţă de trecere; ceva mai jos, începându-se Prutul, turcii nu puteau trece fără a cădea în imposibilitatea de a se întâlni cu tătarii.

---

[12] Cantemir, *Chronicul,* t. 1, p. 332: „din pomenirea moşilor strămoşilor auzim, precum unde acum este Oblucița, căriia turcii îi zic Isaccea, să fie chemat vadul Dunării... încă şi în cântecele prosteşti pe la domnia lui Petru Vodă vadul Obluciței se pomeneşte“.

Astfel, stând zid în faţa Isaccei, mai fiind susţinută şi prin cele 25 luntri ale cozacului Pokotilo, cavaleria noastră fără greutate putea să apere trecătoarea Dunării în curs de mai multe zile, respingând cu succes toate încercările turcilor.

§ 9. Pe când Ahmed Paşa cu otomanii ar fi stătut în nemişcare pe ţărmul opus al Dunării, Adel-Ghirai cu tătarii ar fi trecut Nistrul lângă Bender sau lângă Akkerman, unde nemic nu-l putea împedeca, fiind protejat de artileria cetăţilor.

În acel interval, Ioan Vodă, concentrându-şi toată infanteria, garda personală şi cavaleria cozăcească, s-ar fi răpezit cu furie asupra tătărimii, ar fi zdrobit-o şi apoi, cu o oaste deja înaripată prin victorie, s-ar fi întors cu iuţeală la Dunăre contra turcilor...

Această măreaţă combinaţiune era de felul acelora cari, cu un secol mai în urmă, ilustrară pe mareşalul de Luxemburg în bătălia de la Fleurus şi pe celebrul Turenne în bătălia de la Sintzheim.

A preveni unirea duor armate inamice, bătând dentâi pe cea mai slabă şi apoi pe cea mai tare, este una din operaţiunile cele mai frumoase în arta militară.[13]

§ 10. Astfel, toată reuşita campaniei depindea de la detaşamentul trimis la Vad[ul] de la Oblucița.

În fruntea lui fu pus pârcălabul Ieremia Golia, care, precum văzurăm, se distinsese prin bravură în bătălia de la Jilişte.

El era cel mai intim amic al lui Ioan Vodă;

El însoţise pe Ioan Vodă în străinătate;

El intrigase pentru a procura lui Ioan Vodă coroana Moldovei;

Lui îi încredinţase Ioan Vodă fortăreaţa Hotinului, una din cheile ţării;

---

[13] Santa-Cruz, reprodus în *Encyclopédie méthodique; Art militaire,* Paris, 1784, in-4, t. 1, p. 16: „Si deux corps de vos ennemis doivent se joindre, marchez au plus proche avant leur jonction, comme Turenne a Sintzheim, et Luxembourg a Fleurus..."

Lui, deja în timpul războiului, Ioan Vodă îi dărui două mari moşii[14];

Lui îi scăpă Ioan Vodă viaţa în focul unei bătălii, cu pericolul propriei vieţe;

Înainte de a pleca la Dunăre, el jură lui Ioan Vodă pe Sânta Cruce şi pe *Sântul Evangeliu* de a fi credincios până la moarte...

Garanţiele era oare destule?[15]

Ei bine! pentru treizeci pungi cu aur, al doilea Iuda, pârcălabul Ieremia Golia vându o suvenire, un amic, o patrie, o religiune![16]

§ 11. Turcii trecură Dunărea. Trădătorul înştiinţă pe Ioan Vodă cum că ajunsese prea târziu pentru ca să-i fi putut opri; dar că forţa duşmanilor nu se ridică peste 30.000 de oaste nedesciplinată.[17]

Planul primitiv e răsturnat: domnul se vede silit a bate dentâi nu pe tătari, ci pe turci.

Fiecare minută e preţioasă.

El trece Prutul şi zboară spre gura Dunării.

§ 12. Cu toate astea, veselia şi speranţa domnea în oastea eroului.

Cu câteva zile mai nainte, la 2 iuniu, ea serbase în fecundele podgorii ale Huşului o zi mare, naţională, de bun ogur: ziua Sfântului Ioan de la Suceava, patronul Moldovei şi totdodată patron al viteazului principe.

---

[14] Actul de donaţie e publicat în *Zapiski Odeskago Obsczestva,* t. 3, p. 254.

[15] Cuvintele lui Ioan Vodă, în Gorecki, p. 87: „Nec ego tantam rem cuivis commisi, sed huic, cuius mihi fides semper in dubiis ac difficillimis rebus perspecta est; quem comitem tot peregrinationum mearum, prope modumque exilii habui..."

[16] Camerarius. *Operae horarum subcisivarum sive meditationes historicae,* Francofurti, 1658, in -4, t. 1, p. 253—261, pune pe pârcălabul Ieremia între trădători[i] celebri.

[17] *Cronica turcă,* ap. Mignot, t. 2, p. 212: „ce perfide manda à Ivan que les Turcs avaient passé le Danube avant qu'il eut pu atteindre les rives de ce fleuve; qu'au reste leur armée montoit au plus à trente mille hommes de mauvaises troupes..." Cf. Fredro, p. 114.

Acum ea păşea la luptă cu voioase cântece; zgomotoasa muzică de tobe, trâmbiţe, surle, fluiere[18], o ducea la cununie... cu moartea!

§ 13. Apropiindu-se de tabăra turcă, Ioan Vodă trimise pe hatmanul Slăvilă, cu cozacii şi câteva mii de cavalerie moldovenească, să afle numărul precis şi dispoziţiunile inamicului.

Ei dederă peste 4.000, ce formau avantposturile armatei duşmane; dar fugărindu-i, nu putură prinde decât un singur turc, greu rănit şi carele expiră mai înainte de a fi putut răspunde la întrebările hatmanului.

Atunci însuşi Ioan Vodă, luând cu sine 500 călăreţi, cari erau garda-i personală, se sui pe o înălţime, sperând a putea judeca de cifra inamicilor după spaţiul ce va fi ocupat armata lor.

Dar nu văzu nimic, afară de vro patru cete, cari păzeau în diferite direcţiuni intrarea taberei păgâne.

Astfel, pentru prima oară, îi lipsea acum neapărata prefaţă a unei bătălii: să afle puterea, situaţiunea şi planul adversarului.

Norocul începu a-şi schimba pasul.

Dar însăşi fatalitatea dede astă dată peste un Prometeu gata a provoca la luptă toate fulgerele Olimpului!

§ 14. Când ostaşii, turburaţi prin fel de fel de şoapte, citind nedomerire pe frunţile căpitanilor şi silabisând în propriile lor inimi presimţimântul catastrofei, veniră să întrebe pe Ioan Vodă de numărul păgânilor — „Îi vom socoti în luptă!“ le răspunse eroul[19].

§ 15. Mai rămâne la mijloc o noapte!

A doua zi se va dezbate cestiunea emancipării creştinilor de sub jugul Turciei.

Până acum stăpân al Moldovei, cuceritor al Ţării Româneşti, dezrobitor al Basarabiei, Ioan Vodă... mâine peri-va?

---

[18] Paprocky, în *Tesaur*, t. 3, p. 281„zog auff die Feinde zu, lies Trompeten, Paucken und Trommeln schlagen, zogen also fort mit lust...“ — Gorecki: „cum cantu cornicinum tubicinumque pervenit“.

[19] Fredro, *op. laud.*, p. 117: „gdy nieprzijaciel wystapi, liczbe jego poznamy...“

Mai rămâne la mijloc o noapte!

Să aromim în aşteptarea zilei.

Ioan Vodă mâine va trece Dunărea, al cării gemet răsună deja până la tabăra moldovenească; va înarma braţele vânoşilor bulgari şi, înălţând pe culmea Balcanilor steagul libertăţii, va striga: „După mine la Constantinopole!“

Mai rămâne la mijloc o noapte.

§ 16. Cînd se lumină de zi, trei boieri mari lipseau din tabăra moldovenească.

Le punem aci numile pentru a rămânea în vecii vecilor stigmatizate în memoria strănepoţilor.

Fu vornicul Murgu, stolnicul Bilăe şi hatmanul Slăvilă.

În cursul nopţii, ei fugiră la turci.

Cronicarul Ureche se încearcă a-i scuza, zicând: „Se temeau să nu cază în primejdie“.

Curios!

Cronicarul trebuia să fi fost boier pentru a scuza pe alţi boieri cu atâta naivitate.

§ 17. Cu toate dezavantajele sale, ba să mai fi fost altele şi mai mari, Ioan Vodă fu nevoit de a grăbi cu orice preţ bătălia, din următoarele cauze:

1. Pentru a preveni sosirea lui Adel-Ghirai cu tătarii;
2. Pentru a profita de prima ardoare a ostaşilor;
3. Pentru a curma calea dezerţiunii...

§ 18. În faţa cetăţii Isaccea, din astă parte a Dunării, se lungeşte, perpendicular fluviului, lacul numit Cahul, ale cărui maluri despre răsărit, unde se petrece scena, prezintă un creştet rădicat cu mai multe ramuri lăturale, formând văi şi vâlcele, sau mai bine amfiteatruri închise fiecare prin câte trei pereţi de pământ.

Mai înainte de a deveni celebră în analele românilor, această localitate îşi câştigase deja un nume istoric din timpii cei mai depărtaţi: ea se deprinsese a vedea catastroafe!

Aci undeva în apropiere se afla într-o vreme un oraş dacic, dărâmat de macedonii lui Alexandru cel Mare în expediţiunea lor dincoace de Dunăre;

Aci perşii lui Dariu Istasp trecură şi retrecură Istrul în nefericitul lor război cu nomazii sciţi;

Aci, mai târziu, împăratul roman Valinte o păţise azardându-se contra goţilor;

Aci, până astăzi, în preajma satului Cartal, se dezgroapă în toţi anii, din misterul ţărânei, preţioase antichităţi grece şi latine, testamente ale unei lumi pierdute[20].

§ 19. La dreapta moldovenilor se întindea în lungime lacul, lat de peste 2.000 de stânjeni şi fără vaduri; în centru terenul era foarte accidentat; la stânga se desfăşura un şes; la spate — o terasă naturală.

Din partea turcilor lacul era la stânga; iară la dreapta şi în centru terenul, formând o rădicătură cam paralelă cu frontul moldovenilor, se pogora înapoi până la ţărmul Dunării.

Armata noastră avea peste vro câteva mii de gloată sau recruţi; peste 20.000 de infanterie, peste 10.000 de cavalerie, peste 1.000 de cozaci, 80 obuziere şi 60 tunuri de câmp de cele mici moldoveneşti, pe cari le-am descris cu o altă ocaziune; adecă peste tot până la 35.000 de oameni şi 140 piese de artilerie.

Turcii erau peste 130.000 de oameni, cei mai mulţi, după obiceiul lor, cavalerie; şi 120 guri de foc.[21]

Fiecare moldovean căta a se lupta, el singur, câte cu patru păgâni; dar Ioan Vodă, ca un general adevărat modern, îşi asigurase un mare avantaj prin infanterie şi artilerie, mai ales având a face pe un câmp undoios, precum sînt totdauna ţărmii lacurilor.

---

[20] Brunn, *Notices sur la topographie ancienne de la Bessarabie*, Odesa, 1857, in -8, p. 43.

[21] Cifra turcilor se poate cunoaşte făcând o proporţiune între cifra unei aripe a lor, adecă în prima linie 20.000 şi acea a unei aripe moldovene, adecă maximum în prima linie 5.000; încât toată armata moldoveană fiind aproape 35.000, acea turcă cvadruplă este minimum 130.000, ceea ce se potriveşte şi cu terme[ne]le meziu tras din diferitele cifre, prezintate de istorici, anume 90.000 în Mignot, t. 2, p. 211: 100.000 în Baudier, *loco supra*; 200.000 în Paprocki, Gorecki, De Thou, etc.; căci suma totală 390.000, împărţită pe 3, dă 130.000. — Despre cifra tunurilor, vezi Engel, t. 2, p. 224.

Pe lângă astea, fiecare călăraş moldovenesc avea câte un cal de rezervă, pentru a înlocui pe cel trudit sau ucis.

Parcul abunda în arme: săgeţi pentru infanterie, pentru cavalerie suliţe...

Acestea erau mijloacele respective ale ambelor armate.

§ 20. Despre ordinea turcilor avem prea puţine indicii, după cari să ne putem orienta.

Istoricii o laudă: cu atât mai rău trebuia să fi fost pentru Ioan Vodă.

Tot ce se ştie este că:

1. Linia lor de bătaie avea la aripa stângă 20.000 de luptători;
2. Artileria nu se afla denaintea frontului, ci la dosul lui, după coline;
3. Armata avea multe linii, lungite, una după alta, până la ţărmul Dunării;
4. Batalioanele şi escadroanele erau profunde...

§ 21. Ordinea de bătaie a lui Ioan Vodă se poate desfăşura cu destulă claritate.

În România, ca şi în Franţa[22], armata naţională se împărţea în pâlcuri sau regimente câte de 1.000 de oameni sub câte un căpitan, subdivize în despărţiri câte de 500 de oameni, sub hodnogi, vatavi sau locotenenţi.

Ioan Vodă conservă această diviziune, afară numai de cozaci, al cărora număr nu se putea tăia decât cel mult în centurii; afară de gloată, care nu avea nici o organizaţiune regulată şi afară de garda personală, o mică unitate excepţională.

Pe această bază, principele îşi împărţi acum armata moldovenească proprie în 30 de regimente, 20 de infanterie şi 10 de cavalerie; căută a da celei una mie de cozaci o aşa poziţiune, încât fiecare centurie a lor să aibe efectul unui regiment românesc; iar gloata o lăsă a fi deocamdată numai spectatrice, călindu-se încet şi de departe, ca într-o şcoală, pentru ocaziuni viitoare, cu focul luptei.

---

[22] Du Bellay, *op. cit.*, p. 501: „Et afin que soudain il eust les hommes à son premier mandement, ordonna (François I) avec ceux de son conseil de dresser, à l'exemple des Romains, en chaque province de son royaume, une légion de six mille hommes de pied, dont il bailleroit la charge à six gentils-hommes, les quels auroient pour chaque mille hommes deux lieutenans, et soubs chacune enseigne cinq cens hommes..."

Formaţiunea tactică a acestor unităţi prezintă trei linii, compuse fiecare, în proporţiuni diferite, din câte trei elemente separate: în centru stătea infanteria, la aripa stângă — cavaleria, la aripa dreaptă — cozacii.

Toate aceste elemente speciale erau prevăzute fiecare cu un element comun: artilerie.

Prin câteşitrele liniile treceau trei intervaluri de o lărgime egală: unul despărţind cavaleria de infanterie sau aripa stângă de centru, un altul tăind infanteria sau centrul în două jumătăţi, un al treilea despărţind infanteria de cozaci sau centrul de aripa dreaptă.

În intervalul din mijlocul infanteriei, între prima şi secunda linie, stătea principele, înconjurat de garda personală, 500 voinici aleşi din toată armata.[23]

Acolo, la văzul oştii întregi, se înălţa steagul cel mare al ţării[24], cu capul unui zâmbru înstelat pe o parte, şi o cruce pe revers.[24]

Compoziţiunea fiecării linii diferea de celelalte două prin putere, fiind cu atât mai tare în toate, cu cât mai mult se apropia de sfera acţiunii inamice: cei mai mulţi oameni şi cele mai multe tunuri se îndesau în prima linie, linia secundă era mai puţină şi mai rară; proporţiunea mai scădea încă în linia a treia.

Astfel:

Prima linie număra 16.000 luptători, anume 10.000 infanterie, 5.000 cavalerie, 500 cozaci şi 500 garda personală;

---

[23] Ureche, *Letop.*, t. 1, p. 165, pune garda princiară 600; Bielski, *Kronika*, p. 718, pune 300; noi preferim 500, nu numai ca un terme[n] mediu, ci mai cu seamă ca cifra regulamentară a unei vătăvii de curteni domneşti la români.

[23] Neagoe Basaraba, *Învăţături către fiu-său Teodosie Vodă.* Copia din 1654, ms. în Biblioteca din Bucureşti, in -4, p. 196: „Steagul stă în mijlocul războiului şi caută toată oastea la steag..."

[24] Vezi *Planul bătăliei de la Obertin.*

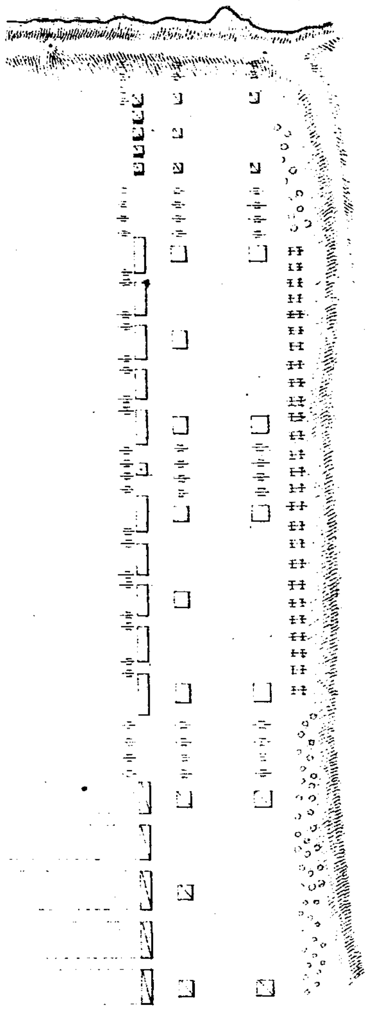

Ordinea primitivă a armatei lui Ioan-Vodă în bătălia de la lacul Cahul

Explicaţiunea semnelor: ▨ cavaleria moldovenească dezvălită; ☒ idem în coloane; ▭ centurierele cozace dezvălite; □ idem în coloane; ⁘ oaste de adunătură; ╪ artileria; # parc; ⁞ direcţiunea de atac; ⊡ curtea lui Ioan Vodă; ≋ rădicătura terenului; ≈ lacul Cahul; ✺ înălţimea predominatoare.

Secunda linie numără ca la 9.300 luptători, anume 6.000 infanterie, 3.000 cavalerie, 300 cozaci.

A treia linie număra ca la 6.200 luptători, anume. 4.000 infanterie, 2.000 cavalerie, 200 cozaci;

Prima linie avea 30 tunuri de câmp, secunda — 18, a treia — 12[26].

Dispoziţiunea precisă a celor 80 obuziere e necunoscută, fiind însă mai mult decât probabil cum că o parte ocupa înălţimea predomnitoare ce se ridică pe ţărmul lacului, la dreapta armatei moldovene, adecă din partea cozacilor; iar rămăşiţa va fi fost distribuită ca şi tunurile de câmp, în calcul de câte două pe regiment.

Prima linie era menită a inaugura lupta; secunda trebuia să receapă pe prima la caz de retragere, sau s-o susţină la caz de debilitate; a treia forma rezervă.[27]

Această caracteristică a fiecării linii îndeosebi implica luarea următoarelor măsuri necesare:

1. Prima linie fu dezvălită în lungime, pentru a avea un front egal frontului inamic[28];
2. Prima linie avea între regimente şi între centurii intervaluri foarte mici, pentru a prezinta o rezistenţă compactă[29];
3. Liniile a doua şi a treia fură formate în coloane[30], pentru a putea păşi mai în ordine la ajutorul liniei precedinţi respective;
4. Secunda linie avea între regimente şi între centurii intervaluri mari, în cari să se poate încadra, la nevoie, prima linie[31];

---

[26] Bielski, *Kronika*, p. 714: „Kazdy ufiec mial dwa dziala, bylo y mozdzierzow 80 miedzy nimi...“

[27] Fredro, p. 117: „jednym powierzajac glówna bitwe, drugim posilkowanie...“

[28] Cf. planşa *Bătăliei de la Obertin*.

[29] Fredro, *loco supra*: „W niewielkich odstepach...“

[30] Cf. *Bătălia de la Obertin*.

[31] Macchiavelli, *op.cit.*, lib. 3: „la seconda schiera, perche ha prima a ricevere gli amici che a sostenere il nimico, convienne che habbia gli intervalli grandi, et per questa convienne che sia di minor numero che la prima...“ — Cf. Neagoe Basaraba, *op.cit.*, p. 179: „şi de se va întâmpla vreo întâmplare străjei cei dentâi, ea să vie să se amestece în cea de a doua...“ Neagoe Basaraba este anterior lui Machiavelli.

5. Linia a treia avea între regimente şi între centurii intervaluri şi mai mari, în cari să se poată încadra, la nevoie, prima şi secunda;
6. Distanţa dintre prima şi secunda era mică pentru ca sprijinul să poată fi mai grabnic;
7. Distanţa dintre secunda şi a treia era mare, pentru a păstra rezerva intactă de loviturile proiectilelor vrăjmaşe până la momentul trebuinţei extreme.

În fine, afară de cele trei linii de mai sus, mai era o a patra linie, suplimentară, îndată la spatele rezervei, în care se afla parcul, cai, muniţiuni, etc., având la dos un lung brâu de coline, iar gloata la flancuri.

§ 22. Această ordine primitivă de bătaie ni se pare a fi un cap-d-operă de bun-simţ militar: nu era cu putinţă a profita mai bine de toate condiţiunile terenului şi de marcata specialitate a diferitelor arme.

În privinţa terenului:

1. Un lac apărând într-un mod inaccesibil aripa dreaptă a oştirii moldovene, Ioan Vodă, după un pricipiu foarte vechi în tactică[32], putu să-şi strămute toată cavaleria la aripa stângă; unde, pe lângă forţa-i numerică aglomerată, ea devenea groaznică iarăşi prin un alt avantaj natural, preţios anume pentru acţiunea călărimii: şes.
2. La aripa dreaptă asigurată prin poziţiunea locului şi prin o înălţime garnită de artilerie grea, Ioan Vodă crezu prea de-ajuns a lăsa numai o mână de cozaci, voinici devotaţi şi cari, fiind călări sau pedestri, după trebuinţă, lesne se acomodau cu tot felul de teren.
3. Ştiind că tătarii vor putea supraveni chiar în cursul bătăliei, lovindu-l din spate, Ioan Vodă şi-l acoperi prin căruţele parcului şi prin o ridicătură de teren, lăsând, din necesitate, mai descoperită numai cavaleria din aripa stângă, care însă, precum veţi vedea, era să aibă un rol mai important numai la începutul luptei.

În privinţa armelor:

---

[32] Vegetius, *Lib.* III, cap. 26: „Qui pauciores, infirmioresque habere se novit, septimo modo ex uno latere, aut montem, aut mare, aut fluvium, aut aliquod debet habers subsidium...“

1. Ioan Vodă ştiu a se feri de o greşeală comună generalilor europeni din secolul XVI, şi chiar mai târziu lui Gustav-Adolf, cari toţi obicinuiau a amesteca armele la un loc, făcând monstruoase batalioane ecvestro-pedestre: în armata eroului nostru, din contra, cavaleria stetea la o parte, infanteria la o parte, cozacii — un fel de dragoni[33] — iarăşi la o parte.

2. Deşi în Europa nu se stinsese încă uzul feodal din evul mediu de a planta în centrul armatei cavaleria, în care servea mândra nobilime şi pentru care mojica pedestrime abia avea dreptul de a forma aripe; deşi o asemenea ordine se perpetuase, mai cu seamă la vecinii noştri unguri şi poloni; totuşi Ioan Vodă, ghicind prin geniul său toate misterele artei militare moderne[34], nu se sfii a aborda o cale de tot opusă obiceiului: el puse infanteria în centru şi cavaleria la aripe.

§ 23. Studiind acum în chintesenţă întregul ordin de bătaie al armatei moldovene, lesne deducem următoarele trei puncturi principale:

1. Aripa dreaptă — cozacii — prin lac şi prin tunuri era tare în privinţa defensivă;

2. Aripa stângă — cavaleria — prin şes şi prin număr era tare în privinţa ofensivă;

3. Centrul — infanteria —, aşezat pe terenul accidentat cel mai propriu pentru acestă armă, era gata a susţine, ofensiv sau defensiv, pe oricare din aripile sale.

§ 24. Mai-nainte de a începe bătălia, Ioan Vodă mai urcă, pentru a doua oară, piscul de pe malul lacului şi văzu, astă dată, toată armata turcă ieşind în ordine din văi.

Era o mulţime spăimântătoare!

---

[33] Cât de greşită, dară, e opiniunea lui Melzo, *Regole militari sopra il governo della cavalleria:* „l'uso degli Archibugieri a cavallo fu inventato da Francesi...“.

[34] De la Barre Duparcq. p. 279: „La cavalerie ne saurait former le centre de la ligne de bataille. parce que toute sa force réside dans le mouvement et que dans cette position elle ne pourrait se mouvoir, soit en avant, soit en arrière. sans désunir la ligne“.

Eroului tot însă nu-i venea a-şi închipui că l-a trădat pârcălabul Ieremia Golia, acela căruia, după sublima expresiune a lui Tacit, el îi dase tot ce poate primi un supus![35]

În loc de a aresta pe criminalul, el se mulţumi cu scuzele sale; în loc de a-i tăia capul, el îi lăsă cea mai importantă operaţiune a bătăliei.

La Waterloo Napoleon cel Mare crezu pe Grouchy!

§ 25. Buciumii începură a cânta.

Răsună fiorosul răcnet „Ucide! ucide!“[36], rămas nouă, ca moştenire, de la vechii romani, cari strigau în momentul atacului: „Feri! feri!“[37]

§ 26. Planul lui Ioan Vodă, precum se putea judeca din însăşi dispoziţiunea armatei sale, în care una din aripe, acea stângă, concentrase în sine toată forţa ofensivă, era de a începe bătălia în aşa numită *ordine oblică*, ca Epaminonda la Mantinea, Cezar la Farsale, Gustav-Adolf la Leipzig, Bonaparte la Marengo.[38]

Admirat deja în anticitate[38], acest gen de atac căpătă neşte sufragii şi mai ponderoase[39], şi se sancţionă prin neşte exemple şi mai strălucite în timpii moderni.

---

[35] *Annales, Lib.* XIV, 54: „uterque mensuram implevimus, et tu, quantum princeps tribuere amico posset, et ego, quantum amicus a principe accipere...“

[36] Lasicki, p. 147: „Tollitur clamor Turcice, gaur, vur, vur, Valachice autem, Ocide, ocide...“ — Româneşte, în limba veche, „a ucide“ însemna „a lovi“ precum vezi în *Biblia* şi în *Pravila lui Vasile Vodă.*

[37] Lipsius, *De militia romana,* Antverpiae, 1595, in -4 t. 2, p. 289: „In eodem (Plutarchus in Mario) lego, Romanos etiam usurpasse crebro illud Feri in acie, et cum sese mutuo adhortarentur“.

[38] Vegetius, *Lib.* 3, cap. 26: Qui imparem se iudicat, dextro cornu suo sinistrum cornu pellat inimici... qui sinistram alam fortissimam habere se noverit, dextram alam hostis invadat...“

[39] *Enciclopédie méthodique, Art militaire,* t. 3, p. 290: „Cet ordre de bataille est regardé par tous les auteurs militaires comme un des meilleurs moyens de s'assurer de la victoire. C'est, dit M. le chevalier de Folard, tout ce qu'il y a de plus à craindre et de plus rusé dans la Tactique...“

Frederic cel Mare rezumă preţioasele avantaje ale ordinii oblice în următoarele câteva cuvinte:

1. Cu o oaste mică înfrângi o oaste mare;
2. Loveşti pe duşmani din partea, de unde însuţi te ştii a fi mai tare;
3. Expui pericolului numai o porţiune din armată, restul conservându-se proaspăt...“[40]

Ar putea crede oricine cum că eroul prusian justifică aci anume motivele eroului românesc!

§ 27. Ioan Vodă comanda centrul.

Swierczewski — dreapta.

Stânga... pârcălabul Ieremia Golia.

§ 28. Precum văzurăm, această din urmă trebuia să înceapă atacul.

Cele cinci regimente de cavalerie se aruncară asupra aripei drepte a turcilor.

Învecinatele cinci regimente de infanterie se mişcară înainte pentru a sprijini lovirea, ameninţând centrul inamicului.

Dar, vai!

Ioan Vodă vede infanteria retrogradând, iar cavaleria plecând steagul, ridicând cuşmele pe suliţe şi trecând la duşmani.

În capul acelei cavalerii, o mai repetăm o dată, fu mascatul până atunci trădător, care, după ce vânduse păgânului trecătoarea Dunării, se grăbea acum a câştiga deplin preţul patricidului: fu pârcălabul Ieremia Golia.

§ 29. Secolul XVI fuse fecund în cruzimi: Sânt-Bartelemi, domnia lui Ivan cel Groaznic, furorile Inchiziţiunii îl împestriţează ca neşte pete de tigru.

---

[40] *Mélanges en vers et en prose*, sine loco, 1792, in -8, t. 3, *Instruction militaire du roi de Prusse pour ses généraux*, p. 213: „C'est ici où l'on peut faire une application utile de mon ordre de battaille oblique. Car on refuse une aile à l'ennemi, et on renforce celle qui doit faire l'attaque. Par là vous portez toutes vos forces sur l'aile de l'ennemi, que vous voulez prendre en flanc... Par cette disposition vous aurez l'avantage: 1) de faire tête avec un petit nombre de troupes à un corps supérieur; 2) d'attaquer l'ennemi d'un coté où l'affaire sera decisive: et 3) votre aile ayant été battue, il n'y aura qu'une partie de votre armée d'entamée...“

Varietăţile de pedepse, întrebuinţate atunci mai la toate popoarele Europei, îţi ridică părul, îţi încreţesc fruntea şi-ţi încheagă sângele[41].

Dar nu fu, nu este, nu poate fi nici o penalitate destul de crudă pentru a corespunde cu fapta unui vânzător de patrie!

A împinge milioane de fraţi pentru secoli în abisul sclaviei este un atentat nu contra unui om, nici chiar contra unei singure naţiuni, ci contra a zece, a douăzeci de popoare, ce se nasc unul după altul şi se numesc generaţiuni.

Crima este atât de monstruoasă, încât imaginaţiunea se refuză a-i inventa o pedeapsă analoagă: penalitatea cea mai potrivită ar fi de a da mizerabilului viaţa Jidovului Rătăcitor, pentru ca să auză şi să simţă în curs de o miriadă de ani necurmatele blăsteme ale posterităţii.

Cain fusese sânt alăturea cu pârcălabul Ieremia Golia!

§ 30. O descurajare generală cuprinse pe moldoveni.

Numai Ioan Vodă conservă o frunte senină: el devenea cu atât mai mare, cu cât mai mare devenea furtuna.

Turcii aşezară pe trădători denaintea liniei lor de bătaie.

„Iată vânzătorii noştri!“ strigă Ioan Vodă, poruncind ca toate focurile, toate împuşcăturile, toate lovirile să fie aţintate spe acea parte.

Mişeii pieriră până la unul; curajul renăscu în piepturile celor credincioşi.

Ioan Vodă înaintă cavaleria din secunda linie la locul celei trecute la duşmani, apropie cavaleria din rezervă, regulă din nou pedestrimea, restabili orânduiala în toate...

§ 31. Folosindu-se de momentana teroare a infanteriei moldovene şi păşind pe cadavrele trădătorilor, turcii ne atacară acum în *ordine conică*, adecă mişcându-se cu centrul lor asupra centrului nostru şi aţinându-şi aripile.

Ei sperau a rumpe armata română în două.

Ioan Vodă era gata.

---

[41] *Acta Tomiciana*, t. 1, p. 11.

Toate tunurile fiind deocamdată descărcate, el formă planul de a lua din coaste conul cel înaintat al păgânilor, poruncind cozacilor să-l lovească cu puştele din dreapta, pe când cavaleria cea rennoită din stânga îl strângea cu suliţele, iar infanteria din centru ploua nouri de săgeţi.

Turcii dederă dos.

Retrăgându-se, intenţiunea lor era de a atrage pe moldoveni asupra bateriilor ascunse după coline.

Ei uitară că Ioan Vodă, fost amic al vizirului Mehmed-Socolli, cunoştea toate fineţele tacticei otomane.

După o scurtă goană, moldovenii primiră ordinul de a reveni înapoi în şiruri strânse.

Turcii nu puteau presupune că Ioan Vodă să le fi pregătit lor întocmai aceeaşi embuscadă, în care ei nu reuşiseră a-l ademeni pe dânsul.

Aşadară, văzând retragerea noastră, ei se aruncară din nou. Deodată şirurile moldovenilor se desfăcură în laturi şi, demascând artileria, fulgerară, ameţiră, alungară pe inamic.

Două atacuri fură respinse.

Neştiind ce să mai facă, turcii năvăliră pentru a treia oară, acum cu toată linia lor de bătaie, silindu-se a înconjura mica oaste românească...

§ 32. „Zbor topoarele-aruncate
Zbârnâi arcele-ncordate,
Şi săgeţile uşoare
Nourează mândrul soare.
Caii saltă şi nechează.
Lupta urlă, se-ncleştează,
Şi barbarii toţi grămadă
Morţii crude se dau pradă!
Zece cad, o sută mor,
Sute vin în locul lor;
Mii întregi se risipesc,
Alte mii în loc sosesc!
Dar viteazul cu-a sa pală
Face drum pintre năvală,
Şi pătrunde prin săgeţi,
Că-i român cu şapte vieţi!
În zadar hidra turbează,

Trupu-i groaznic încordează,
Geme, urlă şi crâşneşte,
Şi-mprejur se-ncolăceşte,
Fiul Romei se aprinde,
Hidra-n mână-i o cuprinde
Ş-o sugrumă, şi o sfarmă,
Şi-o învinge, şi o darmă...[42]

§ 33. După un potop de sânge de îmbe părţile, turcii, respinşi pentru a treia oară, fură goniţi cu atâta înverşunare, încât garnizoana otomană de la Isaccea, pe malul opus al Dunării, în mică depărtare de la câmpul luptei, văzând neregulata lor mişcare îndărăt, crezu bătălia de tot pierdută şi [o] rupse la fugă.

§ 34. Pentru înlesnirea memoriei, rezumăm aci, prin câteva cuvinte, într-un mod plastic, tot mersul acţiunii în această primă fază a bătăliei, rămasă în avantajul lui Ioan Vodă.

Liniile duple semnifică armata inamică; acele simple pe ai noştri.

1. Aripa stângă moldovenească, susţinută de jumătatea centrului, atacă aripa dreaptă a turcilor:

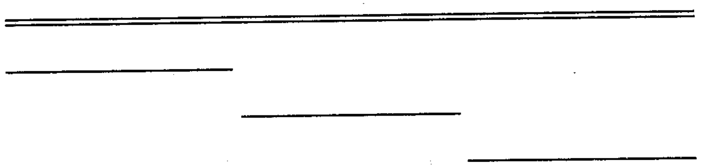

2. Centrul inamic, susţinut de amble sale aripe, atacă centrul moldovenilor:

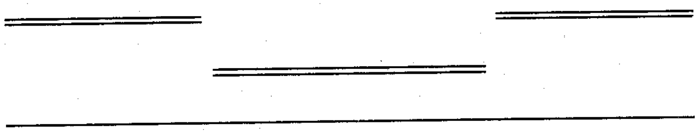

---

[42] V. Alecsandri.

3. Ambele aripe moldovene atacă din coaste centrul turcilor:

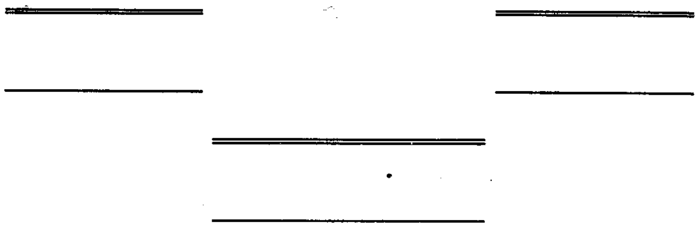

4. Ambele aripi turce atacă pe ambele moldovene:

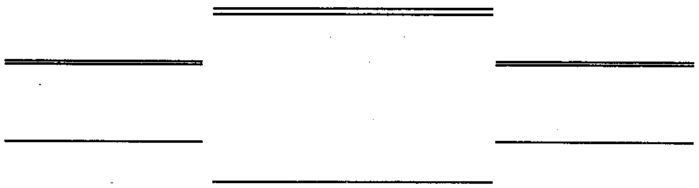

5. Toată linia de bătaie a turcilor atacă pe acea a moldovenilor:

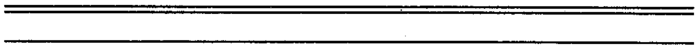

§ 35. Apoi, analizând în detaliu muvementul corpurilor moldovene pe câmpul bătăliei, noi admirăm, mai ales, preciziunea şi apropozitul momentului când, după al doilea atac din partea turcilor, aripile noastre, precum arătarăm, îşi despicară şirurile, golind focul artileriei: o evoluţiune foarte grea în genere, iar mai cu seamă în retragerea unei cavalerii.

Până atunci turcii se credeau oarecum numai ei singuri capabili de a opera această artistică mişcare, pentru care se exercitau în specie din timpii cei mai depărtaţi, socotind-o ca pe unul din principalele resoarte ale propriei lor tactice, prin care câştigaseră mai multe victorii strălucite asupra creştinilor, între altele pe aceea de la Mohacs[43].

Văzurăţi cum că moldovenii lui Ioan Vodă îi întrecură până şi în această privinţă!

§ 36. După ultimul atac şi dezordinata respingere a păgânului, să fi avut eroul nostru o călărime proaspătă, adecă să nu-l fi părăsit la începutul bătăliei, prin trădarea pârcălabului Ieremia Golia, cele mai alese cinci regimente de cavalerie, victoria era completă.

Odată întorşi la fugă, turcii trebuiau goniţi fără un minut de zăbavă: linia lor de bătălie, alungată şi tot lovită cu furie, s-ar fi răsturnat peste celelalte linii, deja descurajate; iar neputinţa de a scăpa peste Dunăre ar fi topit într-o clipă toată armata, prin fierul românilor şi prin undele fluviului.

Dar lipsit de floarea şi cea mai mare parte a cavaleriei sale, mica rămăşiţă fiind stoarsă de oboseală, ce oare putea face marele erou al Moldovei?

§ 37. Şi cu toate astea, oricare va fi de aci înainte rezultatul final al bătăliei, analele militare trebuie să admire cu entuziasm pe acela care, înfruntând o armată de trei ori mai numeroasă, fiind în trei rânduri vândut, după ce susţinuse trei atacuri teribile, tot încă părea a fi el învingător.

§ 38. Obosiţi de crâncena luptă, turcii se opriră; moldovenii se puseră la repaos din dosul tunurilor.

„Şi aşa stând şi privind unii la alţii, zice cronicarul Ureche, a dat o ploaie mare de a muiat praful cel de puşcă, de unde aveau moldovenii nădejde de ajutor“.[44]

---

[43] Bielski, *Sprawa rycerska*, p. 55: „tym hakiem ida, ustepuja sie nazad potrosze broniac sie niebroniac na dziala, a gdy im najbardziéj przypra, rozstapia sie w strony, odkryja dziala, strzelbe puszcza na niaprzyjaciela, zbija tak, by najwietszy lud, jako uczynili u Mochacza Wegrom...“

[44] Un caz de acelaşi gen raportează Frontinus, lib. IV, cap. 7, ex. 30: „P. Scipio in Lydia, quum die ac nocte imbre continuo vexatum exercitum Antiochi videret; nec homines tantum aut equos deficere, verum arcus quoque madentibus nervis inhabiles factos. exhortatus est fratrem ut postero, quamvis religioso, die committeretur proelium; quam sententiam secuta victoria est...“

Precum văzurăm, numai prin infanterie şi, mai ales, prin artilerie Ioan Vodă întrecea pe turci, contrabalanţând grozava disproporţiune a forţei numerice.

Infanteria era ostenită; artileria fu abimată.

Elementele se uniră cu trădătorii!

§ 39. Ploaia domolind praful şi împrăştiind fumul ce s-au fost rădicat de sub picioarele luptătorilor, cai şi oameni, şi din detunetele artileriei, turcii se încredinţară acum limpede de toată puţinătatea armatei lui Ioan Vodă.

La aripa dreaptă, ei văzură o adevărată miniatură: numai vro câteva sute de cozaci, pe cari îi apăraseră până atunci formidabile[le] baterii, dar în urma ploaiei nu-i mai apăra nimica.

Astfel, cei 20.000 de turci, cari formau aripa stângă a păgânilor, se grăbiră a se azvârli cu toată furia siguranţei asupra vitejilor aliaţi ai lui Ioan Vodă.

Contra acestei inundaţiuni de braţe steteau peste tot 300 de cozaci: 900 căzuseră morţi mai nainte în cursul bătăliei.

Erau 70 de turci pe un singur cozac.

§40. Spre culmea fatalităţii, soseşte în acelaşi moment Adel-Ghirai cu 100.000 de tătari, realizându-se nenorocirea, pentru a cării înlăturare Ioan Vodă pripise a da bătălia cu o oră mai nainte.

Pe când aripa dreaptă a armatei turce năvăleşte din faţă asupra restului cavaleriei noastre din stânga, tătarii trec terasa din dosul moldovenilor şi lovesc dindărăt.

Nu aveam în totul nici 5.000 de călăraşi, cari, puşi între două focuri, simţiră acum o sută de braţe rădicate asupra fiecărui cap!

§41. Cozacii aveau puşti, se sprijineau de o parte de ţărmul lacului, de cealaltă de infanterie, şi erau atacaţi numai din faţă: ei rezistară contra aripei stângi a păgânilor.

Cavaleria moldovenească, lipsită de armă de foc, având o coastă descoperită, şi fiind atacată totdodată din faţă şi din dos, de tătari şi de aripa dreaptă a turcilor, nu era chip a rămânea pe loc.

§42. Infanteria se conservă până acum din trei cauze:

1. Prin poziţiunea-i centrală, care nu permitea inamicului a o distruge mai nainte de a fi nimicit aripele;

2. Prin parcul ce-i acoperea dosul, apărând-o de năvala tătărimii;

3. Prin naturala-i stabilitate în comparaţiune cu esenţiala mobilitate a unei cavalerii.

§43. Gloata scăpă furişându-se printre căruţe...

§44. Rămas numai cu infanteria, cozacii şi gloata; pierzând o aripă întreagă; părăsindu-l orice speranţă, orice posibilitate de victorie, ce oare mai putea întreprinde Ioan Vodă?

În acest moment i se arătă la lumină toată mărimea de suflet.

El ar fi putut să-şi scape propria sa viaţă.

Străvestit într-o haină ţărănească, încălecând pe un mândru cursier domnesc, nimic nu era mai lesne decât a ieşi pe din dosul armatei, a ocoli lacul Cahulului în direcţiunea Prutului, pe unde nu pătrunseră încă inamicii, a trece în Moldova şi a fugi d-aci în Polonia, recurgând acolo la ospitalitatea lui Laski sau a principelui Ostrogski.

Cine ştie dacă, în cursul timpului, el nu se va fi reconciliat cu Poarta Otomană?

Cine ştie dacă nu va fi adus din Polonia, ca Lăpuşneanul sau ca Despota, o nouă armată, cu care să-şi recucerească ţara...

Ei bine! aceste impulsuri egoistice, deşi au putut străbate în pieptul unui Pompei sau Carol XII, totuşi nu-şi găsiră loc în sublimul cuget al lui Ioan Vodă.

A scăpa rămăşiţele armatei moldovene, fără a se gândi un minut la sine însuşi; sau dacă nu, apoi cel puţin a pieri cu glorie dempreună cu iubita patrie... numai una din aceste două putea alege răsstrănepotul mumei lui Ştefan cel Mare, care învăţa pe fiii săi că: „paserea în cuibul său piere".[45]

§45. Tătarii, împinşi de nenfrânata lor lăcomie, purceseră în goană după împrăştiata cavalerie, compusă din boieri şi boierinaşi, adică, mai bine zicând, din blăni de samur, din săbii cu pietre scumpe, din lanţuri de aur.

Această capitală imprudenţă, eliberând deocamdată spatele armatei moldovene, Ioan Vodă — minte limpede în împrejurări turburi[46] — se grăbi a profita de greşeala vrăjmaşului.

---

[45] Neculcea, *Letopis.*, t. 2, p. 198.

[46] Tacitus, *Hist.*, lib. IV, 77: „turbidis rebus intrepidus".

El descalecă de pe cal, pedestreşte pe cozaci, grupează gloata cu infanteria şi, strigând cătră eroicele resturi ale oştirii sale: „Fraţilor! cază capul meu unde vor cădea capetele voastre!“ — face un atac atât de furibund, încât apucă de la turci artileria lor, o strică pentru ca să nu le mai poată servi, şi-i lasă înlemniţi de ameţeală şi uimiţi de admiraţiune!

Cu propriile sale mâni, în furia acelui moment suprem, el trase din mijlocul păgânilor un tun de cele mari; atât de colosală era puterea fizică a acestui Ercule român.[47]

Apoi formând o compactă, nestrăbătută coloană, moldovenii se retraseră până la apropiatul munte, pe vârful căruia fumegau ruinele satului Roşcani, ars cu câteva minute mai nainte de către urdiile tatare.

§ 46. Ultimul atac, mai nainte de a se retrage, ca şi toate celelalte manevre ale acestei memorabile bătălii, este un strălucit testimoniu de ştiinţa militară.

Mult mai în urmă, ilustrul Montecuculli zise: „Cată să ataci pe duşmani cu o violenţă extraordinară mai cu seamă atunci când voieşti a te retrage“.[48]

Plecaţi dară fruntea denaintea lui Ioan Vodă, care înţelesese aceasta la 1574 în momentul cel mai desperat al unei bătălii deja pierdute, nu denaintea lui Montecuculli, care rumega cu un secol mai târziu în liniştea cabinetului!

§ 47. Din aproape 35.000 de oaste, eroul rămase abia cu 7.000.[49]

Cel puţin 20.000 de români au căzut într-o jumătate de zi, apărându-şi cele trei idoluri, pe cari le recomandase odată marele Ştefan în instrucţiunile sale militare: Crucea, Ţara şi Steagul![50]

§ 48. Scriind aceste rânduri în singurătatea nopţii, când misteriul naturei şi tăcerea oamenilor duc imaginaţiunea departe, departe, la ceea ce nu mai este sau ceea ce nu este încă, uitând prezentul şi confundând într-o rază trecutul şi viitorul, mă cutremură bătaia inimei, mă arde focul capului, mă furnică prin sânge fluvii de forţă, mă electrizează o şoaptă ce vine nu ştiu de unde, din mine sau din afară: „mare e Românul!“

Dar deodată se aude troscotul unei birje zdrobind pavelele stradei; mă arunc la fereastră; luna întinde o melancolică lumină; un june cu mânuşi albe, cu geam la ochi, cu havana în gură, se întoarce palid de oboseală după o petrecere nocturnă...

§ 49. Aşezându-se printre dărămături, Ioan Vodă ocoli cu şanţuri platoul muntelui[51]; puse în faţa inamicului, în jurul aşa-numitei „creste militare“ *(crête militaire)*, adecă pe linia cea mai înălţată a pogorâşului, pe cei mai buni arcaşi şi puşcaşi; îi întări printr-o secundă linie; şi, în fine, forma o rezervă, pentru a susţinea la caz de trebuinţă puncturile cele mai ameninţate.

Cu apropiarea nopţii, turcii şi tătarii, unii revenind din zăpăceală, ceilalţi din goană după fugărita cavalerie, blocară noua tabără a lui Ioan Vodă.

Războaiele franceze în Algeria probează până astăzi cât de greu este a ataca o înălţime chiar lipsită de fortificaţiuni şi apărată de un mic număr de beduini; cu cât dară mai tare era poziţiunea moldovenilor, plantaţi pe un munte şanţuit, grupaţi în număr de mai multe mii de cei mai bravi, şi unind avantajele înălţimii cu nişte avantaje nu mai puţin preţioase ale ruinelor: „atacul unui sat coastă prea mulţi oameni“! zicea Frederic cel Mare.

Mai adăugaţi că Ioan Vodă, în ultimul său atac, stricase o mare parte din artileria turcă; iar câte tunuri le mai rămâneau bune, toate îşi pierdeau în zadar gloanţele printre zigzagurile ruinelor, fără a nemeri pe moldoveni, pe când aceştia, din contra, ţintind dintr-ascuns şi în linişte, trimiteau păgânilor cu fiecare descărcătură un sigur mesagiu de moarte.

---

[47] Un alt exemplu contimpuran de asemenea forţă vezi la Camerarius, *Operae horarum*, t. 1, p. 380: „Baro a Fronsberg tormentum murale solus innitens humero, quo vellet, propelleret“.

[48] *Mémoires*, p. 168: „ne charger jamais plus fortement l'enemi que quand on se veut retirer...“

[49] Fredro, p. 121: „niewiecéj nad 7.000 rozbitków...“

[50] Vezi un articol al meu în „Buciumul“, 1864, nr. 214.

[51] Ureche numeşte satul fără detalii topografice [pe] cari [le] găsim numai în cronica turcă, ap. Mignot, t. 2, p. 213: „une montagne sur laquelle il se retrancha“.

§ 50. Istoricii acuză pe Ioan Vodă de a-şi fi ales o poziţiune fără apă şi de a nu fi luat nici o măsură pentru a şi-o procura prin mijloace artificiale.[52]

Acuzaţiunea e bazată pe necunoştinţa localităţii:

1. În tot cuprinsul Bugeacului, apa e aproape tot atât de rară ca şi în centrul Africei;

2. Căutând izvoare pe vârful unui munte, trebuia săpat pământul până la o adâncime foarte mare;

3. Chiar răuşind în asemenea azardoasă şi grea operaţiune, o fântână n-ar fi ajuns pentru îndestularea a 7.000 de oameni...

§ 51. În curs de trei zile şi trei nopţi Ioan Vodă respinse toate atacurile a 200.000 de păgâni.

Lipsiţi de o picătură de apă, moldovenii aşteptau venirea nopţii pentru a întinde petice de pânză dasupra ierburilor: ei îşi ungeau buzele cu rouă![53]

Adesea, cu Ioan Vodă în frunte, o seamă ieşeau din şanţuri, se repezeau cu turbare asupra celor mai expuse posturi inamice, tăiau, măcelăreau, doborau toate dinaintea lor, şi apoi, crunţi de sânge, se întorceau cu mulţumirea lui Ugolino din *Infernul* lui Dante, când roade capul vrăjmaşului său Ruggieri!

§ 52. În cursul acelor trei zile şi trei nopţi, demne de timpul lui Oraţiu Cocles, Ioan Vodă, să se fi gândit el cât de puţin la propria-i sicuranţă, scăpa.

Vorbind turceşte ca un turc, el putea trece în crepuscula serei chiar prin mijlocul păgânilor, precum deja făcuse odată Ţepeş.

Dar toate demonstră că eroul nostru — groază numai pentru păgâni, pentru ciocoi, pentru călugări — îşi iubea ţara mai mult decât pe sine însuşi.

§ 53. În a patra zi turcii încep a parlamenta.

Ioan Vodă arată celor trimişi tăria poziţiunii sale şi numărul vitejilor ce-i mai rămân.

„Precum vedeţi — le zice el — sînt în stare de a mai susţine lupta.“

---

[52] Fredro, p. 121: „zamiast próznych ubolevan, zdolalby snadz zaradzic zlemu, gdyby, rozdzieliwszy robote pomiedzy zastepy, ial wspólnemi silami kopac studnie...“

[53] *Ibid.*, p. 122.

Apoi le propune următoarele trei condiţiuni:

1. Mâna duşmanilor să nu se atingă de ostaşii moldoveni, cari să fie liberi a merge pe la casele lor, fără a fi prigoniţi vreodată pentru trecut de către viitorul domn al Moldovei[54]

2. Cozacii să fie lăsaţi a se întoarce la ţara lor;

3. Însuşi principele să fie trimis, viu şi nevătămat, de-a dreptul la sultanul Selim...

§ 54. Păgânii primiră tractatul.

Condiţiunile fură jurate de şapte ori de către beglerbeiul Ahmed-Paşa şi de şapte ori de către Petru cel Şchiop, devenit, în fine, în realitate, domn al Moldovei:

Ahmed-Paşa le jură de şapte ori pe Cartea lui Mahomed;

Petru cel Şchiop le jură de şapte ori pe Cartea lui Crist...[55]

§ 55. Cu lacrimi în ochi, fără a putea vorbi de emoţiune, Ioan Vodă se despărţi de credincioşii săi tovarăşi.

Cozacilor, oameni străini, veniţi a servi pentru plată, el le lăsă toate sculele ce avea lângă sine;

Moldovenilor, fraţi ai săi, cari se luptau pentru libertatea patriei, le lasă suvenirul de a le fi fost un mare domn şi vaga speranţă de întoarcerea sa la domnie...

Eroul era convins că va reuşi prin profunda-i diplomaţie a recâştiga graţiile sultanului Selim, precum altădată, tot într-o asemenea situaţiune, Petru Rareş, numai prin bărbăteasca-i elocvenţă, reuşise a îmblânzi mânia sultanului Suleiman.[56]

---

[54] *Cronica turcă*, ap. Mignot, t. 2, p. 214: „Il offrit au Béglierbeg de se rendre à lui à condition qu'on le conduiroit à Constantinople, où il jouiroit de sa liberté et d'une pension proportionée à la dignité qu'il perdoit; qu'on laisseroit tous les siens retourner chez eux, sans attenter ni à leur vie, ni à leurs liberté, ni à leurs biens, et que le nouveau Voïvode de Moldavie accorderoit une amnistie générale pur tout le passé“.

[55] *Ibid.*: „Ces conditions furent jurées solemnellement jusqu'à sept fois différentes par le Béglierbeg sur le *Koran* et sur la tête de l'Empereur: par Pierre nouveau Voïvode, sur *l'Evangile*...“ Toate acestea sînt deznaturate în relaţiunea lui Paprocki şi a celorlalţi.

[56] Giovio, *La seconda parte dell'istorie del suo tempo*, Veneţia, 1560, in -4, p. 693: „havendo egli racconte le cagioni et

Oamenii mari nu desperă nici chiar pe insula Elba! Până atunci — adio!

Cozacii plângeau; moldovenii nu puteau plânge: excesul durerii seca izvorul plânsului.

§ 56. Capitulaţiunea de la Roşcani aminteşte o alta încheiată tot cu turcii, nu mai departe decât cu vro trei ani mai nainte, pe când însuşi Ioan Vodă petrecea încă în Constantinopole.

După o eroică apărare a cetăţii Famagusta în Chipru, comandantul Bragadino, redus, nu prin arme, ci prin foamete, impusese păgânilor condiţiunea de a permite granizoanei o liberă retragere.

Seraskirul turc iscălise fără greutate, şi tot fără greutate se grăbi a-şi călca iscălitura: după deşertarea cetăţii, viteazul Bragadino şi floarea juneţei veneţiene pieriră în torturi.

Cunoscând dară perfidia otomană, Ioan Vodă nu se mulţumi cu o simplă iscălitură a paşalelor: el ceru şi dobândi, ca garanţie, un septuplu jurământ, mahometan şi creştin, din partea lui Ahmed Paşa şi din acea a lui Petru cel Şchiop, de la inamic şi de la rival...

Ei bine! prin aceasta tractatul deveni el oare mai sacru?

§ 57. Povestirăm trădarea, să povestim sperjuriul.

§ 58. Pe lângă persoana lui Petru cel Şchiop, pentru a-l instala cu firman — o inovaţiune nepilduită până atunci în Moldova[57] — se afla capigibaşi sau prim-uşierul Porţii Otomane, un pesonagiu deja important, dar care, mai în urmă, ajunse şi mai sus, vizir, ginere şi cumnat al sultanilor...

---

i successi delle guerre mosse da lui; la poverta del suo erario, il caso del Gritti, gl'inganni del fratello et de Baroni, et le ragioni antiche de suoi confini co poloni, et umilmente hebbe dimandato perdono, parve che e'fosse stato indegnamente trattato dalla Fortuna di maniera, che i Bassa, ancor che non fossero stati corrotti con alcun dono, havrebbono in ogni modo difeso questo valoroso huomo illustre per tanti casi, il qual con animo invitto non cedeva punto all'insolente Fortuna..."

[57] *Analele turce*, ap. Ricaut, p. 113: „Jean le Vaivoda ayant esté tué en trahison, cette Province fut entièrement soumise à la puissance du Turc et réunie à cet Empire en l'année 1574..."

Era Scipione Cigala, dintr-o familie aristocratică neapolitană, renegat sub numele de Djigala-zade[58]: un june moale, desfrânat, nestatornic, mâncăcios, beţiv... dar cu atât şi mai puternic la curtea unui sultan ca Selim II.

Când Ioan Vodă intră în cortul beglerbeiului, Ahmed-Paşa era înconjurat de ieniceri, agale, bei, sangiaci, cari toţi se îmbulzeau să vază pe teribilul erou de la Jilişte, Brăila, Lopuşna, Bender...

Seraskirul începând cu mustrări, Ioan Vodă îi răspunse cu toată demnitatea unui principe, că, pe baza capitulaţiunii sale, el nu are a da seamă decât numai când îl va fi întrebat însuşi sultanul.

Mândria viteazului înfioră pe musulmani; dar grandoarea-i se părea a fi înlănţuit braţele lor: ei se uitau nedumeriţi unul la altul, îndemnându-se care de care a da prima lovitură, şi nemine nu cuteza... trebuia un apostat; trebuia un om îndobitocit prin excesul banchetelor şi un dobitoc ameţit prin furia opiului; trebuia un monstru pentru a face un asemenea pas contra onorii şi contra jurământului.

Acel monstru fu capigibaşi Djigala-zade.[59]

§ 59. Munteanul Petru cel Şchiop aduse armele păgânilor asupra eroului Moldovei;

Italianul Scipione Cigala îi înfipse cuţitul în inimă.

Un muntean, un italian, un moldovean.

Se sfâşiau fraţii: râdea Otomanul, zâmbea Neamţul, se pregătea a rânji Muscalul.

§ 60. Când gigantul fu căzut sub perfidul pumnar al neapolitanului Cigala, ienicerii, îmbărbătaţi prin iniţiativă, se azvârliră asupra victimei, tăiară majestosul cap ce-i speria mai deunăzi până şi-n taina visurilor, şi-l înălţară pe o suliţă.

Apoi temându-se, poate, ca un al doilea cap să nu răsară cumva pe desfiguratul corp, ei legară trunchiul martirului de coadele a două cămile, cari, gonite în direcţiuni opuse, îl rupseră în hidoase fragmente.

---

[58] Rym, *Bericht v. d. J, 1574*, ap. Hammer, t. 3, p. 608: „Zum Voivoden de Moldau ward Peter ernannt, und durch den Kapidschibaschi Dschigala-sade, den Sohn des in der Schlacht vor Dscherbe gefangenen Cicala, installirt..." — despre origina-i vezi Móréri, *Le Grand Dictionnaire historique*. Paris, 1712, in -f, t. 2, p. 306—7.

[59] Gorecki, p. 108—9: „Ibi Bassa Capucius stricto gladio ventrem faciemque ejus discidit...„

§ 61. După ce finitul spectacolului le răcise minţile, păgânii nu putură a nu recunoaşte propria lor nulitate în alăturare cu sublimul eroism al mortului.

Crezând că virtutea lui Ioan Vodă îşi va fi avut izvorul în oasele, din cari fusese ţesut şi în sângele ce-i circulase prin vine, ei îşi împărţiră între sine, ca moaştii, fărmăturele acelor oase, şi-şi încruntară săbiile în acel sânge, rugându-se lui Allah ca să le dea şi lor tuturor inima principelui român!

Călăii purtau pizmă jertfei lor.

§ 62. Cât timp a trăit Ioan Vodă, turcii, boierii şi călugării nu-l sufereau deopotrivă.

După ce murise, inamicii străini se arătară mai generoşi decât inamicii casnici.

Pe când ienicerii se puseră a adora rămăşiţile viteazului, ciocoii cei cu işlice şi cu comanace crezură sosit momentul de a-şi bate, în fine, joc de acela, denaintea căruia ei nu îndrăzneau până atunce să rădice ochii de la pământ.

Pentru a-i răpi chiar gloria postumă, ei răspândeau acum în popor odioasa anecdotă, cum că în momentul când îl rumpeau cămilele, Ioan Vodă să fi zis: „Ah! caută că eu multe feluri de morţi groaznice am făcut, iar caznă ca aceasta n-am ştiut să fac!“[60]

Dar cine oare să fi putut rosti această barbară şi atroce glumă: capul cel lipsit de trunchi? sau trunchiul cel lipsit de cap?

Nu pentru prima şi nu pentru ultima oară o neputincioasă ură inventa absurdităţi!

§ 63. Cronicarul Ureche — o mai ziserăm deja nu o dată — este un eco al partitului aristocratic.

Aşadar, el nu numai profanează prin satiră ultimele divine momente ale lui Ioan Vodă, ci încă se încearcă a scuza mârşava trădare naţională a pârcălabului Ieremia Golia.

Când vine vorba de vânzarea trecătoarii Dunării, analistul-cocon declamă cu un aer de criminală inocinţă:

---

[60] *Letop.*, t. 1, p. 196.

„Cu greu este celor puţini a opri pe cei mulţi şi celor slabi pe cei tari; căci trecând întâi puştele cu ienicerii şi cu pedestrimea să apere vasele, aci şi toată alaltă oaste turcească a sosit, unde văzând Ieremia pârcălabul că nu-i poate opri, s-a întors...“

Când ajunge la defecţiunea celor cinci regimente de cavalerie, el se fereşte măcar de a menţiona numele pârcălabului Ieremia Golia, alunecând numai în treacăt următoarea frază obscură şi diminutivă: „La începutul războiului zic că o seamă de moldoveni să se fi închinat la turci...“

Înşişi cronicarii otomani sînt mai români!

§ 64. După măcelul de la Roşcani, Petru Şchiopul se grăbi a trimite caimacam la Iaşi, ca să-i păzească tronul, pe unul din mizerabilii vânzători ai lui Ioan Vodă, stolnicul Bilăe, înălţat acum la demnitatea de mare vornic al Ţării-de-Jos, ocupată până atunci de bravul Dumbravă.

§ 66. Nu numai vitejii de la Cahul, nu numai „fraţii de cruce“ ai lui Ioan Vodă, dezarmaţi prin jurământ şi măcelăriţi prin sperjuriu, avură soarta de a pieri, ca tâlharii cei osândiţi la moarte, fără a se putea apăra; nu! nu numai pe ţărmii Cahulului şi pe ruinele Roşcanilor curse cel mai pur sânge şi căzură cele mai nobile capete ale Moldovei; nu! „s-au pornit tatarii în pradă peste toată ţara — zice cronica — cât n-a fost niciodată mai mare pustietate decât atunce; că pre toţi i-au cuprins pe la casele lor fără grijă, unde până astăzi între Prut şi între Nistru de atunce a rămas pustietate, de nu s-a mai împlut de oameni...“

Petru cel Şchiop, în fruntea urdiilor păgâne, privea cu o sacrilegă nepăsare cum inamicii românilor şi ai Crucii îi aşterneau până la Iaşi o cale domnească de purpură din sânge şi arcuri triumfale din capetele moldovenilor.

§ 66. Moartea lui Ioan Vodă fu semnal de pieire pentru trei miniştri, credincioşi până în fine luceafărului libertăţii naţionale:

Vintilă Vodă,
Vornicul Dumbravă,
Episcopul Isaia Rădăuţeanul.

§ 67. Fostul principe muntenesc, alungat dimpreună cu frate-său Petru cel Şchiop, expedi[e] acum o armată turcă să cuprinză Bucureştiul.

Deşi Vintilă Vodă nu avea lângă sine decât pe viteazul vornic Dumbravă cu o mână de moldoveni, totuşi lupta, încinsă pe câmpia unde este astăzi [Mânăstirea] Radu Vodă, fu atât de cruntă, încât învingătorul crezu de cuviinţă a-i eterniza memoria, zidind o biserică pe locul bătăliei şi înfiinţând o serbare anuală rămasă până astăzi sub numele de „Moşi".

O victorie, o biserică, o serbare, cari ne aduc aminte de ruşinea discordiilor române!

§ 68. Vornicul Dumbravă reuşise a scăpa în Transilvania, având nobleţa de a căuta refugiu la generozitatea unui inamic, ale cărui oşti se luptară contra moldovenilor în bătălia de la Jilişte.

Un erou muntean fu trimis pentru a cere moartea unui erou moldovean: Ivaşco Golescu mijloci extradiţiunea vornicului Dumbravă.

Ce infamie, ce timpuri, o, Doamne!

Călcând acele legi, cari prin sublimul lor meritară ca oamenii să le numească divine, Ştefan Batori, beiul transilvan, dede pe Dumbravă, legat la mâni şi la picioare, în dispoziţiunea ambasadorului muntenesc.[61]

Sosind la Bucureşti, demnul tovarăş al lui Ioan Vodă fu descapitat.

§ 69. Vlădica Isaia Rădăuţeanul nu întârzie a fi scos din scaunul episcopal de către Petru cel Şchiop[62]: de atunci încoace numele său, ilustrat un moment prin negociaţiuni diplomatice cu Polonia şi cu Moscovia, despare pentru totdauna din analele ţării.

§ 70. Nu putem trece cu tăcerea, în acest dureros martirologiu, pe bravul Swierczewski.

Fără a fi fost român, el merită să-l punem şi pe el în numărul *Sânţilor;* epitet ce poporul nostru îl dedea în vechime, nu ipocriziei ascetice, ci numai apărătorilor ţării.[63]

---

[61] *Condica, ms. de la Vieroş*, p. 102

[62] În locu-i urmă George Movilă, precum se vede din documentele episcopiei de Rădăuţi.

[63] *Letop.*, t. 1. p. 145: „după moartea lui îi zicea Sfântul Ştefan Vodă, nu pentru sufletul, ci pentru lucrurile sale cele vitejeşti..."

După bătălia de la Cahul, Swierczewski nu mai apare pe scena istoriei: product al geniului lui Ioan Vodă, el se stinse o dată cu creatorul său...[64]

§ 71. Cellalt cozac, marinarul Pokotilo, învingătorul de la Akkerman, după ce se văzuse în imposibilitatea de a apăra el singur trecerea Dunării contra colosalei armate otomane, lăsă portul Galaţului, unde se ţinuse în embuscadă, şi... nu-i găsim urme în istorie!

§ 72. Mai pieri atunci, pieri fără de veste, o fiinţă gingaşă, de care n-am vorbit nemic în tot cursul acestei tragedii, pline de caractere sau prea mari, sau prea mici, dar numai bărbăteşti: îi rezervăm pateticul finalului.

Era o femeie, care iubea atât de mult pe Ioan Vodă, încât îl întovărăşea în toate bătăliile sale, dempreună cu un prunc de ţâţă...

Nu vă mândriţi, româncelor: era o străină, o săsoaică, un blond şi melancolic căpşor german din Transilvania.

În focul ultimei lupte, cuprinsă de acel presimţimânt profetic ce însoţeşte totdauna un amor profund şi pur, — fie acel amor pentru un bărbat, pentru o patrie, sau pentru însuşi Dumnezeu! —, „ea nu lăsa pe Ioan Vodă (zice cronica ţării) să stea între oastea cea călăreaţă, temându-se să nu-l viclenească boierii!"[65]

Căzând prizonieră, văduvă a fericirii sale, condusă în robie la Constantinopole, ea se evaporează din istorie, după expresiunea poetului:

„Ca o fantasmă dragă, ce-n vise lungi şi rele,
Trecând printre morminte, şopteşte: am trăit!..."[66]

Sugarul său, născut aşa-zicând pe un câmp de bătălie, crescu în haremul unui paşă.

Peste douăzeci şi cinci de ani, Turcia, sigură că natura părinţilor degenerase cu desăvârşire în această rămurea transplantată a unui neam eroic, îl trimise domn în Ţara Românească.

---

[64] După Paprocki, *Tesaur*, t. 3, p. 286, el scăpă mai în urmă din robie; după poezia naţională cozacă, pieri în bătălia de la Cahul „aproape de oraşul Chilia, de unde şoimii şi vulturii înştiinţară în zbor Ţara Căzăcească că hatmanul său nu mai este". Vezi Sreznewskii, *Zaporozskaia starina*, t. 1, p. 31.

[65] Miron Costin, *Letop.*, t. 1, apendice, p. 91.

[66] Bolintineanu.

El domni ceva peste un an, nu făcu nemic, şi abia figurează în cronice sub porecla de „cel Surd“[67]

În adevăr surd, surd la vocea măreţei sale origini: fiu deznaturat al unui tată erou şi al unei mame eroine, mai purtând spre deriziune numele strămoşesc al marelui Ştefan!

Bruma sclaviei ucide în rădăcină chiar florile cele mai alese.

§ 73. De la amorul nelegitim, dar pasionat şi poetic al junei germane, să trecem la călduţa proză a căsătoriei lui Ioan Vodă cu fata marelui boier Lupea Huru.

Văzurăm că Doamna, denpreună cu fiiu-său Petru declarat prin votul ţării moştean al tronului moldovenesc, refugise contra neliniştii războiului la marginea Poloniei, după murii formidabilului Hotin.

Însuşi socrul princiar comanda cetatea, ca unul ce avea un interes personal în mântuirea fiicei sale şi a coronatului său nepoţel.

Familiile celor mai însemnaţi boieri căutară siguranţa lor pe lângă familia domnească.

Ajungând ştirea despre calamitatea de la Cahul, ei cu toţii trecură Nistrul, ducând cu sine tezaurul princiar, însoţiţi de 200 nobili poloni, cari se grăbiră a forma o frumoasă escortă în jurul nefericitelor românce, şi familia domnească se retrase la moşia unui magnat, vechi amic al lui Ioan Vodă.

În zadar Turcia ceruse în mai multe rânduri extradiţiunea fugarilor, mai ales a principesei cu copilul şi cu bogăţiile lui Ioan Vodă: ospitalierul magnat, credincios suvenirului amiciei, respinse toate stăruinţele Porţii Otomane şi chiar ale regelui polon, până ce, în fine, fiind ameninţat, el se căsători cu văduva eroului moldovenesc, şi numai aşa o putu scăpa de robia păgână.

Doamna Moldovei deveni soţia lui Cristof Strus.[68]

Pe lângă prestigiul său de mântuitor, noul bărbat al văduvei lui Ioan Vodă avea o calitate ce-l făcea demn de o asemenea însoţire: el se trăgea dintr-o familie atât de eroică, încât în Polonia devenise proverbial că fiecare Strus moare pe câmpul bătăliei.[69]

Douăzeci şi patru din acest neam pieriră în lupte cu păgânii.[70]

Peste treizeci de ani, fiastrul lui Cristof Strus, eredele lui Ioan Vodă, strângând o mână de cozaci, năvăli în Moldova ca să cuprinză tronul părintesc, pe când domnul Aron Vodă se afla atunci dus la Constantinopole: după o domnie de două luni, neputând să reziste unor forţe centuple, el fu silit a se întoarce în Polonia, fu arestat şi trimis în exiliu la fortăreaţa Marienburg.

Prin un azard curios, tot acolo în exiliu şi-a fost petrecut juneţea un strămoş şi omonim al său, famosul Petru Rareş.[71]

---

[67] Cronica muntenească, în „Magazin istoric“, t. 4, p. 276: „Ştefan Vodă Surdul a venit domn de la Poartă cu steag, şi a domnit ani unu şi jumătate...“ — *Chronicon Fuchsio-Oltardînum*, p. 37, anno 1591; „mititur Stephanus, filius Voyvodae quondam Moldavaie Ivan, qaem ante annos 26 camelis alligatum pedibus et manibus discerpserat Princeps militiae Turcicae, ut et supra anno 1574. Hic tandem regnum occupat die 23 Iulii...“ Documentul din Bucureşti 1591, oct. 1, la Venelin, p. 231: „Ioan Ştefan voevoda i gospodin vsoi zemli ungrovlahiiskoe, sîn velikago i predobrago Ioanna voevodi...“

[68] Orzelski, p. 102. „Interea tamporis Ivani Satrapas Valachias conjux vidua Christoforo Strussio nuptura, curae Palatini Podoliae una cum Thesauris cum ea ablatis mandata est“. — Aşadară, e greşită aserţiunea lui Heidenstein, p. 64: „Uxor Chroscovam ad Strussios confugit, postea per Czaussium repetita deditur“.

[69] Potocki, ap. Niesiecki, *Herbarz Polski*, Lipsk, 1841, in -8, t. 8, p. 538: „Ex Strussia gente raro aliquis integrum corpus sepulchro intulit“. — Starowolski, *Sarmatiae bellatores*, în *Tractatus tres*, Vratilslaviae, 1734, in -4, p. 147: „Multa claritudine generis et veteri origine conspicua Strussorum domus, improspera semper fuit. Nullusque sane illorum aut pacuci sua morte perierunt, sed in acie quilibet et pro tuitione patriae liberatis, a barbaris interempti propemondum omnes“. — Warszewicki, *Turcicae Quatuordecini*, Cracoviae, 1595, in -f, p. 139: sic ut unos illos in Polonia Strussos, a quarta aut quinta iam prorogenie, non nisi in patentibus contra Tartaros campis in acie cecidisse constiterit“.

[70] Paprocki, ap. Niessiecki, *loco supra*.

[71] Despre acest fact vezi o sumă de documente în *Acta Tomiciana*, *passim*, necunoscute istoricilor precedinţi.

§ 74. Aşa finiră cele două femei şi cei doi fii ai lui Ioan Vodă.

§ 75. Voind a încheia acest registru mortuar, îmi tremură mâna, ca şi când prin descrierea crimelor aş resimţi eu, în locul ucigaşilor, remuşcările conştiinţei!

Puţin în urma bătăliei de la Cahul, un străin vizită Bucureştiul.

Pe poarta palatului domnesc el văzu expuse două domneşti capete.[72]

Unul, de curând secerat, conserva încă ceva sufletesc, asemenea undei de care atingându-se în zbor aripa unei paseri, întipărise în ea pentru o clipă o vagă mişcare.

Cellalt, cosit de demult şi adus de departe, livid, fix, speria prin un aer de ironie mortală, nu din astă lume, ci din neşte sfere superioare: teribila expresiune a capetelor moarte pe pânzele lui Caravaggio!

Acele două infernale trofeuri era[u] capul lui Vintilă Vodă, domnul Ţării Munteneşti, şi capul lui Ioan cel Cumplit, domnul Moldovei...

Fraţi până la moarte, fraţi după moarte: adevăratul simbol de Unire!

---

[72] Strykowski: „Ivonie Woloskiego hospodara glowa na bramie w Bukorestu stolecznym dworze i miescie multanskim, i Drakulina podle niego, ktorego byl wsadzil Iwonia na hospodarstwo multanskie wygnawszy Alexandra..."

V

DUPĂ EL...

Tak strony lutni od tengiego ciosu
Zabrzmia i penkna: zmieszanemi dzwienki
Zdaja sie glosic poczatek piosenki,
Ale jéj konca nikt sie nie spodziewa.

Astfel coardele alăutei, lovite prea tare, răsună şi plesnesc: confuzul son se pare a promite abia începutul cântecului, dar nimene nu se mai aşteaptă a-i auzi sfârşitul!...

MICKIEWICZ, *Konrad Wallenrod*

§ 1. Era anul 1577: trei ani de la pieirea lui Ioan Vodă.

Pe tronul Moldovei, după ce şi-l cumpărase cu un tribut îndoit şi cu păraie de sânge românesc, domnea în linişte, ca într-un cimitir, Petru cel Şchiop, încunjurat de ciocoi, cari îl numeau „matcă fără ac"[1], şi de călugări, cari îi admirau cunoştinţele în astronomie şi în muzică.[2]

Ţăranii nu aveau ce mânca.

Visteria era seacă.[3]

Ienicerii, cari formau garda princiară, erau stăpâni prin oraşe şi prin sate.[4]

---

[1] Ureche, t. 1, p. 205.

[2] Dorotheos, *op. laud.*, p. 455.

[3] Languet, *op. laud.*, p. 169, o epistolă din 1576: „tantam ibi esse rerum omnium penuriam, ut ipsi (Bathoreo) par Moldaviam facienti iter Voivoda (Petrus) cui erat notus, miserit panem hordeaceum pro eximio munere".

[4] Paszkowski, *Kronika*, Krakow, 1611, in -f, t. 3, p. 35: „skarzac sie przy tym na Piotra Woiewode swego, iz od niego wiele krzuwd nieznosnych cierpieli, takze i od Turkow, w ktorych sie on kochal, i na dworze swym mial..."

Deodată soseşte un curier: cozacii se pregătesc a trece Nistrul, având în fruntea lor pe un frate al lui Ioan Vodă...

§ 2. Mult poate un nume!

La Roma era de ajuns ca un Commod sau un Eliogabal să se numească Antonin pentru ca pe dată tot imperiul să-i aclame cu entuziasm, aducându-şi aminte de fericiţii timpi sub Antonin cel Piu şi sub Marc-Aureliu Antonin!

În ochii francezilor, unul din cele mai mari merite ale lui Napoleon III fu calitatea sa de nepot al lui Napoleon I.

Judecaţi dară de impresiunea produsă asupra moldovenilor prin vestea venirii unui frate al neuitatului martir de la Cahul!

§ 3. Pretendintele era fiul Armencei, mumei lui Ioan Vodă; însă fiu din un alt tată, un tată nedomn şi chiar neromân.

Dacă boierii şi călugării imputau ca o crimă originea armenească numai maternă a lui Ioan Vodă, apoi cu cât mai pronunţată cată să fi fost aversiunea lor pentru acest frate, nu fiu domnesc, armean şi de pe tată şi de pe mumă!

Prima aşezare a armenilor în Moldova fuse anterioară descălecării aşa-numitului Dragoş Vodă[5]; dar în curs de trei secoli de emigraţiune mica lor colonie nu ştiu a se întruni cu românii: ea rămase diferită prin religiune, prin limbă, prin obiceiuri, prin ocupaţiuni, prin încuscriri.

Din această cauză, moldovenii priveau totdauna cu un despreţ suprem pe laborioşii armeni, scufundaţi cu totul în negoţul lor, numindu-i *păgâni* şi bisericei lor zicându-i *capişte*.

Ei bine! un armean, un paria al societăţii moldovene, fu primit acum cu braţele deschise pentru că avuse aceeaşi mumă cu nemuritorul erou al României!

---

[5] Soutzo, *Notions statistiques sur la Moldavie.* Iassy, 1849, in -8, p. 52—3: „Dès le XI siècle des Arméniens abandonnant leurs foyers envahis par les Perses se refugièrent en Pologne et en Moldavie. Des émigrations subséquentes eurent lieu en 1342 et en 1606... Ils ont huit églisses en Moldavie, dont les plus anciennes sont celle de Botochany bâtie en 1350 et celle d'Iassi qui date de 1395..."

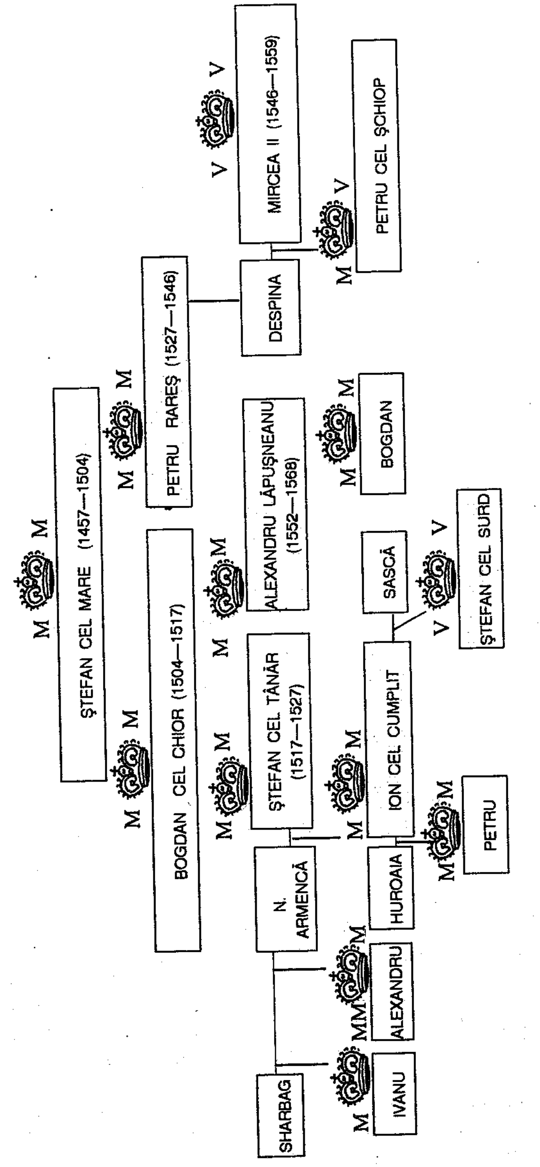
ŞTEFAN CEL MARE (1457—1504)
BOGDAN CEL CHIOR (1504—1517)
PETRU RAREŞ (1527—1546)
ŞTEFAN CEL TÂNĂR (1517—1527)
ALEXANDRU LĂPUŞNEANU (1552—1568)
DESPINA
MIRCEA II (1546—1559)
PETRU CEL ŞCHIOP
BOGDAN
N. ARMENCĂ
ION CEL CUMPLIT
SASCĂ
ŞTEFAN CEL SURD
HUROAIA
PETRU
SHARBAG
ALEXANDRU
IVANU
M
V

Genealogia lui Ioan Vodă
în legătură cu aceea a rivalilor săi Bogdan Lăpuşneanu şi Petru Şchiopul
şi a fraţilor săi de mumă Ivan Potcoavă şi Alexandru
Notă: cuadraturile trăsurile arată bastardeţă.

§ 4. Carabied Serbega — aşa-i era numele armenesc — e cunoscut în cronicele noastre sub porecla de Ioan Creţul, după caracterul părului, iar în analele cozace sub acea de Ivan Potcoavă, fiindcă frângea între degete potcoava de cal.

Nalt, bine făcut, având o forţă extraordinară, brav până la temeritate, acest domn, adevărat frate cu Ioan Vodă, fugind în urma catastrofei de la Cahul, îşi găsise un refugiu peste Nistru.

Antipatiile sale şi ale cozacilor erau comune: îi însufleţea deopotrivă acelaşi simţ de răzbunare contra păgânilor.

Aşadară, în curând Potcoavă îşi câştigă un renume teribil, care răsuna până-n fundul Moscovei[6], şi până la haremurile Stambulului: vitejiile sale contra turcilor din Bugeac şi a tătarilor din Crâm îl făcură groaza mahometanilor[7] şi „Roland“ al poeziei slavo-orientale![8]

Născut şi crescut în Moldova, frate al unui mare domn moldovenesc, el se scârbea de numele de armean şi se fălea cu acela de român, pe temei că e român oricine voieşte şi simte româneşte: la anticii noştri străbuni doi împăraţi din cei mai eminenţi, Traian şi Alexandru Sever, a fost unul — barbar din Spania, cellalt — barbar din Siria...

Astfel, gloria personală a lui Potcoavă măgulea amorul propriu naţional al moldovenilor, cari îşi atribuiau şi aveau cuvânt de a-şi atribui loruşi cu mândrie victoriile înstrăinatului viteaz, şi figura lui apărea cu atât mai mare, cu cât mai mult o exagera fama depărtării şi cu cât mai mică se vedea de aproape caricatura domnească a lui Petru cel Şchiop...

§ 5. După fatala bătălie de la Cahul reuşise a scăpa în patrie căpitanul cozacesc Kopycki[9], păstrând în inimă un devotament postum şi religios pentru memoria lui Ioan Vodă.

Tot atunci se retrăsese peste Nistru, de frica persecuţiunii lui Petru cel Şchiop, fostul pârcălab de Roman, Ţopa[10]; îşi cumpărase o bucată de pământ la hotarul Moldovei; se însurase cu o femeie cozacă[11] şi, privind cu dor de pe ţărmul fluviului la părăsita ţară, gemea după un trecut, ofta după un viitor.

Aceşti doi, Kopycki şi Ţopa, întreprinseră acum a da lui Potcoavă coroana frăţine-său, lui Ioan Vodă, veştejită de trei ani pe fruntea unui trândav cirac al Porţii Otomane.

Pe de o parte ei îşi formară un puternic partit în interiorul ţării, pentre vechile slugi ale glorioasei domnii trecute; pe de altă parte, prin bani şi promisiuni, adunară câteva centurii de cozaci; în fine, arătând lui Potcoavă scrisorile moldovenilor, cari îi propuneau cu stăruinţă tronul fratern, îl îndemnară a profita de ocaziune.

---

[6] Un document la Karamzin, t. 10, nota 193 „takova rytzaria Podkova, kakova u vas i ne byvalo...“ adecă: „un viteaz ca Potcoavă nici n-au avut vreodată polonii“, ziceau ambasadorii moscoviţi regelui Ştefan Batori.

[7] *Lvovskaia russkaia letopis*, reprodusă în *Ruskii istoriczeskii sbormik*, Moskva, 1839, in -8, t. 3, sub anul 1578: „Batoryi kazal kozaka Podkovu stiati, bo posol turetzkii skarzil na nego sezo Tataruv bil...“

[8] Kostomarov, *O znaczenii russkoi narodnoi poezii*, Harkov, 1843, in -8, p. 94—95. În poeziile cozace, Potcoavă conservă numele său armenesc Serpega sau Serbega.

[9] Paprocki, în *Tesaur*, t. 3, p. 286: „Die Polaken aber so von Tuercken lebendig gefangen wurden, waren diese... Kopytski... Diese allen wurden von iren Herrn vider ausgelosset und erkaufft“. — Istoricii lui Potcoavă scăpară din vedere această legătură a lui Kopkycki cu reposatul Ioan Vodă.

[10] Documentele din 1572, decembrie 13, şi din acelaşi an, decembrie 20, ambele în *Condica ms. moldovenească*, sub nr. 1015, în Arhiva Statului, p. 119, 130, unde el este specificat ca unul din pârcălabii de Roman, cellalt fiind un Toader. Un portret antic pe pânză al acestui strămoş al familiei Hasdeu se află în judeţul Hotinului, Basarabia, în satul Cristineşti, moşia părintelui meu. Întru cât îmi aduc aminte, este o figură foarte brună, cu ochi mari şi cu o manta roşie. Vechea genealogie a familie Hasdeu, depusă din parte-mi la Biblioteca din Bucureşti, şi pe care, confruntând-o cu documente originale, a confirmat-o guvernul moscovit, îl numeşte: Gavrilă Hăjdeu poroclit „Ciampa“. — La Engel. t. 2, p. 228, stă „Ţampa“. — Ureche, t. 1, p. 197 îi zice „Cepla“. — Noi însă preferim forma Ţopa care ne întâmpină în toate documentele şi pe care o adoptase şi Miron Costin, *Letop.*, t. 1, apendice, p. 96.

[11] Paszkowski, *op. laud.*, t. 3, p. 35—6: „Czapa Woloszyn ieden, ktory sie tu byl ozenil, y w Braclawskiey wlosci mieszkal...“

§ 6. Aflând despre mişcarea periculosului rival, Petru cel Şchiop începu a-şi organiza armata, rugând totdodată pe comandanţii poloni de pe la fruntariile Moldovei ca să oprească cozăcimea de a călca tractatul de pace dintre Polonia şi Imperiul Otoman.

Potcoavă, Kopycki şi Ţopa, neavând încă sub arme mai mult de 300 de voinici, crezură de cuviinţă a mai amâna întreprinderea până la un moment mai oportun, se retraseră de la hotarul Moldovei şi se împrăştiară cu scop de a recruta mai multe forţe: Kopycki merse la cetatea Bar, Ţopa la oraşul Braslaw, însuşi Potcoavă se aşeză în târguşorul cozacesc Nemirov.

În acest interval guvernul polon, strâmtorat de cererile unui ceauş turcesc venit din partea lui Petru cel Şchiop, se văzu silit a aresta pe turburători: un căpitan fu expedit la Nemirov cu trei escadroane pentru a pune mâna pe Potcoavă.

Viteazul avea pe lângă sine numai 50 de cozaci pedestri cu puşti; dar în pieptul său bătea inima unui frate al lui Ioan Vodă[12]: el nu se înfricoşă a ieşi în câmp întru întâmpinarea unui detaşament de şase ori mai numeros, înfruntând Polonia în mijlocul Poloniei.

Pentru a putea intra în Nemirov, căpitanul polon trebuia să treacă un râuleţ: Potcoavă se puse în calc-i, vârându-se cu ai săi în apă până la brâu, cu puşte aţintate.

Renumele adversarului şi tăria poziţiunii ce-şi alesese speriară pe trimisul regal: el se retrase cu cele trei escadroane fără a fi slobozit un singur foc; Potcoavă se întoarse liniştit în târguşor.[13]

---

[12] Expresiunea lui Titus Livius, I, 47: „fratri similior quam patri".

[13] Paszkowski, t. 3, p. 36: „Ale sie Podkova w czas postrzegl, y wyjachal z miasta, majac przy sobie 50 pieszych z rusznicami, przyiachal na ieden brod, w ktory webrnewszy koniem do brzucha, postawil strzelce przed soba na czolo. Gdy Bobolecki w on brod przyiachal, obaczywszy lud sprawiony w mieyscu dobrym a trudnym do potkania, wrocil sie nazad..."

Dar orizontul său se posomorâse: el nu mai putea rămânea în Polonia.

În acest moment hatmanul cozăcesc Şah îi propuse serviciile sale, cari, unite cu ale lui Ţopa şi Kopycki, se rădicau în totul până la o mie de ostaşi de frunte.

Nu era timp de a se mai gândi.

Tobele răsunară; Potcoavă trecu Nistrul, lăsând la spate răzbunarea guvernului polon şi privind în faţă armata lui Petru cel Şchiop...

§ 7. Invaziunea cozacilor în Moldova se operă prin judeţul Soroca.

Poporaţiunea acestui district, o amestecătură de români cu tătarii-pecenegi din secolul XIII[14] şi cu o colonie de genovezi din secolul XIV[15], se distingea prin spiritul său războinic.

Aşezaţi la hotarul ţării, ei ştiau totdauna a-l apăra cu pieptul lor, când contra polonilor, când contra tătarilor: abia se arăta inamicul pe sacrul ţărm al Nistrului, în clipă sorocenii se strângeau grămadă, îl respingeau, şi-l goneau adesea chiar dencolo de fluviu.[16]

Înşişi cozacii o pătiseră nu o dată, şi o pătiseră foarte rău, cu *hânsarii*, — aşa se numea brava miliţie districtuală, comandată de pârcălabul Sorocei.[17]

---

[14] Constantin Porfirogeneta, *De administrando imperio*, 37, menţionează între oraşe[le] pecenege Krakna sau Sracna-katai, poate oraşul Soroca, finalul katai însemnând *locuinţă* în limbile mongole.

[15] Brunn, *op. laud*, p. 54.

[16] Bielski, *Sprawa rycerska*, p. 138: „lecz na tym porzadek dobry iz sie predeko na nie zbiora y nie dadza soble szkod czynic."

[17] Ureche, t. 1, p. 204: „În anul 7095, genariu 8, rădicatu-s-au o seamă de cozaci ca neşte lupi învăţaţi de pururea la pradă, şi au intrat în ţară şi multe bucate din ţinutul Sorocei au luat; iară Pârvu, pârcălabul de Soroca, s-a îndemnat cu hânsari şi cu alţii câţi au vrut de bunăvoie, de a mers după cozaci şi i-au ajuns la Periaslav; acolo cozacii vrând să nu dea dobânda, iar moldovenii să scoţă al său, tare război s-a făcut, şi în două zile bătându-se abia au spart pe cozaci; şi dacă i-au biruit, pre toţi i-au tăiat, numai unul zic să fi scăpat..." — Acest pasagiu poate servi de lecţiune istoricilor poloni, cari exagerează în toate importanţa specială a cozacilor.

Prin urmare, să fi fost iubit sau, cel puţin, să fi fost respectat Petru cel Şchiop, Potcoavă cu o mie de aventurieri cu greu străbătea prin războinicele maluri ale Nistrului.

Dar sorocenii, ca şi toată ţara, urând şi despreţuind pe necapabilul lor domn, cozacii fură primiţi ca neşte amici, Potcoavă — ca un mântuitor...

„Acolo mulţi i s-au închinat", zise cronicarul Ureche.

§ 8. Apropiindu-se de Iaşi, eroul nostru fu oprit de armata lui Petru cel Şchiop, care puse în prima-i linie 500 de turci, dându-le ordinul de a trage dentâi din tunuri şi apoi a se arunca în atac cu armă albă.[18]

Dar Potcoavă moştenise o scânteie din acel geniu militar, care caracteriza într-un grad suprem pe răposatul Ioan Vodă, făcându-l să prevază şi să preîntâmpine toate planurile inamicilor.

Înţelegând gândul lui Petru cel Şchiop, el porunci cozacilor a se culca jos la pământ, până ce gloanţele tunurilor vor trece dasupra capetelor.

Atunci, sărind pe neaşteptate în picioare, ei descărcară în turci toate puştele: trei sute otomani căzură morţi.

Petru cel Şchiop crezu totul pierdut şi [o] rupse la fugă.

Victorie, goană, măcel...

§ 9. Moldovenii nu luară deloc parte la bătălie.

Toată acţiunea se petrecuse numai între cei 500 turci din prima linie şi între cozaci.

Dindată ce otomanii fură bătuţi, oastea cea curat moldovenească a lui Petru cel Şchiop se grăbi a trece la Potcoavă, pe care-l dorea mai denainte.

§ 10. Prin o singură victorie, Potcoavă luă acel tron pe care Petru cel Şchiop nu-l putuse lua cu toată armata turcă-maghiară-munteană decât cu ajutorul celei mai mârşave trădări, după trei luni de o luptă necurmată, unde fusese bătut şi tot bătut în zece rânduri: acel tron, pe care încă mai nainte Ioan Vodă, el însuşi, l-a fost luat de la Bogdan Vodă fără a vărsa o picătură de sânge!

---

[18] Paszkowski, t. 3, p. 37: „wyciagnal z ludem, ktorego przy sobie mial niemalo, i naprzod Turki, ktorych bylo plecset, przy strzelbie na czolo uszykowal".

În această cronologie se cuprinde o profundă lecţiune filosofică, la care cată să se gândească mult, foarte mult, toţi domnii de pe faţa pământului: tronurile se dobândesc lesne şi se pierd cu greu de către acei ce-i vrea ţara; se dobândesc cu greu şi se pierd lesne de către acei ce ţara nu-i vrea.

Aşa fu, aşa este, aşa va fi totdauna.

§ 11. Intrând în Iaşi, Potcoavă fu coronat sub memorabilul nume de Ioan Vodă.

Dar domnia-i fu atât de scurtă, încât nu e chip a ne pronunţa asupra capacităţii administrative şi diplomatice a acestui mare ostaş.

Prima-i grijă fu de a trimite ambasadori la Constantinopole, ca să cerce de nu cumva vor reuşi a-i scoate învestitura domnească.

Apoi eliberă de prin închisori gloate de prizonieri creştini, căzuţi în trecut la mâna păgânilor şi păziţi în capitala Moldovei, sub preveghereа temnicerului turcesc — Petru cel Şchiop.

În fine, numi boiari: Ţopa deveni mare vornic al Ţării-de-Jos, Kopycki — pârcălab de Hotin, Şah — hatman...

§ 12. Nu trecu mult timp şi eternul nostru fugar, Petru cel Şchiop, reveni cu o puternică armată de munteni, tătari din Bugeac, turci din Dobrogea, adunaţi prin firmanul imperial al lui Amurat III... uitasem a spune că sultanul Selim II nu mai era: el murise de beţie în anul morţii celei vitejeşti a lui Ioan Vodă.

Mai mulţi moldoveni — moldoveni, vai! de felul pârcălabului Ieremia Golia — se adunaseră către oastea păgână, ridicată ea singură la o cifră denaintea cării ar fi tremurat orcine afară de Potcoavă.

Fidel sistemului fratern, acesta nu aşteaptă a fi atacat acasă, ci, cu mulţi-puţini, câţi avu lângă sine, ieşi cu semeţie el însuşi drept contra inamicului, ajuns deja în prejmetele Iaşului.

§ 13. Răposatul Bălcescu analiză bătălia de la satul Docolina în următoarele câteva cuvinte, pline de acea limpeziciune critică, care distingea pe nemuritorul nostru istoric: „La 1578 vedem pe Petru cel Şchiop a întrebuinţa aceeaşi tactică, ce vestitul cartaginez Annibal întrebuinţă în bătălia de la Zama.

În lipsă de elefanţi, însă, el puse în fruntea liniei sale de bătălie cirezi de vaci şi herghelii de cai, pentru ca să calce pedestrimea lui Potcoavă.

Lui i se prileji aceeaşi nenorocire ce întâmpină vestitul biruitor de la Canne; căci cozacii, stând pe loc şi lăsând să se apropie oştirea lui Petru Vodă, deodată sloboziră focurile într-însa.

Atunci acea herghelie de cai şi cireadă de boi spăimântându-se, se întoarse înapoi, şi, năvălind peste oastea lui Petru Vodă, o puse în neorânduială.

Cozacii se folosiră d-această împrejurare, o izbiră deodată d-a dreapta şi d-a stânga, şi lesne o învinseră.“[19]

§ 14. Ciudat lucru!

Petru cel Şchiop, carele ştia elineşte[20], citise pe Polybiu numai pentru a imita greşelele lui Annibal, dând astfel lui Potcoavă o frumoasă ocaziune de a birui întocmai ca marele Scipion.

Natura, nu lectura face adevăraţi generali, cari sînt şi ei poeţi, adesea poeţi sublimi prin varietatea şi mărimea ideilor, prin frumuseţea şi armonia formei, prin uşurinţa concepţiunii, prin efectul finalului, prin darul de a improviza.

§ 15. După victoria de la Docolina, Poarta Otomană se sperie, întocmai ca şi când ar fi văzut înviind din morţi pe teribilul Ioan Vodă: noi ordini fură expedite la munteni, la transilvani, la tătari şi la beglerbeiul Rumeliei, ca să intre cu toţii în Moldova, reaşezând pe tron pe Petru cel Şchiop.

§ 16. Caracterul lui Potcoavă prezintă un tip de cavalerism din evul mediu: dispreţ pentru foloase materiale, amor furios de renume.

Cu o mână de oameni, el arătă lumii că ştie să-şi cucerească o purpură...

Cu o mână de oameni, el arată lumii că ştie a învinge o hidră.

De patru ani în luptă necurmată cu păgânii, el nu fu bătut niciodată.

---

[19] „Magazin istoric“, t. 2, p. 57.

[20] Dorotheos, p. 455.

Ei bine! decât să-şi rişte o reputaţiune, câştigată prin un şir de vitejii minunate, el preferi acuma, după o lună de domnie şi după două victorii strălucite, să renunţe de bunăvoie la coroana fraternă, pierzând tronul, dar conservând gloria.

Pe când Petru cel Şchiop fuge cu ruşine şi cu desperare de pe câmpul Docolinei, Potcoavă adună divanul ţării şi-i declară, cu demnitatea unui învingător, că el „nu voieşte a mai domni“.

Apoi ia cu sine cele 14 tunuri, cucerite în bătălia de lângă Iaşi şi pe cari le socotea cu tot dreptul ca un netăgăduit trofeu personal, şi se retrage în linişte peste Nistru.

§ 17. Prin capriciul azardului, guvernul polon însărcină cu arestarea lui Potcoavă tocmai pe generalul Mielecki[21], acela care, dacă vă mai aduceţi aminte, se încercase cu cinci ani mai nainte a restabili pe tron pe Bogdan Vodă şi fuse alungat de pe teritoriul Moldovei de către vornicul Dumbravă.

Mielecki cunoscuse pe Ioan Vodă, auzise de Potcoavă şi, păţit o dată de la unul din fraţi, se temea a nu mai păţi o a doua oară şi de la cellalt: astfel deşi avea la dispoziţiune-i toate forţele armate ale regatului contra unui singur om, totuşi el crezu mai demn a birui prin trădare.

Amăgit cu promisiuni de iertare şi chiar de răsplată pentru măreţele sale fapte contra vrăjmaşilor numelui creştin, Potcoavă se dede el însuşi, cu toată artileria şi cu toate tezaurele sale în ghearele perfidiei[22]: fu ferecat la mâni şi la picioare şi aruncat în temniţă.

§ 18. Cozacii şi moldovenii fură cuprinşi de indignaţiune; dar o resimţiră mai cu seamă Kopycki şi Ţopa, în cari o nestinsă iubire pentru familia lui Ioan Vodă se unea cu o ură mortală contra lui Petru Şchiopul.

---

[21] Senkowski, *Collectanea z dziejopisów tureckich*, Warszawa, 1825, in -8, t. 2, p. 303.

[22] Paszkowski, t. 3, p. 39: „iachal z woiwoda do Hetmana, ktoremu 12 dzial darowal, a Hetmanowi dwie; takzec go Hetman Krolowi odeslal do Warszawy na Seym: wszakze go Krol nie wdziecznie przyial, y kazal go zaraz do wiezienia dac, a okowy na nogi wlozyc, y straz pilna nad nim miec...“ Mielecki înşelă pe Potocoavă prin intermediul principelui Zbaraski, voievodul de Braslav.

Hatmanul Şah şi de astă dată se înţelese cu dânşii.

Potcoavă avea un frate bun, mai mic de ani, numit Alexandru; ca şi dânsul, armean prin sânge şi român prin cuget; ca şi dânsul, refugit peste Nistru; ca şi dânsul, semănând la caracter cu neuitatul Ioan Vodă.

„În lipsa potcoavei avem o talpă!“ strigară cozacii, aducând în Moldova pe noul pretendinte.[23]

Petru cel Şchiop rămase fidel principiilor sale! el fugi sprinten mai nainte de a fi văzut faţa inamicului.[24]

Alexandru Vodă intră în Iaşi şi primi coroana ţării.

§ 19. Această domnie, ca şi a lui Potcoavă, ţinu abia o lună.

Noul principe nu avusese încă timpul de a-şi organiza o armată, când iată o puternică oaste turcă, transilvană şi muntenească cotropeşte ţara.

Alexandru Vodă, cu vro câţiva cozaci, se închide în palatul domnesc, decis a susţinea un asediu.

§ 20. Pentru un Ioan Vodă fu de ajuns o zi, o noapte, să ia o cetate ca Brăila sau ca Benderul.

Petru cel Şchiop pierdu un şir de zile şi de nopţi fără a putea reduce o casă!

---

[23] *Ibid.*, t. 9, p. 27: „powiadaiac, ze choc Podkomy niemasz, przedsię podeszwa zostala...“

[24] Charrière, t. 3, p. 733, nota: „Jeudi dernier, 20 de ce moys (février), arriva un ullac de Moldavie despesché par le sangiac de Salistria pour donner advis qu'un frère de celui qui estoit derièrement entré audit pays et en avoit chassé le voyvode, y estoit de nouveau entré fort acompagnié et avoit contraint ledit voyvode de quitter sa demeure et se retirer, ensemble ledit sangiac qui estoit près de luy, bien blessé et plusieurs de siens, et quelque nombre de janissaires tués. Le premier bassa fût si fasché de ceste nouvelle etc. L'on a nouvelles certaines à ceste Porte que la Tartare est party, quarante jours a, avec plus de 100.000 chevaulx pour aller faire une autre course audit Polloigne, et se dit publiquement que c'est pour chastier ceux qui ont donné passage et favory ces deux frères entrés en ladite Moldoavie, s'assurant que les gens dudit dernier sont la pluspart Cosacques.“

„A bătut pregiur curtea din Câşlegi până la Mezi-Părăsimi“, zice cronica ţării.

Lipsit de praf de puşcă şi de proviziuni, Alexandru Vodă tot însă nu capitulă.

Ieşind cu ai săi din palat, el străbătu în întunericul nopţii prin posturile armatei inamice, şi fugi în direcţiunea lacului care scaldă o coastă a capitalei.

Aci însă îl ajunseră gonaşii.

După o luptă furioasă, puiul de erou fu prins şi — oroare! — deja pe jumătate mort din rănile primite în bătălie[25], el expiră în ţeapă.

§ 21. Aproape de locul bătăii, Petru cel Şchiop zidi monastirea Galata, precum frate-său, domnul muntenesc, zidise adiniori o biserică pe locul bătăliei cu vornicul Dumbravă.

Şi biserica unuia, şi monastirea celuilalt încăpură amândouă în grifele a nişte greci, îmbrăcaţi în haine de călugări.

Iată cine trăgea foloase din sinuciderile românilor!

§ 22. Dar pe când Alexandru Vodă moare în Iaşi din mâna unui călău turcesc, ce, oare, va fi făcând groaznicul Potcoavă, pe care îl lăsarăm în fundul unei puşcării?

Va muri şi el, nu vă îndoiţi; va muri şi el tot din mâna unui călău turcesc: căci aşa fu scris în Cartea Destinului pentru câteşitrei fraţii, legaţi prin sânge, prin eroism şi prin martiriu!

§ 23. Enric de Valois de demult nu mai domnea în Polonia.

Chiar în anul pieirii lui Ioan Vodă, el fugi dintr-un regat ce nu-l meritase, alergând la tronul Franţei, rămas vacant şi pe care, urcându-se, dovedi în curând şi acolo că nu[-l] merita nici pe acela.

După el polonii îşi aleseră rege, iarăşi şi iarăşi din îndemnul Turciei, pe Ştefan Batori... acel bei transilvan, carele dintâi trimisese oşti contra lui Ioan Vodă, şi apoi extradase muntenilor pe vornicul Dumbravă.

---

[25] Charrière, t. 3, p. 739, nota: „ayant Pietro-Vayvoda faict journée avec son ennemy, qu'il a vaincu et prins vif, mais si fort blessé qu'il este mort“. — Heidenstein, p. 125: „Alexander enim cum vivus in hostium potestatem venisset, palo suffixus...“

§ 24. Cu câteva zile mai nainte de oribila picire a lui Alexandru Vodă, regele polon primi de la sultan următoarea epistolă, reprodusă aci după original.[26]

„Etern victoriosul fiu al lui Selim-Han, nepot al lui Suleiman-Han, Amurat-Han.

Lăudatule între cei mai aleşi monarhi creştini! cârmaciule popoarelor lui Isus! tu, carele târâi după tine poalele generozităţii şi ale veneraţiunii! maiestosule şi respectabilule stăpân al ţărilor polone! rege Ştefan Batori! a cărui viaţă dea Allah să se sfârşească pe calea cea dreaptă!

Pe dată ce această scrisoare imperială va ajunge la mânile tale, ia aminte ceea ce urmează:

Nu e mult timp de când un turburător al ordinii publice, punându-se în capul unei monstruoase adunături de cozaci din Mankerman, din Czerkas, din Kanev şi din Braslav, dentâi cucerise Moldova şi apoi, după mii de pustiiri şi neorânduieli, se întoarse înapoi în regatul tău.

Deşi mai în urmă hatmanul tău reuşi a pune mâna pe cei vinovaţi, totuşi, grăbindu-se a merge întru întâmpinarea persoanei tale, el se mulţumi a-i distribui sub pază prin felurite casteluri, o dată cu turburătorul cel de frunte.

Aflând noi toate acestea, chiar când ne pregăteam a cere cu stăruinţă extradiţiunea capului invaziunii, viu sau mort; iată că tocmai atunci, spre mai marea noastră mirare, primim ştiri de la legitimul bei moldovenesc şi de la prea onorabilul Daud-bei, sandjac de Silistria, cum că un alt nemernic, ce se zice a fi frate cu acela de mai nainte, năvăli acum cu vro 2000 de puşcaşi cozaci călări şi pedestri, tăind şi arzând toată Ţara Moldovei şi ameninţând însăşi capitala, Iaşii.

Ştii bine cum că din timpii respectabililor şi onorabililor străbuni ai noştri — ale căror morminte Allah să le încunune cu o lumină eternă! — şi până-n ziua de astăzi, ambele noastre popoare, păzind strict condiţiunile păcii, considerau totdauna tractatul ce ne leagă a fi un izvor de putere şi o temelie de prosperitate, pentru fiecare din ele.

Dar acum, când un hoţ netrebnic, ieşind din hotarele Poloniei în fruntea unei bande de vagabonzi şi tâlhari, cutează a inrumpe în Moldova, ţară atârnată de posesiunile noastre cele de D[umne]zeu ferite; când el o pustieşte în mii şi mii de moduri şi apoi se întoarce înapoi în hotarele Poloniei, fără a găsi acolo pedeapsa crimelor sale; oare unele ca acestea nu sînt ele o vederată călcare a tractatului nostru de pace?

Mai apoi, când hatmanul tău, punând mâna pe turburătorul cel dentâi, îl lasă în linişte, fără a ni-l trimite nouă la fericita noastră Poartă, viu sau mort; oare toţi vagabonzii şi toţi trântorii din Polonia nu sînt ei încurajaţi a crede cum că neşte asemenea hoţii şi amestecături nu numai nu vor fi pedepsite, ci încă din contra răsplătite şi susţinute?

În adevăr, nepăsarea şi moleciunea din parte-ţi sînt singura cauză atât a cutezării primului turburător, precum iarăşi a invaziunii celui de al doilea!

Adu-ţi aminte că numai prin înalta noastră protecţie urcându-te pe tronul regal, tu însuţi ne promiteai nouă un nemărginit devotament intereselor noastre. Oare evenimentele astea din urmă, întâmplate sub regimul tău şi prin neglijenţa ta, oare ele să fie realizarea acelor promisiuni ale tale?

Aşadară, îndată ce atingerea acestei epistole îţi va onora mânile, prudenţa ta şi spiritul amiciei ce ne uneşte cer deopotrivă ca să nu întârzii a trimite la fericita noastră Poartă, viu sau mort, pe turburătorul Moldovei, care se adăpostise în hotarele Poloniei şi se află până acum în a ta dispoziţiune.

Încât priveşte pe secundul turburător, apoi ţi se cade neapărat şi nezăbovit a te pune tu însuţi în capul oştilor tale, cu cari, dacă poţi, prinde-l şi-l pedepseşte cu toţi ai săi; iar dacă alţi inamici exteriori sau debilitatea forţelor tale sau vro altă împiedicare te va fi oprind de la aceasta, atunci fă-ne cunoscută nouă slăbiciunea-ţi, şi noi înşine îţi vom trimite în ajutor nenumărate armate.

---

[26] Textul turcesc şi o traducţiune polonă sînt publicate în Senkowski, *op. laud.*, p. 302—308.

Pe de altă parte, întâmplându-se cumva ca povăţuitorul acestor nemernici să scape din mânile oştilor noastre şi să fugă în Polonia, apoi vei fi dator în orice chip a-l prinde şi a ni-l expedi[a] nouă viu sau mort.

Căci îţi declarăm ţie că nemic nu te va putea scuza înaintea noastră, la caz de nu ne vei trimite viu sau mort pe capul primei turburări, sau de vei protege orişicum pe turburătorul ăst al doilea: atunci pacea noastră internaţională fiind săpată în cele mai profunde ale sale fundamente, războiul va sfâşia fericirea şi binele popoarelor!

Prin urmare, îţi mai recomandăm încă o dată de a nu cruţa şi a nu amâna nici unul din mijloacele, câte se pot închipui prin energie şi prin înţelepciune, pentru ca să conservi binefacerile păcii şi ale legăturilor de vecinătate, de cari se bucură ambele noastre ţări.

Scris în ultimele zile ale sacrei lune Zil-hidjdje, în anul hegirei nouă sute optzeci şi cinci, în capitala Constantinopole."

§ 25. Reproduserăm textual această curioasă epistolă, sau, mai bine, această semeaţă poruncă, pentru a arăta deplin gradul de înjosire vasală la care ajunse mândra Polonie faţă cu Poarta Otomană, prin stupiditatea unui Enric de Valois şi prin slugărnicia unui Ştefan Batori.

§ 26. Soarta grăbise finitul lui Alexandru Vodă fără participarea regelui polon.

Dar Potcoavă rămânea. Aşadară, fostul persecutor al lui Ioan Vodă şi al vornicului Dumbravă tot încă mai avea în rezervă o ocaziune de a-şi demonstra acum, ca rege polon, zel şi supunere la ordinile lui Amurat III, precum şi le demonstrase altădată, ca bei transilvan, la ordinile lui Selim II.

§ 27. Scena, ce o vom descrie, se petrecu în Leopole, seculara capitală a Galiţiei, respectată sub toate dominaţiunile: ruteană, polonă, austriacă.

Acest oraş se afla totdauna în cea mai strânsă legătură cu Moldova şi chiar cu Ţara Românească.

Când amic, când neamic, istoria lui adesea se confundă cu istoria română, în cât timp avuse şi el o istorie a sa, şi noi o istorie a noastră.

Aliată cu Alexandru cel Bun şi cu Mircea cel Mare, comuna Leopolii se bucura în secolii XIV şi XV de neşte imense prerogative comerciale în tot cuprinsul României, de la Nistru şi până la Severin.[27]

Apoi Ştefan cel Mare, în războiul său cu polonii, ajunse cu fier şi sabie până sub murii acestei capitale, pustiind într-un mod înfricoşat toate satele din prejur şi chiar mahalalele[28] şi, se zice, — noi nu ne pronunţăm —, se zice că în jaful palatului unui magnat galiţian ar fi găsit acolo cea mai veche cronică moldovenească, descoperită — zice-se — în anii trecuţi sub numele de *Cronica lui Huru.*[29]

De aci înainte Bogdan cel Chior, păşind în urmele tătâni-său, veni şi el cu o puternică armată a brava zidurile Leopolii, şi se întoarse încărcat de pradă.

Ca antic şi unic depozit al mărfurilor moldovene în Polonia, acest oraş se împluse în cursul timpului de neguţători români, din cari unii, ajutaţi dintâi da Alexandru Lăpuşneanul, cel mai bigot dintre tirani, fundară aice, pe la mijlocul secolului XVI, o frumoasă biserică de rit oriental, cunoscută până astăzi sub numele de „biserica moldovenească"[30].

§ 28. În 1578 petrecea, din întâmplare, în Leopole un italian din Florenţa numit Filip Talducci.

El lăsă în manuscript o naraţiune, păstrată până astăzi în Arhivul Mediceu, şi pe care o traducem aici din literă în literă, precum în tribunaluri se înregistrează fără nici o schimbare depunerile unui martur ocular.[31]

---

[27] „Arhiva istorică a României", t. 1, nr. 1 şi 189.

[28] În memoria acestui eveniment pe poarta numită „Halicka" se afla săpată pe piatră următoarea curioasă inscripţiune; „Nobilis, at nunquam nubilis Uirgo sum, semper Vestalis, ex quo per tria saecula mille procis exambita, omnibus casta virago, repudium faci; et armatis precibus Stephani Palatini Moldaviae, talem me praestiti; primus ille malo caduceatore cum XI. M filiorum Agar (?) paranymphus, thalamos meos exambivit, sad cum omnibus abacibus, expers coronae virginalis, pelnus ignominae recessit, ac in minoribus oppidis ardorem conceptum consumpsit. Anno nati ex Virgine Dei Hominis MCCCCXCVII." — Vezi Chodyniecki, *Historya miasta Lwowa*, Lwow, 1829, in -8, p. 68, nota.

[29] Asachi, *Nouvelles historiques de la Moldo-Roumanie*, Iassy, 1859, in -8, t. 1, p. 22.

[30] Zubrzycki, *op. laud*, p. 192.

§ 29. „Plecând din Varşovia, regele poruncise a închide în castelui Rawa, în provincia Masovia, sub cea mai aspră pază, pe fostul domn moldovenesc Potcoavă.

Mai în urmă, dede ordin a-l strămuta la Leopole, unde venise un ceauş turcesc, nu cu alt scop, precum ştia toată lumea, ci numai pentru a cere capul lui Potcoavă.

Tot cu aceeaşi ţintă sosi şi un ambasador din partea lui Petru cel Şchiop, aducând regelui peşcheş 50 boi, 4 buţi de tămâioasă, 2 buţi de lămâi sărate de cele mici, şi un frumos armăsar.

De aci, luni dimineaţa, în 16 a lui iuniu, regele se depărtă pe două zile din oraş, sub pretext de vânătoare, după ce mai întâi poruncise ca toată poliţia să stea sub arme, precum şi garda regală, iar porţile oraşului să fie închise.

Ceauşul turcesc fuse îndemnat a ieşi din Leopole, atât pentru a se feri de pericol personal, cum şi pentru a se masca ruşinea vasalităţii guvernului în privinţa Turciei.

Toate aceste măsuri fură ocazionate prin neobicinuitul concurs de oameni armaţi, veniţi la Leopole sub cuvânt de a onora prezinţa regelui, dar, în realitate, precum se vorbea, mai ales pentru a asista pe Potcoavă.

După plecarea regală şi regularea celor poruncite, ceva mai nainte de amiazi, principele prizonier fu adus pe piaţă, fără ca să-l ţină cineva, căci îşi ceruse această singură graţie, după ce îi fusese anunţată sentinţa de moarte.

Scena răsuna de zgomotul oamenilor şi de vuietul tobelor.

Potcoavă trecu de două ori de-a lungul pieţei, netezindu-şi barba şi privind la public fără cel mai mic semn de frică; apoi rugă să-l asculte şi, făcându-se tăcere, rosti poloneşte următoarele cuvinte:

---

[31] *Archivio Mediceo Vecchio;* sezzione Strozziana, fila 303, nr. II — Acest manuscript se află şi la Milan, Biblioteca Ambrosiana, Mss. R. 94. — Noi cunoaştem trducţiunea polonă, publicată de Przezdziecki, *Listy Annibala z Kapui*, Warzawa, 1852, in -8 p. 253—258.

«Domnilor leşi! merg la moarte nu ştiu pentru ce, căci nu-mi aduc aminte să mă fi învrednicit prin faptele mele de un asemenea sfârşit.

Ştiu atâta că totdauna m-am bătut bărbăteşte şi vitejeşte împotriva duşmanilor numelui creştinesc, lucrând numai pentru binele şi folosul ţării mele, cu hotărâre de a-i fi ca un zid pentru ca păgânii să nu poată trece Dunărea.

D[umne]zeu ştie de ce nu putui izbuti în această dorinţă; pricina cea de căpitenie este trădătorul, care prin înşelăciune mă aduse în starea în care mă aflu.

Dar bun e D[umne]zeu! şi cânele cel vânzător curând îşi va primi plata pentru nevinovatul meu sânge.

Atâta ştiu; ba mai ştiu încă, mai ştiu că trebuie să mor acuma din mâna acestui călău creştin; — arătă la acela — căci acestuia îi porunci aşa craiul vostru, iar craiului vostru aşa îi porunci stăpânului său Turcul, cânele de păgân!

Mie unuia puţin îmi pasă de viaţa mea; dar, ţineţi minte că peste puţin timp vă aşteaptă şi pe voi înşivă aceeaşi soartă: de câte ori va vrea cânele de păgân capetele şi averile voastre, ba şi capetele şi averile crailor voştri vor fi trimise la Ţarigrad.»“[32]

---

[32] Przezdziecki, p. 254—5; „Panowie Polacy, ide ne smierc; nie pamietam abym w zyciu mojém uczynil co zaslugujacego na taki koniec. To wiem ze zawsze bilem sie meznie i po rycersku przeciwko nieprzyjaciolom imienia Chrzescianskiego, i zem pracowal zawsze na pozytek i dobro kraju, z mocném postanowienim byc dla niego murem i warownia przeciw niewiernym; tak aby oni w granicach swoich pozostali, i nie mogli przebyc Dunaju. Ten dobry zamiar nie przyszedl de skutku; Bogu to wiadomo dla czego; ale najbardziéj przeskodzil temu ten, na dobra wiare którego dalem sie przywiesc do tego kraju. Ale w Bogu mam nadzieje, ze wkrótce jako pies zdradziecki, odniesie kare za moja krew niewinnie pszelana. Nic wiecéj nie wiem, tylko ze mam umierac z reki tego; poniewaz Turek, pies poganin, roskazal to waszemu Krolowi, a svojemu poddanemu; a wasz Król, temu roskazal. Nareszcie dla mnie jednego, to nie wiele znaczy; ale miejcie w pamieci ze nie zadlugo, to co ze mna sie dzieje, i wam sie przytrafi, i ze waszé majatki, waszé glowy, i waszuch królow, ile razy ten pies poganin roskarze, do Carogrodu zawiezione beda."

§ 30. Ne întrerupem aci, neputând a nu ne întrerupe.

Ultimele cuvinte din energicul discurs al lui Potcoavă erau nu numai o prorocie, ci chiar un fel de a doua vedere; căci aproape în acelaşi moment în care fură rostite, un nobil polon, amic personal al lui Ştefan Batori, fiind trimis din parte-i în Turcia pentru a cumpăra cai orientali, fu ucis din porunca sultanului şi banii săi încăpură în tezaurul otoman.[33]

Aflând mai în urmă această flagrantă călcare a dreptului ginţilor, începutul realizării predicţiunii lui Potcoavă, Polonia pufni de mânie şi... tăcu!

Revenim la naraţiunea lui Talducci.

§ 31. „Apoi după o scurtă pauză, arătând la opt oameni ce-l însoţeau, Potcoavă zise:

«Aceşti slujbaşi şi tovarăşi ai mei fiind tot atât de ispravă ca şi mine însumi, oameni cinstiţi şi vrednici prin nişte slujbe făcute crăiei voastre; aşadară, vă rog ca, după moartea mea, nu numai să nu fie bântuiţi, ci încă dimpotrivă răsplătiţi după vrednicia lor».[34]

Apoi adaose:

«Vă mai rog ca pe acest om lipsit de cinste — arătă la călău — carele nu e vrednic a se atinge de trupul meu, cât timp sînt viu, să nu-l lăsaţi a mă pângări cu mâna-i nici după moarte; ci îngăduiţi această sarcină oamenilor mei, cari numai pentru astă de pe urmă slujbă mă însoţiră până aice».[35]

De aci tăcu.

Tot poporul plângea; mai cu seamă plângea o mulţime de ostaşi, veniţi la Leopole numai pentru Potcoavă, dar pe cari marea forţă de rezistenţă din partea guvernului îi împiedica de a scăpa pe erou.

Pe feţele lor se citeau durerile sufleteşti.

Unul din ei — se zice că după rugămintea lui însuşi Potcoavă — îl abordă cu o mare cupă de vin.

Principele îi mulţumi, luă cupa, o deşertă fără a răsufla şi, uitându-se în ochii aceluia ce-i dase, îi zise, după obicei, că bea pentru sănătatea lui şi a tuturor tovarăşilor lui.

Apoi iară trecu de două ori de-a lungul pieţei şi, în ajunul momentului fatal, zărind o legătură de paie pe care trebuia să îngenunchie, strigă cu indignaţiune:

«O, Doamne! oare să nu fiu vrednic de a îngenunchea pe ceva mai bun decât asta!»[36]

Şi adresându-se către oamenii săi, le zise:

«Aduceţi covorul ce-mi mai rămase din lucrurile mele».[37]

Când tapetul fu adus, Potcoavă se puse în genunchi cu demnitate, recită rugăciunea, făcu cruce după modul grecesc şi închise ochii, în aşteptarea lovirii mortale; dar când simţi că gâdele nu se mişcă, se întoarse către el cu întrebarea:

«Ce mai stai?»[38]

Călăul răspunse:

---

[33] Bulengerius, *op. cit.*, cit., p. 230: „Dum in Belgio dubio marteres cernitur, per summam injuriam a Stephano Rege Poloniae Potcova Casacchorum dux fortissimus, qui Tartaros et Turcos bello saepe fregerat, Amurathi per clarigatorem deposcenti traditus est (?), in quam omni supplicio saevitum. Mox Podolovius Stephani cubicularius, qui Amurathis voluntate XX equos Turcicos pecunia mercatus erat, ejusdem jussu per clarigatorem ex insidiis obtruncatus est, equi ad Amurathen deducti, quod Stephanus tam dolenter accepit, ut de bello Turcis inferendo cogitaret..."

[34] Przezdziecki, p. 255: „Prosze was, aby tym slugom i towarzyszom moim, którzy sa tak zacni jak sam, po mojéj smierci nic zlego sie niestalo; poniewaz przedewszytkiém sa to poczciwi ludzie, a potém dobrze zasluseni téj Rzeczypospolitéj, a zatém nietylko wypada, aby zadnéj krzywdy nie doznali, ale nawet aby dostali nagrode wedlug zaslug swoich".

[35] *Ib.*, p. 256: „O to jezcze was prosze, abyscie temu czlowiekowi bez czci jeko niegodnemu dotknac sie mego ciala za zycia, nie pozwolili dotykac sic go i po smierci mojéj, ale zeby to zostawione bylo tym moim ludziom ktorzy dla tego jedynie tu sa, aby mi te ostatnia przysluge oddac".

[36] *Ib:* „O Boze mój, czyliz nie godzien jestem ukleknac na czems lepszem od tego!"

[37] *Ib*. p. 257: „Idzcie do moich rzeczy i przyniescie mi dywan co mi jeszcze pozostal".

[38] *Ib:* „Co ty robisz?"

«Stăpâne! mai întâi haina trebuie aşezată astfel încât să nu mă împiedece.»

«Bine, bine»[39], zise principele.

Atunci el singur îşi aşeză haina, invocă numele lui D[umne]zeu şi, poruncind călăului să-şi împlinească datoria, muri cu liniştea cea mai senină.

Unul din oamenii guvernului, voind a arăta că totul e sfârşit, rădică de trei ori în sus, în spectacol, destrunchiatul cap al eroului.

În acest moment din toate gurile izbucni un singur ţipăt de durere.

Îndignaţiunea poporului fu atât de mare, încât garda regală apucă puştele, temându-se de o revoltă..."

§ 32. Capul lui Potcoavă fu al doilea cap princiar din Moldova rostogolit pe piaţa Leopolii din mâna unui gâde, într-un scurt interval de 14 ani.

În 1564 fuse descapitat tot acolo, din ordinea regelui Sigismund-August, Ştefan Vodă Tomşa, fugit denaintea lui Alexandru Lăpuşneanul: testamentul său[40] şi un petic de catifea din mantaua domnească[41] se păstrează până astăzi în capitala Galiţiei.

Dar între Ştefan Tomşa şi Potcoavă, între Sigismund-August şi Batori, între anul 1564 şi anul 1578, este un abis de diferenţă.

Ştefan Tomşa, în domnia sa cea de câteva luni, făcea paradă de o antipatie febrilă contra Poloniei, mergând cu extravaganţa-i până la aceea, încât pe neguţitorii din Galiţia, abătuţi din întâmplare la Suceava, poruncea armaşilor să-i înece în râu.[42] Descapitând pe un asemenea vrăjmaş al numelui polon, regele Sigismund-August executa o răzbunare naţională.

Batori avu el, oare, vreo umbră de scuză măcelărind pe Potcoavă?

§ 33. Arhiepiscop catolic al Leopolii era pe atunci, sau cu vreo cinci ani mai târziu, învăţatul Solikowski, carele ne lasă o interesantă istorie a timpului său.

Deşi inamic declarat al ortodocşilor şi, prin urmare, al tuturor românilor[43], totuşi el nu se sfieşte a mărturisi în gura mare o profundă indignaţiune în privinţa morţii lui Potcoavă.

„Aproape toţi cetăţenii — zice el — plânseră pieirea acestui viteaz moldovean şi nu puţin pierdu regele chiar în stima popoarelor străine..."[44]

Atare testimoniu este de o greutate extremă.

§ 34. Depus într-un coşciug împodobit cu cununi de trandafiri, cadavrul lui Potcoavă fu înmormântat în biserica cea românească...[45]

Despre Kopycki nu se mai aude nemica; Ţopa abia peste cincisprezece ani cuteză a se întoarce în Moldova[46]; Şah se călugări şi muri într-o monăstire[47].

§ 35. Petru cel Şchiop, afară de o scurtă întrerupere, îşi conservă letargica domnie până la anul 1591.

Atunci începu a creşte în graţiile Porţii Otomane, refugit la Constantinopole, un frate mai mic al acelui

---

[39] *Ib:* „Bardzo dobrze".

[40] *Liber Testamentorum*, Mss. în Tabula Magistratului de Lemberg, in -f. t. 2, p. 225 feria 6 post festum Inventionis S. Crucis 1564.

[41] Chodyniecki, *op. laud.*, p. 91, nota.

[42] *Notabila ex Actis Leopoliensibus*, Mss, nr. 1076 în Arhivul Municipal din Lemberg, in -f, p. 673: „Stephanus Tomsa in locum Despoti ad palatinatum Moldaviae suffectus et Moczuc gentis primas praedas agebant et mercatores spoliabant aquisque submergebant..."

[43] Zubrzucki, p. 109.

[44] *Commentarius rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti*, Dantisci, 1647, in -4, p. 105: „Advectus erat Varsaviam Ivan quidam Podkova Moldavus... (rex) iratus Podkovam supplicio afficiendum decrevit. Quod cum in Comitiis facere non posset, propter crebras et vehementes Nuntiorum Equestris Ordinis pro illo intercessiones, quae tamen apud eum locum non habuerunt, denuo illum Leopolim vinctum remisit, ubi postea jussu ejus capite plexus est, omnium fere hominum dolore et non exiguo apud exteros existimationis Regiae detrimento; erat enim Vir procerus, bene formato corpore, et tantis viribus corporis praeditus ut inter digitos equorum ferreas soleas frangeret..."

[45] Chodyniecki, p. 95: „Zwloki Podkowy, Bractwo ruskie do cerkwi swojéj zanioslo, i tam w grobie przybranem w wience rozane, pochowalo..."

[46] *Documente de familie.*

[47] Koniskii, *Istoriia Russov*, Moskva, 1864, in -8, p. 30—31.

Vintilă, care a fost împărţit, în bine şi în rău, toată soarta lui Ioan Vodă: era famosul Mihai, cunoscut dentâi sub titlul de „mare ban“, apoi sub porecla domnească de „cel Viteaz“.

Şi ca fiu al lui Petraşcu cel Bun, şi ca frate al nenorocitului Vintilă Vodă, urând cu înverşunare tot neamul lui Petru cel Şchiop, acest nou personagiu nu contenea a-l săpa mereu în opiniunea Turciei, până ce, în fine, reuşi a face să se numească un alt domn în Moldova.

Aflându-se acum în starea în care pusese altădată pe nemuritorul Ioan Vodă, Petru cel Şchiop avu el oare inima de a imita pe predecesorul său? chemă, oare, la arme pe toţi fiii ţării? stete, oare, în fruntea vitejilor? zbură să apere cu pieptul hotarele Moldovei? umplu lumea de fala izbânzilor sale şi pe păgâni de teroare?... nu; el îşi strânse catrafusele şi plecă în Germania![48]

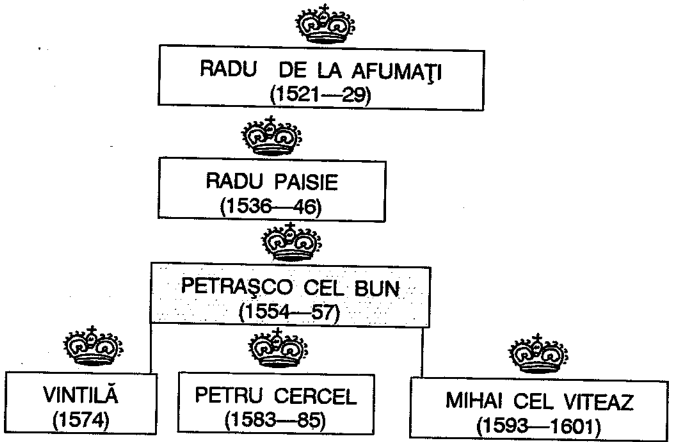

Genealogia lui Vintilă Vodă

---

[48] *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum,* p. 88, — Cf. Simon Massa, ap. Wolf, *Beitraege zu siner Beschreibung der Moldau,* Hermannstadt, 1805, in -8, t. 2, p. 107: „allein um diese Zeit befand sich der tyrannische krayowaer Ban Michael in Konstantinopel, wo er bei dem Sultan Murat eine so hohe Gnade sich erworben hatte, dass der walachische und moldauische Voievode wegen seiner grosse Furcht gerieten. Als dieser von der erhabene Pforte zurueck kam, verliess Peter mit seinem Sohn die Moldau...“

Suflet slab şi minte mică, om născut nu pentru grandoarea purpurei, ci pentru a se supune orbeşte astăzi la ordinile Turcului, mâni la şoaptele iezuiţilor — pe cari el cel dentâi se încercase a-i introduce chiar în Moldova[49] — acest principe târâtor muri peste puţin timp în exil, devenind catolic şi tocmai atunci când mergea la Roma să sărute papucul Papei![50]

Aci apune *secolul lui Ioan cel Cumplit* şi răsare *secolul lui Mihai cel Viteaz,* două sărbători române atât de înrudite, încât istoricii cei vechi, cari descriseră pe una din ele, credeau de datorie a descrie tot ei şi pe cealaltă geamănă.[51]

---

[49] „Arhiva istorică a României“, t. 1. nr. 257.

[50] Soranzo, *Ottomanus sive de Imperio Turcico*, reprodus în Conring, *De bello contra Turcas gerendo libri varii*, Helmestadi, 1664, in -4, p. 127: „Petrus Moldaviae Vaivoda, qui anno 1594 in montibus Rhaeticis prope Balzanum mortuus est, cum Romam ad osculandos Beato Pontifici pedes, quamvie religone Graeca imbutus, veniret; de quo ego mandatu ejus, apud Pontificem egeram“.

[51] Paprocki scrie despre Mihai în *Ogród Krolewski*. Praga, 1599, in -f. — Gorecki în cartea pierdută, cunoscută numai după titlul *Historia de bello Hungarico-Valachico 1598*, şi despre care vorbeşte Wiszniewski, *Historya literatury polskiej*, Kraków. 1851, in -8, t. 8. p. 71.

EPILOG

Aşa, drumaşul serei, în câmp vrând să se culce,
E fericit când pleacă p-o floare fruntea sa...

BOLINTINEANU

§ 1. Până acum Ioan Vodă jucă un rol secundar în analele române şi forma o lipsă în istoria universală.

§ 2. Nu vorbim nemic despre periodul cel aventuros al vieţei sale, sau de tot necunoscut, ori în totul desfigurat la Engel, Wolf, Şincai, Photinos, Vaillant, Laurian şi la toţi ceilalţi, câţi crezură de ajuns o pagină sau două pentru a cuprinde un om pe care nu-l putuse cuprinde o ţară; ne vom pironi toată atenţiunea noastră asupra altor elemente, prin cari persoana individuală a lui Ioan Vodă se contopeşte cu persoana cea colectivă a României şi atinge colosul umanităţii.

§ 3. Ca domn, el fu judecat până astăzi numai de pre înveninatele spuse ale vrăjmaşilor săi: ciocoi, farisei şi străini.

Astfel marele Iulian Apostatul, unul din cei mai sublimi împăraţi ai Romei deja căzute, zăcea osândit fără rezervă în cursul secolilor, până ce, în fine trebuia să vină un Bayle şi un Voltaire pentru ca să întoarcă Cezarului ceea ce este a lui Cezar.

Astfel, de asemenea, uriaşul Napoleon apare şi mai puţin decât mic în pamfletul lui Victor Hugo; dar nu Victor Hugo este istoricul lui Napoleon.

§ 4. Ca ostaş, Ioan Vodă fu micşorat până astăzi după vicleneie relaţiuni ale polonilor, când duşmani neputincioşi, când aliaţi perfizi, cari, în ambe cazurile, voiau a-i răpi sau toată gloria, sau partea-i cea mai frumoasă, împăunându-se ei înşişi cu mizerabilul plagiat de pene strălucite.

Această soartă o avură, vai! toţi eroii României.

Maghiarii, oare, nu-şi atribuiau ei loruşi, în faţa nedomeritei Europe, cele mai falnice şi mai legitime victorii ale lui Mircea, Ţepeş, Ştefan şi Mihai?

§ 5. Numai un democrat poate înţelege domnia lui Ioan Vodă, a cărui toată administraţiunea fuse ca o luminoasă presimţire a cuvintelor lui Saint-Simon;

„Nu lăsaţi ca cei săraci, despoindu-se de puţinul ce au, să mai adauge la prisosul celor avuţi;

Nu lăsaţi ca hoţii cei de frunte să fie puşi judecători peste greşelele cele mici;

Nu lăsaţi ca neştiinţa, superstiţiunea, lenea şi desfrânarea, născute pe puful saloanelor, să calce în picioare capacitatea şi moralitatea, ieşite din întunericul unui bordei..."

§ 6. Numai un soldat poate înţelege războaiele lui Ioan Vodă, cari se povesteau până acum ca un lung „înşiră-te-mărgărite" fără plan şi fără succesiune, dar în cari arta militară descopere cu uimire o prodigioasă diversitate de mijloace, cârmuită de o minunată unitate de direcţiune.

§ 7. Ce e dreptul, ca domn, Ioan Vodă se arată câteodată prea crud; dar Mircea, Ştefan, Mihai, fost-au ei, oare, mai blânzi? dar secolul al şasesprezecelea întreg nu fu el, oare, unul din secolii cei mai încruntaţi în toate ţările lumii, în Spania, în Francia, în Anglia? dar până şi capii bisericilor, până şi predicatorii păcii evangelice, până şi Luther şi papa Piu V nu strigau ei, oare, atunci cu furie: „Tăiaţi! tăiaţi! tăiaţi mereu!"

§ 8. Ce e dreptul, ca ostaş, Ioan Vodă, după ce făcuse miracole, căzu; dar nu uitaţi cuvintele lui Frederic: „Nici un geniu militar nu poate ţinea contra trădării"; dar nu uitaţi moartea lui Cezar, Enric IV, Gustav-Adolf, şi chiar pe a lui Mihai; dar nu uitaţi Waterloo!...

Nu totdauna succesul este ceea ce distinge pe oamenii cei mari; căci adesea sînt foarte mari tocmai nenorociții, cari mor semănând, pentru ca modiocra posteritate să aibă fericirea de a culge mai târziu rodul cel ce se coace cu greu.

§ 9. Mircea domnise aproape 40 de ani;

Ştefan — de asemenea;

Mihai tot încă — cu bine, cu rău — îşi trăgănă până la 9 ani eroica-i domnie...

Mircea, Ştefan, Mihai, având puternici duşmani, avură însă şi puternici amici, regi şi împăraţi.

Dar căutaţi cu lumânarea, ca Diogen, nu numai în România, ci căutaţi în toată istoria universală, un singur principe, carele cu mai puţine mijloace să fi executat în pace şi în război, ca domn şi ca ostaş, într-un interval de douăzeci şi opt de luni, nişte lucruri mai gigantice decât reformele administrative şi bătăliile lui Ioan Vodă!

§ 10. Fiecare fact istoric este o învăţătură, adresată la un moment oarecare ce se va ivi cândva în viitor, precum în poezia lui Heine cedrul Livanului se gândeşte la depărtatul brad din codrii Scandinaviei.

Zilele noastre mi se par a fi anume oara care răspunde la vechea lecţiune a lui Ioan Vodă: sîntem slabi şi dezorganizaţi, nu avem amici, duşmanii ne impresoară, ne ameninţă, ne năbuşesc din toate părţile.

Dar trebuie, oare, să desperăm...? Lipsească un pârcălab Ieremia Golia, lipsească nişte vornici Bilăe şi Murgu, lipsească un hatman Slăvilă, lipsească negrul stol de lacomi vânzători; şi atunci, sub un alt Ioan Vodă, ne vor ajunge doi ani, numai doi ani, fraţilor români! pentru a răsădi în scumpa noastră ţărişoară un paradis, păzit la hotarele sale de mii de îngeri cu săbii înflăcărate.

§ 11. Pentru cine vrea, în puţin timp şi din nemica se fac multe şi mari.

FINE

NOTE

I
ORIGINEA LUI IOAN VODĂ

Engel zice: „Wer war dieser Ivonia? Er selbst gab sich fuer einen mit einer Beyschlaeferin erzeugten Son des Voivoden Stephan aus. Nach einer in Pohlen verbreiteten Sage aber war er ein gebohrner Grosspohle aus Masovien. Der Mold. Geschichtschreiber Ureke heiss ihn einen Armenier. Fredro hat das Geruecht, dass er aus Reussen gebuertig gewesen.“

Aci sînt adunate toate opiniunile despre originea lui Ioan Vodă, şi anume: 1) fu bastard al unui Ştefan Vodă; 2) fu polon din Masovia; 3) fu polon din Galiţia; 4) fu armean.

Să analizăm câteşipatru părerile.

Toate fântânile, Forgacs, Gorecki, Lasicki, Paprocki, De Thou, Bielski, Isthuanffi, Ureche etc. recunosc cum că moldovenii îşi aduseră domn pe Ioan Vodă din cauză că predecesorul său, Bogdan, iubea pe poloni, pe cari ai noştri deloc nu-i puteau suferi.

Apoi este oare vreo umbră de probabilitate că alungând pe un polonofil, moldovenii să fi chemat şi îmbrăţişat pe un altul chiar polon?

Să vedem însă de unde îşi are începutul această absurdă afirmaţiune.

1. Despre polono-masovismul lui Ioan Vodă:

Tot, dar tot ce s-a spus în această privinţă decurge din următoarele cuvinte ale lui Gorecki, care însuşi recunoaşte că nu crede în ceea ce relatează: „Erat Ivonia, quem quidam Polonum fuisse in Masovia natum dicunt, stirpis Valachicae...“, ceea ce însemnează: „Ion, pe care unii îl fac polon născut în Masovia, era de neam moldovenesc“.

Slabă temelie pentru a poloniza pe eroul nostru! Dar de unde derivă ea, oare, aşa cum este? Izvorul îl găsim în Lasicki, care zice că în 1561 Ioan Vodă se afla la Lublin, pe lângă magnatul Ioan Firlei. Oraşul Lublin fiind în Masovia, iată de unde se născoci ridicola poveste de masovismul lui Ioan Vodă, ca şi când ar fi turc cine petrece la Constantinopole sau neamţ în Viena.

2. Despre polono-galiţismul lui Ioan Vodă:

De aceasta vorbeşte numai Fredo, înţelegând rău un pasagiu din Bielski, unde cronicarul polon numeşte Pocuţia *patrimoniu*, iar nu *patrie*, al lui Ioan Vodă: Pocuţia fiind o parte din Galiţia, iată de unde se născoci şi acea a doua ridicolă poveste, despre originea cea galiţiană.

Ambele aceste fabule se păreau unora cu atât mai de crezut că Ioan Vodă vorbea poloneşte ca un polon; dar el vorbea şi turceşte ca un turc...

Deci, originea polonă, fie masoviană, fie galiţiană, a principelui nostru este o imposibilitate pe de o parte şi un *quiproquo* pe de altă parte: neşte asemeni fantazii nu merită a figura în istorie; şi cu toate astea le îmbrăţişară Miron Costin, Wolf, Şincai, Palauzov şi alţii.

Rămân celelalte două aserţiuni: 1) fu bastard al unui Ştefan Vodă; 2) fu armean.

Originea moldovenească a lui Ioan Vodă o atestă cronicele turce la Mignot şi la Ricaut, Isthuanffi, cronicele cozace, Forgacs, Bullenger, Gorecki etc.; Lasicki şi Loewenklau[1], mai adaugă anume cum că era bastard al unui Ştefan Vodă; tot aşa se intitula el însuşi în toate crisoavele sale; şi tot aşa îl recunoscură şi toţi moldovenii, chemându-l la domnie, ceea ce este de o greutate covârşitoare.

Dar al cărui dintre Ştefani să fi fost bastard? căci de la Ştefan cel Mare până la 1564 istoria Moldovei numără patru principi de acest nume: 1) Ştefan cel Tânăr, fiul lui Bogdan cel Chior; 2) Ştefan Locustă, fiul unui Alexandru Vodă; 3) Ştefan fiul lui Petru Rareş; 4) Ştefan Tomşa.

Care anume din aceştia să fi fost tată lui Ioan Vodă? Până acuma istoricii nu ştiură a se pronunţa asupra acestui punct; şi eu însumi, sînt patru ani, greşisem într-un articol, scris în răpeziciune şi mai mult din memorie pentru ziarul „Tribuna română", unde l-am numit bastard al lui Ştefan Rareş.

De curând avui ocaziunea a descoperi în Arhiva Statului *Condica moldovenească* nr. 1015, pag. 132—34, următorul document al monăstirii Golia, din 1573, martie 6, ce-l reproducem textual în transcripţiunea latină:

„Milostiiu bozieiu Ion voevoda, syn Ştefana voevodi, gospodar zemli moldavskoi. Oze priidosza pred nami i pred naszimi moldavskimi bolieri Sofiica doczka Iurii, i vnutzi ei Ion Tzogoe i brat ego Alexa, i sestri ich Annuszka i Fedia i Nastia dieti Marini, i plemenitzi ich Ilia syn Kobaku tiz vnuk Iurii...i prosili sebe ot nas urik na ich pravoiu otninu i diedninu i daanie sezo bil dal diedu ich Iurii ot dieda naszego Bogdana voevodi na edno miesto ot pustini na Veliki Czuluk sczo sia teper imienuet selo Kobiaczanii; i privilie sczo imal died ich Iurii za danie ot Bogdana voevodi na togo viszepisanago sela na imia Kobiaczanii u Velikii Czuluk, on bil zakopal u zemli koli priszli Tatari u zemli s Alexandru voevoda, ta pognil i takmo... my i s naszimi bolieri iskachom i obrietochom s naszimi duszami oze est im prava otnina i diednina... i dadochom im i utverdichom im naszim znamenitom listom, kako da est im i ot nas urik iakoz i prezde s vsem dochodom, im i dieti ich i vnuczatom i pravnuczatom i praszczoriatom i vsemu rodu ich kto sia im izberet naibliznii neporuszeno nicoliz na vieki; a chotar toe predreczenoe selo na imia Kobaczanii da est ot vsech storon po staromu chotaru pokuda iz vieka ozivali; a na to est viera gospodstva viszepisanago Ion voevoda syn Stefana voevodi, viera prevozliublenago syna gospodstva-mi Petra Voevodi, viera boiar naszich: viera pana Dumbravy dvornika dolnicei zemli, viera pana Pakuraria dvornika gornei zemli, viera pana Kosmi Murgu, viera pana Ion Karaghiuzele i pana Lupe Huru prakalabove chotinskich, viera pana Maxima i pana Romaszka prakalabove niemetzkich, viera pana Toadera... prakalabi romanski, viera pana Gyrli portar suczavski, viera pana Krysti i pana Danczula prakalabi orcheiski, viera pana Malai... viera pana Grigorie spatar, viera pana Iani.... viera pana Buczuma czasznika, viera pana Bilye stolnika, viera pana Nikoari komisa, viera vsech boiar naszich velikich i malich; a po naszem zivotie kto budet gospodar ot dietei naszich ili ot naszego roda il pak... izberet gospodarem naszei moldavstiei zemli, tot bi... naszego daania i potvrezdenia, ale bi dal i ukriepil zaneze... i dali i potvredili... est im prava diednina; a na bolszii kriepost i potvrezdenie tiem vsem viszepisanim velieli esmi naszemu viernomu i pocztenomu bolierinu panu Ion Golie logofet pisati czto ta viszepisana peczat ot dieda naszego Bogdana voevodi, priviesiti... nasze peczat k semu istinomu listu naszemu. Pisal. Kristia Michaileskul."

Precum vedeţi, în acest preţios document Ioan Vodă în două rânduri se numeşte lămurit „fiu al lui Ştefan Vodă fiul lui Bogdan Vodă", adecă al lui Ştefan cel Tânăr şi, prin urmare, strănepot al lui Ştefan del Mare.

Cum dară cronicarul Ureche îl numeşte „armean"? şi nu numai cronicarul Ureche, ci încă un alt contimpuran, francezul Languet, un diplomat prea bine informat asupra evenimentelor Moldovei? Aceste două mărturii atât de pon[d]eroase, cum, oare, să le împăcăm cu originea cea domnească a lui Ioan Vodă?

Credem a fi găsit o cheie pentru a descifra cimilitura.

Concubina lui Ştefan cel Tânăr, care dede naştere bastardă eroului nostru, mai avu un bărbat legitim, cu care făcu alţi doi fii: Potcoavă şi

---

[1] *Annales sultanorum Othmanidarum*, Francofurti , 1596, in -f. p. 59.

Alexandru. fraţi buni între ei. dar pe cari istoricii de atunci. Bielski. Paszkowski etc. îi numesc numai fraţi de mumă sau uterini — bracia przyrodzoni — cu Ioan Vodă.

În poezia naţională cozacă. unul şi cel mai celebru din acei doi fraţi. Viteazul Potcoavă. e numit Serpega: nume neslavon. netătăresc şi neromân, ci pur armenesc[2]. în care e mai cu seamă caracteristic finalul gutural *eg* sau *ag* precum este în cele mai multe numiri armene: Kakeg. Armenag. Arpeg. Havanag. Vashdag. Haigag. Ampeg. Arhneg. Korheg. Endsag. Kelag. Pazug. Huseg. Farnag. Gornhag. Nerseh. Zareh. Sanadrug. Sahag. Vasag etc. Asemenea nume le poţi vedea la tot pasul în istoria armenească a lui Serpos[3]. al cărui însuşi numele ne dovedeşte şi mai limpede decât toate armenismul familiei *Serpega.*

Deci. e clar şi decisiv cum că muma lui Ioan Vodă fu armeancă.

Reciteşte acuma. drept verificaţiune. cele zise asupra fizionomiei acestui principe. şi mai studiază şi însuşi portretul său; căci în istorie se cere. mai pe sus de toate. o armonie de probe.

II
IOAN VODĂ ÎN LUBLIN

În Lasicki întâmpinăm următoarea frază: „Ivonia... anno salutiferi partus 1561. rege Sigismundo-Augusto comitia Lublini agente. Iohannis Firlei... minister fuit".

D. Papiu traduce aşa: „Ioan... pe la anul mântuirii 1561. când regele Sigismund-August celebra comiţiile în Lublin. era *servitorul* lui Ioan Firlei...".

Astfel pentru d. Papiu. a fi „minister" e a fi „servitor": de asemenea îl tradusese şi Engel prin „Diener".

Dar. oare. puternicul Laski şi. mai ales. ilustrul principe Constantin Ostrogski. „le plus riche et plus puisant Prince du Royaume"[4]. oare ei. floarea Poloniei. să fi putut deveni amici personali cu o fostă slugă polonă?

---

[2] Eugène Borè ap. Barancz. *Zywoty slawnych Ormian w Polsce*. Lwow. 1856. in -8. p. 410.

[3] *Compendio storico sopra la nazione Armena*. Venezia. 1786. in -8.

[4] Du Fossé. *Trésor politique reveu et augnenté*. Paris. 1611. in -8. p. 181.

Dar. oare. Bogdan Vodă. gonit din Moldova. n-ar fi mustrat pe fericitul său rival de a fi fost ciocoi mai nainte de a pretinde la domnie?

E prea vederat cum că „minister" al lui Lasicki nu e nici „servitor" al d-lui Papiu. nici „Diener" al lui Engel. cari amândoi nu aprofundară organizaţiunea curţilor boiereşti polone din secolul XVI.

Fiecare din acele curţi se compunea din juni din familiile cele mai nobile. dar cari sau căzuseră în sărăcie. ori căutau preţiosul sprijin al unui patron cu multă influenţă. şi care se întâmpla uneori ca el însuşi să-şi fi început cariera în acelaşi mod. Ei erau „clienţi". nu „servitori". nu „Diener"...

Asupra acestei remarcabile instituţiuni naţionale polonul Golembiowski scrise un volum întreg[5]. fără care cu greu s-ar putea înţelege cumsecade poziţiunea lui Ioan Vodă faţă de magnatul Firlei.

III
IOAN VODĂ ÎN 1564—1565

Până acum se ştia numai atâta. cum că Ioan Vodă trecu din Polonia în Turcia şi de aci la insula Rodos: despre trecerea din Polonia în Turcia vorbesc mai toţi autorii. despre trecerea la insula Rodos numai cronicarul Ureche.

Actele diplomatice ale ambasadei franceze în Constantinopole. publicate din manuscripte oficiale de către Charrière. aruncă o nouă lumină asupra acestei faze din viaţa lui Ioan Vodă. Extragem toate pasajele relative la cestiune.

1. La 29 iuliu 1564 agentul Petremol scrie din Constantinopole: „Il court aussy un bruict. de par deça. que le frère de Tumpcha. celuy qui avoit occupé la Moldavie l'année passée. estoit en armes avec sept ou huit mil homes. sous la faveur. aide et protection de Maximilian. roy des Romains. pour entrer en ladicte Moldavie et vanger la mort de son frère..."

2. La 23 ianuariu 1565 el scrie iarăşi: „Les Moldaves se plaignent dudit empereur (Maximilian). disant que le frère d'un certain Dimitrasco. qui fut l'année passée executé en ceste ville. est en armes soubz sa faveur et protection pour assaillir et occuper la Moldavie. et en déchasser

---

[5] *Domy i dwory*. Warszawa. 1830. in -8.

Alexandre, que le Grand-Seigneur y a constitué après la fuitte et mort de Tumpcha..."

3. O altă scrisoare din 7 aprilie 1565: „Le chaoux qui a apporté les nouvelles de Bude a amené avec soy le frère du Despot qui régnoit en Moldavie, lequel s'est retiré et fuy de l'armée de Maximillian, et le bassa l'ayant cogneu luy a faict beaucoup de faveur, en attendant qu'il face entendre son affaire au Grand-Seigneur..."

4. În fine, scrisoarea din 23 mai 1565: „Le frère du Despot s'estoit retiré vers le Grand-Seigneur, lequel Sa Haultesse a envoyé en gardes à Rhodes avec douze aspres, monnoie de ce pays, de paye par jour, qui sont dix ou onze sols de France; où au contraire le pauvre homme pensoit à son arrivée que le Grand-Seigneur le deust faire tout d'or, et qui le deust remettre en la Moldavie et en déchasser Alexandre."

E vederat că, în câteşipatru epistolele, Petremol vorbeşte de unul şi acelaşi personagiu, deşi dentâi îl numeşte frate cu Tomşa, de aci frate cu cneazul Dimitrie Wiszniewiecki, apoi frate cu Despota.

Tomşa fu moldovean, Wiszniewiecki — polon, Despota — serb; Tomşa ucisese pe Despotă şi trimise pe Wiszniewiecki la pieire la Constantinopole... vă puteţi dară închipui galimatia genealogică în care cade diplomatul francez, făcând pe un cineva frate cu trei personaje atât de diferite!

Cum că vorba e anume despre Ioan Vodă o probează:

1. Cronologia, pe baza cării reconstituim următoarea armonioasă serie de evenimente: în 1561 Ioan Vodă petrece în Masovia; în 1562 trece în Crâm; în 1563 se întoarce în Polonia; în 1564 apare în Austria; în 1565 fuge la Constantinopole şi se trimite surgun la Rodos.

2. Împrejurarea exilului la Rodos, despre care vorbeşte în unire Petremol şi Ureche şi care, sub anii în cestiune, nu se poate aplica fără numai către Ioan Vodă, de vreme ce turcii, din politică, nu surguneau niciodată doi principi moldoveni, prin urmare rivali, în aceeaşi localitate.

3. Despota nu avu nici un frate, precum mărturiseşte el însuşi în genealogia sa, publicată de Sommer; Wiszniewiecki nu avu nici un frate, precum arată Niesiecki; Tomşa să fi avut vreun frate, ar fi fugit dempreună cu el în Polonia denaintea lui Alexandru Lăpuşneanul, ceea ce nu fu.

E remarcabil că fiul cel legitim al lui Ioan Vodă, Petru, pe care Ureche îl pune la anul 1593 sub numele de Petru Cozacul, şi despre care Heidenstein zise sub acelaşi an: „Sub hoc tempus fictum aliquem Palatinum Valachiae, qui se Ivoniae posteritatem esse praedicabat, sub patrocinium Cosaci receperant... quem Mariemburgum carceri perpetuo adjudicat Rex", iar tot aşa se exprimă şi Ioachim Bielski[6], amândoi contimpurani; e remarcabil că *Chronicon Fuchsio Lupino-Oltardinum* îl face pe acel Petru fiu al lui Despota, întocmai precum pe Ioan Vodă Petremol îl făcea frate cu Despota: atât de confuze sînt, în genere, noţiunile autorilor asupra genealogiei principilor români!

IV
CĂTRĂ CAPITOLUL I § 12

Photinos zice: „Istoricul Guagnini la cronologia Poloniei, cartea XXI, spune că el (Ioan Vodă) e de viţă polonă, şi că ar fi fost chiar în serviciul voivodului Cracoviei. Cunoscător de mai multe limbi, s-a dus pe lângă ambasadorul Poloniei ca dragoman la Constantinopole. Acolo petrecând mai mult timp, a intrat cu încetul în dragostea oamenilor influinţi şi a ajuns să se facă mare dragoman al Porţii Otomane; dar fiind intrigant şi amestecându-se în trebile Moldovei, l-a exilat la insula Rodos..."[7]

Toate aceste sînt un şir de neadevăruri:

1. Noi cunoaştem toate scrierile lui Guagnini, şi nu numai n-am descoperit în ele ceva analog, dar chiar o mărturie opusă, şi anume: „Tot ce vorbesc despre Ioan Vodă — zise Guagnini — am prescurtat din alte cronice, căci eu însumi mă aflam atunci departe de la hotarele Moldovei, toemai la graniţa Moscoviei, servind în curs de 18 ani în garnizoana de la Witebsk."[8]

2. Toţi dragomanii cei mari ai Porţii Otomane dintre anii 1560—1572 sînt cunoscuţi din Hammer, încât despre Ioan Vodă, noi nu găsim acolo, iar aiurea şi mai puţin, nici cea mai mică aluziune.

De unde dară să fie aceste curiozităţi d-ale lui Photinos?

Ştim numai atâta cum că ele nu sînt din Guagnini.

La Cantemir ne întâmpină ceva şi mai curios: el confundă pe Ioan Vodă cu Despota, reproducând, în loc de a corege, un pasagiu din *Turco-Graecia* lui Crusius, precum am arătat într-o altă screiere a noastră.[9]

---

[6] *Dalszy ciag kroniki polskiej*, Warszawa, 1851, in 8, p. 146.
[7] Trad. lui Sion, t. 3, p. 55.
[8] Ap. Paszkowski, t. 1, p. 189.
[9] *Analize literare externe*, Bucureşti, 1864, in -16.

Nu este nici o îndoială cum că Ioan Vodă ştiuse mai multe limbi: crescut între armeni, el vorbea turceşte şi poate tătăreşte; în Polonia învăţase poloneşte şi, petrecând cu aristocraţi ca Firlei, Laski, Ostrogski, desigur că nu era străin nici limbii latine... dar cu toate astea n-a fost niciodată nici mare dragoman al Porţii Otomane, precum vrea Photinos, nici elev al lui Lascaris, precum pretinde Crusius şi Cantemir.

Aşadară, fideli sistemei noastre, noi ne-am ferit de orice incertitudine, mulţumindu-ne a invoca numai factul cel mai presus de bănuială: cum că eroul nostru se ocupase în Constantinopole cu neguţitoria pietrelor scumpe şi deveni mahometan.

Se prea poate să mai fi avut şi vreo funcţiune publică, dar nu ştim.

V
UN DOCUMENT IMPORTANT

Între documentele monastirii Golia din Iaşi se află în original următorul crisov, care fu reprodus şi în *Zapiski Odesskago Obsczestva Istorii i Drevnostei,* dar cu câteva greşeli neiertate, precum de pildă „10 mai“ în loc de „10 martie“ etc., şi care e cuprins într-o copie ceva mai exactă în *Condica moldovenească* nr. 1015 din Arhiva Statului. „Milostiiu boziiu Ion voevoda syn Ştefana voevodi, gospodar zemli moldavskoi. Oze tot istinnii nasz viernii i pocztenii boliarin pan Ion Golia velikii logofet i sluga nasz viernii Eremiia prakalab i zena ego Tudora, dali i potvredili esmy im ot nas u naszei zemli moldavskoi dvie miesta ot pustini, edin na Dnistru gdie sia imenuet Oxentiia mezdo Molovata i mezdo Moksziia i s miesto za czetiri mlini ot toe strani Nistra u pototzi ustie Ichorlikul, gdie upadaet u Nestru, a drugoe miesto na konetz pesczeram povisze Starago Orchiia gdie upadet doroga Starago Orchiia u Revtia u brud povisze Kiszinevie pod stienku po toe strani Revtia ot k Nestru i s dva mlini u Revtia; iako da usadiat sobi tamo dvie sela, poczto oni sobi kupili ot samomu gospodstvu-mi, i dali nam osem koni dobri i czetiristia zlat tatarskych piniazi gotovich u nasz vistiar; i dadochom im i utverdichom s sim naszim znamenitom listom, kako da est im ot nas urik i otninu i vikuplenie s vsem dochodom, im i dietem ich i unuczatom i preunuczatom ich i prasczoriatom i vsemu rodu ich, kto sia im izberet naibliznii neporuszeno nikolize na vieky: a chotar tiem viszepisannim dvom miestovom ot pustini na imia Oxentiia mezdo Molovata i mezdo Moksziia i s miesto za czetiri mlini ot toe stranu Nestru a ustie Ichorliku gdie upadaet u Nestru i drugoe miesto, na konetz pesczeram povisze Starago Orcheia, gdie upadaet doroga Starago Orcheia u Revtia u brud povisze Kiszinevie pod stienku po toe strani Revtia, da est k Nestru abi sia dosiagal chotar obom miestom, i da est eliko mozet ozivati dvie sela dosit. A na to est viera naszego gospodstva viszepisanago Ion voevoda syn Ştefana voevodi, i viera prevozliublennago syna gospodstva mi Petra voevodi, i viera vsech boiar naszich moldavskich: viera pana Kozmi Murgu, viera pana Lupe Huru prakalab chotinski, viera pana Toadera prakalab nemetzki, viera pana Ion Karaghiuze prakalab novogradskii, viera pana Eremiia portara suczavskago, viera pana Danczula prakalab orcheiskii, viera pana Malai Petru postelnik, viera pana Gligorie spatar, viera pana Iani vistiarnik, viera pana Buczuma czasznik, viera pana Bilyi stolnik, viera pana Nekoara komis; i viera vsech boiar naszich moldavskich velikich i malich; a po naszem zivotie... budet... ot naszego rodu ili pak bud kogo Bog izberet gospodar biti naszei moldavstiei zemli, tot bi im neporuszil etc. (blăstem ordinar) pisal Kristia Michaileskul u Iasoch v lieto 7082 miesitza mart 10 den. Ia Ion voevoda i syn nasz Patru.“

Acest document, dat deja după declararea războiului şi numai cu două săptămâni mai nainte de începerea primelor ostilităţi limpezeşte următoarele interesante cestiuni din istoria lui Ioan Vodă:

1. Trădătorul pârcălab Ieremia, cunoscut până acum numai sub porecla locală de Cernăuţeanul, era frate mai mic al marelui logofăt Ioan Golia şi, prin urmare, cată să-l numim după familia sa proprie Ieremia Golia iar nu Cernăuţeanul, după numele districtului în care se pare că acest neam se conservă până astăzi printre moşneni. Această descoperire ne conduce la o alta, şi anume, că Ioan Vodă fu binefăcător nu numai pentru Ieremia, ci şi pentru fratele acestuia, pe care, numindu-l mare logofăt, îl înălţă la prima demnitate a ţării şi de către care, de asemenea, fu trădat, mai apoi, în favoarea lui Petru cel Şchiop.

2. În ajunul luptei cu turcii, ţara declară pe fiul lui Ioan Vodă nu numai erede, ci chiar, putem zice, colegă al tronului: „Eu Ioan Vodă şi fiul nostru Petru“, ceea ce nu ne întâmpină niciodată în crisoavele altor domni, şi nici chiar în acele anterioare ale lui însuşi Ioan Vodă, în cari toate numele fiului domnesc figurează numai între „marturi“ mai sus de nomenclatura boierilor.

3. În fine, acest document ne mai arată compoziţiunea consiliului domnesc în momentul decisiv...

VI
PORTRETUL LUI IOAN VODĂ

Primul portret cunoscut al lui Ioan Vodă este acela ce l-am descoperit şi cumpărat noi la 1862 drept 25 fiorini în Lemberg. la buchinistul Igel senior. printre mai multe alte cartoane vechi: căci imaginea de pe moneta cea de aramă a acestui principe fiind prea ştearsă pe toate exemplarele publicate până acum. se suplenea prin pura fantazie a editorilor. precum probează chiar diferinţa dintre facsimile[le] cel executat de Săulescu şi acel scos de d. Papiu. între cari amândouă nu există nici o asemănare.

Portretul lui Ioan Vodă e colorat *guaccio* pe o foaie de pergamenă în lungime de 15 şi în lăţime de 11 centimetri: hainele şi penele cuşmei sînt albastre. mantaua roşie. După opiniunea cunoscutului nostru pictor d. C. Stăncescu. căruia i-l supusesem spre examinare. ar fi o copie făcută pe la 1800 de pe un original după natură. Cum că e o copie de pe la 1800. dovadă este că culoarea cea albastră a penelor şi a hainei. precum şi culoarea cea albă a cacomului. nu îngălbeniră deloc. ceea ce nu putea să nu se întâmple cu o copie mai veche. Cum că e de pe original după natură. dovadă este caracteristica figurei. în care lipseşte orice preocupaţiune artistică.

Dar acest portret să fie el. oare. în adevăr. nu al altuia. ci anume al lui Ioan Vodă? Răspundem prin următoarele argumente: 1) inscripţiunea: Io.V. făcută la margini cu litere de aur. şi care se citeşte: *Ioannes Vaivoda;* 2) Costumul care e tocmai din acea epocă. fiind în mare parte identic cu al lui Alexandru Lăpuşneanul pe portretul cel conservat la monastirea Slatina: 3) Pasajele din Gorecki şi din Paprocki despre expresiunea fizionomiei şi mai ales a ochilor lui Ioan Vodă: 4) Tipul armenesc al nasului şi al frunţii...

Poza principelui. la prima vedere. se pare a fi cam curioasă. umărul drept fiind rădicat prea sus: dar această acuzaţiune va dispare dindată ce. în loc de simplul bust. veţi imagina o statură întreagă. făcută în *trei cuarturi* şi cu *piciorul drept înainte*, adecă în *atitudinea unui om ce scoate sabia pentru a merge la atac*. Astfel eu unul sînt bine încredinţat cum că acest portret nu este decât o copie până la brâu de pe un original în toată statura: căci altfel nu e chip a înţelege cum portretistul ar fi adoptat pentru un bust o asemenea poză. Tot pe această bază. noi cutezăm a presupune că Ioan Vodă este reprezentat aci tocmai în momentul ultimului atac din bătălia de la Cahul: de vreme ce în nici una din celelalte bătălii ale sale el nu se ştie să fi făcut un atac pedestru în persoană.

Unde să fie astăzi originalul. dacă mai este undeva? De către cine fu executat? Cu ce ocaziune? Nu ştim. nu ştim. nu ştim. Tot ce putem presupune se reduce la împrejurarea măritişului văduvei lui Ioan Vodă cu polonul Cristof Strus. Oare nu cumva din această familie va fi provenit primitivul portret? Dar neamul Strus e stins deja de doi secoli.

VII
ISTORIA MILITARĂ A LUI IOAN VODĂ
DE PAPROCKI

Paprocki se născu în 1543. dintr-o familie polonă nobilă din Masovia. Îşi făcu studiile în Academia Cracoviană. În 1573 vizită Moldova şi cunoscu în persoană pe Ioan Vodă. Din numeroasele sale scrieri. noi cunoaştem în original următoarele: 1. *Cuibul virtuţii, din care derivă stematele nobiliare ale gloriosului regat polon;* 2. *Stemate nobiliare polone, împărţite în 5 cărţi;* 3. *Grădina regală, în care se vorbeşte de generaţiunea împăraţilor romani, arhiducilor austriaci. regilor poloni etc.;* 4) *Hatmanul sau despre purtarea războaielor.*

În prima din aceste cărţi. publicată în Cracovia numai patru ani după moartea lui Ioan Vodă. Paprocki ne înştiinţează cum că scosese deja la lumină un opuscol deosebit. poloneşte şi latineşte. asupra războaielor eroului nostru. Astfel. vorbind de lupta lui Ioan Vodă cu polonii la 1572. el se grăbeşte a adăoga: „coc tez y Historia przedtym napisana polskim y lacinskim iezykiem powiada." Mai departe. menţionând războiul lui Ioan Vodă cu turcii din 1574. zice iarăşi: „iakoz tez Historia krotko o tym napisana polskimi lacinskim iezykiem powiada."[10] Unde oare să fie acea preţioasă istorioară militară a lui Ioan Vodă?

Originalul polon dispăru cu desăvârşire. Ediţiunea latină. făcută de doi nobili poloni, Gorecki şi Lasicki, din cari primul traduse şi amplifică cele despre războiul turc din 1574. iar secundul pe acelea privitoare la invaziunea polonă din 1572. fu publicată pentru prima oară la Frankfort în 1578. Traducţiunea germană. tipărită fără arătarea locului în 1576.

---

[10] *Gniazdo cnoty*. Krakow. 1578. in -f. p. 1238—1239.

cuprinde numai istoria anului 1574, dar e foarte preţioasă fiind literală, cea mai veche şi, pe lângă aceasta, mai lămurindu-ne numai ea singură cum că originalul polon fu publicat la Cracovia anume în 1575. Această rarisimă ediţiune a cunoscut-o cel dintâi Gebhardi[11]; apoi Engel o confruntă cu acea latină.

Aşadar, bazându-se pe Gorecki, pe Lasicki, pe menţionata ediţiune germană şi pe celelalte patru scrieri polone ale lui Paprocki, să ne încercăm acum a analiza pe acest autor pe care predecesorii noştri obicinuiau a-l crede prea orbeşte luând toate cuvintele şi toate virgulele sale drept dogme religioase.

Ca introducţiune, să stabilim însă din capul locului următoarele trei criterii, cari ne vor ajuta la tot pasul în ulterioara critică:

1. Paprocki fu polon, adică dintr-o naţiune pe care cronicarii noştri, cunoscând-o de aproape, o numesc totdauna „lăudăroasă";

2. Paprocki îşi vindea pana pe bani: astfel, bunăoară, plătit de guvernul austriac, el muşca cu un fel de turbare pe celebrul Ioan Zamojski şi pe alţi magnaţi poloni câţi se păreau a fi contrari Curţii de la Viena; ba încă nu se ruşina de a se şi intitula „Stipendiar cezaro-regal"[12];

3. Paprocki nu avea nici o idee de arta militară, precum demonstră, mai bine decât orice, însuşi opul său despre „Hatman", în care el se mărgineşte a perifraza pe *Strategicul* lui Onosander, fără a pune de la sine măcar o nuanţă proprie.

Era polon, era vândut, era nemilitar... prin aceste trei defecte personale se explică toate defectele obiective ale monografiei sale despre Ioan Vodă: dintre cari vom specifica aci numai pe cele principale.

Paprocki zice cum că Ioan Vodă, intrând în Moldova contra lui Bogdan, ar fi avut cu sine o oaste de 20.000 de turci. Totdodată el nu uită a ne spune că sultanul se scuza înaintea guvernului polon cum că nu trimise pe Ioan Vodă pentru a cuceri Moldova, ci simplu numai pentru neşte treburi neguţitoreşti. Între aceste două aserţiuni noi credem a vedea o neiertată contrazicere. Escorta unui comerciant, să fi fost el chiar un Fugger, adică un Rothschild din acel secol, putea ea oare a se rădica până la număru[l] de 20.000 de oameni armaţi?

Pentru a descoperi adevărul, am putea proceda pe calea analogiei. La 1541, trimiţând pe Petru Rareş domn în Moldova, unde domnea atunci

---

[11] *Algemeine Weltgeschichte*, Leipzig, 1782, in -8, t. 35, p. 665, nota.

[12] Maciejowski, *Pismiennictwo polskie*, Warszawa, 1851, in -8, t. 1, p. 584.

Alexandru Cornea, sultanul îi dede, în loc de oaste, o escortă de 200 călăreţi, tătari, greci, români...[13] Escorta lui Ioan Vodă, a unui neguţitor, să fi fost ea oare mai numeroasă? Noi am pus cifra de 4.000, de 5.000... pare-se că am cam exagerat-o noi înşine; dar orişicum, de la această exageraţiune a noastră e prea departe până la 20.000 ai lui Paprocki!

Cu 4 sau 5.000 de adunătură, Ioan Vodă cuprinde Moldova şi alungă pe Bogdan în Polonia. Fugarul strânge acolo o oaste polonă şi se întoarce în ţară pentru a-şi redobândi tronul. Ioan Vodă trimite după ajutor la sangiacul de Akkerman, adună în pripă o oaste moldovenească şi sileşte invaziunea polonă a se retrage cu umiliaţiune. Dacă fuga polonofilului Bogdan nu convenea patriotismului lui Paprocki, apoi cu cât mai vârtos nu-i venea deloc la socoteală ruşinea generalului Mielecki, căruia autorul nostru îi dedica cărţile sale şi de la care, numindu-l mai-mai un al doilea Alexandru Machedon, primea drept recunoştinţă... bani! Deci, pentru a dezvinovăţi pe ai săi, Paprocki recurge şi aci la obicinuitul său mijloc ce-l întrebuinţase deja mai sus: el măreşte forţele lui Ioan Vodă până la o cifră fabuloasă şi micşorează oastea polonă până la un minimum comic.

Câţi erau polonii? Paprocki răspunde: numai 1.300. Câţi erau moldovenii şi cei turci ai sangiacului de Akkerman? Despre numărul turcilor Paprocki tace, dar despre al moldovenilor răspunde în două scrieri, în două feluri: o dată în proză, cum că moldovenii erau peste 60.000; a doua oară în versuri, că erau peste 100.000:

Iată şi texturile ce le reproducem ca piese justificative:

1. Din *Gniazdo Cnoty*, pag. 1237—38: „Za tegoz Krola slawnego za wola y roskazaniem iego, Mikolay Mielecki Woiewoda ziem Podolskich, Nowomieyski y Grodecki Starosta, syn Janna Woiewody Podolskiego y Marszalka koronnego, czlowiek taki w ktorym to wszytko obaczyc mozem, czego Cicero w wielkim Imperatorze potrzebowal, laborem in negotiis, fortitudinem in periculis, industriam in agendo, celeritatem in conficiendo, consilium in providendo; tych zacnych sztuk doznala oyczyzna w tym zacnym Senatorze, pokazala sie w nim scientia rei militaris, virtus, autoritas et foelicitas, do czego okazania, iz mu tu placu, krotkosci folguiac nie dostawa, zaniechac musze na ten czas: ten nie maiac tylko trzynascie seth ludu Rycerskiego, wiachal w ziemie Woloska z Bogdanem z synem Alexandra Woiewody Woloskiego, ktory bedac po oycu Woiewoda Woloskim, byl zegnan od Iwonie przez zdrade Wolochow, z dozwoleniem Cezarza Tureckiego Zelima. Chcac go znowu wsadzic na mieysce iego,

---

[13] *Acta Tomiciana*, ap. Engel, t. 2, p. 184.

then Woiewoda Podolski Roku 1573 (sic). nie spodziewaiac sie tak predkiey gotowosci Iwoniowey. szedl z onym ludem ku Iasom. trafil na lud wielki. gdzie samych Wolochow bylo 60.000. okrom Turkow. Grekow. Serbow, ktore byl z soba Iwonia przywiodl za pierwszym wesciem na to tam Panstwo. z ktorymi gdy sie trafil u rzeki Pruta. obaczywszy wielkosc ludzi. rozumieiac ze im nie mogl zdolac zwoim pocztem. obrocil sie nazad. nie pokazuiac tego nieprzyiacielowi aby sie mial wrocic. kazal szukac brodow w oney rzece iacoby do nich przeprawic sie chcial. w tym poczal lud uwodzic nazad przed ona wielkoscia. ktorzy kiedy postrzegli szli za nimi uczyniwsy postanowienie. co komu za korzysc miala byc z onego obozu. takze z wiezniow Polskich. ale kiedy do thego przyszlo. ze ich chcieli brac wedlug postanowionych mysli swych. iakie szwanki brali a mezny odpor od oney garsci ludzi: o tym ci szerzey *Kronika* powie. coc tez y *Historya* przedtym napisana Polskim y Lacinskim iezykiem powiada. iako wielka szkode w onym ogromnym woysku uczynil ten zacny a pamieci wieczney godny Hetman. lud swoy w cale uwiodl. y tego ocz sie kusil za ona swa dobra sprawa. iuzby byl dokazal. bo iuz byl Turki y Wolochy barzo potrworzyl. kiedy im wodze znaczne zbito. iuz sie pokuszali po kilka razow uciekac. Ale ten zacny Senator y Hetman fortunny. baczac niechec Wolochow przeciwko Bogdanowi. ktorzy ieszcze niedoswiadczywszy srogosci Iwoniowey. nie chcieli przyiac Bogdana. on y na to sie ogladaiac. y widzac Turkow nie malo. ogladaiac sie na przymierze ktore z Tureckim Cesarzem krol Polski mial. zrozumiawszy ze tho byla wola iego aby Iwonia byl Panem tey tam ziemie. uchodzil do konca obronna reka az do Zamku Chocimia. na ktorym byl Rotmistrz Polak y maz slawny Marcin Dobrosolowski z Domu Roza. kthory potym onym spracowanym ludziem z Zamku dodal wielkiego ratunku. Gdy sie przeprawiali przez Niestr ku Kamiencu. tak sie srogi y ogromny on poczet zdal nieprzyiacielowi. iz inaczey nie powiedali przed Basza. iedno ze bylo Polakow 40 tysiecy. Sam potym Iwonia. com w uszy swe slyszal. kiedy Andrzeiowi Taranowskiemu. powiedaiac o tey swey trwodze, powiedal dziesiec tysiecy byc onego pocztu Polskiego. te trzynascie set. iesli nie ktorych nad mniey. wiecey nie bylo."

2. Într-o scriere despre familiile nobile din Podolia şi Galiţia. pe care o cunoaştem numai în extract. Paprocki se adresează către însuşi Mielecki în următorul mod:

„Gdy sie o cie sto tysiac Wolochow kusilo
We dnie w noce nad toba zawsze sie wieszaly.
Ktoryches bez swey szkody zbil poczet nie maly.
Wiele zuchwalych Turcow glow swych ostradalo.
Serbow, innych narodow poleglo nie malo
Ani on Hektor Grekom. Hannibal Rzymianom
Nie byl tak nigdy srogi. iako ty poganom.
Tego sie uszy moye dosyc nasluchaly.
Oczy ich twarzy smetnych tez sie napatrzaly.
Iakie ciezkie wzdychania onie s tego mieli.
Ze od twey trochy ludu ten upad cierpieli.
Ktory oni na swoy lup. gdy go obaczyli.
Rozdzielali. naczym sie barzo omylili.
Umyslili oskoczyc iako w polu ptaki.
Tak cie zwali z ludem twym zgola nieboraki.
Alec ono lakomstwo. ona mezna sila.
Umysl im on hardy pretko odmienila.
Co tuszyli z obozu twego zostac pany.
To swoy nazad wrocili bardzo oszarpany."[14]

Să căutăm acum adevărul. El se poate deduce din însuşi Paprocki. care. din norocire pentru noi. nu se fereşte de contradicţiuni. Urmărind textul naraţiunii sale în traducerea latină a lui Lasicki. noi nu vedem în ea specificaţi decât numai 6000 de moldoveni. sub comanda lui Dumbravă. Din documente se ştie că Dumbravă. după descapitarea lui Ionaşcu Zbierea. fu făcut mare vornic al Ţării-de-Jos. Se mai ştie că judeţul Iaşului. asupra căruia veneau polonii. era o parte din Ţara-de-Jos. Prin urmare. Dumbravă comanda nu un detaşament. nu nişte avanposturi. ci toată armata Ţării-de-Jos. Acea armată. comandată de Dumbravă. Paprocki zice. o mai repetăm. că erau 6000 de oameni. Noi îl credem astă dată şi. crezându-l. cată să încheiem cum că numai 6000 de oameni compunea toată oastea moldovenească. cu care Ioan Vodă respinse invaziunea polonă. În adevăr. peste doi ani de domnie. în 1574. fiind deja oarecum pregătit. şi tot încă Ioan Vodă nu putu aduna în pripă contra invaziunii muntene a lui Petru cel Şchiop decât numai de la 9 la 10000 de moldoveni: cum dară să fi putut aduna el mai mult de 6000 la începutul domnirii sale. când nu avuse încă timpul nici de a se aşeza pe tron?

Încât priveşte contingentul sangiacului de Akkerman. apoi el nu putea avea mai mult de 3000 de oameni. de vreme ce vornicul Dumbravă îl ţinea mereu în avangardă. adecă îi dedea rolul unei treimi din totalitatea armatei.

---

[14] *Panosza. tho iest wyslawienie panow y paniat ziem Ruskich.* Krakow. 1575. in -4. —Vezi Balinski. *Studia historyczne,* Wilno. 1856. in -8. p. 334.

Deci, toată oastea lui Ioan Vodă, moldoveni şi turci, erau 9000. Puneţi 10.000... tot încă până la 60.000 în proză şi până la 100.000 în versuri, distanţa e enormă!

Abordăm acum numărul armatei polone, pe care Paprocki o reduce la 1300 de oameni. Ne ajunge a spune că această cifră se părea ridicolă chiar traducătorului Gorecki, care pune în loc de 1300: „quator milia equitum plus minus”.

Noi echilibrăm aceste două cifre, adoptând numărul mediu de 3000. Erau 3000 de „equiţi”, adecă nobili; dar în Polonia fiecare nobil ducea cu sine la război cel puţin câte o slugă sau două, încât armata întreagă, cu buni cu răi, se putea râdica până la 6000, ba şi până la 10.000. După chiar mărturisirea lui Paprocki, în textul polon în proză, reprodus mai sus, însuşi Ioan Vodă, bazat, desigur, pe raporturile spionilor săi, zicea că polonii erau în total până la 10.000. Acesta dară este adevărul.

Tot aşa de desnaturată în opul lui Paprocki este toată expediţiunea polonilor în Moldova; o expediţiune ciudată, despre care maghiarul Forgacs, nu numai contimpuran, nu numai om de stat bine informat, ci încă un istoric de tot imparţial, fiindcă nu era nici polon, nici moldovean, zice atâta: „Parva praelia nequiquam tentavere, multis suorum amissis, praesertim in flumine cum fuga praecipites in undas agerentur”.

Trecem acum la istoria războiului lui Ioan Vodă cu turcii în 1574. Din inamici, polonii devenind aliaţi, Paprocki se apucă a asigura cum că toate victoriile moldovenilor se operară prin vitejia polonilor.

În bătălia de la Jilişte fură bătuţi muntenii. Paprocki zice că în fruntea avangardei lui Ioan Vodă, adecă principalul instrument al victoriei, fuse Swierczewski. Muntenii încredinţează că i-a bătut vornicul Dumbravă. Cui să credem? Nouă ni se pare că cei bătuţi trebuiau să fi cunoscut mai bine decât oricine pe acela care-i bătuse şi pe care apoi, prinzându-l, ei îl descapitară tocmai din acea cauză. În Arhiva Statului, *Condica Mss. de la monastirea Vierosului*, pag.102-3, se află înregistrat următorul document din 1575, august 22, emanat de la chiar domnul muntenesc cel învins la Jilişte. Originalul slavon l-am publicat noi în „Arhiva istorică a României”, t.I, nr. 53, încât ne mărginim a reproduce aice numai traducţiunea:

„Cu mila lui D[umne]zeu, Ioan Alexandru, voievod şi domn a toată ţara ungro-română, fiul marelui şi prea bunului Mircea Vodă, nepotul lui Mihnea Vodă, dă domnia mea această poruncă domnească respectabilului dregător domnesc jupânul Ivaşcu vel-vornic şi cu fiii săi câţi îi va dărui D[umne]zeu, ca să-i fie lui grindurile cu toate siliştile şi cu toate bălţile şi cu tote hotarele, cari grinduri fură domneşti şi le hărăzise răposatul Radu Vodă vistierului Radu, tatăl respectabilului dregător domnesc jupân Ivaşcu vel-vornic, pentru a lui credincioasă şi dreaptă slujbă; iară apoi în zilele domniei-mele, prilejuindu-ni-se război şi bătălie cu moldovenii, cari veniră asupra capului domniei-mele cu înşelăciunea şi viclenia vornicului Dumbravă, şi fugind apoi acest Dumbravă vornicul în Ţara Ungurească la Bator Iştfan voievodul Ardealului, mers-a atunci respectabilul dregător domnesc jupân Ivaşcu vel-vornic la Bator Iştfan, şi cu multă bătaie de cap şi cheltuială a scos pe vornicul Dumbravă de l-a adus la domnia-mea legat ca pe un trădător al sultanului şi al domniei mele; în aceeaşi călătorie i s-a întâmplat de a da acolo în Transilvania peste Barbu, fiul lui Benga, şi l-a întors la credinţa domniei mele, făcându-ne să-l graţiem şi să-i înapoiem lui toate satele, proprietăţile şi ţiganii de moştenire; iară după aceea acel Barbu găsi într-un document al neamului său siliştile şi grindurile de mai sus şi le dărui, fără nici o violenţă, înaintea domniei-mele, menţionatului dregător domnesc drept răsplată pentru binele ce-l primise de la el când îl scoase din ţară străină; deci şi noi am dat acest crisov menţionatului boier, respectabilului dregător domnesc jupân Ivaşcu vel-vornic, ca să-i fie lui, şi fiilor săi, şi nepoţilor săi, şi strănepoţilor săi, acele grinduri şi silişti cu toate bălţile şi cu toate hotarele moşie ohavnică, de nime neatinsă, după deciziunea domniei-mele, care am pus şi marturi: jupân Neagoe vel-logofăt, şi jupân Stan vel-spătar, şi jupân Mitrea vel-vistier, şi Brat vel-comis, şi Badea vel-stolnic, şi Gonţe vel-paharnic, şi jupân Stoica vel-postelnic; şi ispravnic Neagoe vel-logofăt; şi am scris eu Neagoe mic diacon în minunatul oraş Bucureşti, luna august 22, de la Adam anul curgător 7083.”

Deci, Swierczewski fu o nimica toată în bătălia de la Jilişte, în care, ca şi în războiul cu polonii din 1572, rolul principal îl jucă viteazul vornic Dumbravă.

Tot favoritului său Swierczewski îi atribuie Paprocki şi victoria de lângă Lopuşna. Neadevărul e vederat. Însuşi autorul, contrazicându-se necontenit, recunoaşte că abia în secunda bătălie de la Bender, adică mult mai în urmă după acea de lângă Lopuşna, Ioan Vodă se hotărî pentru prima oară a acorda lui Swierczewski un comandament superior; ba încă şi atunci cu oarecare sfială şi într-o poziţiune astfel, încât să fie sub priveghiarea principelui. Mai zice Paprocki că în acea bătălie de lângă Lopuşna, afară de cozaci se mai aflau vro 8000 de călăraşi moldoveni, adecă toată trupa hatmanului domnesc. Ei bine! este, oare, probabil ca un hatman naţional să fi primit fără murmur a se supune unui simplu căpitan venetic? este, oare, probabil ca însuşi Ioan Vodă, atât de popular şi atât de diplomat , să fi cugetat măcar a manifesta un asemenea despreţ pentru generalii moldoveni în favoarea unor subalterni străini?... Mai pe scurt, în bătaia de lângă Lopuşna, ca şi în acea de la Jilişte. Swierczewski se ilustră numai în ochii lui Paprocki.

Pe când Ioan Vodă stetea denaintea Benderului, se petrecu un eveniment, despre care istoricul nostru vorbeşte aşa: „Sechshundert Kosaken aus den Fussknechten, die kuene Wagehalse waren, kamen unter die Tuerkische Stad Bialogrod etc.” Lectorul se întreabă cu mirare, de unde provin aceşti 600 de cozaci de cei pedeştri, deoarăce cei 1200 veniţi la începutul războiului în ajutorul lui Ioan Vodă erau toţi călări, „Ritter” după propria lămurită mărturisire a lui însuşi Paprocki. De unde? Istoricul polon, atât de limbut în alte ocaziuni, lăsă aci o neiertată lacună, care trebuie completată prin următoarele două autorităţi: 1. În scrisoarea vizirului Mehmed-Socolli, ce am publicat-o din manuscript în „Arhiva istorică a României”, t.I. nr. 47, se zice: „Cum ille iniquus et reprobus adiungeret se ad proditionem Iwan nempe Palatinus Moldaviensis, videretque milites Caesaris esse imparatos, impetum in Tehiniensem (provinciam) faciens, agricolasque et pastores in campo trucidans; statim Poloni quoque, viginti quinque caeloces instruentes: et milites imponentes, impetum in Albam-Nester fecerunt, inciderunt et devastaverunt.” 2. O cronică cozacă arată anume că în capul acelei marine venite în sprijinul lui Ioan Vodă, pe când stetea lângă Bender era anume cozacul Pokotilo[15]: Iată ce fel de încurcătură ne întâmpină adesea în prolixa naraţiune a prea lăudatului Paprocki, care, pentru a merita numele de fântână istorică, trebuie mai nainte distilat picătură câte picătură prin alambicul criticei.

Ceva mai jos, după ce povestise retragerea lui Ioan Vodă de la Bender la Huşi, Paprocki zice deodată că, voind a merge acum întru întâmpinarea turcilor cari trecuseră Dunărea, principele lăsă la o parte asediul citadelei de la Bender. Da el nu mai era lângă Bender, de vreme ce mai nainte de trecerea turcilor se retrăsese deja la Huşi! Ş-apoi cum să fi putut el a mai asedia o citadelă orişicare, de vreme ce însuşi Paprocki declară că, ajungând la Huşi, concediase toată infanteria, iar toată cavaleria o avea trimisă la trecătoarea Dunării? Şezând la Huşi, fără infanterie şi fără cavalerie, Ioan Vodă asedia Benderul: ce galimatie! Cum, oare, să ne putem orienta pentre asemenea nonsensuri? D. Laurian, comentând acest pasagiu, crede că, pe când Ioan Vodă se odihnea în Huşi, cozacii ei singuri ar fi rămas denaintea citadelei de la Bender[16]. Dar o mie de oameni, milităreşte vorbind, nu e chip a asedia o fortăreaţă! Aşadară, unicul mod de a descurca adevărul este de a presupune că atunci când Ioan Vodă şedea în Huşi, când infanteria moldovenească era concediată, când cavaleria stetea la Dunăre, susţinută — precum arată cronicele cozace — de flotila lui Pokotilo: tot atunci cozacii cei călări ai lui Swierczewski vor fi jefuit prejmetele Benderului, ceea ce Paprocki iperboliză sub pomposul nume de asediul citadelei. Aşa cel puţin am priceput-o noi.

Nu mai limpede, ba poate şi mai confuză e descripţiunea bătăliei de la Cahul. Ca şi în privinţa acelei de la Jilişte, Paprocki nu specifică nici măcar numele localităţii, care, în ambele cazuri, ne-ar rămâne necunoscut, de n-am avea recurs la câteva fericite documente şi la cronica lui Ureche. Bătălia avu loc în faţa Isakcii — zice Paprocki, adecă neapărat, pe ţărmul oriental al lacului Cahul — deşi o spune nu Paprocki, ci numai carta geografică. Armata moldovenească, zice iarăşi Paprocki, era împărţită în trei corpuri deosebite: cavalerie, infanterie şi cozaci. Dar cine din ei ocupa stânga? cine dreapta? cine centrul? Paprocki nu răspunde la aceste întrebări. Să vedem în ce chip s-ar putea completa o lipsă atât de esenţială, şi — observaţi bine — s-ar putea completa din însuşi Paprocki. El zice că Ioan Vodă se ţinea în persoană cu pedestrimea, însă trecea câteodată la cozaci, dar din neîncredere nu se apropia deloc de cavalerie. Prin urmare, infanteria stetea în centru. Mai apoi, Paprocki mai zice că Ioan Vodă, mai nainte de începerea bătăliei, urcase în două rânduri o înălţime de pe ţărmul lacului, adecă la dreapta oştii. Prin urmare, la dreapta se afla cozacii, iar cavaleria la stânga: căci să fi stătut cavaleria la dreapta, Ioan Vodă, neîncrezându-se în ea, n-ar fi urcat acea înălţime. Iată în ce mod o analiză istorică e în stare de a străbate până în obscuritatea cea mai profundă. Să cercetăm acum cifra armatei moldovene. Paprocki zice că afară de cei 1.200 de cozaci, toată oastea lui Ioan Vodă era 30.000. Tot el lămureşte că pedestrimea era 20.000. Cum, dară, poate să zică tot el cum că cavalerie să fi fost 13.000 sub comanda pârcălabului Ieremia, şi mai mulţi alţi pe cari la finitul bătăliei îi împrăştie sosirea tătarilor? Cum aşa? Deoarece toată oastea era 30.000 din care infanterie 20.000, apoi e matematiceşte cert că cavalerie, peste tot, nu putea fi mai mult de 10.000, din cari pârcălabul Ieremia, ca unul ce comanda numai prima linie, nu putea avea mai mult de 5.000. E de mirare cum nici unul din istoricii noştri n-a cores o eroare atât de pipăită. Dar lăsând la o parte celelalte inexactităţi mărunte din descripţiunea bătăliei de la Cahul, şi pe cari le-am îndreptat după putinţă în însuşi textul scrierii noastre, să mai notificăm aci numai pasagiul următor: „Auff der andern seiten wurden sie (die Walachen) auch von Tattern, und dem gantzen Tuerkischen Hauffen uberfallen, den als sie (die Tattern) merckten das inen das Geschuetz nicht schaden mochte, kamen sie alle aus dem Thal herfuer..." De unde veniră aceşti tătari? Întrebarea este: din faţă sau din dos? Sensul literal al naraţiunii lui Paprocki îndeamnă a crede că ei făceau parte din însăşi armata turcă şi, prin urmare, loviră stânga moldovenilor anume din faţă. Cu toate astea, noi ştim din Ureche că, după pierderea bătăliei, Ioan Vodă se retrase la satul Roşcani, ars cu câteva momente mai nainte de către tătari. A se retrage poate cineva numai îndărăt: prin urmare, pentru ca să fi putut arde Roşcanii, tătarii trebuiau să fi sosit deja în cursul bătăliei lovind stânga moldovenilor anume din dos...

---

[15] Maciejowski, *Pamietniki o dziejach Slowian*, Petersburg, 1839, in -8, t. 1, p. 295.

[16] *Istoria românilor*, Iaşi, 1853, in -8, t. 3, p. 80.

Finim. Paprocki este un izvor neapărat pentru istoria militară a lui Ioan Vodă, încât, dacă noi nu-l reproducem aci întreg, cauza este că l-a retipărit deja, de curând, nemţeşte şi în ambele traducţiuni latine, neobositul nostru biblioman d. Papiu. Cu toate astea, preţioasă pentru un istoric, opera lui Paprocki nu poate avea nici o valoare pentru un lector ordinar, care niciodată nu va fi în stare a descifra adevărul într-un nămol monstruos de minciuni.

VIII

IONAŞCU ZBIEREA, IOSIF VEVERIŢĂ, LUP HURU

Grupăm în această notă la un loc câteva detalii asupra tuturor acestor boieri legaţi cu istoria lui Ioan Vodă.

1. Ureche zice numai atâta că Ionaşcu Zbierea fu descapitat în ziua Paştilor îndată după încoronarea lui Ioan Vodă. Dar cine fu acest Ionaşcu Zbierea? — cronicarul tace. Din documentele lui Bogdan, predecesorul lui Ioan Vodă, înregistrate în număr de trei în *Condica* [*moldovenească*] nr. 1015 din Arhiva Statului, ne încredinţăm că acest personagiu ocupase cea mai înaltă demnitate militară în Moldova, ca „mare vornic al Ţării-de-Jos". Din documentele lui Ioan Vodă, din aceeaşi *Condică*, ne încredinţăm că îndată după descapitarea lui Zbierea îi succese în demnitate Dumbravă. Se naşte întrebarea: din ce cauză să fi destituit şi supliciat Ioan Vodă pe un aristocrat atât de puternic? Răspuns, în parte, îl găsim la Forgacs: „Quibus omnibus patratis, Ioannes Regulus Turcarum exercitum dimisit, nobiliores autem praecipuae auctoritatis viros, praesertim Bogdano studiosos, more quodam gentis omnes trucidavit". Aşadară, Zbierea era un afidat al destronatului Bogdan, încât Ioan Vodă, fireşte, nu putea să-i lase în mână cel mai înalt post al ţării, pentru care se cerea un om devotat noii stări de lucruri, precum era, bunăoară, Dumbravă. Dar destinaţiunea nu era, oare, de ajuns? De ce mai trebuia descapitarea? Această extremă măsură se explică prin împrejurarea invaziunii polonilor în Moldova. Cu câteva mii de oameni, Mielecki ar fi cutezat el, oare, a trece Nistrul, să nu mai fi avut alte speranţe? Apoi, trecând Nistrul, de ce oare nu merse d-a dreptul asupra Sucevei, ci se pogorî pe Prut în direcţiunea Ţării-de-Jos, în care vornicise Zbierea? E vederat că generalul polon, neştiind încă nimica de descapitarea acestui boier şi de înlocuirea lui prin credinciosul Dumbravă, conta pe promisiuni ce i le-ar fi dat fostul mare vornic de a uni armata Ţării-de-Jos cu oastea de invaziune...

2. Din documente se vede că Iosif Veveriţă fusese dentru-ntâi mare boier la curtea fiilor lui Petru Rareş; apoi se vându lui Alexandru Lăpuşneanul, apoi se vându lui Despota, apoi trădă şi pe acesta în favoarea lui Ştefan Tomşa. Cronica lui Ureche zice că, fugind cu Tomşa la Leopole, el ar fi fost descapitat acolo. Nu e adevărat, sau mai bine, este o greşeală făcută de copistul cronicei, care văzând fraza: „Tomşa Vodă a trecut la Ţara Leşească cu sfetnicii săi, cu Moţoc vornicul şi cu Spancioc spătar şi cu Veveriţă postelnicul", adause numele lui Veveriţă şi cu câteva rânduri mai jos către fraza: „I-a tăiat capul Tomşei, lui Moţoc vornicul şi lui Spancioc spătarul". În adevăr, din acte oficiale, se ştie pozitiv că descapitaţi fură numai Tomşa, Moţoc şi Spancioc[17]; iar următorul document de la regele Sigismund-August, înregistrat în *Acta Castrensia Leopolensia*, ms. în Arhivul din Mănăstirea Bernardinilor în Leopole, t. 334, p. 179-80, probează că Veveriţă, scăpând din Moldova în Polonia, rătăcea acolo în fruntea a nişte hoţi în curs de mai mulţi ani:

„Oblata mandati occasione Valachorum actum in C. inf.L. feria tertia ante festum S. Bartholomej Apostoli proxima Anno Domini MDLXX.

Zygmunth Augusth z Boziy laski Krol Polski etc. Wszytkim w obecz y kazdemu z osobna thak duchownego iako y swieczkiego stanu przelozonim Woevodom Casthellanom Stharosthom Podstarostom Burgrabiom Woytom Bormistrzom Raicom Kniaziom vatamanom y wszytkiego przelozentsva liudziem, takze tez y inem wszytkiem poddanim naszym pod panowaniem y rozkazaniem naszym bendacym wdziecznie y wiernie nam milym laske nasze Krolewska. Wdziecznie y wiernie nam mili. Oznaymuie nam Woiewoda Woloski przez pisanie y posla swego, ze poddani iego zbiegowie z Woloch mianowicie Malczy, Weweriza y Haran, ktory ieszcze za oyca iego zdradi pod panem swym czynili, iako y terasz walesaiac sie po granicach wegierskich y naszych ziem ukrainnych zamyslaia cos przeciwko panu woiewodzie y zas nieiaki rozruch y niepokoy ziemi iego uczynia, to on wiedzac uczickl sie do nas z prozbami swemi abysmy go od takiego niebezpieczenstwa ochronili, a te zbiegi precz z ziemie naszey wypedzili a niedopuszczali swawolenstwa y zdrady ym przywodzic przeciw panu swemu przezeczonemu woewodzie woloskiemu, czo my widzac byc powinnoscia nasza wedlia przemierza ktory mamy z panem woiewoda y z ziemia iego woloska, rozkazuiemy w. waszym iako poddanim naszym aby w. wasze pilna a bendliwa piecza o tech zbiegach mieli a wywydziawszy o nich z ziemie naszey wypedzic roskazali, y tak... iakoby pan woiwoda od nich tez ziem naszych zadnego niebezpieczenstwa y trudnosci niemial. A inak pod laska nasza aby niebylo. Roku panskiego... panowania naszego XXXX."

---

[17] Baranez. *Pamietnik dziejow polskih*, Lwow, 1855, in -8, p. 25.

Alungat din Polonia, Veveriţă se întoarse în Moldova şi scăpă de dizgraţia lui Bogdan Vodă, făcându-se călugăr.

3. Epistola vizirului Mehmed-Socolli, vorbind despre moldovenii cei fugiţi peste Nistru în urma pieirii lui Ioan Vodă, zice: „quam primum autem Ivanum esse captum decollatumque Polonis innotuit, mox ducentis militibus missis, socerum Ivani provissorem Chocimensem, coniugem, thesaurum, bonaque universa, necnon coniuges septem boierorum, viginti septem curribus imponentes, in Poloniam abstulistis". Deci, socrul lui Ioan Vodă fu pârcălabul de Hotin, carele scăpă apoi în Polonia. Din documente se vede că, din cei doi pârcălabi de Hotin la 1574, Ieremia Golia însoţise pe Ioan Vodă în război şi pieri în bătălia de la Cahul, încât numai cellalt pârcălab, anume Lupea Huru, rămas în Hotin, putea fi socru al principelui şi a fugi peste Nistru.

IX

CRONICARUL URECHE

Din vederea d-lui Kogălniceanu şi a tuturor câţi au scris până acum mult-puţin asupra istoriei literaturei noastre, scăpă următorul pasagiu din *Cronicul vlacho-moldo-românesc* al lui Cantemir, t.I, p.103: „Ureche au trăit şi au scris pe vremile lui Aron Vodă Tiranul, într-a căruia domnie şi sfârşitul istoriei sale face". Cine oare putea să ştie aceasta mai bine decât Cantemir, destul de apropiat prin timp de epoca lui însuşi Ureche, de la care nu trecuse atunci nici un secol, şi ca domn având la dispoziţiune manuscriptele cele mai corecte ale cronicei?

Aşadară, autorul cronicei fu anume Nistor Ureche, mare logofăt sub Aron Vodă, redevenit numai mare vornic sub domnii succesivi din familia Movileştilor, precum vezi documentul ce l-am publicat în „Arhiva istorică a României", t. 1, nr. 28.

E sigur însă că el nu avuse timp de a-şi redacta definitiv opera, lăsând numai neşte extracte şi notiţe împrăştiate, pe cari un altul, mai probabil însuşi fiu-său Grigorie Ureche, le va fi redus mai în urmă într-o ordine sistematică. Dovada cea mai bună de redacţiunea cronicei deja după moartea lui Nistor este următoarea. Sub domnia lui Ştefan cel Mare se narează invaziunea de peste Nistru a hatmanilor cozăceşti Lobodă şi Nalivaico. Cozacii nu existau încă deloc pe când trăia Ştefan cel Mare; dar cu toate astea, precum se ştie din Heidenstein, Bielski, Paprocki, din toţi istoricii poloni şi din toate cronicele cozace, Nalivaico şi Lobodă, doi hatmani cozăceşti, făcură în adevăr o invaziune în Moldova... în anul 1596. E vederat că redactorul cel posterior, găsind o notiţă fără dată despre acest eveniment, îl atribui pe ghicite timpului lui Ştefan cel Mare.

Cum că Nistor Ureche fusese în junie uricar la curtea lui Ioan Vodă, am probat-o prin documentul publicat în „Arhiva istorică a României", t. 1, nr. 164. Această împrejurare dă un preţ special acelui capitol din cronică, unde se povesteşte domnia eroului nostru. Să observăm însă că aice, ca şi în toată opera, textul nu e de mâna lui Nistor, ci completat şi adăugat de către redactorul cel posterior, pe baza cronicei polone a lui Paszkowski. Deci, o adevărată valoare pot avea pentru noi numai acele pasaje ce nu le găsim în Paszkowski şi cari, prin urmare, sînt originale ale lui Ureche, precum anume despre insula Rodos, despre Ionaşcu Zbierca, despre satul Roşcani etc.

X

VINTILĂ VODĂ

Peste câteva zile după pieirea lui Ioan Vodă un celebru diplomat francez de origine şi petrecător în misiune politică la Viena, scria către un englez următoarea epistolă, necunoscută predecesorilor noştri şi din care se vede, între altele, cât de mult se interesa atunci toată Europa de ceea ce se petrecea pe ţărmii nordici ai Dunării:

„Quoniam vestri multa scribunt de tumultibus nuper excitatis in Moldavia, quorum pleraque sunt falsa, volo tibi indicare, quid de ea re hic habeamus. Credo te antea audivisse quendam Ioannem Armenium fretum auxiliis Turcicis ante biennium occupasse Moldaviam, pulso Vaivoda, qui in ea regnabat. Alexander Vaivoda Transalpinae (quae est altera pars Valachiae) egit Constantinopoli, ut hic Armenius Moldavia pelleretur, et frater ejus Petrus in ipsius locum sufficeretur: quod ubi audivit Armenius, Alexandrum repente ivasit, ac profligavit, et Bocurestum ejus regiam occupavit, ibique Vaivodam constituit quemdam Ventilam Petraschk. Verum Turcae collectis postea copiis, controversiam hanc dirimerunt, et miserum Armenium desertum a suis, Constantinopolim captivum abduxerunt. Moldaviae autem praefecerunt Alexandrum quendam, hominem plane senem, qui, ante multos annos ibi regnaverat: jamdudum autem a Turco asservabatur in turri, quae imminet faucibus Ponti Euxini, quam nominant turrim maris Nigri. Dicunt multas naves Germanicas ex ea classe, quam Hispani apud Cantabros instruunt, sive sua voluntate, sive disjectas tempestate appulisse in Angliam, ubi statim fuerunt ita infectae illo vestro aëre haeretico et Hispanis infesto, ut inde in Zelandiam ad Geusios navigaverint. Bene vale et amicos saluta. Viennae, dec. die Julii 1574."[18]

Acest document cuprinde dintâi două detalii prea interesante şi de tot necunoscute de aiurea: 1) că turcii ascundeau oribila pieire a lui Ioan Vodă, occursă contra cuprinsului capitulaţiunii, prin care i se asigurase retragerea la Constantinopole; 2) că Poarta Otomană, pricepând din experienţă necapacitatea lui Petru cel Şchiop, cât p-aci era să trimită în Moldova alt domn, un bătrân numit Alexandru, netrecut în cronicele ţării, dar carele domnise în adevăr prin revoltă vro câteva zile în Moldova tocmai în timpul lui Ştefan cel Tânăr, părintele lui Ioan Vodă, precum arată limpede un document de la Alexandru Lăpuşneanul, din 1560, martie 21, în *Condica [moldovenească]*, nr. 1015, din Arhiva Statului, pag. 122.

Dar partea fără îndoială cea mai importantă din scrisoarea lui Languet este menţiunea luării Bucureştiului şi a instalării lui Vintilă Vodă pe tronul Ţării Româneşti: două facte de tot omise în Paprocki, Isthuanffi, cronica turcă, Gorecki, şi în toţi ceilalţi, dar înregistrate — lucru foarte semnificativ — în înseşi analele muntene în următorul mod: „Când a fost al patrulea an din domnia lui Alexandru Vodă, luând frate-său Petru domnia la Moldova, fost-a poruncit la Dumbravă vornicul şi la toată boierimea Moldovei ca să vină înainte la Focşani. Atuncea Alexandru Vodă încă a ieşit la întâmpinarea lui Petru Vodă frăţâne-său de a făcut ospăţ la sat la Săpăţeni; iar Dumbravă vornicul cu toată curtea Moldovei ei au venit la Petru Vodă să se închine, iar dacă s-au apropiat, ei fără veste au lovit pe Petru Vodă şi pe frate-său Alexandru, gonind pe Petru Vodă până la Brăila, iar Alexandru Vodă a fugit la oraş la Floci; moldovenii încă făcând această izbândă s-au întors la margine la Ionaşcu Vodă. D-aci atunci Ionaşcu Vodă a trimis pe Vintilă Vodă, cu mulţi lotri, ca să fie domn în Ţara Românească; şi a intrat (Ionaşcu Vodă) în cetatea din Bucureşti, şezând acolo 4 zile. Alexandru Vodă încă a trimis pe o seamă de boieri ai lui cu oaste, anume Dragomir vornicul şi Mitrea comisul şi Bratul paharnicul şi Ion paharnicul, de au lovit pe Vintilă Vodă şi pe acei lotri fără de veste, şi atuncea au perit Vintilă Vodă şi acei lotri toţi; şi iar a venit Alexandru Vodă în scaun în Bucureşti şi a adus în ţară un bir ce i-au zis oaie seacă..." (Vezi „Magazin istoric", t. 4, p. 275).

Epistola lui Languet completează această naraţiune într-un punct esenţial: ea arată, şi o arată numai ea singură, că Vintilă Vodă fu fiul lui Petraşcu cel Bun, şi, prin urmare, frate cu Petru Cercel şi cu Mihai cel Viteaz.

XI

O ISTORIE NECUNOSCUTĂ A LUI IOAN VODĂ

Istoricul polon Starowolski, în *Sarmatiae Bellatores*, § LXXI, zice: „....Magnanimo Ivoniae, Valachiae Palatino, cuius res gestas, in vita Sigismundi primi, Libro quarto, sufficienter descripsimus". Aşadară, el scrisese o biografie a lui Ioan Vodă, pe care o alătură, ca apendice, la opul său despre regele Sigismund I. În adevăr, există de nume o scriere a lui Starowolski, intitulată: *De Rebus Sigismundi Primi Poloniarum Regis Invictissimi virtute et auspicio, gestis, libri quatuor*, publicată la Cracovia în 1616 in -4; aşa o citează Wiszniewski, t. 8, p. 152; dar însăşi cartea e atât de rară, încât eu unul n-am putut-o găsi nici într-una din bibliotecile cele mari din Polonia. Nouă ni se pare că Predro se bazează anume pe Starowolski, în acele pasaje, în cari diferеşte de modul de expoziţiune a lui Paprocki.

---

[18] Languet, *Epistolae politicae et historicae ad Ph. Sidnaeum, equitem Anglum*, Lugd. Batavorum, 1646, in -16, p. 160—161.

ACADEMIA ROMÂNĂ
BIBLIOTECA

XII
STRĂMUTAREA CAPITALEI DIN SUCEAVA LA IAŞI

Heidenstein şi Strykowski afirmă cum că tronul fu strămutat din Suceava la Iaşi de către Alexandru Lăpuşneanul în 1564, pentru că vechea capitală aducea aminte sumbrului principe uzurpaţiunea lui Despota. Heidenstein şi Strykowski fură rău informaţi. Aproape toate crisoavele Lăpuşneanului, după 1564 şi până la 1568, anul morţii sale, sînt datate din Suceava. Cum că însuşi Ioan Vodă găsi capitala acolo, o mărturisesc lămurit Isthuanffi şi Forgacs. Dar lăsând la o parte toate celelalte, două documente păstrate în original în Arhiva Statului ne permit a defini chiar luna strămutării capitalei din Suceava la Iaşi. Iată-le:

1. „Ioan voevoda etc. oze dadoch i vratich gospodstvo mi sviatomu naszemu monastiru taslovskomu selo svoe ne imia Tatesczii na Solonom Taslovia, czto toe selo pravoe kuplenie bilo Petru voevodi i danie viszereczenoe molbi i nepravedno poruszeno bilo nekako, a gospodstvo mi izobriasztu-mi po istinie, paky pomilovach sviatago chrama v udrezenie vieczno, kako da est s vsem dochodom reporuszeno etc. pis u Soczavi vlato 7080 avg. +Gospodin recze. +Berhiacz logofet uczil. [Iscălitura uricarului:] +Ureche."

2. „Ioan voevoda etc. dali esmi semu Tziganinu na imia Nicola tretaa czast selo ot Bolotesczi, i brod za mlin u Putna, czto on sobi kupil za 120 zlat tatarskich escze pri dni Alexandra voevodi ot Toma i sestra ego Stana i nepot ich Dumitru, koli zaplatil Toma sebie glav, i da est emu i s vsem dochodom, in da sia ne umiszaet pred sim listom naszim, pis u Ias v liato 7081 ok. 5 +Sam gospodin. + Golia velikii log. uczil + Popa pis."

Se ştie, că anul, numărat de la zidirea lumii, se începea de la septembre. Din cele două documente de mai sus vedem capitala încă în Suceava în luna lui august, anul 7080, şi deja strămutată la Iaşi în octombre anul 7081: prin urmare, translaţiunea se operă în luna lui septembre, pentru a inaugura începutul anului în nouă reşedinţă. În septembre 1572 Iaşul devenise capitala Moldovei.

FINEA NOTELOR

POST SCRIPTUM
LA A 2-a EDIŢIUNE

În Istoria românilor, t. *3, p. 122—123 d. Alexandru Xenopol zice că a utilizat pe al meu* Ioan Vodă cel Cumplit, *culegând din el „grăunţii de aur ce trebuie să-i speli îndelung din năsipul râurilor".*

Am cuvintele mele pentru a nu primi o asemenea „spălătorească", căci găsesc pe socoteala-i următoarele:

La 1885, d. Xenopol prezentând la premiu cartea sa Teoria lui Rösler, *Academia Română mă însărcinase pe mine cu examinarea acelei lucrări, despre care eu m-am şi rostit atunci în următorul mod:*

„Teoria lui Rösler *este o negaţiune până la probă contrarie. «Dacă nu-mi demonstraţi continuitatea elementului românesc în Dacia lui Traian — zice Rösler — eu neg această continuitate.»*

Bună sau rea, negaţiunea se susţine pe cât timp nu vine cineva s-o dărâme printr-o sistemă de dovezi. Această sistemă trebuie să cuprinză cel puţin una din două:

1. Sau noi fântâni istorice, descoperite în urma lui Rösler;

2. Sau studiul comparativ al limbei române, în care se cuprinde întreaga neîntreruptă istorie a naţionalităţii noastre, începând de la colonizare şi până astăzi.

Ei bine, pe de o parte d. Xenopol n-a descoperit contra lui Rösler nici o nouă fântână istorică, ci numai suceşte pe cele de mult cunoscute, ba încă mai adesea le întrebuinţează după citaţiunile altora, fără a le fi supus unei proprii critice directe; pe de altă parte domnia-sa nu e nici o fărâmă de linguist, şi chiar fuge de linguistică, iar *când cutează a se apropia de ea — comite erori nemaipomenite.*

Iată de ce, rezumându-mă în două cuvinte, cartea d-lui Xenopol are puţină valoare ştiinţifică; iar dacă o vom privi numai ca operă literară — e scrisă aşa şi aşa“ (Vezi „Analele Academiei Române“, seria II, tom. 7, secţiunea I, pag. 182).

Peste câţiva ani, la 1893, d. Xenopol concurează din nou, ba încă de astă dată la premiul cel mai mare, prezintând Academiei o Istorie a românilor *în şase tomuri. Raportor nu eram eu, ci d. Vincenţiu Babeş, care — competinte cum este în materia istorică şi literară — propunea cu căldură încununarea celor şase tacâmuri de păpară tachigrafică. Luând parte la dezbaterea raportului d-lui Babeş, eu am ţinut atunci o lungă cuvântare, din care „Analele Academiei“ (seria II, tom. 15, p. 249, 250) au publicat un fel de scurt rezumat, şi în care am arătat că:*

„1. Cartea d-lui Xenopol este de o extremă superficialitate;

2. Îi lipseşte fondul, cunoştinţa izvoarelor şi critica;

3. Însuşi stilul e foarte negles, chiar agramat.“

Faţă cu aprobarea d-lui Vincenţiu Babeş şi cu dezaprobarea mea, a urmat o cădere la 1893 ca şi la 1885.

De aci rezultă că pentru Ioan Vodă cel Cumplit *se cere o spălătorească ceva mai vrednică decât d. Xenopol.*

MEMORIALISTICĂ

O NEVASTĂ ROMÂNCĂ
ÎN TRAIUL PĂMÂNTESC ŞI-N VIAŢA DUPĂ MOARTE

O conferinţă academică şi mai multe şedinţe extraacademice

De-atunci o duc ca şi-nainte:
Privesc ce unii dreg,
Ascult ce alţii spun,
Urăsc pe cei crezuţi cu minte,
Şi nu pot să-nţeleg
Cum n-am ajuns nebun!...

Închin în aducere aminte

Domnişoarei LUCIA LAURIAN,
fiica marelui Laurian şi amica fiicei mele,
ea care s-a grăbit a-mi scrie din Paris la înmormântarea nevestei mele: „Regret că nu sînt în ţară ca să depun o coroană pe mormântul aceleia care a fost aşa de bună cu mine în diferite circumstanţe ale vieţei“...

B.P.H.

O NEVASTĂ ROMÂNCĂ ÎN TRAIUL PĂMÂNTESC

Citit în Academia Română la 7 martie 1903

Ar fi nedrept şi chiar puţin serios de a dojeni pe cutare sau pe cutare dintre români că şi-a luat o nevastă străină. Iubirea nu judecă, nu cântăreşte. Dar totuşi e matematiceşte sigur că o nevastă franceză, o nevastă germană, italiană, engleză, sau din oricare alt neam, nu poate face copii curaţi români; şi nu numai atâta, dar mai cu seamă: o nevastă străină e peste putinţă de a întări şi a îmboldi patriotismul bărbatului român; ba şi câtă brumă de simţ naţional îl va fi având dânsul din baştină, acea brumă va scădea, se va spălăci, se va *jumătăţi*, căci nu degeaba se zice că bărbatul şi nevasta devin prin căsătorie două *jumătăţi*, — o expresiune figurată sau alegorică la început, aproape o realitate obiectivă după o îndelungată viaţă conjugală. Repet dară încă o dată, nu vreau şi nu pot să împedec pe nimenea de a-şi lua neveste continentale, insulare sau antipode de orice limbă, dar mă mulţumesc de a constata că numai prin nevastă româncă s-a păstrat elementul românesc în Macedonia, în Serbia, în Ungaria; numai nevasta româncă a românizat pe deplin la noi ceşti de la Dunăre o mulţime de bulgari şi greci; şi eu nutresc o neclintită credinţă că numai nevasta româncă ne va scăpa în viitor de acel indiferentism cosmopolit, pe care-l caracterizează Alfred de Musset: „Mă vei întreba dacă eu îmi iubesc patria mea. Da; iubesc de asemenea mult Spania şi Turcia; nu urăsc Persia, şi cred că induşii sînt oameni foarte de treabă, cari beau întocmai ca şi noi“...

„Vous me demanderez si j'aime ma patrie.
Oui — j'aime fort aussi l'Espagne et la Turquie

Je ne hais pas la Perse, et je crois les Hindous
De très-honnêtes gens qui boivent comme nous..."[1]

În orice caz, lăsând partizanilor de exogamie pe spanioale sau pe turcoaice, — fac aci o rezervă: prin *exogamie* nu înţeleg pe străinele cele născute în România şi crescute printre români, — în orice caz eu unul am avut o nevastă neaoşă română.

În 1901, când Academia Română mă însărcinase de a rosti în sânu-i un cuvânt comemorativ despre moartea răposatului coleg Urechiă, eu am căutat să explic ciudatul fenomen că noi amândoi ne certam necontenit, dar n-am încetat de a simţi pururea laolaltă o imperioasă atracţiune reciprocă. Voi reproduce în această privinţă următorul pasaj din discursul meu: „Să fie oare o enigmă psicologică? Să fie o tainică fatalitate a soartei individuale? Nu. Sînt aproape patruzeci de ani de când eu sînt căsătorit. Eu unul n-am avut niciodată pretenţia de a fi sfânt în sensul canoanelor sinodale; am fost păcătos, rău, iute; şi în curs de aproape patruzeci de ani, nu o dată pe an, uneori nu o dată pe lună, m-am certat cu nevasta mea; dar o secundă noi nu ne-am gândit la divorţ, ci ne-am iubit şi ne iubim din ce în ce mai mult, amândoi ajunşi bătrâni. Odată, în tinereţe, nevasta mea se plângea unei prietene de pecadilele mele. Prietena a întrebat-o: cum dară de-l mai iubeşti? Nevasta mea i-a răspuns simplu: nu-l pot lăsa, e mare patriot... De aceeaşi natură, sau foarte asemănată, este iubirea între doi adevăraţi amici. O idee supremă, o idee eternă uneşte două suflete, pe când totodată idei secundare şi terţiare le dezbină: le dezbină şi — trec."[2]

Naţionalist din copilărie, eu totuşi aş fi putut să mă alunec din când în când în oarecari concesiuni sau tratative în dauna românismului, dacă nevasta mea, nevastă română, o adevărată *moţoaică*, nu mă veghea la orice mişcare, îmbărbătându-mă la luptă, la sacrificiu, la rezistenţă, la aţâţarea din ce în ce mai vie a scânteiei naţionale.

---

[1] *La coupe et les lèvres.*
[2] „Analele Academiei", seria II, t. XXIV, p. 63; cf. *Papa de la Neva*, p. 5.

Singurul lucru, pe care ea nu mi-ar fi iertat în veci, era o cugetare antiromânească. Găsi-se-va o nevastă neromâncă, o nevastă străină, frumoasă şi tânără, care să zică: nu las pe bărbatul meu, oricâte neajunsuri mi-ar face el mie, nu-l las căci e mare patriot... găsi-se-va oare? Eu nu mă tem a afirma că nu. O nevastă străină poate să fie un înger de bunătate, de virtute, de tot ce poate fi mai angelic, dar un înger, care nu e română, română nu se face şi să nu i-o cerem.

Mi-a scăpat mai sus cuvântul „moţoaică". *Moţii*, românii din Munţii Apuseni ai Transilvaniei, au fost totdauna între ardeleni ceea ce între noi au fost în trecut oltenii, adică românii cei din munţii apuseni ai Ţării Româneşti: moţii şi oltenii sînt elementul românesc cel mai viteaz. „O catenă de munţi înalţi — zice d. Nicolae Densuşianu — cu păduri seculare, cu văi înguste şi încinse de amândouă părţile cu piramide gigantice de stânci, încunjoară de toate părţile satele româneşti aşezate în jurul Abrudului, formând aici cea mai frumoasă şi cea mai puternică fortăreaţă naturală din toată Transilvania. De aci erau primii căpitani ai revoluţiunii..."[1] Tipul cel istoric al moţului sînt Horia şi Avram Iancu. „Moţii — zic d-nii Frâncu şi Candrea în interesanta lor carte — se însufleţesc iute şi au o tărie de caracter atât de mare, încât dacă şi-au propus ceva, nu se lasă o dată cu capul, chiar de ar trece prin sabie şi foc, până ce nu-şi ajung scopul..."[2] O nenfrântă putere de voinţă, voinţă şi iarăşi voinţă, este însuşirea cea de frunte a moţului. O altă trăsătură caracteristică a acestor munteni, falnici, nalţi şi subţiri, este ospitalitatea. Pe moţi i-am studiat eu însumi la Roşia-Abrudului, unde sînt vestitele mine de aur:

Aţi fost voi oare la Abrud?
Acolo-s munţii o comoară:
În piatră dă ciocanul crud,
Mai dă, mai dă a suta oară
Tot dă sălbatecul ciocan,

---

[1] *Revoluţiunea lui Horia*, p. 81.
[2] *Moţii*, Bucureşti, 1888, p. 60.

Zburând scântei ca din balaur:
Se sparge bietul bolovan,
Ş-atunci din el s-alege aur!...[1]

Un aur ales de la Abrud a fost pentru mine nevasta mea, sufletul nevestei mele. Am cunoscut-o la 1863. Ne-am cununat în Bucureşti la 10 iunie 1865 în bisericuţa lui Sf. Ilie din Gorgani.

Într-una din notiţele sale biografice, Arago povesteşte despre duioasa Josefină, pe care Gay-Lussac o întâlnise la tejgheaua dintr-un magazin de rufării şi care a devenit apoi pentru dânsul prin căsătorie cea mai vrednică soţie, cea mai iubitoare tovarăşă, un *alter ego* identificat cu sufletul bărbatului. „Frumoasă, plină de spirit, strălucitoare în societate — de care însă nu făcea haz, — prin graţie şi prin maniere alese, d-na Gay-Lussac în curs de peste 40 de ani a fost fericirea soţului ei“[2]... Eu nu sînt Gay-Lussac, dar Josefina lui a fost pentru dânsul mai puţin de cum a fost pentru mine Iulia mea, tot vro 40 de ani, prin devotament, prin sacrificii, prin înălţimea caracterului.

Primul an al căsătoriei noastre ne-a fost unul din anii cei mai sărăcăcioşi ai vieţii mele. Când ne-am dus la cununie, Iulia mea nu avea nimic, iar eu aveam în pungă doi poli din cari am plătit şi popei. Dar cât am fost de fericiţi, cât de plini de credinţă în ajutorul de Sus! Atunci am publicat eu poezia:

LA IULIA

Când văd o floare
Lucind la soare
Ca o lumină din curcubeu,
Mă fac o rază,
Ce colorează
Flori şi mai mândre pe chipul teu!

---

[1] *Sarcasm şi ideal*, Bucureşti, 1897, p. 177.
[2] Arago, *Oeuvres*, ed. Barral, t. III, p. 60—61.

Când pe sub seară
În primăvară
Privighetoarea cântă cu dor,
Pintre suspine
Gândind la tine,
Te-aud, iubito, şoptind amor!

Când luna-n unde
Galeş s-ascunde,
Vărsând în valuri mii de scântei,
Eu jur, Iulie,
Că-i mult mai vie
Văpaia dulce din ochii tei!

Când în altare
Vin cu-ntristare
S-ador în pace pe Cel-de-Sus,
Văd pe icoană
Sânta Madoană
Şi bietul cuget la tine-i dus!

Nimic nu-mi place!
Inima tace,
Dar mintea-ntreabă de multe ori:
Să fii tu oare
Mai dalbă floare
Decât atâtea sublime flori?

Scântei plăpânde,
Steluţe blânde,
Să nu mai fie ca-n ochiul teu?
Să fii tu oare
Lună şi soare,
Lună şi soare şi Dumnezeu?...

Suflet, junie
Şi poezie
Astfel se-nchină la zâna lor,
Pe lângă care
Totul se pare
O noapte neagră, un negru nor!

Suflet, junie
Şi poezie
Din cer în lume, când rătăcesc,
Aduc cu sine
Forme divine
Şi prin iubire le răspândesc!

Suflet, junie
Şi poezie
Sînt călătoare pe-acest pământ:
Orice le place,
Vor să-l îmbrace
În haina ţării de unde sînt![1]

Până la căsătoria mea în 1865, eu am scris câteva articole de ziare, vro câteva broşure şi o colecţiune de documente, iată tot. Eram o noapte despre zori de zi, nu încă dimineaţă; eram o mică parte din *eu* al meu, o parte obosită şi dezgustată. De atunci încoace, prin nevastă-mea, deodată eu m-am simţit întreg şi luminos. Chiar în anul cununiei eu am publicat cele trei conferinţe, cari făcuseră o mare impresiune: *Talmudul ca profesiunea de credinţă a poporului izraelit;* apoi *Trei ovrei: jupânul Shylock al lui Shakespeare, domnul Gobseck al lui Balzac, jupânul Moise al lui Alecsandri;* în fine *Industria naţională, industria străină şi industria ovreiască faţă cu principiul concurenţei.* În acelaşi an a ieşit volumul meu: *Ioan Vodă cel Cumplit.* În acelaşi an iarăşi, locuind într-o jumătate de căsuţă din Popa-Rusu, am scris cele două piese teatrale: *Domniţa Roxanda,* apărută în ziarul „Familia" din Pesta, reprodusă apoi în „Revista nouă" sub titlul *Femeia,* şi poema dramatică: *Răzvan şi Vidra.* Ambele piese reprezentau fiecare câte un deosebit mare caracter femeiesc, şi ambele au fost închinate nevestei mele.

Marele cugetător englez John Stuart Mill, dedicând o scriere a sa memoriei soţiei sale, îi zice: „Aceleia care a

---

[1] „Satyrul", 1866, no. 10 din 16 aprilie; cf. Hasdeu, *Poezii,* Bucureşti, 1873, p. 6.

fost însufleţitoare şi-n parte autoare a tot ce este mai bun în scrierile mele, amicei şi nevestei al cării sublim simţ al adevărului şi al dreptului a fost pentru mine cel mai puternic îndemn şi a căriia aprobare mi-a fost cea mai de căpetenie răsplată"; şi apoi Stuart Mill încheie: „Dacă eu aş fi în stare de a exprima numai jumătate din marile cugetări şi măreţele simţiri ingropate cu dânsa, lumea ar culege mai mult rod decât din tot ce mai pot scrie eu singur, nesugestionat şi neajutat de înţelepciunea ei cea aproape fără seamăn"[1]. „Înţelepciune fără seamăn", „*unrivalled wisdom*", englezoaică pentru englez, aceasta a fost şi nevasta mea — româncă pentru român. În acelaşi mod îi dedicam şi cu drama mea *Domniţa Roxanda:*

„Scumpei mele soţii
Iulia Petriceicu-Hasdeu,
născută Falics de la Roşia-Abrudului,
această mică încercare, scrisă din îndemnul
ei şi sub inspiraţiunea iubirii sale"[2].

În fruntea lui *Răzvan şi Vidra,* pe de altă parte, sună următoarea dedicaţiune:

SOŢIEI MELE

Cumplita sărăcie şi-nvidia vicleană
Danţau în jurul meu:
În inimă durere, ş-o lacrimă pe geană
Şi-n pept suspinul greu!

Tu însă, ca o lampă rămasă-n mângâiere
Când faclele s-au stâns,
Cu-o rază de iubire sorbeai acea durere,
Secai amarul plâns!

Suspinul, singur numai, îmi sta mereu în cale:
Oftam făr'să voiesc,

---

[1] *On liberty,* London, 1867.
[2] „Familia", 1868, no. 23, p. 267.

Ca umbrele ce-n faţa luminei matinale
De noapte ne-amintesc...

În oarele acelea de sumbră poezie,
Cu-o mână-n mâna ta,
Am scris această dramă ce-n viaţă-mi o să fie
Ca floarea „Nu m-uita!“

Precum se-ncheagă unda, de veacuri picurată
Pe-o stâncă nencetat,
Aşa oftarea-mi lungă aice-i închegată:
Suspin cristalizat!

Mânia mizantroapă a omului în goană,
Sarcasmul infernal,
Le vezi în astă carte, înfipte-ntr-o icoană
Cu vârful de pumnal!...

Şi cui să-nchin eu oare, când timpul se răzbună,
Ecoul amorţit
Al unor viscoli care, cu tine împreună,
Atuncea i-am simţit?

O! tu, ce chiar suspinul îl împărţeai cu mine,
Făcându-l mai uşor;
Tăiai oftarea-ntreagă în două mici suspine,
Unite prin amor!...

În adevăr, eu puteam lucra atunci, puteam căci Iulia mea nu numai mă mângâia la muncă, dar îmi făcea nesimţite nevoile: ea singură târguind în piaţă, ea singură fierbând bucate, ea singură croind şi dregând rufele şi hainele, ea singură potrivind ca să nu ne lipsească banul; ba încă, din acel ban ea izbutea să pună ceva la o parte, ca să ajute pe alţii mai săraci, — ea, o femeie evanghelică, un chip de Marta, niciodată vanitate, nicăiri lux şi petreceri!

Aşa a fost până la anul 1869, când ni s-a născut o fiică numită tot Iulia, acea „Lilică“ a noastră, despre care marele poet francez Sully Prudhomme a scris la 1889:

„D-şoara Hasdeu în Franţa a făcut României cea mai mare onoare. Talentul ei se poate alătura cu cea mai aleasă floare, a căreia îmbobocire a fost zvăpăiat întreruptă, dar în care botanistul recunoaşte toate caracterele celei mai rare varietăţi“[1]... De atunci încoace, în curs de optsprezece ani, nevasta mea, provedinţa familiei, s-a făcut treptat doică, dădacă, pedagogă, colegă de studiu şi-n fine *„garde-malade“* pururea neadormită, pururea admirabilă prin energie şi abnegaţiune. În curs de optsprezece ani, Lilica n-a făcut un pas fără mumă-sa: în ţară şi în străinătate, acasă şi-n călătorie, la Sf. Sava în Bucureşti şi la Sorbona în Paris, pretutindeni, pretutindeni nedespărţite. Apoi dispărând Lilica, rămaşi noi fără dânsa pe pământ, amândoi mai trăiam numai unul pentru altul şi unul prin altul, unul în altul iubind pe Lilica. În 1898, când ne-a cercetat la Câmpina vechiul meu amic Angelo de Gubernatis, în descrierea călătoriei sale el zice: „M-me Hasdeu est bien abattue elle aussi; son regard cherche encore sa Julie; sa grande beauté a été flétrie par une immense douleur; mais elle porte avec noblesse son lourd fardeau...“[2]

Cât timp erau pe pământ amândouă, Iulia nevasta mea şi Iulia fiica noastră, eu serbam totdauna pe ale mele *2 Iulii* în ziua de 2 iulie. La 19 iunie 1902 — tocmai 2 iulie stil nou — a răposat şi a 2-a Iulie a mea. Ei bine, şi de acum înainte eu voi serba nestrămutat aceeaşi zi de 2 iulie, o voi serba liniştit şi mulţumit, căci pentru mine, da, pentru mine ele n-au murit.

La înmormântarea nevestei mele mi-au sosit o mulţime de scrisori şi telegrame de condoleanţă; trei însă, numai trei, mi-au străbătut adânc în inimă şi nu le voi uita niciodată.

Dentâi mitropolitul Partenie al Moldovei, care cunoştea bine familia mea când era superior al capelei române din Paris, s-a grăbit a-mi trimite din Karlsbad următoarea telegramă duioasă şi profundă:

„Fecioara Lilica primeşte bucuroasă în locaşul său vorbitor iubita sa mamă. Împărtăşesc din inimă această a doua durere ce te-a cuprins, o! de trei ori vrednicule de plâns tată — soţ — şi bătrân al neamului nostru. Dumnezeu să te mângâie şi întărească în calea cea grea şi nesfârşită a durerii pământene.“

---

[1] *Oeuvres posthummes* de Julie Hasdeu, *Chevalerie*, p. VII.
[2] *La Roumanie et les Roumains*, p. 100.

Apoi colegul nostru Ion Kalinderu mi-a scris: „Neclintita credinţă ce aveţi în Dumnezeu şi în viaţa cea nepământească a fiinţelor ce ne-au fost scumpe vă va fi razim puternic în restrişte...“

În fine, colegul nostru Alexandru Xenopol îmi scrie împreună cu doamna Xenopol:

„S-a dus şi iubita d-tale soţie după iubita d-tale fiică; s-a dus tot ce aveai mai scump în astă lume; dar credinţa adâncă ce o ai în nemurirea părţii noastre mai bune te va face să vezi în această despărţire nu sfărâmarea pe vecie a unor sfinte legături, ci numai o călătorie spre un loc depărtat, în care cu toţii avem să ajungem...“

Nu sînt dară singur, eu care cred şi ştiu că persoana moare, individul însă, *«σϖμα πνευματικόν»* al apostolului Pavel, nu poate muri, ci evoluează:

Materie şi forţă! Din Forţa cea supremă
Ce-i numai forţă, una, monadă fără ţărm,
Orice se desfăşoară, orice se desdrumează,
Rămâne forţă, însă c-un strai de individ.

Şi straiul se transformă. Prin vieţi evolutive
Treptat se subţiază, ajunge străveziu,
Nepipăit, elastic, întreţinut cu forţa,
A cărei e pojghiţă: un corp molecular,

Naturalistul, care din jos în sus învaţă,
Materia visează în universu-ntreg.
Din sus în jos cu fală priveşte filosoful,
Şi-i pare numai forţă. Se-nşeală amândoi.

Poetul singur ştie, extaticul prin care
În jos zâmbeşte cerul, pământul plânge-n sus;
Şi el, plăpânda harpă, vibrează totodată
Cu Dumnezeu-iubirea şi cu iubirea-om...![1]

---

[1] *Sarcasm şi ideal*, p. 200.

Voi termina prin ultimul cuvânt, adică ultima dorinţă a aceleia, pe care am numit-o „O nevastă română“.

Cu câteva săptămâni înainte de vecinica plecare, când presimţea sfârşitul său cel pământesc, nevasta îmi vorbi într-o seară:

— Noi ne-am hotărât de demult a dărui castelul nostru Academiei. Dar care îi va fi ei folosul material? căci proprietatea noastră nu aduce nici un venit, deşi ne-a costat foarte mult. Tocmai la aceasta m-am gândit şi eu. Turnul, care este o biserică, va rămânea inalterabil; restul însă, afară de dependinţe, formează trei apartamente deosebite, fiecare apartament având câte trei frumoase odăi mobilate, nouă odăi peste tot, cu toate comodităţile pentru locuinţa a trei familii separate. Câmpina fiind vestită ca staţiune climaterică, în fiecare vară trei membri ai Academiei, fie munteni, fie moldoveni, fie de dincolo, fiecare cu familia sa, cu nevasta şi cu copilaşii, vor putea locui aicea fără a plăti chirie, odihnindu-se şi întremându-se. Pe lângă modesta diurnă academică, va fi un mic ajutor suplimentar, rând pe rând câte trei, pentru membrii cei săraci sau bolnavi, săraci şi nenorociţi mai ales cei de peste Carpaţi. Academia va mai căpăta de la noi biblioteca ta: cele 5000 de cărţi, manuscrise şi documente, multe foarte preţioase. Pe deasupra, după plecarea noastră în lumea cealaltă, tot Academiei îi va aparţine dreptul exclusiv de a edita scrierile tale şi ale Lilicăi, unica avuţie a noastră, din care noi am trăit şi am trăit binişor. Tu eşti moldovean, eu sunt ardeleancă, Lilica era munteancă; locaşul nostru, prin întemeietori şi prin oaspeţi, va fi dară o miniatură a Daciei...

Iată ce vrea să zică: o nevastă română!

O NEVASTĂ ROMÂNCĂ ÎN VIAŢA DUPĂ MOARTE
ŞEDINŢE EXTRAACADEMICE

La 7 martie, între orele 2—3 p.m., conferinţa de mai sus a fost citită în şedinţa publică a Academiei Române. Nu eu voi vorbi despre impresiunea pe care a produs-o asupra ascultătorilor. Vro câteva ziare bucureştene de seară au menţionat în aceeaşi zi acea conferinţă, dar fără analiză. Înainte de 7 martie manuscriptul n-a fost arătat sau citit absolut nimănui dintre amicii mei; dintre cei indiferenţi am citit-o în treacăt numai d-lui I. Bianu. În aceeaşi seară din 7 martie avusei o şedinţă spiritistă intimă tot în Bucureşti, în odaia mea din „Splendid-Hôtel", unde a luat parte un medium scriitor automatic, care nu asistase deloc la Academie. Afară de medium K., faţă au fost dd. Ciocazan deputat, I. Spirescu fotograf şi Brăneanu publicist, cari nici ei n-au fost la Academie. Menţionând anume pe cei de faţă, nu cred de trebuinţă a spune şi numele lui medium pentru a nu-i atrage unele neplăceri. În România, deocamdată, poliţia şi parchetul nu se leagă de mediumi, ca în Germania actuală, dar cine ştie ce se poate întâmpla mâini sau poimâini; şi-n orice caz, pretutindeni curioşii şi gură-cască sînt foarte dispuşi a nu lăsa în pace pe cei înzestraţi cu această preţioasă şi rară facultate psihică inconştientă. Să observaţi bine că o asemenea anostă persecuţiune nu aduce nici un rezultat serios, deoarece un adevărat medium, chiar după ce se citeşte comunicaţiunea cea primită printr-însul, nu-şi aminteşte cele citite sau le ţine minte confuz, uneori nu le înţelege bine, — o particularitate caracteristică a inconştientului, fie omul altfel oricât de inteligent. În acea şedinţă din 7 martie noi am fost dară cinci peste tot: eu, dd. Ciocazan, Spirescu, Brăneanu şi K. medium. Pe masă era un teanc de hârtii şi de creioane denaintea lui medium, care sta în picioare şi, fără nici un fel de pase magnetice sau de adormire ipnotică, el a trecut *în transă*, adecă într-o stare cvasicataleptică, peste câteva minute după stingerea lămpei, şi a scris apoi cu o repeziciune vertiginoasă. Am primit atunci următoarea sublimă comunicaţiune, controlabilă din toate punturile de vedere: amănunte, unele subînţelese şi cunoscute numai mie, caracterul deschis şi foarte energic al soţiei mele, până şi expresiuni personale proprii:

„În fine, dragă Hasdeu, m-ai scos la iveală. Sînt foarte mulţămită de toate cele ce ai povestit asupra trecutului nostru; bineînţeles: trecutul sufletesc, lăsând deoparte grămada de nori, cari ameninţau adesea să ne înece traiul şi să ne întunece lumina viitorului. În adevăr, acolo am fost tot aceea ce sînt şi aici, însă ceva mai puţin bună, căci — de! — oricâtă tărie aveam de a mă face neştiutoare, totuşi partea trupească căuta să puie piedeci seninătăţii mele sufleteşti. Grele ne-au fost începuturile modeste, însă totdeauna demne. Am trecut prin multe, însă şi tu ai ascultat la glasul meu, şi ai priceput când ne ameninţau clipele de grele cumpene. Eu munceam alături cu tine, şi tu munceai pentru doi, mai târziu pentru trei. Ah! cât eram de mulţămită, când ai arătat lumii, mai cu seamă lumii din ţara românească, când ai arătat — zic — cum trebuie să fie nevasta. Da; eram mândră când eram gospodina casei — fără de nici un ajutor; mândră când am fost doică şi mândră când eram învăţătoare; şi cât la locul meu eram atunci, când trebuia să împart suferinţa cu ceea ce atâta suferea; şi cu toate acestea să pot trece peste toate, punând stavilă durerii pentru a putea da o rază de mângâiere aceleia ce acum e aici lângă mine. Oricând te-am înţeles; întotdeauna te-am rădicat; şi nu doară că erai ademenitor, nu, ci pentru că în tine se întrupa ultima şi pe veci stinsa rază de mare neam. Cât eram cu *Lilica,* încă speram în viitor; când s-a stâns nu mi-ai rămas decât tu, şi în tine era adunată întreaga mea viaţă pământească. Acum însă te slăvim aici, şi nu te lăsăm chiar dacă ai şovăi... ai pe mine, care dacă nu mă amestec în unele, totuşi fac ce-mi place mie a face acolo la drăguţul nostru de castel. Poate Vasile[1] să se crează că este grozav; însă dacă nu aş fi eu acolo, atunci multe neajunsuri s-ar ivi şi le-ai simţi; să-i spui astea lui Vasile, ca să nu se prea mândrească, că eu nu-l voi lăsa. Dragă Hasdeu, îţi mulţămesc de toate... Cred că eşti mulţămit şi tu de cele ce ţi-am spus, şi crede că va fi în curând vremea ca să se limpezească multe de acolo. Cum mai râdeam noi, când ai spus că acum s-au dus ambele Iulii; şi când lumea picura de lacrimi, oare noi nu vedeam totul? Şi dacă ai şti cât sîntem de fericite aici în adevărata viaţă!... Nu mai am pentru azi nemic a mai scrie, şi rămâne la viitoarea şedinţă... Aşteptând până atunci, te sărută a ta Iulie.“

---

[1] Vasile Pascu, intendentul meu, care este credinciosul nostru de la 1888 încoace, rămas acuma singur însărcinat cu gospodăria.

Această comunicaţiune curat spiritică, dată fiind în multiplicitatea de condiţiuni pe cari le întruneşte, chiar dacă eu n-aş avea alte sute şi mii de probe analoage, ar fi singură un argument suficient de nemurirea individului omenesc în afară din corpul cel pământesc, căci zece farsori în curs de zece zile nu vor fi în stare de a contraface o asemenea obiectivitate personală.

Eu însumi, care cunoşteam pe nevasta mea în timp de aproape 40 de ani, o recunosc aci pe deplin întreagă în orice cuvânt, în orice întorsătură de frază, în orice exclamaţiune sau gest verbal; eu însumi, care sînt autorul conferinţei mele academice, n-aş putea combina aşa de aidoma un răspuns din partea soţiei mele; cu atât mai vârtos un străin ar fi într-o imposibilitate categorică sub raportul formei şi sub raportul fondului totodată. Oricare ipoteză nespiritică ar fi prea trasă de păr, nefirească, absurdă.

Să mai adaug o lămurire foarte chintescenţială. În experimentaţiunile mele spiritiste, n-am căutat niciodată a căpăta comunicaţiuni extraterestre decât numai şi numai de la cei *iubiţi* de mine şi cărora eu le-am fost *iubit,* pe prima linie: tatăl meu, fratele meu, fiica mea, nevasta mea. Cine vrea să converseze îndelete cu un Kant sau un Napoleon, cine doreşte să afle de la cei duşi comori sau secrete de stat, — sănătate! dar eu unul n-am făcut-o şi n-o voi face; ba nu-mi plac nici în genere spirite anonime sau pseudonime pe cari nu le pot *controla* într-un mod individual serios. Control şi iarăşi un multiplu control înainte de toate! căci în comunicaţiuni spiritiste câteodată se furişează, mai mult sau mai puţin, elemente subiective prin autosugestiunea proprie inconştientă chiar a celui mai bun medium. Feriţi-vă dară cu tot dinadinsul de spirite anonime sau pseudonime necontrolabile; iar dacă temelia iubirii vă lipseşte, dacă n-aţi iubit adevărat pe nimenea, şi n-aţi meritat niciodată o adevărată iubire, toate iubirile voastre rezumându-se într-o complicaţiune de egoismuri reciproce — o! atunci mai bine nu vă mai băgaţi deloc în ştiinţa sufletului.

Peste o săptămână, la 14 martie, în acelaşi loc şi prin acelaşi medium, fiind faţă fotograful Spirescu şi pictorul Eugeniu Voinescu, în aceleaşi condiţiuni eu am primit o nouă comunicaţiune, relativă la aceeaşi conferinţă academică. Iată-o:

„Dragă Hasdeu, după cum vezi, eu rămâi mereu aceeaşi, poate deprinzându-mă din ce în ce mai mult cu toate cele de *aici*[1]. Crede că nu mă las nici eu mai în urmă; şi cu toată voinţa ce o am, înving o mulţime de pedeci, cari poate nu le-aş fi putut supune, dacă nu aş fi din *moţi*. Sînt atât de mulţămită văzând pe d. Voinescu pintre noi; nu trebuia să lipsească atât de mult; ar fi putut să ne dea semne de viaţă nu numai ziua spre a-şi arăta suferinţele, ci mai ales seara, când eu i-aş fi putut da remedii contra neajunsurilor ce le are. Un lucru am de rugat pe d. Voinescu: să facă dreptate şi să împingă la dreptate şi pe ceilalţi, când va fi nevoie. Mulţămesc de vizită, şi crează că trebuia să fie aici mai cu seamă în astă-seară: vei vedea mai târziu pentru ce. Dragă Hasdeu, dacă ai şti tu cât bine va izvorî pe urma conferinţei ce ai ţinut-o la Academie! Tu încă nici nu-ţi poţi da seamă. Astăzi toată suflarea românească, dar mai cu seamă femeile aşteaptă a citi în revista lui Pătraşcu cele ce ai spus despre «O nevastă romancă». Binele va fi simţit după o generaţie, iar conferinţa ta va fi folositoare ca un model de educaţie a tinerilor căsătoriţi. Mai mult ca atâta nu-ţi pot spune; iar despre rezultat îl vei vedea *aici*[2]. Adevărat că socrul tată a lucrat împreună cu tine, pe când eu călăuzeam amintirile tale. Ce să-ţi mai spun? Sînt pe deasupra de măsură toţi satisfăcuţi. Rezultatul — târziu, însă atât de folositor! Mai multe altele nu am a-ţi spune, şi de aceea pun capăt scrierii mele, îmbrăţoşându-te cu drag a ta Iulie.“

Aceasta a doua comunicaţiune spiritistă asupra aceluiaşi subiect aruncă o rază şi mai viuă de lumină *controlabilă.*

---

[1] Cuvântul *aici* e subliniat în original într-adins, căci mai jos acelaşi cuvânt e întrebuinţat cu sensul obicinuit pământesc, ş-apoi la sfârşit iarăşi subliniat cu sensul cel spiritist.

[2] Adecă: îl vei vedea după moarte.

La 14 martie eu nu dădusem manuscriptul conferinţei mele la „revista lui Pătraşcu“, adecă la frumoasa publicaţiune periodică „Literatură şi artă română“, căci manuscriptul fusese încredinţat deja la 7 martie în mânile d-lui I. Bianu, *majordomul* Academiei, după cum l-am calificat eu cu o altă ocaziune academică[1]. Aşteptam dară ca lucrarea să apară mai întâi în *Analele Academiei*. După 14 martie m-am convins însă de la însuşi d. Bianu că publicarea va întârzia, şi atunci am fost silit a alerga la ospitalitatea d-lui Pătraşcu, ceea ce tocmai mi-o prevestise deja comunicaţiunea de mai sus.

O altă împrejurare caracteristică este că manuscriptul, fiind depus la d. Bianu, nu voiam să-l retrag, şi deci trebuia să am un alt manuscript. Eu, niciodată, dar niciodată nu trag o copie după ce am scris ceva: niciodată nu fac două exemplare. De astă dată pentru prima oară m-am pomenit acasă cu o copie, pe care am putut imediat s-o dau la „Literatură şi artă“.

Mai este o particularitate interesantă. Revista d-lui Pătraşcu întârziase parcă într-adins. Eu doream cu orice preţ conferinţa mea să iasă la lumină până pe la începutul lui aprile, vrea să zică până la închiderea sesiunei generale a Academiei. Unii mă asigurau că revista d-lui Pătraşcu a şi încetat de a mai apare, de vreme ce nu s-a văzut nici pe ianuarie. Ei bine, pe la finea lui martie — s-a tipărit un număr dublu: „numărul de la 25 ianuarie şi 15 februarie 1903“, prin care se începe „anul VII“ şi care cuprinde tocmai în fruntea lui conferinţa mea cea citită în Academie la 7 martie, ca şi când ar fi fost împedicat anume ca să aştepte două luni.

Toate acestea pot fi privite ca azarduri, dar atunci sînt *prea prea* azarduri. Şi eu numesc azard tot ce nu mi-o explic până ce nu sînt în stare de a mi-o explica. Aci însă eu am ajuns a mi le putea explica, considerându-le ca *inspiraţiune*, prin urmare nu un azard, nu ceva fără cauză, ci efectul acţiunii unor suflete dezincarnate, cari au rămas foarte energice, acţiunea lor fiind demonstrabilă, deşi agenţii sînt invizibili, inaudibili, impalpabili pentru generalitatea pământenilor. Adesea noi înşine, cei cari recunoaştem posibilitatea inspiraţiunii în principiu, ne închipuim totuşi în aplicaţiune că noi singuri am lucrat prin propria noastră inteligenţă fără nici un amestec supranormal din afară. Aşa, bunăoară, eu eram convins că conferinţa mea academică a fost pe deplin o lucrare a mea individuală. Comunicaţiunea cea din 14 martie îmi spune însă: „socrul tată a lucrat împreună cu tine, pe când eu călăuzeam amintirile tale“.

Exemplul cel mai complicat şi totuşi cel mai controlat al acţiunii asupra unei scrieri a mele din partea mai multor spirite amice, adică a unor amici plecaţi de pe pământ, o acţiune la care eu m-am supus nu într-un mod servil sau indiferent, ci după multă luptă, a fost articolul publicat în „Cronica“, nr. 441 din 3 noiembre 1902, apărut apoi în „Apărarea naţională“, nr. 106 din 10 novembre.

Pentru o desăvârşită claritate, cazul fiind foarte important din punctul de vedere al comunicaţiunilor spiritice, sînt silit a reproduce aci mai întâi textul întreg:

CE FEL DE ANTISEMIŢI SÎNT ROMÂNII?

(Scrisoare deschisă cătră d. I.G. Bibicescu)

> Il est, en effet, curieux de noter que les juifs fournissent un contingent d'aliénés quadruple et même sextuple des autres concitoyens.
>
> CESARE LOMBROSO

Iubite d-le Bibicescu,

Sînt vro douăzeci de ani de când ne cunoaştem. Mi-ai fost totdauna foarte simpatic. Eu sînt conservator (nu junimist), d-ta eşti liberal (nu socialist), şi totuşi ne lega o nestrămutată stimă reciprocă, cu singura rezervă că ne feream de a vorbi între noi politica de partidă. Este însă o altă politică, politica cea mare, aceea în privinţa căriia, la români cel puţin, deosebire de partide n-a existat niciodată: liberalii şi conservatorii, albi şi roşii, au fost strâns uniţi de câte ori se încercau a ne lovi duşmanii din afară, fie prin fapte, fie prin presă, fie prin note diplomatice. Românul acela care ajută şi susţine direct sau indirect o calomnie străină asupra neamului românesc, plăsmuind *ziduri chinezeşti* bunăoară, pe un asemenea pretins român ziarul „Cronica“ îl calificase prea aspru *trădător,* alţii — cu un termen prea blând — ar putea să nu-l califice, ci numai să-l *descalifice,* eu însă — nici prea blând, nici prea aspru — pe autorul faimoaselor celor treisprezece articole din „La Roumanie“ îl consider ca un simplu *avocat internaţional,* şi-i ajunge atâta. Iată de ce, iubite d-le Bibicescu, pe terenul acestei politice de apărare naţională, eu conservator şi d-ta liberal, noi putem să vorbim fără a ne aluneca în ceartă de partidă.

---

[1] Vezi ziarul „Conservatorul“, no. 72 din 1(14) aprilie 1903: *Cartelul academic*.

Discursul d-tale, ţinut în consiliul comunal din Bucureşti la 2 octobre, discurs admirabil prin tact şi prin temperament, nu avea nevoie de a răspunde la extravagantul amestec al Statelor Unite, care făcuse deja din capul locului în Europa întreagă un colosal fiasco. Nu d-lui Hay îi răspunde dară primarul Capitalei române, ci numai îşi face datoria de a deştepta ţara la timp asupra fiilor celor vitregi, cari cu ştiinţă sau mai bine fără conştiinţă, meşteşugesc a învenina pe nesimţite viitorul nostru naţional. În memorabilul discurs, d-ta pui pe frontispiciu întrebarea: „Sînt persecutaţi evreii în România?“ şi dovedeşti prin date statistice că nu. Pentru a completa teza d-tale, eu voi răspunde la o altă întrebare: „Ce fel de antisemiţi sînt românii?“ şi voi căuta apoi a explica psicologiceşte enigma aşa-numitei *cestiuni izraelite.*

Nu cred să fie vreun alt român mai cunoscut şi recunoscut ca antisemit decât mine, şi aceasta de patruzeci de ani fără nici o şovăire. La 1862, în Iaşi, eu publicai un act din 1579, prin care Petru Vodă Şchiopul gonea pe evrei din Moldova, şi alăturam cuvintele Domnului moldovenesc cu ale lui Napoleon I când zicea: „les juifs sont des véritables nuées de corbeaux... ce sont des chenilles, des sauterelles qui ravagent la France...“ (*Din Moldova,* Iaşi, 1862, p. 16—26). Aşezându-mă apoi în Bucureşti, eu am scos la lumină în 1866 mai multe *Studii asupra iudaismului (Trei ovrei — Talmudul — Industria naţională).* De atunci încoace n-am încetat de a combate invaziunea evreiască în România, niciodată însă din vreo preocupaţiune bigotă; şi pentru a pune în această privinţă punctul pe i, am publicat la 1868: *Istoria toleranţei religioase,* apărută dentâi treptat în ziarul „Românul“ sub patronajul regretatului C. A. Rosetti, veneratul nostru amic comun, iubite d-le Bibicescu, unde fuseserăm noi amândoi în aceeaşi şcoală a antisemitismului celui românesc. De câte ori vedeam câte un evreu devotat ştiinţei şi care mi se părea crescut româneşte sau cel puţin *românizabil,* eu îl îmbrăţişam cu căldură şi — notaţi bine — fără a-l îndemna la botez.

Se ştie câte am făcut eu şi chiar câte am suferit pentru d. Lazăr Şăineanu. O spune el însuşi, măcar în parte, în broşura sa: *O carieră filologică,* Bucureşti, 1901, pag. 1, 4, 8, 12, 15, 16, 19, 26—27, 32, 46, 56. Ceea ce însă nu se ştie deloc, sînt relaţiunile mele cu d. dr. M. Gaster, astăzi marele rabin la Londra şi învierşunat adversar al românilor. Îl cunoscui în 1879, când era încă tânăr, foarte inteligent şi laborios, plin de foc sacru pentru ştiinţă, înflăcărat pentru studiul filologiei române, şi-i propusei atunci eu însumi de a stărui ca să capete imediat naturalizarea. Conserv un teanc de scrisori de la d. Gaster, după cum conserv — sub titlul colectiv de *Juvenes dum sumus* — o arhivă epistolară de la tinerii mei amici sau elevi de altădată: Gr. Tocilescu, Bianu, Şăineanu, I. Bogdan, I. Bărbulescu, N. Iorga etc. Dintre scrisorile d-lui Gaster voi utiliza aci două deocamdată, ambele din Breslau, vestita pepinieră a rabinilor. La 10 februarie 1880, d. Gaster îmi scrie: „În fine, mi s-a urât de a mai sta ca o amfibie: român şi neromân totdeodată, şi m-am adresat azi către d-nul Rosetti alăturând o cerere către Cameră pentru indigenat. Totdeodată mă adresez către d-voastră făcând acu întrebuinţare de binevoitorul vostru serviciu, cu care aţi promis a mă sprijini şi a stărui pe la locurile competinte ca să nu mi se facă obstacole neaşteptate. Aş vrea ca să fiu deja discutat şi votat încă în cursul acestei sesiuni, de aceea vă rog a exercita toată influenţa ce posedaţi ca treburile mele să meargă cât se poate degrabă. Nu ştiu dacă n-ar fi oportun să mă adresez şi către Dim. Sturdza?

Ce credeţi d-voastră. Adevărat să mărturisesc, nu m-aş bucura cu o aşa slabă majoritate cum a fost la alţii. Cel puţin atât cred că am meritat de la ţara de care m-am ocupat cu atâta iubire şi patriotism!“... În scrisoarea din 15 martie acelaşi an, d. Gaster zice: „Viu acu din parte-mi a vă mai mulţumi pentru stăruinţa cu care lucraţi la naturalizarea mea. Sper dar că peste puţin se va decide...“ Dacă ilustrul rabin n-a reuşit, să ne-o lămurească însuşi; desigur însă n-a fost vina mea, şi nu a mea vină a fost expulzarea d-lui Gaster, care la 1880 se ocupase de România „cu atâta iubire şi patriotism!“

Acelaşi fel de antisemit am fost eu totdauna în privinţa evreilor din afară. Pe străinii cei eminenţi în genere, fie ei catolici, fie protestanţi, fie izraeliţi, i-am admirat, îi admir şi-i voi admira, regretând că nu sînt ai noştri. Cu răposatul profesor Benfey de la Göttingen, evreu, eram în cele mai bune raporturi personale şi epistolare. În Paris, eu şi familia mea eram foarte bine cu familia d-lui Michel Bréal, evreu, care m-a şi introdus în Societatea lingvistică de acolo. Sînt în relaţiunile cele mai amicale cu ilustrul Ascoli de la Milan, una din gloriile Italiei. Un Ascoli, evreu, îmi e tot aşa de drag ca şi amicul meu Angelo de Gubernatis, catolic. Tot aşa fel de antisemiţi, întocmai ca mine, sînt toţi românii. Eu nu sînt mai bun, şi nu vreau să fiu mai rău. Să mi se arate un singur român care să cârtească contra d-lui David Emanuel, profesor la Universitatea din Bucureşti şi totuşi evreu nebotezat. Toţi românii îl iubesc şi-l stimează. Eu unul, dacă ar fi să formez un cabinet, n-aş fi departe de a-i propune un portofoliu. Dar masa evreilor, mulţimea cea îngrozitoare a habotnicilor, o! să mă ferească Dumnezeu! Şi cui oare să fie ei simpatici? Nici chiar d-lui Bernard Lazare, care făcuse mai deunăzi un marş triumfal printre hahamii de la Bahlui până la Dâmboviţă, făcând acuma prin presa occidentală atâta tărăboi contra închipuitelor persecuţiuni ale elementului evreiesc în România. Repet încă o dată, nu în glumă, ci foarte serios, nici d. Bernard Lazare nu-i iubeşte pe evrei, şi drept specimen iată ce scria el însuşi în cartea sa *L'antisémitisme, son histoire et ses causes:* „Quelles vertus ou quels vices valurent au Juif cette universelle inimitié? Pourquoi fut-il tour à tour, et également, maltraité et haï par les Alexandrins et par les Romains, par les Persans et par les Arabes, par les Turcs et par les nations chrétiennes? Par ce que *partout, et jusqu'à nos jours, le Juif fut un être insociable...*“ (ap. Fr. Bournand, *Les Juifs et nos contemporaines*, pag. 297). Are o deplină dreptate d. Bernard Lazare, căruia îi fac o adâncă plecăciune.

Evreii sînt siguri şi vor să ne asigure pe toţi că ei sînt poporul pe care anume îl alese Dumnezeu din totalitatea neamurilor omeneşti. Fie; să ne lase dară şi pe noi a fi după chipul şi asemănarea lui Dumnezeu, urmând aceeaşi sistemă electivă, adică de a nu lua cu toptanul, ci a alege dintre evrei întocmai precum Dumnezeu îi alese pe evrei dintre ceilalţi. Ar fi o adevărată batjocură de a primi fără alegere pe evrei numai şi numai pentru că ei sînt ce sînt şi cum sînt, pe când alegem unul câte unul pe germani, pe francezi, pe italieni, ba până şi pe fraţii noştri români de pe aiurea. Ar fi şi mai batjocuritor de a ne vinde noi înşine de bună voie pentru blidul cu linte, după expresiunea lui Moise, pentru „capitaluri străine“ după teoria sau *pledoaria* d-lui Take Ionescu. Nu se află şi nu se va afla în veci un ministru român, un avocat Crémieux în capul statului nostru, care să cuteze a unelti sinuciderea naţională. Sînt un om aproape de şaptezeci de ani, zdrobit prin muncă şi prin nenorociri; ei bine, eu nu m-aş sfii o clipă a smulge carabina mea din părete şi braţul meu ar avea destulă vână pentru a spulbera crierii unui asemenea ministru, ca pe un câne turbat. Antisemitul român n-a cerut şi nu cere altceva decât: egalitate pentru români de orice rit şi egalitate pentru străini de orice religiune. Evreul, întrucât nu s-a împământenit, nu e român, ci străin.

Şi de când oare se bizuiesc evreii a fi cetăţeni români? a avea la noi nişte drepturi mai mari decât ceilalţi străini? a se bucura de un privilegiu *ab antiquo*? Autoritatea cea mai necontestabilă despre starea României în ajunul anului 1821 este Dionisie Fotino, om de casă al Filipeştilor, locuind în ţară şi având la dispoziţiune actele administrative ale epocei. El constată că pe atunci în Muntenia evreii erau mai puţini decât nemţii şi armenii, iar sub raportul

Moldovei ne dă o cifră precisă: „10 mii evrei, împărţiţi în comunităţi după oraşe, având fiecare comunitate câte un hrisov special şi contribuind câte o sumă determinată“ (*Istoria Daciei*, t. III, p. 141, 340). Atâta-i tot şi lada-n pod! cum se vorbeşte în popor despre o zestre sărăcuţă. După 1821 puvoiul evreimii, în Moldova mai cu seamă, a crescut treptat până la proporţiunile unui potop, niciodată însă ei n-au fost priviţi ca pământeni, ci ca venetici, ca străini, ca *târtani* — termen care însemnează pe un supus austriac, şi ni-l explică nu un filolog român antisemit, ci evreul d. Lazăr Şăineanu înainte de a se fi botezat: „târtan-Unterthan“ (*Semasiologia,* p. 246, nota). De unde dară pretenţiunile evreilor, cari pe de o parte ne aduc la noi busta ancheta d-lui Bernard Lazare, şi pe de alta aleargă la intervenţiunea antipozilor? Ce însemnează gogoriţa emigraţiunilor, ca şi când noi ar trebui neapărat să-i rugăm a nu pleca? Plece sănătoşi! Cei mai buni şi cei mai romanizaţi vor rămânea desigur şi vor cere împământenirea pe calea cea constituţională. Pe ceilalţi nu-i oprim şi nu avem dreptul de a-i opri, afară numai doară pe cei nebuni la balamuc... A! tocmai aci este o cestiune ştiinţifică, pe care o voi discuta acum pe scurt cu somităţi izraelite.

Evreul d. Bernard Lazare ne-a spus că caracteristica cea mai generală perpetuă a izraeliţilor este că ei sînt *insociabili.* Într-o societate civilizată cei mai insociabili sînt negreşit nebunii, mai cu deosebire cei bolnavi de megalomanie şi de mania persecuţiunilor. Acei ce se cred singuri „aleşi ai lui Dumnezeu“ sînt megalomani fără îndoială; cât despre mania persecuţiunilor, probă învederată sînt plângerile evreilor contra României.

În adevăr, predispoziţiunea specială a evreilor, prognoza lor pentru nebunie este un fapt de demult înregistrat în ştiinţă. Celebrul alienist italian Cesaro Lombroso, izraelit el însuşi, constată că la evrei sînt de patru şi chiar de şase ori mai mulţi nebuni decât la oricare altă naţionalitate. El citează până şi cifrele statistice exacte pentru Anglia, Italia şi Germania după Jacobs, Servi, Verga şi Mayr (*L'homme de génie,* p. 178).

În momentul de a termina această lungă epistolă primesc ziarul parizian „L'Européen“, din 1 noiembrie 1902, în fruntea căruia d. Anatole Leroy-Beaulieu, membru al Institutului, cere convocarea unei conferinţe europene pentru regularea afacerilor Orientului şi, între altele, zice: „En faisant reconnaître les droits des Chrétiens par la Porte, *les droits des israelites par la Roumanie,* l'Europe montrerait au monde qu'elle ne s'inspire que des intérêts de l'humanité et de la civilisation...“

În loc de o conferinţă diplomatică ar fi mult mai potrivită o conferinţă internaţională de medici alienişti, dar fără avocaţi de cei internaţionali.

Cât pentru ceilalţi avocaţi, ar trebui să se dea la lumină într-o nouă ediţiune şi să se traducă franţuzeşte şi nemţeşte, ba şi englezeşte pentru Statele Unite, preţiosul volum de 472 pagine, intitulat: *Procesul locuitorilor din Darabani înaintea curţii cu juraţi din Dorohoi, darea de seamă in extenso cu pledoariile d-lor T. Maiorescu, L. Dimitriu, N. Voinov, P. Ghica, Lepădat, Mândru, Nic. Ionescu şi G. Cimara şi raportul procurorului general Remus Opran,* Bucureşti, 1879, in 8°.

Îţi strîng mîna, iubite d-le Bibicescu, cu conservator, d-tale liberal.

Câmpina, 2 noiembrie 1902

B. P. Hasdeu

Acest articol a fost tradus imediat nemţeşte în „Rumänischer Lloyd“ (18—20 nov. 1902) şi a produs nu o mică impresiune în presa română („Observatorul“, 4 nov. 1902, „Epoca“, 6 nov. 1902), mai ales în acea filosemită („Cronica izraelită“, 9 nov. 1902), afară de o mulţime de felicitări călduroase orale şi epistolare. Voi cita în specie următoarele urări de la doi profesori universitari din Iaşi:

„Mult stimate d-le Hasdeu,

Vă rog să-mi daţi voie să vă strâng mâna, cu toată puterea sentimentului meu de admiraţie şi entuziasm, pentru articolul *Ce fel de antisemiţi sînt românii,* publicat de curând în «Apărarea naţională», şi pe care tocmai îl terminai acum de cetit în auzul mai multora.

Al d-tale cu totul devotat,

I. Găvănescul“

„Onorate domnule Hasdeu,

Adânc impresionat de energicele cuvinte cu cari aţi înfierat purtarea nedemnă a autorului celor *13 articole*, caracterizându-le ca «pledoarie» a «unui avocat internaţional», vă rog să-mi daţi voie şi mie ca să exprim deplina mea admiraţiune. În împrejurările prin cari trecem, asemenea vorbe sînt adevărate *fapte mari*. Ele aruncă asupra reacţiunii naţionale lumina unui nume venerat de toţi; ele îmbărbătează caracterele, aşa de slabe, ale luptătorilor noştri; ele arată *direcţiunea* în care trebuie să ne îndreptăm hotărâţi, fără întârziere şi în *unire*, dacă nu voim să ajungem *iloţii* jidanilor.

Dacă *toţi* fruntaşii poporului nostru ar fi cugetat ca d-voastră de la început — ce departe am fi, şi de câte umiliri am fi scutiţi. Cea din urmă — Marcus Samuel!

Sfârşesc, onorate domnule Hasdeu, rugându-vă să primiţi, şi cu acest prilej, încredinţarea înaltei stime şi admiraţiuni cu care sînt al d-voastre cu totul devotat

A. C. Cuza“

Voi constata acuma naşterea cea psihică autobiografică a articolului meu. Ca să fiu drept pentru evrei, mărturisesc că acea naştere absolut intimă a ghicit-o numai foaia bucureşteană filosemită „Dorobanţul“ de la 13 noiembre 1902, no. 217, unde un *Leibu Tinichigiul* zice: „Îmi vine cam greu a răspunde aspru d-lui Hasdeu şi nu voiesc a-l trata la rândul meu cu neexactităţi, fiindcă eu respectez în d-sa pe omul ce trece de mare învăţat, logician, savant, om cu minte etc., etc., şi îmi vine greu să-l iau la refec în public, dar aşa între patru ochi, d-le Hasdeu, pot să vă întreb: ştiţi d-voastră mă rog ce se vorbeşte de d. Hasdeu în Bucureşti în privinţa copilăriilor ce face cu experienţele d-sale spiritiste...“ Aşa este; a ghicit-o părdalnicul de tinichigiu. Originea articolului meu este spiritistă, da, şi numai spiritistă, după cum ne vom convinge mai la vale. E de mirare însă că ghicitorul Leibu n-a descoperit în acel articol un element spiritist curat evreiesc, şi anume concluziunile mele se întemeiază acolo pe două ilustraţiuni izraelite *spiritiste:* pe Cesare Lombroso şi pe Bernard Lazare, cari amândoi demonstrează marea propensiune tradiţională a evreilor la megalomanie, nebunia cea mai insociabilă. Cesare Lombroso, după ce ridiculiza dentîi spiritismul ca şi Leibu Tinichigiul, a publicat apoi la 1901 următoarea solemnă energică retractare: „Sono vergognoso e dolente molto di aver combattuto con tanta tenacia la possibilità dei fatti cosidetti spiritici“[1]. Cât priveşte pe acum de curând răposatul Bernard Lazare, acela care venise la noi în România ca să ne ameninţe cu urgie, publicase în 1893 două interesante articole spiritiste intitulate: *La télépathie et le Néo-Spiritualisme* într-o revistă ocultistă[2]. Prin urmare, Leibu Tinichigiul poate să râză cu haz de „experienţe spiritiste“, nu râd însă fruntaşii cei serioşi ai Sionului.

Cel mai vechi specimen autentic de o scriere automatică, cel mai vechi şi rămas necunoscut în literatura spiritistă, este tractatul despre vise din secolul IV, de Synesius, dentâi filosof neoplatonic, elev al sublimei Hypatia din Alexandria, apoi episcop al Ptolemaidei şi celebru prin imnurile sale creştine, pe cari le admiră Villemain[3]. Acest tractat e foarte remarcabil mai ales prin teoria perispiritului, adecă a corpului fluidic neperitor intermediar între suflet şi între corp pământesc, «*πρϖτον σϖμα ψυχῆζ*», „primul corp al sufletului“, un corp pe care spiritul îl păstrează şi de care se servă când pleacă după moarte din corpul cel vizibil. Synesius trimise tractatul său Hypatiei, scriindu-i următoarele: „Această carte, pe care însuşi zeul mi-a poruncit s-o scriu şi a judecat-o, o închin imaginaţiunii, discutând acolo despre suflete, despre imagini sufleteşti şi alte câteva cestiuni, necercetate până astăzi de cătră nici un alt filosof grec. Ce să mai spun? Întreagă această carte a fost isprăvită într-o singură noapte, ba chiar pe la sfârşitul unei nopţi, după ce în vis primisem porunca de a scrie. În vro două sau trei locuri îmi părea că nu eu scriu, ci parcă sînt unul dintre ascultători; şi chiar acuma, când recitesc, simţesc asupră-mi ceva minunat ca la poeţi, ca şi când mi-ar răsuna la auz o voce divină"...[1]

---

[1] Armando Pappalardo, *Spiritismo*, ed. 2, Milano, 1901, p. II.

[2] „La haute science“, revue documentaire de la tradition esoterique, 1893, t. I, p. 51—60, 74—91.

[3] *Mélanges historiques et littéraires*, Paris, 1827, t. III, p. 394 sqq.

De aceeaşi natură, absolut de aceeaşi natură este cazul meu, dar cu totul nepoetizat, având a face cu morţi bine cunoscuţi, foarte controlat, ştiinţificeşte metodic, şi durând în curs de o lună şi jumătate fără nici o viziune, fără extaz şi pasivitate ca la Synesius.

În septembre 1902, abia două luni după moartea nevestei mele, eu renunţasem deocamdată la orice preocupaţiune politică, şi cu atât mai ales nu mă gândeam deloc la cestiunea evreiască, pe care o deşteptase în România faimoasa notă diplomatică americană şi pe care eu din parte-mi o consideram ca o simplă obrăznicie caraghioază. La 13 septembre, având oaspe la mine în Câmpina pe mediumul K., primii o comunicaţiune spiritică de la soţia mea, care mi-a vorbit numai despre apropiata aniversare de la 17 septembre, când trebuia să fiu în Bucureşti la cimitir, acuma pentru prima oară eu singur de la moartea fiicei noastre. A doua zi, la 14 septembre, pe neaşteptate îmi soseşte la Câmpina mediumul A., prin care obicinuit mi se comunică tatăl meu mai totdauna ruseşte, după cum eu am spus-o deja în *Sic cogito* (ed. III, p. 151), căci spiritul preferă limba cea mai întrebuinţată în timpul vieţei sale pământeşti. Pe lângă mine şi pe lângă mediumul A., erau faţă d. V. Cosmovici, d-na Luiza Cosmovici şi intendentul meu Vasile Pascu.

Am primit atunci o lungă comunicaţiune, din care extrag în traducere următorul pasaj:

„Cestiunea evreiască, rădicată de americani, nu este aşa de nulă pentru România noastră, după cum eşti tu dispus a o crede: în viitor vor mai fi iarăşi şi iarăşi dificultăţi în această privinţă. Dar deocamdată este *necesar pentru români* ca să se tipărească un răspuns curat istoric despre evreii din România, şi articolul trebuie să se publice în limba franceză, iscălit şi scris de un Hasdeu. Numele tău, da, numele tău e foarte cunoscut în Europa, şi articolul va avea o mare influenţă. Tu îl vei scrie nu ca antisemit, căci nici tu, nici noi nu sîntem antisemiţi, dar articolul va justifica România contra atacurilor ce-i fac evreii. Dacă nu vrei să scrii franţuzeşte, atunci să scrii româneşte. Răzgândeşte-te bine. Noi toţi sîntem în jurul tău, şi-ţi vom sta în ajutor.

Alexandru — Boleslas — Valeria."

Вопросъ еврейскiй поднятый Американцами вовсе нетакъ ничтоженъ для нашей Ромынiи какъ ты склоненъ думать: впереди будутъ еще неще затрудненія по этому вопросу. Но пока необходимо для Ромыновъ чтобы быть напечатанъ отвѣтъ чисто исторически объ Евреяхъ ромынскихъ. И статья должна появиться на французкомъ языкъ и быть подписана написана однимъ изъ Хаждеевъ. Твое имя, да, твое имя очень извѣстно въ Европы статья произведетъ большое влiянiе. Ты ее напишешь не антисемитически, потому что ни ты ни мы не антисемиты, но она оправдаетъ Ромынiю противъ нападковъ которые дѣлаютъ на нее Евреи. Если ты не хочешь писать на французкомъ языкъ, тогда пиши по ромынски. Обдумай все. Мы всѣ вокругъ тебя и поможемъ тебѣ... Alexander. Boleslas. Valeria.

Această comunicaţiune venea dară nu numai de la tatăl meu singur, ci însoţit de unchiul meu Boleslas şi încă de bunica mea paternă Valeria, despre care eu am vorbit pe larg altă dată, născută evreică, dar sublimă prin virtuţile sale: „une sainte par les actions nobles qu'elle a remplies dans son passage là-bas", după cum o caracteriză fiica mea.[1] Nici însăşi bunica mea Valeria nu era deloc filosemită; fiii ei, foarte aristocraţi prin creştere, amândoi erau ostili evreilor; apoi eu am fost totdauna antisemit. Prin urmare, comunicaţiunea de mai sus cea cu: „nici tu, nici noi nu sîntem antisemiţi" m-a supărat la culme, astfel că eu m-am grăbit a exclama imediat: „ba asta n-o voi face!" şi am repetat-o cu necaz nu o dată mai multe zile succesive.

---

[1] *Synessii, Opera quae extant*, ed. Petavius, Lutetiae, 1623, p. 293. Cfr. Druon, *Oeuvres de Synesius*, Paris, 1878, p. 490.

[1] *Sic cogito*, ed. III, p. 219—222.

Aşa au trecut la mijloc două săptămîni şi mai bine.

La 3 octobre 1902, fiind în Câmpina, îmi adusei aminte că n-am citit un şir de articole, publicate de curând de d. Take Ionescu în ziarul „La Roumanie“ despre nota cea americană, şi m-am hotărât să mi-l cumpăr a doua zi când voi fi în Bucureşti, căci — îmi ziceam — d. Take Ionescu este un fruntaş între conservatori, şi eu unul, deşi conservator, totuşi trebuie să mă scutur de orice solidaritate cu unele apucături strategice d-ale d-lui Take Ionescu. Această idee mă obseda, şi la 4 octobre, sosind în Bucureşti, m-am grăbit după-amiazi a-mi procura numerele respective din „La Roumanie“. Nu le-am citit însă în acea zi, ci le-am rezervat pentru întoarcerea la Câmpina. Observai numai că acea serie de articole se începe anume la 19 septembre, adică aproape imediat după comunicaţiunea pe care o primisem la 14 septembre, astfel că tatăl meu părea a mă preveni despre apropiata primejdie a campaniei celei americane a d-lui Take Ionescu. Am priceput-o acuma, însă numai acuma.

În aceeaşi zi de 4 octobre mă aştepta un alt nou fenomen spiritic, foarte complicat şi foarte convingător.

La 4 octobre, adecă o singură zi după cunoscutul discurs ţinut de d. Bibicescu la 2 octobre în Consiliul comunal din Bucureşti, discurs despre care nu ştiam atunci nimic şi nu puteam încă să ştiu nimic, măcar că fondul lui era în cea mai strânsă legătură cu comunicaţiunea cea de la 14 septembre, — la 4 octobre, în Bucureşti, seara, în întunerec, fiind faţă fotograful Spirescu, mi-au venit două comunicaţiuni spiritiste simultane, una prin mediul K. la un capăt al mesei, şi cea a doua prin mediul A. la cellalt capăt al mesei, ambii în stare cataleptică, stând în picioare. Prin cel dintâi mi-a scris fiica mea franţuzeşte despre cestiunea evreiască: *„si tu n'a pas assez de conviction et surtout assez de force pour te décider, alors je serai à côté de toi, sans doute sous l'influence de notre grand-père qui a son idée et une très saine et très juste appréciation...“* Prin cellalt mediu, mi-a scris tatăl meu ruseşte:

„În ultima mea corespondenţă, pe care ţi-am trimis-o, tu nu m-ai înţeles, şi aveai dreptate, întrucât eu am fost prea laconic. Treaba este că eu şi Boleslas doream atunci şi dorim ca tu, ca Hasdeu, să rosteşti cuvântul nostru în cestiunea evreiască cea nedreaptă, iar tu ai presupus că noi cerem de la tine să renunţi la propriul tău *eu* în această privinţă. Văzând că tu nu m-ai înţeles pe mine, eu am inspirat pe un alt român, şi iată dară s-a făcut deja un pas în această direcţiune. Astăzi şi ieri eu şi Boleslas ţi-am vorbit despre asta şi tu ai simţit vorbirea noastră; aşadară noi persistăm a crede că şi tu vei spune cuvântul tău...“

Въ моей послѣдней кореспонденіи, которую я тебѣ передалъ, ты непонялъ меня, и имѣлъ право такъ какъ я былъ въ ней слишкомъ лакониченъ: дѣло въ томъ что мое и Болеславово желаніе было и есть что бы ты сказалъ свое Хаждеевское слово въ еврейскомъ неправомъ дѣлѣ: ты же предположилъ что мы требуемъ отъ тебя отказаться отъ твоего я въ этомъ вопросѣ. Видя что ты не понялъ меня, то я внушилъ другому Ромыну. И вотъ ты видишь что уже есть одинъ шагъ въ этомъ направленіи. Сегодня и вчера я вмѣстѣ съ Болеславомъ бесѣдовали съ тобою объ этомъ. И ты почувствовалъ нашу бесѣду. И такъ мы все же вѣримъ что ты скажешь свое слово...

Peste câteva zile eu am citit discursul d-lui Bibicescu, şi m-am încredinţat pe deplin despre adevărata lui geneză: „văzând că tu nu m-ai înţeles, eu am inspirat pe un alt român“; dar tocmai de aceea, dorinţa tatălui meu fiind acum aproape de tot realizată prin acel discurs, fie eu, fie d. Bibicescu, — începui a crede că rolul meu nu mai e absolut necesar. Ceea ce m-a mulţumit personalmente, este că fraza de la 14 septembre: „nici tu, nici noi nu sîntem antisemiţi“ avea un alt sens decum mi se păruse mie la prima impresiune. Am fost dară amândoi satisfăcuţi deopotrivă: şi eu şi spiritul tatălui meu. Îmi rămânea totuşi ceva inexplicabil. Asupra cestiunii evreieşti mi-au vorbit tatăl meu, unchiul meu, bunica mea şi fiica mea... Dar cum de a tăcut nevasta mea, care pe pământ împărtăşea cu desăvârşire părerea mea asupra evreilor? Soţia mea, atât de francă şi atât de energică, să nu-mi spună nici o vorbă? Ea, care mă povăţuia la orice pas? şi care avea asupră-mi atâta binefăcătoare putere în curs de patru decenii conjugale? Mai ales să nu-mi zică ea nimic, pe când Lilica noastră s-a pronunţat deja într-un mod afirmativ? Toate acestea mă turburau.

În fine, la 18 octobre, prin mediul K., fiind prezinte pictorul Eugeniu Voinescu, eu am primit mult dorita comunicaţiune, foarte remarcabilă prin obiectivitate, prin acea francheţă şi energie atât de caracteristice la nevasta mea, însoţite de vioiciune şi ironie. Iată-o:

„Dragă Hasdeu, deşi sînt oprită a-ţi spune tot ce ştiu şi ce se face aici, însă m-am rugat aşa de frumos lui tata-socru, încât el mi-a dat voie să-ţi spun tot ceea ce tu ai găsi greu de îndeplinit; ş-apoi m-ai crede şi pe mine amestecată în adevăratul mic complot ce s-a urzit în contra bunului tău simţ. Nu e drept că eu aş vrea să te rog să faci ceva care ţi-ar călca pe inimă, adică eu aş stărui pe lângă tine ca să scrii despre evrei aşa cum poate ar dori Valeria, care e aici şi citeşte ce scriu; însă atunci când m-au pus şi pe mine în acea urzeală, era tocmai că lipsisem o clipă, şi s-au folosit. Şi fiindcă mă cam supărasem, ce e drept, am obţinut să fac eu singură această povestire, pentru ca să se ştie cum sunt legăturile mele faţă de tine, care-mi eşti acuma cu adevărat drag, căci te iubesc ca spirit şi nu ca umbră trecătoare pământească. Dacă vei voi a scrie asupra evreilor ceva, atunci desigur vei alcătui o monografie pur istorică, pe care X. abia aşteaptă pentru a-şi vărsa sarcasmul copilăresc care-l stăpâneşte. Iată, dragă Hasdeu, ce ţineam a-ţi face ştiut.“

După şedinţa de la 18 octobre, eu n-am întârziat de a lua o hotărâre definitivă pe următoarele temeiuri:

1. Cele treisprezece articole ale d-lui Take Ionescu mă silesc a nu mai tăcea;

2. Ocaziunea de a mă rosti îmi este dată prin discursul d-lui Bibicescu;

3. Renunţ la punctul de vedere pur istoric, în privinţa căruia m-am rostit îndestul deja altă dată în *Istoria toleranţei religioase*;

4. Voi arăta că nici eu, nici alţi români n-am fost niciodată antisemiţi în sensul obicinuit al cuvântului;

5. Evreii cei distinşi sînt şi vor fi oricând îmbrăţişaţi în România şi de către români;

6. Cauza respingerii evreilor în masă este *insociabilitatea* lor cea tradiţională, recunoscută chiar de fruntaşii izraeliţi ca Lombroso şi Bernard Lazare;

7. Naturalizarea oricărui străin de orice religiune nu poate fi colectivă, ci numai strict individuală.

Puncturile 1, 2 şi 4 le datoram direct spiritului tatălui meu, punctul 3 spiritului nevestei mele, punctul 6 spiritului fiicei mele, după cum se va vedea mai jos; iar restul şi sinteza totală, liberul arbitriu al alegerii şi al armonizării îmi aparţin mie; prin urmare, a mea rămâne întreaga responsabilitate personală, oricât de mare şi oricât de variată ar fi influenţa din partea amicilor celor dezincarnaţi. Aşa însă este în cazul meu, căci eu caut şi primesc comunicaţiuni numai *controlabile* de la spirite *bine cunoscute*; în cazuri contrare, când are a face cineva cu spirite anonimice sau pseudonimice, când nu le controlează şi nu le poate controla, rezultatul îl duce pe bietul zăpăcit la balamuc.

Dindată ce am formulat programa de mai sus, m-am apucat a şi scrie; şi seara la 25 octobre, în Bucureşti, prin mediul A, fiind faţă fotograful Spirescu, am avut de la tatăl meu următoarea comunicaţiune:

„...la timp oportun tu *însuţi* ai ştiut a pune mâna pe condei. Pentru a te împăca cu mine şi cu Boleslas, noi amândoi îţi mărturisim acum cu sinceritate şi din toată inima că nu noi te călăuzim în cestiunea evreiască, ci noi recunoaştem de bunăvoie că tu ne călăuzeşti pe noi...“	...своевременно ты самъ съумѣлъ приняться за перо. Чтобы примирить тебя со мною и съ Болеславомъ, какъ я, такъ и Болеславъ, искренно и сердечно сознаемся тебѣ, что не мы руководимъ теперь въ этомъ вопросѣ тебя, но добровольно признаемъ себя руководимыми тобою...

La 1 novembre articolul meu, adică al *nostru*, a fost terminat şi gata de tipar. În seara din acea zi, în Bucureşti, prin mediul A., faţă fiind pictorul Eugeniu Voinescu şi fotograful Spirescu, mi-au venit trei comunicaţiuni. Tatăl meu, ruseşte, mi-a mulţumit din parte-i şi din a tuturor ai noştri. Fiica mea mi-a dat apoi a înţelege participarea sa la articol: „...tu as parfaitement eu raison de citer ce Lazare Bernard. Je t'embrasse, cher, cher, cher papa. Toute à toi, ta Lili." Nevasta mea, foarte energică ca pretutindeni şi totdauna, s-a mărginit cu o singură exclamaţiune: „Bravo, Hasdeu, te sărută a ta Iulia!"

Mă opresc aci.

Originea spiritică a articolului meu este, cred, mai mult decât demonstrată. Şi totuşi oricine a fost sigur că lucrarea e proprie a mea, şi cu atât mai vârtos aş fi sigur eu însumi dacă n-aş cunoaşte într-un mod aşa-zicând documental peripeţiile luptei, pe care am descris-o mai sus şi-n care m-a susţinut spiritul nevestei mele contra altor spirite amice, închipuindu-şi dânsa cu grijă că ele sînt unite într-un „mic complot". Fenomene analoage mi s-au întâmplat nu o dată, supuse controlului celui mai riguros. Voi mai aduce un singur exemplu mult mai vechi.

La 28 februarie 1897, dimineaţa, amicul meu Ionescu-Gion venise la mine ca să-i dau *o cugetare* pentru *Albumul studenţilor,* rugându-mă din partea d-nei Sihleanu. Întâmpinându-i că n-am nici o cugetare de comandă, Gion mi-a răspuns că e necesar să-i dau ceva. Atunci, după câteva secunde de răzgândire, am scris şi am dat lui Gion următoarea bucată, pe care nici n-am mai revăzut-o până la 20 martie, când am găsit-o tipărită în ziarul „Epoca", 1897, nr. 406:

„Credinţa e mai pe sus de ştiinţă;
Voinţa e mai pe sus de inteligenţă;
Iată de ce credinţa şi voinţa singure domină lumea, domină şi vor domina totdauna.
Credinţa şi voinţa întrunite constituie o sinteză numită *caracter.*
Cât de puţine sînt caracterele!
B. P. Hasdeu"

În momentul de a scrie acea cugetare, eu eram convins şi aş fi jurat că este proprie a mea, iar nu inspirată. Peste zi nu m-am gândit deloc la acea cugetare, şi n-am vorbit cu nimenea despre ea. Gion, pe de altă parte, în ziua aceea n-a comunicat-o nimănui. Ei bine, seara din acea zi, 28 februarie, avui la mine o şedinţă spiritistă cu mediul dr. S., fiind faţă dd. Zamfir Arbore, G. Stephănescu (profesor la Conservatorul de muzică), fotograful Spirescu şi C. Ciocazan. În comunicaţiune spiritul fiicei mele mi-a făcut cunoscut cu multă fineţă că dânsa anume mă inspirase dimineaţa. Iată pasajul, prin care ea îmi anunţa că de aci înainte va face o dată pe lună câte o şedinţă specială relativă la clasificarea caracterelor omeneşti: „Ayez l'attention forte et soutenue, et *la croyance qui toujours est bien supérieure à la science.* Réfléchissez et puis vous verrez arriver la compréhension sur les pas de la volonté à vous instruire — *volonté toujours mieux placée que l'intelligence.* Voilà l'exordium à cette série de conférences qui continuera chaque dernière séance du mois..." Aşadară, cugetarea mea cea de dimineaţă mi-a fost sugerată direct de către Lilica cu scopul ad-hoc de a anunţa deseară programa unor conferinţe ale ei, cari în realitate s-au şi ţinut apoi în curs de mai mult timp în fiecare ultimă vineri a fiecărei luni. Însă — observaţi bine această trăsură capitală — acea sugestiune eu n-o primisem orbeşte, n-am lăsat-o stearpă, ci numai o luasem ca un simplu punct de plecare, de unde am tras concluziuni necontestabil ale mele, fecundate, în individualitatea mea, cu al meu liber arbitriu, cu a mea responsabilitate. Din sentinţa mea, care este a mea: „credinţa şi voinţa singure domină lumea", eu puteam să desfăşur o întreagă istorie universală...

Faţă cu probe experimentale irezistibile de persistenţa *eului* omenesc după moarte şi a consecinţelor postume ale *iubirei* între oameni, rezultă posibilă pentru mulţi aleşi:

asociaţiunea între morţi şi vii.

Dar e roditoare pentru binele omenirii numai asociaţiunea între sufletele cele mai înaintate şi mai ales cele mai altruiste, pe când egoiştii şi vanitoşii nu se iubesc nici pe pământ, în deşert dară vor căuta comunicaţiuni spiritiste serioase, şi-n orice caz: spiritul nu poate da mai mult decât în măsura evoluţiunii la care prin moarte a ajuns el însuşi.

Isprăvind, mă-ntorc la poema mea *Dumnezeu,* şi voi repeta pe *Gaudeamus* al meu:

Să mă bucur, căci omu-i o treaptă
Pe suişul cel fără de-apus,
Şi martirul meu cuget aşteaptă,
Ieri un vierme şi mâini un Isus,
Cale lungă
s-ajungă
mai sus[1]

La 4 septembre, joi, în Câmpina, eu am pus capăt lucrării mele, citind-o atunci la câţiva amici. Dumineca mi-a sosit din Paris, expediată la 12 septembre stil nou de către librarul meu Lucien Bodin (rue Christine 5), recenta importantă carte a răposatului Frederic W. H. Myers, unde pe la finea tomului II găsesc, întemeiată pe alte fenomene, următoarea concluziune întocmai ca la mine:

„Observaţiunea, experimentul, inducţiunea, pe mai mulţi cercetători, între cari sînt şi eu, ne-au condus la credinţa într-o directă sau telepatică *intercomunicare nu numai între suflete omeneşti încă pământene, dar şi între suflete pe pământ şi între spirite duse...* Eu unul nu mă îndoiesc că starea acestora din urmă este un punct din *infinita evoluţiune de înţelepciune şi de iubire. Iubirile lor cele de pe pământ persistă...*“[2]

Destul, căci orice adaos ar fi prea mult:

Nu dezvăli dodată altarul nemuririi
Lumina-i amuţeşte pe cei nedumeriţi...

Câmpina, 9 septembre 1903

---

[1] *Sarcasm şi ideal,* p. 169, 193.

[2] Myers, *Human personality and its survival of bodily death,* London, 1903, in-8, t. II, p. 287: „Observation, experiment, inference, have led many inquirers, of whom I am one, to a belief in direct or telepathic intercommunication, not only between the minds of men still on earth, but between minds or spirits still on earth and spirits departed... I at least see ground to believe that their state is one of endless evolution in wisdom and in love. Their loves of earth persiste...“

TRADUCERI

Alexandru Petriceicu-Hasdeu

DOMNIA ARNĂUTULUI

Nuvelă istorică postumă

I

Bogat şi vestit este vodă Istrat Dabija; nu e bogat prin aur unguresc, nici prin argint leşesc, ci-i bogat prin fiică-sa Domniţa Dafna; nu e vestit prin splendoarea Curţii, ca Alexandru cel Bun, nici prin războaie peste Carpaţi şi peste Nistru, ca Ştefan cel Mare, ci-i vestit prin fiică-sa Domniţa Dafna.

Numai o fiică avea Istrat Vodă, numai una ca un soare în alba zi, numai una ca o lună în neagra noapte; şi mândră era fiică-sa Domniţa Dafna, mai mândră decât brânduşa în zorile primăverei, mai mândră decât mărul domnesc în apusul toamnei; mlădiosu-i trupuşor părea ca viţa de Odobeşti, sau ca plopul de Ţarigrad, înălţându-şi trunchiul pe malul Nistrului; ochii săi erau albaştri ca faţa cerului şi sprâncenele negre ca aripa corbului; luminoasele-i plete, lucind ca aurul ce sticleşte prin undele auroasei Bistriţe, dezmierdau şi sărutau nişte grumazi ca peptul lebedei dunărene; n-a mai fost în toată ţara Moldovei o altă zână ca Domniţa Dafna a lui Istrat Vodă, n-a mai fost de când nu mai era Domniţa Rosanda a lui vodă Vasile Lupul!

Şi magnaţii ungureşti şi domnii leşeşti, şi vodă muntenesc, şi craiul Ardealului doreau care mai de care a se încuscri cu Istrat Dabija; dar anevoie se putea căpăta cuvântul domniţei, şi mai anevoie mâna-i, iar inima-i şi mai anevoie; nici în ţara ungurească, nici în laturea leşească, nici la munteni şi la ardeleni, nu se găsea nimeni de potriva frumoasei Dafne.

Între curtenii cei străluciţi şi numeroşi ai lui vodă Istrat, slujea un june arnăut, Dumitru Duca, iubitul domnului şi al Divanului, atât de fin încât cu greu se putea bănui obscura-i origine, şi atât de viclean încât izbutise a câştiga amorul şi stima tuturora.

Înfocat ca cerul de vară al căldurosului Epir şi hotărât ca grozavul hamger al haiducului din munţii Albaniei, căminarul Duca nu putea să vază cu sânge rece pe frumoasa domniţă, nu putea să-şi ascunză flacăra, aşa cum în pepturile cele vulgare se ascunde o mică scânteie sub o grămadă de cenuşă.

Duca iubea pe domniţa; dar ce enormă distanţă între un biet căminar şi unica fiică a bogatului şi vestitului vodă Istrat Dabija!

Duca iubea pe Dafna, dar nu-l iubea Dafna pe dânsul: ochii lui mari şi încrucişaţi, sprâncenele sale dese şi posomorâte, tăietura obrazului grosolană şi sălbatică îi insuflau fără voie o mişcare de frică.

Fineţa şi viclenia Arnăutului puteau să ameţească pe toţi afară de Domniţa Dafna, care căuta frumosul în frumos.

„Ea nu mă iubeşte", îşi zise o dată Duca, şezând singur-singurel, cufundat în adânca cugetare, pe care o întrerupeau numai bătăile inimei. „Ea nu mă iubeşte, dar va fi a mea! Va fi a mea precum este adevărat că m-a născut întunericul Balcanilor!"

II

Mare zgomot, mare vuiet, mare sărbătoare în palatul lui Dabija Vodă: sună muzica naţională, răsună naţionalele balade şi doine, sună şi răsună căci este ultima zi de veselie în Curtea Măriei sale, unde pentru ultima oară se va arăta Domniţa Dafna!

Înduplecat de nestrămutatul dor al fiicei sale de a intra într-o sfântă mânăstire, căsătorită acolo cu credinţa, cu speranţa şi cu iubirea dinaintea altarului Mântuitorului ş-al Preacuratei Fecioare, — bătrânul vodă dete un mare ospăţ pentru toţi locuitorii capitalei, cari să poată privi în sânul lor pentru cea din urmă dată pe duioasa Dafnă, pentru cea din urmă dată îmbrăcată în înstelata-i haină domnească, pentru cea din urmă dată împrăştiind zâmbete şi cuvinte într-o voioasă adunare lumească, pentru cea din urmă dată!

A doua zi nimeni nu era să mai recunoască, într-o neagră rasă, sub un văl negru şi cu negre mătănii, pe luminosul înger, ale cărui raze robeau toate inimile cu o zi înainte!

Deja se apropia capătul banchetului, deja d-abia mai vibra vioara, deja amorţeau cântecele, când Domniţa Dafna, soarele la apus al tuturor veseliilor Curţii, a înaintat deodată în mijlocul oaspeţilor, însoţită de şase fete de boieri, intonând cu acordul alăutei melancolica plângere a copilei române când pleacă la casa mirelui...

Mai sumbru decât toţi mesenii era căminarul Duca, părând în acea serbare comună asemenea negrului nor purtător de trăsnete, când se iveşte pe cer gata a acoperi lumina.

El nu lua nici o parte la cântece, el nu lua nici o parte la jocuri, el trecea încruntat pe lângă fiecare, el observa pe fiecare, el nu vorbea nimănui şi nimănui nu răspundea la vorbă.

— Căminare Dumitre! îi zise cu blândeţe Istrat Vodă, chemându-l la picioarele tronului. Tu ai slujit domniţei cu credinţă şi cu dreptate, mai fă-i dar cea de pe urmă slujbă; roagă din parte-mi pe preasfântul părinte mitropolitul Dositeiu şi pe sfinţii vlădici de Rădăuţ şi de Roman ca s-o binecuvânteze în faţa întregului popor.

Domnul plângea.

Ca fulgerul când şerpuieşte prin negură, astfel a scânteiat ochii cei încrucişaţi ai lui Duca, aruncând o infernală cătătură asupra Domniţei Dafna.

Apoi a plecat până jos capul dinaintea lui vodă, încă o dată, de trei ori, şi a ieşit.

III

Foc! Foc! Palatul arde! — răsuna în toată capitala. Călăraşii Agiei zburau cu enorme buţi cu apă spre Curte, pe când în splendidele odăi princiare nimeni nu ştia încă, nimeni nu simţea pericolul, căci para incendiului din afară, văzută din interiorul palatului, se confunda cu strălucita iluminaţiune a edificiului domnesc, lăsând a crede că totul este un simplu efect premeditat al sărbătorii.

Numai Domniţa Dafna, urându-i-se lungimea şi neastâmpărul banchetului şi dorind cât mai curând a împlini prin retragere la singurătate visul pioasei sale inime, presimţea într-un mod nedefinit o cobe în aceste valuri de foc, şi apropiându-se cu Istrat Vodă de fereastră, îi zise c-un melancolic surâs, jucând asupra cuvintelor: „lumina vrea să mă oprească în lume!“

În fine, strigătele călăraşilor Agiei, ţipetele mulţimii, larma tobelor şi clopotelor deşteptară din neştiinţă vesela societate domnească; dar toate intrările şi ieşirile palatului erau deja în văpaie!

Bătrânul vodă, strângând cu desperare la pept pe unica-i fiică, cerea de la toţi s-o scape numai pe dânsa, promiţând mântuitorului tron şi comoare, dându-i tot ce putea şi tot ce-i era peste putinţă!

— O nu, nu! repeta tânăra domniţă. Nu pe mine! Scăpaţi pe tata! Inima şi mâna mea sînt preţul vieţii sale!

— Doamne, Doamne! Fiica mea!

— Doamne, Doamne! Tata!

Dar boierii şi curtenii, uitând pentru prima oară servilismul în faţa morţii, se gândeau fiecare numai la sine, invocând în ajutorul său pe toţi fericiţii Cerului, pe Maica Domnului, pe Sfânta Paraschiva, pe Mucenicul Ioan din Suceava!

IV

Cine-i acest om negru, pârlit ca cărbunarul de la Orhei sau ca păcurarul din codrii Tigheciului? El străbate printre scântei ca şuierul vântului, el urcă din treaptă-n treaptă o scară pe jumătate arsă, el înfruntă elementele şi intră.

Pe cine-ntreabă? Ce vrea? Ce doreşte?

— Unde-i dânsa? Lăsaţi-mă la dânsa! Daţi-mi-o pe dânsa!

Neaşteptata apariţiune a omului celui negru în mijlocul sălii de serbare, în momentul când toţi stăteau înlemniţi de grozăvia incendiului, măreşte spaima generală: moşnegii şi babele încep a face cruce, şoptind: „fugi, Satană!“; tinerii apucă săbiile şi pumnalele, uitând că din dosul teribilului necunoscut îi aşteaptă focul, care nu se teme de săbii şi de pumnale; sfiicioasele copile se ascund în colţuri, se ascund sub mese, se ascund în umbra columnelor de marmură, tremurând şi necutezând a plânge.

Numai vodă şi domniţa n-au făcut nici o mişcare, rămânând îmbrăţişaţi fără să ştie ceea ce se petrece.

— Trăieşte! Vie! Aici! A mea! exclamă cu extaz omul cel negru; apoi se repede, înhaţă cu o mână pe Istrat Vodă şi cu cealaltă pe Domniţa Dafna, îi rădică sus cu o forţă erculeană, scoate un chiot de bucurie şi dispare.

Agia a scăpat palatul; puţini dintre oaspeţi au devenit victima focului; dar unde-i domnul? unde-i domniţa?

În poporul cel superstiţios al capitalei în aceeaşi noapte s-a răspândit vestea cum că duhul iadului a răpit familia princiară.

Deja boierii dispută despre alegerea unui nou vodă, iar ţara zice ca totdeauna: bun a fost răposatul!

V

Aşa sună tradiţiunea despre începuturile măririi arnăutului Dumitru Duca.

Născut în Munţii Balcani, crescut de către bandiţii Albaniei în peşterele de la Rodoboi, acest aventurier a reuşit numai prin crimă a se înrudi cu familia princiară Dabija, incendiind el însuşi palatul domnesc pentru a scăpa apoi din flăcări pe Domniţa Dafna şi luând-o de soţie drept răsplată mincinosului eroism.

Peste câteva luni, murind bătrânul vodă, zdruncinat de ani şi mai cu samă de teribila emoţiune a ultimei catastrofe, boierii aleseră la domnie pe ginerele răposatului, care-i câştigase pe toţi prin bani, prin făgăduinţe, prin cabale.

Astfel Duca îşi ajunse ţinta: un singur act de scelerateţă i-a procurat totodată mâna Domniţei Dafna şi tronul poporului moldovenesc.

El n-a zăbovit a le amăgi pe amândouă.

Călcând credinţa către soţie, Duca introduse în palat un harem cu şase concubine; călcând credinţa către naţiune, a început să-şi bată joc de ţară prin biruri şi prin torture.

Poporul gemea şi căuta un răzbunător.

Răzbunătorii sînt totdeauna gata, dar pândesc o ocaziune.

VI

Principala victimă a cruzimii şi lăcomiei lui Duca Vodă au fost armenii.

Încă din zilele lui Alexandru cel Bun această pacifică şi laborioasă colonie, venită la noi din extremitatea Caucazului, dobândise în Moldova mai multe privilegii comerciale, stabilindu-se mai cu preferinţă în cele şase oraşe: Succeava, Iaşi, Roman, Hotin, Vaslui şi Dorohoi.

De atunci încoace, în curs de trei veacuri, industria şi economia au grămădit nenumărate avuţii şi tezaure în mânile burgheziei armene, fără să fi trăsnit în capul vreunui domn român de a răpi de la dânşii ceea ce dobândiseră prin muncă.

Duca Vodă a turburat cel dintâi această activă şi liniştită populaţiune.

Bazându-se pe vechile crisoave domneşti, armenii declarară cu tărie că nu vor da fiscului nici un ban *peste obicei*.

Pe dată visterniceii şi armăşeii primiră porunca de a sparge casele pretinşilor răsculători, de a pune mâna pe tot ce vor găsi acolo, de a nu cruţa bătrâni, femei, copii, răspunzând prin puşcă şi prin sabie la orice încercare de rezistenţă.

Zis, făcut.

VII

Trăia pe atunci, în Iaşi, armeanul Ovanes Pascal, atât de putinte prin bogăţii şi atât de ilustru prin înrudire cu patriarhii de la Ecimiadzin, încât toată armenimea din ţară şi chiar din străinătate îi da titlul de principe, privind la dânsul cu veneraţiune, cu iubire şi speranţă, în aşteptare ca să-i scape el şi numai el din ghearele lui Duca Vodă.

Un cuvânt din partea acestui corifeu al emigraţiunii lesne ar fi mişcat pe toţi armenii din Moldova a trece cu grămadă peste hotare sau a-şi apăra în întru avutul cu arma în mână.

Dar Pascal tăcea, el nu vedea şi nu auzea nimic.

Deja armenii începeau a-l bănui de a fi înţeles în taină cu Curtea domnească.

În adevăr, în mijlocul cataclismei generale numai el sta neatins de urgia lui Duca Vodă, rămânând neclintit ca o stâncă dasupra luciului mării în momentul grozavei furtune.

Dar îi veni şi lui rândul...

VIII

Avea Ovanes Pascal o fiică, numită Hanca, în care natura se părea a fi grămădit toate perfecţiunile ce se pot găsi din când în când numai doară în Asia, primordialul leagăn al frumuseţii.

Părul ei era negru ca preţiosul lemn al ebenului şi moale ca mătasa persiană.

Sprâncenele-i, arcate ca dunga curcubeului, umbreau nişte ochi, în cari ziua se îngâna cu noaptea într-un sublim întuneric de lumină.

Pe obrajii săi, virginali ca piscul Araratului, până la care nu ajunsese niciodată pasul muritorului, înfloreau trandafirii şi crinii din văile Caşemirului.

Buzele-i erau ca o picătură de sânge de porumbiţă, căzut într-o picătură de lapte.

Sânu-i ondula ca puful, purtat în primăvară pe aripele zefirului.

Corpu-i era înalt şi gingaş, ca cedrul de pe culmea Livanului.

Mai frumoasă decât însăşi frumuseţea, bătrânul său tată o iubea mai mult decât ceea ce se numeşte iubire.

IX

Precum era Ovanes Pascal pentru armeni şi Hanca pentru Ovanes Pascal, tot astfel pentru poporul moldovean era marele serdar de Orhei şi de Soroca, Mihalcea Hâncu: o rază de speranţă.

Născut dintr-un neam vechi şi strălucit, care venise din Maramureş cu Dragoş Vodă; înzestrat cu o inteligenţă iute şi pătrunzătoare; frumos la corp şi frumos la suflet; Mihalcea Hâncu, pe lângă toate astea, mai avea o voinţă tare şi nestrămutată, unită cu o minunată forţă fizică, tot aşa de oţelit, ca şi voinţa-i.

Pe când pestriţa mulţime a boierilor se îngenunchea în ticăloşie la picioarele lui Duca, numai Hâncu ţinea fruntea sus, cutezând a se opune tuturor poruncilor şi tuturor dorinţelor cumplitului vodă.

Afară din palat el se rezema pe amorul oastii, gata a-l apăra contra oricării uneltiri domneşti, iar când se ducea la Curte, se rezăma pe teribila-i sabie şi pe cămaşa de fer, de care nu se despărţea niciodată.

Adesea arnăutul Duca tremura în mijlocul Divanului înaintea acestui gigant, care nu se sfiise într-o zi a-i răspunde verde în faţă: vodă vrea, Hâncu ba! — o expresiune devenită de atunci proverbială.

X

Serdarul Mihalcea iubea pe Hanca şi Hanca iubea pe serdarul Mihalcea.

Ovanes Pascal o ştia aceasta.

Dar prejudiţiul vulgar oprea însoţirea unui român cu o armeancă, deşi o permitea cu o maghiară sau o polonă, iară popii împedicau orice legătură între un creştin de dreaptă credinţă şi o eretică din legea afurisitului Arie.

Hâncu şi Ovanes nesocoteau dopotrivă în fundul inimilor această bigotă rugină a secolului, însă nu puteau s-o înfrunte docamdată fără pericol pentru scumpa lor Hanca, şi numai aceasta mai întârzia ora căsătoriei în aşteptarea unei zile mai fericite.

Până atunci, sub vălul nopţii, serdarul se introducea pe furiş în locuinţa lui Pascal, unde-l primea oarba încredere că un Hâncu nu poate să înşele.

Iar poporul moldovean, zdrobit de tirania unui venetic, se întreba cu nerăbdare:

— Ce face viteazul Mihalcea?

XI

Duca Vodă era lacom ca toţi tiranii şi ca toţi tiranii era desfrânat.

El ştia despre avuţiile lui Ovanes Pascal, el ştia despre frumuseţea Hancăi, şi ştiind acestea, el sughiţa după aurul armeanului şi după amorul armencei.

Dar legătura lor cu marele serdar de Orhei şi de Soroca îi era nu mai puţin cunoscută, căci avea spioni în toată capitala, în toată strada, în toată casa.

Depărtând într-o zi pe Hâncu din Iaşi şi trămiţându-l peste Prut sub pretext de a respinge o pretinsă invaziune tătărească, Duca Vodă a respirat mai liber în lipsa nesuferitului său antagonist şi se decise a merge iute şi drept la ţintă.

Mai întâi o mulţime de evrei şi evreice, meşteri în diabolica artă a corupţiunii, s-au încercat a atrage pe Hanca în cursă, vorbindu-i despre iubirea Măriei sale şi splendoarea de a deveni una din florile haremului domnesc, procurând totodată bătrânului său tată şi chiar întregului popor armean graţia lui vodă.

— Fă-te Estera neamului tău! îi şopteau fiii Talmudului.

Dar Hanca rămase neclintită în virtute, ca stânca de granit a sfântului munte Ararat.

Atunci Arnăutul recurse la forţă.

XII

Deja aproape toate casele armene din Iaşi erau despoiate până la cap de ac şi dărâmate până la piatra temeliei.

Mai rămânea Ovanes Pascal.

Dorobanţii de la Curtea domnească primiră în taină porunca de a sparge pe la miezul nopţii strălucitul palat al orgoliosului principe de Ecimiadzin, răpind de acolo tot metalul şi toate odoarele şi, ceea ce era mai scump decât toate, pe Hanca.

Ei nu ştiau însă cu cine vor avea a face.

XIII

Bănuitor şi neliniştit ca toţi amanţii, Hâncu părăsea din când în când tabăra, unde nu vedea nici un pericol din partea tătarilor, şi se răpezea într-ascuns la Iaşi, trăgând d-a dreptul la Ovanes Pascal.

El şedea acum cu tatăl şi cu fiica pe un superb covor de Ispahan, vorbind despre nevoile ţării şi fumând dintr-un lung ciubuc de iasomie.

Deodată — zgomot, ţipete, zingănit.

Ovanes Pascal făcu semn cu spaimă să se depărteze Hanca, iar serdarul Mihalcea porunci cu sânge rece să se deschiză poarta.

Doisprezece dorobanţi au năvălit în casă.

— Ce poftiţi? îi întrebă Hâncu, fără a se scula de pe covor şi fără a lăsa din mână ciubucul.

Dorobanţii au fost fulgeraţi, auzind această tunătoare voce.

— Măria sa..., murmură în fine unul.

— Ce-i Măria sa? zise cu dispreţ serdarul.

— Ne-a trămis a lua toată avuţia acestui păgân de câne şi a duce la Curte pe fata spurcatului de armean.

— Să spuneţi veneticului Arnăut că aţi văzut faţa lui Hâncu.

Dorobanţii stăteau pe loc cu nedumerire.

— Destul!

— Dar...

— Ieşiţi!

În aceeaşi noapte, bătrânul Ovanes şi tânăra Hanca fugiră cu toate odoarele lor la tabăra lui Hâncu.

XIV

Cu neatâmpăr aştepta Duca Vodă ivirea dimineţei pentru a porni urgia.

A doua zi mitropolitul cu tot soborul vlădicilor şi al clerului au aruncat o teribilă anatemă asupra răzvrătitorului Hâncu, numindu-l lepădat de legea drept-credincioasă prin unire cu ereticii din turma lui Arie.

Totdodată olăcarii au plecat la Ţarigrad către sultan şi la Cracovia către crai, ducându-le vestea despre revolta serdarului Mihalcea.

Vornicii cei mari, pe de altă parte, trămiseră porunci la toţi pârcălabii şi vătafii de a veni pe dată cu cetele lor la scaunul ţărei, fiindcă, ziceau ei în naivul limbagiu al secolului, Măria sa vodă e pus în grea cumpănă.

În fine, războiul civil era gata.

XV

Deocamdată Hâncu s-a cununat cu fiica lui Ovanes Pascal şi adăsta în linişte ciocnirea ambelor armate, întărindu-şi tabăra şi luând măsuri de rezistenţă.

Armenii curgeau din toate părţile sub drapelul principelui de Ecimiadzin.

Moldovenii se grămădeau de pretutindeni sub steagul serdarului de Orhei şi de Soroca.

Pentru unii şi pentru alţii acest război era o luptă naţională şi democratică totdodată, o luptă contra unui străin, o luptă contra unui tiran.

Nimeni nu-şi bătea capul cu anatema cea de poruncească!

Peste opt zile s-a arătat oştirea lui Duca Vodă, strânsă în pripă, din săteni, mânaţi dendărăt de biciul ispravnicilor, şi din o droaie simbriaşă de greci şi arnăuţi.

Cu o singură izbire, serdarul Mihalcea ar fi putut zdrobi această nedisciplinată şi mercenară adunătură.

El comise eroarea de a tot amâna.

XVI

Căpitanul Roşca îndemna mereu pe Hâncu de a nu perde timpul.

Hâncu răspundea mereu căpitanului Roşca: „ba“.

Iritat prin aceste orgolioase refuzuri şi prevăzând tristele consecinţe ale tărăgănării, căpitanul Roşca a trădat pe Hâncu.

Într-o zi el intră în cortul serdarului.

— Jupâne hatmane, înmulţeşte straja împrejurul cortului, căci eşti singur, pe când vânzătorii sînt mulţi şi lesne vei putea fi apucat fără veste.

— Ia puşca mea, căpitane; scoate-o afară din cort; porunceşte să se strige în toată tabăra că Hâncu doarme fără puşcă; să vină apoi cine pofteşte!

Puşca fu scoasă.

Încă o dată intră căpitanul Roşca, repeţind sfatul de pază.

— Scoate afară din cort iataganul!

Iataganul fu scos.

Pentru a treia oară se arată căpitanul Roşca cu aceleaşi cuvinte.

— Mai scoate afară şi sabia!

Sabia fu scoasă.

Fără puşcă, fără iatagan, fără sabie, lăsând cortul deschis în laturi, Hâncu a aruncat jos o piele de urs şi s-a culcat să doarmă.

Atunci căpitanul Roşca se furişează şi trămite serdarului un glonţ din propria lui puşcă, nemerindu-l în coapsă.

Mihalcea tresare, vrea să se scoale şi cade jos.

Căpitanul Roşca îl loveşte în pept cu propriul lui iatagan.

De aci cu propria lui sabie îi retează capul şi-l duce la Duca Vodă, primind drept răsplată serdăria de Orhei şi de Soroca.

XVII

Zboară trei negri corbi, cu ciocuri de sânge, cu aripe de sânge, cu gheare de sânge; zboară de peste Prut, din serdăria Orheiului, din pădurea Bâcului, din bătaia de la Chişinău; zboară trei negri corbi cătră matca Dunării, cătră oraşul Galaţi, cătră curţile cele albe, unde se adăpostise frumoasa nevastă a lui Mihalcea Hâncu.

A ieşit Hanca în cerdacul cel rotund, a făcut semn cu basmaluţa cea dalbă, a chemat la sine pe cei trei negri corbi.

— Bine aţi venit, negrilor corbi! Din ce ţară adusu-mi-aţi veşti? Nu cumva de peste Prut, din serdăria Orheiului, din pădurea Bâcului, din bătaia de la Chişinău? Zărit-aţi voi în zbor albul cort al hatmanului Hâncu, cu ţăruşe de aur, cu polog de urşenic, cu ciucuri de mătasă? Zărit-aţi voi în zbor cum se repede el pe un armăsar pintenog cu steluţă în frunte dinaintea oştirii tiranului Duca, presărând în dreapta şi-n stânga daruri de moarte?

— Fost-am noi peste Prut, în serdăria Orheiului, în pădurea Bâcului, în bătaia de la Chişinău. Grozavă bătaie! Văzut-am noi în zbor albul cort al hatmanului Hâncu, cu ţăruşe de aur, cu polog de urşenic, cu ciucuri de mătasă. Arnăuţii lui Duca puneau în traiste aur, se îmbrăcau în urşenic, înváleau caii lor în mătasă! Zărit-am noi pe însuşi Mihalcea, lungit fără suflare pe pământul cel rece! Sângele lui este pe ciocurile noastre, sângele lui este pe aripele noastre, sângele lui este pe ghearele noastre, şi carnea lui nu mai e nicăiri! Plângi, Hanco! Plângi, văduvo! Plângi, văduvo Hancă!

XVIII

După moartea lui Hâncu, armenii au părăsit Moldova, fugând care-ncotro putea denaintea urgiei lui Duca Vodă, iar mai ales aşezându-se în învecinata Transilvanie, unde posteritatea acelei colonii a rămas până astăzi.

Moldovenii din oştirea serdarului Mihalcea n-au stătut nici ei în ţară, căutând scăparea mai cu samă în Polonia, care se grăbi a primi sub steagurile sale pe fiii cei mai viteji ai Orientului.

Bătrânul Ovanes Pascal şi cu fiica sa se retraseră în Galiţia, unde Hanca născu apoi un fiu, pe Constantin Hâncu, şi de unde ea se întoarse mai la urmă în Moldova, după ce nu mai era pe tron arnăutul Duca, îmbrăţişând religiunea drept-credincioasă şi recăpătând prin judecată de la Divan confiscata avere a răposatului său soţ...

XIX

Deja al cincilea an veneticul din Albania se joacă după poftă cu viaţa naţiunii române, precum se joacă furtuna pe mare cu o biată scândură, rămasă din frângerea unei corăbii.

Plângea, amar plângea zi şi noapte cu lacrime de sânge inima sărmanei Moldove, plângea precum plânge o vergură, răpită din sânul părinţilor şi adusă în haremul unui desfrânat.

Şi cum oare sfântul soare mai luceşte atât de vesel dasupra palatului în care petrece sceleratul?

Şi cum oare cerul nu-i trămite un trăsnet de peire sau nu lasă cel puţin să cază din înălţime o stea prevestitoare de moarte?

Negreşit că însuşi Dumnezeu prelungeşte pedeapsa pentru mulţimea şi mărimea păcatelor noastre!

XX

Veselească-se Duca, veselească-se şi triumfe; dar nici Moldova nu va suferi totdauna.

E teribilă tăcerea naturei şi tăcerea poporului, e teribilă ca liniştea mării în aşteptarea furtunei, sau ca arşiţa soarelui în ajunul uraganului.

Puţin încă şi se va decide soarta stăpânului Arnăut; puţin încă şi se va decide soarta sclavului român; puţin încă şi o să se vază că nu domnesc mult veneticii şi despoţii la gurile Dunării!

XXI

La marginile Bucovinei, lângă apa Neamţ, pe culmea unui munte de cremene, în fundul pădurii, se înalţă sfântul locaş cu făcătoarea de minuni icoană a Maicei Domnului.

Un filolog pretinde cum că l-ar fi fundat oarecând Sas Vodă, fiul lui Dragoş, de unde se va fi născut însuşi numele mânăstirii, sas şi neamţ fiind sinonimi în limba română.

Lăsând la o parte ingenioasele combinaţiuni ale etimologiei, care lesne poate descoperi pe muscali în Brazilia şi pe patagoni în Rusia printr-o simplă schimbare de câte o literă, să ne pogorâm d-a dreptul în epoca cea pozitivă a lui Duca Vodă.

Într-una din peşterile cele mai întunecoase ale Neamţului trăia bătrânul eremit Dionisie, către care de o jumătate de secol se deprinseră a alerga după oracole principii şi boierii, rugându-l cu umilinţă a le prevesti ursita cu ajutorul enigmelor din psaltire.

Erau obscure şi cu multe înţelesuri răspunsurile sfântului pusnic, dar tocmai de aceea ele se împlineau totdauna: oricum să se fi întâmplat mai la urmă, tot prorocul avea dreptate.

Şi totuşi poporul nu-l făcea sfânt, căci numai Dumnezeu şi Ştefan cel Mare sînt sfinţi în ochii românului.

XXII

Seara, în Ajunul lui Moş Crăciun apăru înaintea lui Dionisie un bărbat necunoscut, înalt la stat, cu o faţă posomorâtă, cu o lungă barbă neagră, îmbrăcat într-o cămeşă de fer de făptură leşească, peste care fâlfâia o manta de atlas alb, căptuşită cu samur.

Cuca pe cap şi buzduganul în mână arătau că este un vodă.

— Părinte! zise el cu o voce aspră şi viguroasă. Pentru a treia oară Moldova sufere tirania lui Duca. Spune-mi, spune-mi o dată, când o să sosească vremea de slobozenie şi de fericire?

Dionisie aruncă o cătătură asupra oaspelui, face cruce, deschide cu cuţitul foile Bibliei şi zice cu un glas tărăgănat:

— Mâine este ziua Mântuitorului.

— Numai atâta?

— Numai.

Necunoscutul ieşi şoptind cuvântul „mâine“, iar profetul zâmbi sub musteţele-i cele albe, cugetând la naivitatea lumii, căreia i-a plăcut totdauna obscurantismul în loc de lumină.

XXIII

Nu este oare un semn pe cer?

Soarele apusese demult, dar luna tot încă nu se arată şi nici o steluţă nu sclipeşte.

Nu este oare un semn pe cer?

Fulgerul şerpuieşte din când în când prin norii cei negri, asemenea surâsului de rău ogur pe faţa de scelerat a lui Duca.

Nu este oare un semn pe cer?

Din timp în timp bubuie tunetul, ca rarul murmur pe buzele unui popor gemând în sclavie.

Nu este oare un semn pe pământ?

Prutul scutură lanţurile iernei, şi-n loc de a dormi amorţit pe anticul său pat, revarsă furios pe maluri enorme sloiuri de gheaţă.

Nu este oare un semn pe pământ?

În satul Domneşti a căzut de pe vârful bisericei preţioasa cruce de argint masiv, pe care o turnase Duca Vodă din averea cea răpită a văduvelor şi orfanilor.

Sînt semne bune pe cer.

Sînt semne pe pământ.

XXIV

Pe drumul Cârligăturei, trece în fugă mare o ceată de călăraşi, îndreptându-şi mersul către vechea cetăţuie din Târgu-Frumos.

Ostaşii poartă zale de oţel şi tot în oţel sînt învăliţi caii, zburând ca nişte statui ecvestre, ieşite din mâna artistului din Corint.

Voinicii cântă, dealurile şi văile răsunând de ariile lor, amestecate cu tropotul armăsarilor, dar nu doine româneşti, ci nişte melodii străine, într-o limbă dură şi misterioasă.

Încet au intrat ei în curtea cetăţuiei, descălecând dinaintea palatului domnesc; nimeni nu-i cunoaşte, nimeni nu-i înţelege, nimeni nu le pătrunde ţinta; numai despre capul acestei grozave cete începu a colinda în popor fel de fel de zgomote.

Unii ziceau că-i serdarul Hâncu, care ar fi scăpat din bătaia de la Chişinău şi vine acum cu o oaste ungurească din Ardeal să răfuiască pe Duca; alţii credeau că-i vreun pretendinte la domnie, aducând o invaziune leşească asupra ţării; o samă prepuneau că va fi însuşi ucigă-l crucea.

Dar călăraşii n-au stat nici o oră, şi-au întărit caii după lunga cale, au mai curăţit armele, au băut câte un pahar cu pelin şi au pornit răpede înainte.

Lângă poarta cetăţuii unul din ei era să calce pe un biet olog.

Capul cetei mustră pe crudul soldat, şi întorcându-se apoi către nenorocitul cerşetor, îi azvârli un ban de aur, zicându-i să se roage lui Dumnezeu pentru izbânda lui Ştefan Petriceicu...

XXV

Măria sa chemase pe toţi vlădicii şi pe toţi boierii la satul Domneşti, unde să serbeze împreună Anul Nou în strălucitul palat, clădit de curând numai din marmură pe moşia princiară.

Într-o sală aurită erau puse rânduri-rânduri o mulţime de mese de palisandru, în mijlocul cărora, la o măsuţă rotundă de argint masiv, acoperită cu o scumpă stofă indiană, şedea însuşi Duca, însoţit de fiul său Constantin, şi de favoritul domnesc, ucigaşul lui Hâncu, trădătorul serdar Roşca.

La spatele principelui stătea marele postelnic cu un sceptru de aur, având în dreapta pe marele stolnic şi în stânga pe marele paharnic cu lungi toiege de argint, împodobite cu petre scumpe.

La celelalte mese se păunau vlădicii şi boierii, din dosul cărora se vedea câte o slugă, îmbrăcată în lungă haină de catifea roşie, ţinând într-o mână o neagră căciuliţă de ţurcă de la Soroca şi răzemând cealaltă pe colosale pistoale turceşti, băgate după chimir de piele mohorâtă.

În uşă păzeau o mulţime de dărăbani şi ciohodari.

XXVI

D-abia se aşezaseră cu toţii, când iacă un olăcar soseşte d-abia suflând cu o tristă veste din scaunul ţărei.

— Măria sa doamna moare!

— Să-i fie ţărâna uşoară! răspunse cu sânge rece veneticul, plecându-se apoi la urechea serdarului Roşca şi adăogând cu jumătate voce:

— Haremul să trăiască!

Olăcarul ieşi din sală.

O adâncă tăcere coprinse pe toţi mesenii.

Bucatele se schimbau unele după altele, dar nu se auzea nici o vorbă, nu se zărea nici un zâmbet, nu se mişca nici un semn de veselie.

Numai bătrânul logofăt Miron Costin şopti într-un rând vecinului său hatmanul Alexandru Buhuş:

— Ce de mai înmormântare!

Era o adevărată profeţie.

XXVII

La sfârşitul prânzului, marele paharnic luă o preţioasă cupă de matostat, plină cu vin de Odobeşti, şi întinzând-o celui mai tânăr dintre oaspeţi, comisului Vasile Tobacan, strigă cu o sonoră voce:

— Credinţă Măriei sale domnului Ţărei Moldovei Ion Dumitru Duca Vodă!

Boierul se rădică cu gravitate, făcu o adâncă plecăciune în dreapta şi-n stânga, îşi netezi musteaţa de corb şi răcni cu un glas de tunet:

„Să trăiască Ştefan Vodă Petriceicu!“

Apoi din mână în mână începu a trece paharul, repeţindu-se aceeaşi urare.

Duca sare sus în picioare, ca şi când ar fi călcat pe un şarpe, şi aruncă greul buzdugan în faţa îndrăzneţului comis.

Într-o singură clipă douăzeci de săbii încrucişate l-au scăpat de lovire.

Deja toată curtea era plină de leşi şi de cazaci, pe cari îi văzuserăm pe drumul Cârligăturei.

Sala s-a deschis în laturi şi pe prag apăru dodată posomorâtul necunoscut din peştera eremitului Dionisie...

XXVIII

— Capul plecat nu-l taie sabia! murmură cu umilinţă Duca.

— Zicătoarea este românească! Numai capul românului nu trebuie să-l taie românul! Legaţi-mi-l pe această liftă de arnăut!... răspunse Petriceicu...

Apoi întorcându-se către tânărul său nepot Gheorghie Hasdeu, care sta alături, îi zise cu un ton de învăţătură părintească:

— Niciodată nu te lega cu străinii, măi băiete, decât numai doară pentru a bate pe alţi străini mai răi, când aşa cere folosul neamului românesc.

XXIX

În zori de zi denaintea porţilor căpităniei din Soroca s-a oprit un mic cărucior, înconjurat de o ceată de călăraşi.

Înlăuntru, pe o legătură de paie putrede, era culcat un osândit îmbrăcat în trenţoase rămăşiţe dintr-o veche manta arnăuţească.

Pe faţa-i se putea citi pasionata luptă între răzbunare şi căinţă, între mândrie şi ruşine, între ce a fost şi ce este.

El şi-a ridicat fruntea, a aruncat împrejur de sub sprâncene o sumbră cătătură încrucişată, şi cu o voce nedecisă, pe jumătate imperioasă şi pe jumătate smerită, chemă o babă, care trecea alături, purtând pe cap o cofiţă cu lapte.

— Ţi-aş da cu dragă inimă, sărmane frate! răspunse bătrâna, dar uite! mă jur pe sfânta cruce că-l duc şi eu acasă, unde copilaşii îmi mor de foame, căci spurcatul de Duca Vodă ne-a despoiat şi pe noi până la piele!

Apoi privind cu compătimire la acela ce-l numea „sărman frate", bătrâna îi întinse o măsură cu lapte, zicând cu un ton din ce în ce mai viguros:

— Negreşit că vei fi şi tu una din jertfele cele multe ale păgânului de Arnăut! Na-ţi dară! Na! Şi dacă în această clipă veneticul cel vrăjmaş al neamului românesc va fi benchetuind undeva cu lingăii săi, dea sfântul Dumnezeu ca băutura-i să se prefacă în otravă şi să-i arză gâtlejul cu flacăra Sodomei!

Osânditul nu răspunse nici o vorbă, luă plosca cu o mână tremurândă, o atinse de buzele sale şi iacă o văpaie albastră, răspândind un miros infernal, izbucni din gura nelegiuitului.

Baba făcu cruce.

Călăraşii se răpeziră către cărucior.

Era mort...

XXX

Astfel îmi povestise odată domnia Arnăutului un mazâl de lângă Nistru, clătinând din cap şi adăugând drept încheiere:

— Aşa o păţeau grecii pe scaunul lui Ştefan cel Mare!

— Numai grecii, moşule? îl întrebai eu cu zâmbet.

— Ba toate leghioanele, fătul meu! Şi drept dovadă o să-ţi povestesc altă dată domnia lui Iancu Sasul...

ANEXĂ

LA OCAZIUNEA BENEFICIULUI D-NEI MATILDA PASCALY, ARTISTĂ EMERITĂ

16 decembrie 1862

Ca piramida, versul nu piere şi nu moare;
Sub haina armoniei, al omului cuvânt
Înfruntă vecinicia şi-n rând cu mândrul soare
Aruncă mii de raze de soare pe pământ...
Mă jur, nu pentru tine! o, doamnă-ncântătoare,
Revărs în poezie răpitu-mi simţământ!
Sînt egoist; plăcerea-mi nu voi să se strecoare,
Ştiind c-a sa putere e tocm-al său mormânt!

Când tu plângeai, artisto, plângeam şi eu cu tine;
Când te durea, durerea-ţi o resimţeam şi eu;
Angelica-ţi privire şi vorbele-ţi senine
Îşi răsfrângeau lumina adânc în sânul meu!
Uita-voi, dup-o clipă simţirea-mi desfătată?
Răsună, Muzo, — nu vreau s-o pot uita vrodată!

APĂRAREA NAŢIUNII OVREIEŞTI DESCÂNTATĂ DE AVOCATUL SĂU FĂRĂ PLATĂ „AGHIUŢĂ“

(Dedic d-lor Cilibi şi Costafor)

Ovreilor să nu le-ntindem braţă?
Să nu-i primim cu numele frăţesc?...
Dar ei ador pământul românesc!
Dar faptele lor mari de mult sunt faţă!
Dar Moise Cilibi şi Costafor
Sunt probe de patriotismul lor!

Voi toţi strigaţi că-i vânzători ovreiul!
Eu ştiu că-n bani ovreii totul pun,
Ş-ar vinde ţara... dar cu preţul bun:
Şi preţul bun fiind, eu nu văz răul!
Un Moise Cilibi, un Costafor
Chezeşluiesc negustoria lor!

Ovreii sunt fricoşi? Ce rătăcire!
Ovreii fug, căci nu rămân pe loc,
Şi nu rămân pe loc, căci al lor foc
Ar vrea s-aducă lumii nimicire!
Şi Moise Cilibi, şi Costafor
Sunt probă vie de bravura lor!

Ovreii nu sunt culţi — guvernul zice,
Popor mai cult în lume nici c-a fost!
Ei Biblia citesc ş-o ştiu de rost,
În cea dintâi din limbile antice!
Pe Moise Cilibi, pe Costafor
Aveţi dovezi de-nvăţătura lor!

Aşadar cer în numele dreptăţii
Să fim ovrei, iar ei români vor fi!
Europa cu uimire va privi
Un astfeli schimb al naţionalităţii!
Deci, Moise Cilibi şi Costafor
Trăiască cu compatrioţii lor!

SĂ VORBIM ROMÂNEŞTE

Cugetarea românească
Are portul românesc:
Nu lăsaţi dar s-o ciontească
Cei ce limba ne pocesc!

Când românul se-ndârjeşte
Din ţâţână când mi-l scoţi,
El îţi toarnă româneşte
Un blăstem de şapte coţi!

Când de dragoste s-aprinde
El vorbeşte lin şi blând,
Încât dorul te cuprinde
Dulcea-i vorbă ascultând!

Niciodată altă limbă,
De pe buze româneşti,
Nu se-ndoaie, nu se schimbă
După gândul ce gândeşti!

La mânie, la iubire,
La suspin şi chiuit,
După chiar a noastră fire
Graiul nostru e croit!

La iubire, la mânie,
La chiot şi la suspin
România-i Românie
Cu fagur şi cu pelin!

Sucind limba românească,
Stricând graiul strămoşesc,
După moda franţuzească,
Sau cu modul latinesc,

Ne-am strâns minţile cu fracul
Şi simţul ne-am îmbrăcat
Cu haina, de unde dracul
Copiii şi-a înţărcat!

Românimea cât trăieşte
Graiul nu şi-l va lăsa;
Să vorbim dar româneşte.
Orice neam în limba sa!

CARMEN SYLVA

Când o vezi împresurată
De a curţii pompă rece,
Toţi rostindu-i pe un ton
Câte-o frază măsurată
Ce s-alunecă şi trece
Ca să-ngheţe lângă tron,
Capul tău adânc se-nchină:
E regină! E regină!

Când citeşti în reverie
Cugetările-i intime,
De pe „vârful cel cu dor“
Unde totu-i poezie,
Scăpărând din înălţime
Suferinţă şi amor,
Inima-ţi duios suspină:
E femeie, nu-i regină...

Din purpură când descinde,
Şi-n catrinţă românească
La săraci şi la copii
Mâna-i darnică întinde;
Lăcomind ca să-i zâmbească,
Să-i surâză mii şi mii,
Este Crist ce ne alină:
E un înger, nu-i regină...

De-i regină, de departe
Licărind ca o schinteie,
Ea dispare fără veste
S-o admiri abia în zbor;
Dar priveşte-o-n astă carte
Şi mereu o vezi femeie,
O femeie care este
Înger scump pentru popor!

INSCRIPŢIUNE LA PODUL „CAROL I“

A noastră Dunăre română,
Având gigantul pod ca tron,
Primeşte, falnica stăpână,
Al apelor din sus plocon:
Şi mica Dunăre maghiară,
Sosind la noi, musai să piară.

EPITAFUL MEU

Bogdan Petriceicu-Hasdeu
fiul lui Alexandru, nepotul lui Tadeu,
tatăl Iuliei,
ca fie-sa, ca tată-său, ca bunicu-său
credea cu tărie
în solia omenirii, în dreptatea lui Dumnezeu, în nemurirea sufletului,
a murit,
a suferit,
a iubit,
trecut prin încercare şi călit prin ispită,
se rădică zâmbind de unde se pogorâse plângând;
la ai săi.
Nu-l uitaţi aice, căci el nu vă uită acolo...

NOTE, COMENTARII, VARIANTE

PROZĂ LITERARĂ

MICUŢA

Reluând o nuvelă publicată la Iaşi sub titlul *Duduca Mamuca*, B. P. Hasdeu va tipări, la Bucureşti, o nouă variantă, cu remanieri semnificative, denumită *Micuţa (Trei zile şi trei nopţi din viaţa unui student),* în revista sa „Aghiuţă“, an. II, nr. 15, 20 februarie 1864, p. 116—119; nr. 16, 27 februarie 1864, p. 124—127; nr. 17, 5 martie 1864, p. 131—135; nr. 18, 12 martie 1864, p. 139—143; nr. 19, 19 martie 1864, p. 150—152; nr. 20, 26 martie 1864, p. 157—160; nr. 21, 2 aprilie 1864, p. 164—168. Peste numai o lună, mai precis în 7 mai 1864, se găsea în librării la „preţul de 1 sfanţ“, „în ediţiune separată nuvela[1]“: *Micuţa. Trei zile şi trei nopţi din viaţa unui student* de Bogdan Petriceico-Hajdeu. Bucureşti, Tipografia Cezar Bolliac, strada Scaune, nr. 40, 1864, 102 p. *(Poveşti d-a lui Aghiuţă)*.

În timpul vieţii autorului, *Micuţa* va mai fi tipărită încă o dată în hebdomadarul scos de I. L. Caragiale, „Epoca literară“, an. I, nr. 2, 22 aprilie 1896, p. 1—3; nr. 3, 29 aprilie 1896, p. 1—3; nr. 4, 6 mai 1896, p. 2—4. Marele dramaturg prefaţează nuvela cu o scurtă notă, intitulată *O carte rară:* „Norocul ne-a făcut să dăm peste o carte rară, o carte pe care o căutam de atâta vreme şi pe care pierdusem orice speranţă de a o mai putea găsi. Iată coperta doritei cărticele pe care am primit-o cum se primeşte, după o îndelungată despărţire, un prietin bun pe când îl credeam de mult pierdut pentru totdeauna [se reproduce, în facsimil, pagina de titlu originală]. Şi fiindcă avem, cum am spus, autorizaţia ilustrului ei autor, ne grăbim a împărtăşi cititorilor acest giuvaer în locul foiletonului. De astă dată, nostima *Micuţă* regăsită nu se va mai putea pierde.“

Într-un număr anterior, I. L. Caragiale povesteşte cum l-a vizitat, „alaltăieri“, pe marele savant, rugându-l să permită „a reproduce în

---

[1] [Anunţ], în „Aghiuţă“, an. II, nr. 25, 7 mai 1864, p. 186.

«Epoca literară» câteceva din scrierile d-sale mai vechi, pe cari publicul actual nu le mai poate găsi... Sunt bucăţi mai ales umoristice remarcabile.

Onor d. Hasdeu a binevoit să ne acorde această permisiune. Dar, cum e omul, totdeauna nemulţumitor, am îndrăznit a-l mai ruga să ne dea şi o scrisoare cel puţin de trei rânduri, în care să ne consemne în scris această permisiune. Totdeauna scrisorelele oamenilor mari către cei mici îi ridică în opinia celor mici pe cei mari şi pe cei mici în opinia publică — este un schimb amabil de ridicări reciproce.

La aceasta spiritualul academic mi-a răspuns:

— Reprodu ce vrei, dar scrisoare nu-ţi dau.

— Pentru ce?

— Unde ai văzut tu om serios ca mine să dea hârtie la mână unui cioflingar ca tine.“[1]

Postum, nuvela *Micuţa* este publicată din nou în volum în Editura „Biroul Universal“ A. I. Niţeanu din Bucureşti, strada Negru Vodă, 21. Îngrijitorul nu e precizat, dar probabil că el este chiar proprietarul editurii, Atanasie I. Niţeanu. Acesta reproduce nu numai textul, ci şi cele două notiţe ale lui I. L. Caragiale care însoţeau *Micuţa* la apariţia în „Epoca literară“, ceea ce este un indiciu că editorul s-ar fi călăuzit după săptămânalul din 1896, şi nu după textul din 1864.

Mircea Eliade introduce în ediţia sa, Bogdan Petriceicu-Hasdeu, *Scrieri literare, morale şi politice,* tomul I, Bucureşti, Fundaţia pentru Literatură şi Artă „Regele Carol II“, Bulevardul Lascăr Catargi, 39, 1937, atât *Duduca Mamuca* (p. 95—148), cât şi *Micuţa* (p. 338—376), adăugând şi *Apărarea lui B. P. Hasdeu în procesul de presă al nuvelei „Duduca Mamuca“* (p. 327—335).

Mai aproape de noi, „romanţul“ *Micuţa* va fi retipărit de Andrei Rusu în: B. P. Hasdeu, *Scrieri literare* I, Bucureşti, Editura de Stat pentru Literatură şi Artă, 1960, p. 59—112 (Biblioteca pentru toţi, 41). A urmat, apoi, ediţia lui J. Byck din 1968, în care este inclusă şi *Micuţa*: B. P. Hasdeu, *Scrieri alese* I, Bucureşti, Editura pentru Literatură, 1968, p. 121—165. În 1973, Ion Şeuleanu publică şi el, după exemplul lui Mircea Eliade, cele două variante ale nuvelei, în volumul intitulat chiar *Duduca Mamuca.* Ediţie îngrijită, prefaţă, note şi glosar de..., Cluj, Editura Dacia, 1973, p. 97—179 *(Duduca Mamuca)* şi 181—224 *(Micuţa).* Volumul este completat cu paginile jurnaliere ale lui B. P. Hasdeu, precum şi cu *Apărarea...* în cunoscutul proces de presă intentat autorului la Iaşi. Ultima

---

[1] I. L. Caragiale, *D. B. P. Hasdeu,* în „Epoca literară“, an. I, nr. 1, 15 aprilie 1896, p. 1.

editare a *Micuţei* aparţine lui Mircea Zaciu în volumul B. P. Hasdeu, *Sarcasm şi ideal.* Versuri şi proză. Antologie, postfaţă şi bibliografie de... Bucureşti, Editura Minerva, 1975, p. 71—124.

Nuvela a fost tradusă în limba rusă de A. Starastina, într-un volum B. P. Hasdeu, *Izbrannoe (Opere alese)*, Chişinău, Literatura artistică, 1978, p. 56—93 (editor N. N. Romanenko).

Varianta din 1864, pusă sub autoritatea lui Horaţiu şi Shakespeare, prin cele două motouri de pe pagina de titlu, se constituie în text de bază, după normele uzuale de editare. Cartea era deosebit de rară, cum remarca încă de la sfârşitul secolului trecut I. L. Caragiale. Dintre îngrijitorii operei lui B. P. Hasdeu, Mircea Eliade a fost ultimul care a publicat *Micuţa* după ediţia originală, imprimată în Tipografia Cezar Bolliac. Ceilalţi editori au reprodus textul după revista „Aghiuţă“, deoarece singurul exemplar al volumului din 1864, accesibil la Biblioteca Academiei, a dispărut definitiv din anul 1955. În *Bibliografia românească modernă,* alcătuită pe baza fondurilor de carte din întreaga ţară, la Biblioteca Academiei Române, se consemnează că volumul *Micuţa* din 1864 nu a fost văzut de autorii numitului instrument de lucru.[1]

Cu ajutorul lui Dan Mănucă, am aflat că, la Biblioteca Centrală Universitară „M. Eminescu“ de la Iaşi, există totuşi preţioasa ediţie. Am avut cartea în mână (o copie xerox se află acum în biblioteca personală) şi ea a stat la baza procesului de stabilire a textului pentru volumul de faţă.

Receptarea critică a nuvelei *Micuţa* se îngemănează cu traiectoria aventuroasă a primei variante, *Duduca Mamuca,* apărută la Iaşi în revista „Lumina“, marcând dramatic destinul autorului. Prima luare de poziţie deschisă, într-o lucrare tipărită, faţă de nuvela / romanul *Duduca Mamuca*, aparţine lui V. A. Urechiă, în numele literaturii de „expresiune a binelui, a adevărului, şi mai ales a frumosului“: „acea literatură nu va putea îndritui pe cinicii noştri demoralizaţi a-şi etala în opere literarii viaţa lor desfrânată, cu scop de a ne face să găsim minunate mişeliile şi degradările lor, a fiinţei umane“[2]. Şi pentru a nu exista nici un dubiu asupra paternităţii „romanţului“, istoricul face, într-o notă, o trimitere expresă:

---

[1] *Bibliografia românească modernă. 1831—1918.*, vol. II (D-K), Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Societatea de Ştiinţe Filologice din România, 1986, p. 590.

[2] V. Alexandrescu, *O vorbă despre literatura desfrânată ce se încearcă a se introduce în societatea română,* Iaşi, Tipografia Bermann-Pileski, 1863, p. 3. Broşura este publicată după procesul de presă din 3—4 iunie 1863, pentru că într-o pagină se vorbeşte de „literatura de acum *patentată* de Curtea criminală“ (p. 14).

„În nuvela *Mamuca*, d. B. P. Hasdeu, de exemplu, se descrie în culori aşa de triste, încât noi, pentru demnitatea fiinţei omeneşti, le credem exagerate“. Dar, cu câteva luni înainte, Titu Maiorescu citise revista „Lumina“, şi făcuse opinie separată, faţă de colegii din Comitetul Central de Inspecţiune a Şcoalelor de dincoace de Milcov care considerau, în şedinţa din 13 aprilie 1863, un „scandal“ anume pasaje ale scrierii. În aceeaşi seară, Titu Maiorescu redacta următoarea epistolă: „D-lor colegi, îndată după separarea noastră din şedinţa de astăzi, mă apucai să cetesc foaia d-lui Hajdău şi, cu toate că nuvela d[umnea]lui *Duduca Mamuca* e plină de frivolităţi şi că articulul *Mişcarea literelor în Iaşi* conţine câteva aluziuni necuviincioase, totuşi, am aflat în întreaga colecţiune de numere atâtea articule de o serioasă importanţă şi, pe de altă parte, chiar frivolităţile sunt expuse cu o putere comică aşa de adevărată şi spirituală, încât, din respect pentru spirit, fie acesta manifestat orişicum, viu a vă propune să nu avem recurs la mijlocul energic, adoptat astăzi, ci să adresăm mai întâi d-lui Hajdău o comunicaţiune colegială prin care îl provocăm a opri cursul frivolei sale fantazii, arătând incompatibilitatea ei cu demnitatea sa de profesor. Acest mijloc mai blând este preferabil, fiindcă spiritul trebuie să fie un motiv puternic de escuză în orice caz.“[1] Atitudinea viitorului mentor al Junimii este pertinent explicată de criticul Z. Ornea, în *Viaţa lui Titu Maiorescu*[2]. Nu ştim dacă scrisoarea a fost expediată destinatarilor („d-lor Alexandrescu, Mârzescu, Pangrati şi Teodori“), dar sigur este că ideile conţinute în ea le-au fost transmise, deoarece Comitetul amână „denunţul“ către Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice şi trimite „domnului coleg şi confrate“ o adresă oficială dojenitoare şi conciliantă, redactată probabil de însuşi Titu Maiorescu. Scrisoarea poartă data de 18 aprilie, ce coincide cu data şedinţei, în care V. Alexandrescu şi Ion Pangrati fac „osebită socotinţă“ pentru că „licenţa de stil“ nu este ceva accidental, ci, pare-se, „idealul, scopul scrierei, fondul ei, precum cu deosebire se vede în tragedia d[omniei] sale *Răposatul postelnic* şi în nuvela *Duduca Mamuca*, în care d-l profesore se descrie însuşi pre sine sub cele mai triste colori ale nemoralităţei, ale desfinărei, ale debosei“[3]. V. A. Urechiă menţionează, în actul de delimitare de poziţia mai conciliantă a lui T. Maiorescu, că,

---

[1] Titu Maiorescu, *Jurnal şi epistolar,* vol. IV, Bucureşti, Editura Minerva, 1983, p. 129.

[2] *Op. cit.*, vol. I, Editura Cartea Românească, 1986, p. 180—181.

[3] Stancu Ilin, *B. P. Hasdeu destituit din învăţământ (Dosar)*, în „Manuscriptum“, an. XV, nr. 1 (54), 1984, p. 123.

în calitate de „coleg“, nu a pregetat să-i adreseze autorului „verbale îndemnuri de a nu persista în calea rătăcită în care a intrat“.

B. P. Hasdeu nu avea cum să ştie de discuţiile contradictorii din sânul Comitetului Central de Inspecţiune a Şcoalelor din România de dincoace de Milcov. În „osebita socotinţă“, act introdus în „dosarul“ scriitorului, V. Alexandrescu şi Ion Pangrati polemizează cu ideile din scrisoarea lui Titu Maiorescu, care încercase să deplaseze discuţia în domeniul esteticului, cerând „respect pentru spirit“ şi pentru „puterea comică“ a redactorului foii „Lumina“. V. A. Urechiă încearcă să-l combată neconvingător pe viitorul critic junimist, invocând pe Teofrast: „spiritul nu este necompatibil cu decenţa“, iar „puterea comică nici ea chiar nu există numai cu condiţiunea absenţei bunei-cuviinţe“[1].

B. P. Hasdeu, în necunoştinţă de cauză, dă publicităţii scrisoarea de dojenire din 18 aprilie 1863, semnată de T. L. Maiorescu, O. Teodori, G. Mârzescu, şi combate pe „comitetişti“ în bloc, deşi aprecia „meritele junelui d. Maiorescu, care a făcut studii serioase şi posedă cunoştinţi netăgăduite“. Tocmai de aceea atacul principal se îndreaptă către critic. Intervenţia Comitetului, care *neagă* sau „afirmă *ex officio*, ca oracolele vechimii“, i se pare o cenzură şi ar urmări „dictatură peste spirite şi chiar peste trupuri“: „publicul nostru nu a văzut până acum dacă d-lor, falnica Sorbonă, ştiu a scrie“. În aceste împrejurări, Titu Maiorescu acceptă să semneze, în 2 mai 1863, alături de ceilalţi membri ai Comitetului Central de Inspecţiune a Şcoalelor din România de dincoace de Milcov, o adresă-denunţ către ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, Christian Tell, adresă în care redactorului i se incrimina faptul că „a început a scrie, a tipări şi chiar a împărţi şi pe la elevi cele mai necuviincioase vorbe, cele mai indecente cugetări“[2]. Iar despre demersul „blând“ al lui Titu Maiorescu se menţiona: „La invitarea colegială a majorităţei Comitetului, d. profesore B. P. Hajdeu a răspuns, nu direct, ci prin foaia sa nr. 15, pagina 44, în modul insultătoriu asupra căruia ne permitem a vă atrage atenţiunea, domnule ministre, cu atât mai cu stăruinţă că insultele se fac unor funcţionari în exerciţiul funcţiunei lor. Vom observa, încă, că d. Hajdeu ca o desfidere aruncată Comitetului, în acelaşi număr în care insera adresa acestuia, introducea, la pagina 43, cele mai de necrezut nemoralităţi şi cugetări obscene, cinice, putem zice, covârşind pre toate cele tipărite până astăzi, de domnia lui.“[3] Acest adevărat denunţ, redactat de V. A. Urechiă, îi va aduce curând destituirea din învăţământ şi un proces de presă la Curtea Criminală din Iaşi. Se alătură „conjuraţilor" şi Mihail Kogălniceanu printr-o „depeşă telegrafică" din 11 mai 1863: „Profesorul de gimnaziu Hajdău, în ziarul său «Lumina», şi mai ales nr. 15, s-au abătut la scrieri licenţioase, care jignesc moralitatea publică în chipul cel mai nedemn. Totdeodată, în acelaşi număr, insultă Comitetul de Inspecţiune a Şcoalelor. Subscrisul membru al Consiliului Superior de Instrucţiune Publică vin a vă aduce la cunoştinţa publică spre a se judeca numitul după legea şcolară."[1]

---

[1] *Ibidem*, p. 124.

[2] *Ibidem,* p. 121.

[3] *Ibidem*, p. 122.

Deosebirea dintre Titu Maiorescu şi V. A. Urechiă era, totuşi, fundamentală: primul considera scrierea o „fantazie", cel de-al doilea — o descriere a propriei biografii din anii studenţiei. Această disjungere a împărţit părerile critice despre *Micuţa/Duduca Mamuca* în două părţi distincte. Zadarnic se încrâncena B. P. Hasdeu să demonstreze, în apărarea sa la procesul din 3—4 iunie 1863, că eroul său era un *tip*, în sensul şcolii realiste: „În romanul meu cine oare este nemoral? acel tip studenţial care e înfăţişat ca iroul intrigii, tip ce uşor se poate adeveri, din nenorocire, în toate universităţile Europei, iar nicidecum romanistul!"[2] Doar peste câţiva ani, în Adunarea Deputaţilor, la şedinţa din 19 decembrie 1868, preşedintele Consiliului de Miniştri, Dimitrie Ghica, într-o controversă cu deputatul B. P. Hasdeu, îi condamna încă o dată „scrierile" din revista de la Iaşi, „ce nu pot fi considerate decât ca scandaluri ruşinoase. Un om dară calificat de imoral, de nedemn."[3] Autorul de-abia dacă putea să strecoare, printre cezurile discursului demnitarului politic, frânturi de frază despre achitarea sa de o instanţă judecătorească şi, mai ales, precizarea că e vorba de scrieri literare, ci nu de „fapte" ţinând de comportamentul său ca „om".

Nicolae Iorga, care trecuse prin redacţia „Revistei noi", dar se îndepărtase repede de mentorul prea sever al grupului, va influenţa mult recepţia ulterioară a operei prin memorialistica sa. Numai că el strecoară insidios modelul livresc al studentului şi ofiţerului rus din epoca romantică, sarcastic, provocator, unind setea de voluptate cu un adânc simţ de nimicnicie sau cu porniri mistice nelămurite.

Imediat după moartea savantului, Nicolae Iorga reţine, în portretul de excepţie al „omului de geniu", şi „viaţa de petrecere", cât „învăţase la ruşi în Harkov", deşi „sărac, slab şi bolnăvicios, prigonit de soartă"[4].

---

[1] *Ibidem*, p. 119—120.

[2] B. P. H. -ŭ, *Apărarea redactorului*, în „Lumina", an. I, trimestrul III, nr. 17, 1863, p. 72.

[3] „Monitorul". Ziar oficial al României, nr. 8, 12/24 ianuarie 1869, p. 46.

[4] N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti în veacul al XIX-lea*, vol. III, Vălenii de Munte, Editura Tipografiei „Neamul românesc, 1909, p. 297.

Era un reflex al unor modele de sorginte romantică, din Puşkin şi Lermontov. Dar şi un ecou al broşurii din 1863 a lui V. A. Urechiă, *O vorbă despre literatura desfrânată...*, pe care o citează, într-o notă, când menţionează că B. P. Hasdeu „îşi pierduse postul pentru nuvela pornografică *Duduca Mamuca*"[1]. Peste un sfert de secol, în 1934, apostolul de la Văleni îşi exprima aceeaşi opinie: în foaia „de caricaturi şi de satiră «Aghiuţă»", „se amestecă paginile de amintiri studenţeşti din Rusia, mutat la o «Universitate germană» din nuvela de moravuri uşoare, *Micuţa*, scoasă şi în volum"[2]. Drept argument, marele istoric menţionează „scrisori, recent publicate, ale unui camarad din armata rusească", al lui „Hasdeu, basarabeanul", care „ni-l arată în viaţa lui de copil, cu iubiri muscăleşti şi aventuri uşoare"[3]. Mărturisim că am căutat insistent sursa informaţiei, la care se referă Nicolae Iorga, însă fără nici un rezultat. Ne îndoim, în consecinţă, de existenţa reală a unor asemenea scrisori. Credem mai degrabă că avem de-a face cu un efect al „folclorului" colportat pe seama lui B. P. Hasdeu de numeroşii săi adversari. Mai grav este faptul că înşişi discipoli de-ai lui Hasdeu, precum Barbu Lăzăreanu, vorbeau de „lubricitatea" din *Duduca Mamuca* (*Umorul lui Hasdeu*, 1927). Liviu Marian afirma, în acelaşi an, că „subiectul nuvelei îl formează o aventură amoroasă personală". Reluând vechi acuze din broşura citată, a lui V. Alexandrescu-Urechiă, el conchidea: „Repetăm: avem sub ochi un «autoportret», pe care tânărul H. a avut curajul nebun să şi-l zugrăvească singur, cu un realism brutal ce ofensează privirea, şi pe care nu ştim să-l fi regretat sau renegat cândva"[4]. Pompiliu Constantinescu, deşi se îndoieşte că „mai este citibil nuvelistul din *Micuţa*", o scoate din zodia „memoriilor autobiografice", considerând-o „poveste în stil convenţional şi cu perimate condimente licenţioase"[5].

După ce Eufrosina Dvoicenco publică, în 1936, în traducere românească „jurnalul intim"[6], cu descrierea vieţii de libertinaj a studentului şi iuncherului „Ghijdeu", criticii revin la ideea „autobiografiei" din *Duduca Mamuca*. Mircea Eliade publică, în ediţia Hasdeu din 1937, cele două versiuni ale „romanţului“. *Nota bene!* Varianta definitivă, *Micuţa*, este introdusă la compartimentul *Addenda*, semn al unei anume ierarhizări valorice. Cu ocazia unei conferinţe rostite la Radio Bucureşti, în 17 septembrie 1937, scriitorul-editor spunea: „În privinţa romanului său *Duduca Mamuca*, se poate afirma fără teamă că este una din bucăţile cele mai de seamă ale literaturii româneşti moderne. Departe de a fi imoral, acest roman are o vervă şi o ironie romantică fără precedent în literatura noastră.“[1] Peste câţiva ani, *Micuţa* era categorisită în rândurile „cărţilor fără noroc“[2]. Dacă în aprecierea estetică, Mircea Eliade se delimita de înaintaşi, în relaţia operă-biografie nu depăşea vechile tipare. *Duduca Mamuca* este „o lungă nuvelă romantică, plină de elemente autobiografice. Ceea ce ne uimeşte în primul rând în *Duduca Mamuca* este frăgezimea şi spontaneitatea prozei. Are toată rezonanţa unei povestiri autobiografice, scrisă în fugă, aşa cum se scriu spovedaniile. Şi este într-adevăr o capodoperă unică în literatura românească tocmai din cauza acestor elemente de confesiune romantică.“[3] Ca un ecou întârziat al vechilor pagini denigratoare din secolul trecut, D. Murăraşu scria într-o recenzie de proporţiile unui studiu, în care ţinta principală era editorul Mircea Eliade: „La cap. *Proza literară* ni se dă în vol. I *Duduca Mamuca*. Mai întâi, ceea ce arată o curioasă idee despre ediţiile critice, editorul ne dă în corpul lucrării forma la care autorul a renunţat şi numai la *addenda* forma definitivă. Dar trecând şi peste acest neajuns, oare la *Proza literară* nu era nimic mai bun de reprodus? [...] *Duduca Mamuca*, şi nu mai puţin forma-i epurată *Micuţa*, e o lucrare slabă. Spirite de gust îndoielnic, alunecări spre vulgarităţi şi trivial, întâmplări dezlânate şi fără legătură logică, o comică dacă nu chiar ridicolă infatuare a eroului, calambururi, superficialitate de gânduri şi simţire, toate acestea nu pot da împreună o bună lucrare literară.“[4] Pantelimon Halippa reactualizează, în 1939, în „Viaţa Basarabiei“, ideile lui N. Iorga, despre viaţa tânărului student Hasdeu, cu „acele banchete intime, care duc la destrăbălare, la agresiuni şi chiar dueluri“[5].

---

[1] *Ibidem*, p. 300, nota 3.

[2] N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti contemporane. I. Crearea formei*, Bucureşti, Editura „Adevărul", 1934, p. 21.

[3] *Ibidem*, p. 17.

[4] L. Marian, *„Micuţa" lui Hasdeu*, în „Junimea literară", an. XIX, nr. 9—12, septembrie-decembrie 1930, p. 439.

[5] Pompiliu Constantinescu, *Spectrul interior al lui B. P. Hasdeu*, în „Vremea", an. V, nr. 253, 4 septembrie 1932, p. 6.

[6] E. Dvoicenco, *Începuturile literare ale lui B.P. Hasdeu*, Bucureşti, Fundaţia pentru Literatură şi Artă „Regele Carol II", 1936, p. 191—268.

---

[1] Mircea Eliade, *Despre Eminescu şi Hasdeu*. Ediţie îngrijită şi prefaţă de Mircea Handoca. Iaşi, Editura Junimea, 1987, p. 106.

[2] Mircea Eliade, *Cărţi fără noroc: „Micuţa“ de Hasdeu*, în „România literară“, an. I, nr. 6, 7 mai 1939, p. 21.

[3] Mircea Eliade, *ed. cit.*, p. 108—109.

[4] D. Murăraşu, *Hasdeu. Ediţia Mircea Eliade*, Bucureşti, „Tiparul Universitar“, 1938, p. 48.

[5] Pan Halippa, *Bogdan Petriceicu Hasdeu*. Chişinău, Tipografia „Tiparul Moldovenesc“, 1939, p. 10 (Extras din revista „Viaţa Basarabiei“, nr. 11—12/1939).

În *Istoria literaturii române de la origini până în prezent* (1941), G. Călinescu se foloseşte de câteva secvenţe din *Duduca Mamuca*, în lipsa datelor privind atmosfera studenţească în care a trăit B. P. Hasdeu. Criticul notează, însă, în paranteză: „dacă e îngăduit să interpretăm istoriceşte o nuvelă“[1]. Este un fel de scuză în faţa cititorilor pentru neligitimitatea procedeului. De altfel, când trece la analiza propriu-zisă a „romanţului“, G. Călinescu renunţă la orice relaţie cu biografia scriitorului, insistând, dimpotrivă, asupra conceptelor de „clişeu“ şi „fantezie“: „Cea mai bună proză a lui Hasdeu e tocmai aceea din *Duduca Mamuca* (uşor revăzută în *Micuţa*) şi miră ignorarea ei [...] Eroul e un dandy, un «roué» de tradiţie franceză, plin întâi de o inextinguibilă veselie, filosof erotic amabil, delicat şi uşuratec cu femeile, hotărât să nu se lase încurcat de ele. Eroului îi corespund femei de comedie franceză, primind dragostea cu un zâmbet îngăduitor. Peste spiritul libertin se aruncă un văl romantic, constând dintr-o maliţie demonică şi un decor teatral.“[2] Caracterizare emblematică şi punct de referinţă pentru interpretările ulterioare.

În contextul cunoscutei sale atitudini negative faţă de *Istoria...* călinesciană, Şerban Cioculescu încearcă o altă abordare. *Duduca Mamuca* e „romantică şi cinică“, o „nuvelă scandaloasă“ (cuvântul „scandal“ l-am întâlnit la V. A. Urechiă şi D. Murăraşu): „«Sceleratețea cea mai neagră» a povestitorului, seducător lucid şi cinic ca Lovelace, o trăsătură din secolul al XVIII-lea; prin unele note, ca fiziognomia, pe care Hasdeu avea s-o folosească curând apoi şi în studiile istorice, se vădeşte lectura lui Balzac, care se entuziasmase de Lavater; dar adevărata geneză a nuvelei e probabil atmosfera petrecerilor studenţeşti din Harkov, cu destăinuirile uneori sincere, alteori fanfarone, ale tinerilor; şi mai este proiecţia imaginară a unui *alter-ego*, căruia orice experienţă erotică i-ar fi reuşit (ipoteză confirmată întrucâtva prin notele din jurnal, în care Hasdeu se credea, într-adevăr, fascinant faţă de femei, cu un aer de modestie, faţă de puterea lui de seducţie). Mascaradă libertină, *Duduca Mamuca* e o povestire spumoasă, de o cuceritoare vioiciune, din al cărei joc de spirit nu lipsesc nici săgeţile împotriva ortografiei cipariene şi junimiste.“[3]

Peste aproape două decenii, în 1963, George Munteanu considera nuvela *Duduca Mamuca* drept „primul manifest *radical* al realismului critic românesc"[1], iar, în 1968, „al realismului românesc"[2]. În acelaşi an, I. C. Chiţimia consemna şi el „realismul nuvelei" cu adăugirea că „analiza comportării eroilor este de tip naturalist"[3]. Peste alţi douăzeci de ani, George Munteanu îşi relativizează afirmaţiile, identificând, în *Duduca Mamuca,* un mod al autorului „de a-şi sugera cu luciditate *poetica*, recunoscându-i descedenţa din romantism, dar şi semnalând prin ce începea să se delimiteze de ea, prefigurând noul curent al realismului. E, cum am arătat şi cu mulţi ani înainte, calea de trecere foarte palpabilă de la un curent literar-artistic la altul, demnă de urmărit în toate particularităţile ei la mulţi patruzecioptişti: Filimon, Odobescu, dintre cei mai mărunţi — Pantazi Ghica ş.a. Cu precizarea numai, că dacă delimitarea era reală, îndeosebi prin aceasta asigurând originalitatea puţin obişnuită a nuvelei lui Hasdeu, *Sărmanul Dionis* venea în continuarea ei."[4] Cu o acuitate critică deosebită, George Munteanu face o observaţie fundamentală: „autorul, cu fiecare dintre mijloacele utilizate", are „mereu grijă să ne prevină că totul e parodie, că şi-a propus să ia statornic în râs tot ce e convenţional"[5].

---

[1] G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, Bucureşti, Fundaţia Regală pentru Literatură şi Artă, 1941, p. 41.

[2] *Ibidem*, p. 329.

[3] Şerban Cioculescu, Vladimir Streinu, Tudor Vianu, *Istoria literaturii române moderne*, I, Bucureşti, Casa Şcoalelor, 1944, p. 146—147.

Sorin Alexandrescu, bine informat asupra metodelor anilor '60 de abordare a fenomenului prozei, analizează, în 1967, într-un volum colectiv, nuvela lui B.P.Hasdeu: „Interesul artistic al acestei uluitoare nuvele rezidă însă în capacitatea ei de-a uni cadrul clasic, un scăpărător joc al replicilor debitate de un personaj tipic romantic şi cu parodierea amândurora de către un spirit artistic lucid, modern prin excelenţă"[6]. Criticul structuralist este cel care produce decupajele din proza hasdeiană ce vădesc „inteligenţa comică" caragialeană de mai târziu. Citatele vor fi preluate de aproape toţi criticii ulteriori. Pornind de la o idee călinesciană („decor teatral"), Sorin Alexandrescu consideră că nuvela este „scenică" în ansamblul ei, ilustrând nu virtuţile epice, ci o „concepţie regizorială": „Această concepţie regizorală în declanşarea comicului îl arată pe Hasdeu

---

[1] George Munteanu, *B. P. Hasdeu*, Bucureşti, Editura pentru Literatură, 1963, p. 84.

[2] George Munteanu, *Introducere* la vol. B. P. Hasdeu, *Scrieri alese*, I, Bucureşti, Editura pentru Literatură, 1968, p. XXXIV.

[3] *Istoria literaturii române*, II, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1968, p. 683.

[4] George Munteanu, *Opera literară a lui B. P. Hasdeu*, în vol. B. P. Hasdeu, *Opere*, I, Bucureşti, 1986, p. XXXV.

[5] George Munteanu, *B. P. Hasdeu, ed. cit.*, p. 89.

[6] Sorin Alexandrescu, Ion Rotaru, *Analize literare şi stilistice*, Editura Didactică şi Pedagogică, 1967, p.186.

ca un neaşteptat precursor al teatrului modern, într-un mod pe care nu l-a realizat nici Caragiale. Comicul lui Hasdeu, în general mai puţin rafinat decât al lui Caragiale, are însă o dimensiune care lipseşte celuilalt aflat şi el aproape de teatrul modern, dar în cu totul alt plan"[1].

La Iaşi, unde începuse de fapt „reactualizarea" lui B. P. Hasdeu după război, Mihai Drăgan, în studiul său din 1973, este de părere că „*Duduca Mamuca*, revizuită parţial în *Micuţa*, reprezintă cea dintâi afirmare matură a *scriitorului*": „În fapt, naraţiunea pune la contribuţie unele elemente autobiografice, din vremea studenţiei la Harkov, dar trecute cu abilitate într-o ficţiune bogată şi derutantă". Nu interesează intriga şi nici evoluţia epică, „ci capacitatea inventivă a eroului, studentul Toderiţă, spirit byronian, natură «rece», misterioasă, satanică, mefistofelică"[2].

Un interes deosebit pentru B. P. Hasdeu vădeşte Mircea Zaciu. El editează scrieri ale autorului, redactează prefeţe sau postfeţe şi un studiu fundamental în 1983, intitulat *„Nordicul" Hasdeu!* Dacă am judeca strict după proza *Duduca Mamuca*, spectaculară şi parodică, am fi înclinaţi să-l clasificăm pe autor mai degrabă drept un „meridional". Sintagma criticului clujean, („nordic") însă, viza îndeosebi concepţiile estetice ale scriitorului, în generalitatea lor, decât anume opere individuale. Analiza propriu-zisă a nuvelei este făcută cu fineţea-i cunoscută: „Eroul, ca eu narativ aparent, nu e decât un *dublu* al eului autentic (autorul). De aici şi structura epică simetrică a anecdotei, dublă şi ea: cucerire şi descotorosire, montare şi demontare a aventurii amoroase, construire minuţioasă a unui asediu, capitulare şi de-construcţie, despresurare. Acest *aedificabo et destruam*, pe schema căruia e imaginată toată intriga nuvelei, aparţine naratorului autentic, neimplicat în aventură, contemplând-o retrospectiv, cu sceptică îngăduinţă."[3]

În două monografii apărute aproape concomitent, *Duduca Mamuca* îşi găseşte locul cuvenit. A trecut definitiv vremea când proza hasdeiană putea fi ignorată sau denigrată. Vasile Sandu observă că, în nuvela incriminată la Iaşi, B. P. Hasdeu „comisese «eroarea» de a tipări nişte expresii «copiate» după natură, producând prima breşă radicală în stilul romantic-convenţional al scrierilor din epocă"[4]. I. Oprişan insista, cum era şi firesc într-o biografie, asupra impactului social al scrierii: „Prin caracterul ei acut experimental, aproape straniu, în peisajul literar al mijlocului de veac trecut, prin îndrăzneţele sugestii artistice pe care le oferea, prin punţile pe care le arunca în viitor, *Duduca Mamuca* bulversa mentalitatea contemporanilor, creând, după cum vom vedea, o puternică reacţie de contra-şoc cu urmări importante asupra vieţii scriitorului“[1].

---

[1] *Ibidem*, p. 189.

[2] Mihai Drăgan, *B. P. Hasdeu*, Iaşi, Editura Junimea, 1972, p. 91—92.

[3] Mircea Zaciu, *Viaticum*, Bucureşti, Editura Cartea Românească, 1983, p. 112.

[4] Vasile Sandu, *Viaţa lui B. P. Hasdeu*, Bucureşti, Editura Minerva, 1989, p. 103—104.

Nicolae Manolescu sintetizează critic părerile emise până la el. Beneficiind de o sugestie a lui Şerban Cioculescu, autorul *Istoriei critice a literaturii române,* stăruie asupra relaţiilor posibile ale „romanţului“ cu opere ale secolului al XVIII-lea, aparţinând lui Crébillon, La Morlière ori Diderot şi îndeosebi cu romanul celui din urmă, *Les bijoux indiscrets:* „În definitiv, valoarea adevărată a nuvelei lui Hasdeu abia prin această prismă ne devine perceptibilă. Ca şi Diderot, Hasdeu e un savant care se recreează scriind o povestire strălucitoare în primul rând prin inteligenţă tehnică, în care licenţiozitatea erotică, cinismul şi celelalte grozăvii trebuiesc considerate din perspectivă ludică. Jocurile dragostei trec în cele ale literaturii şi-şi dobândesc savoarea abia astăzi, în condiţiile unei intertextualităţi generalizate.“[2]

Duduca Mamuca (Micuţa) va continua şi în viitor să preocupe criticii şi istoricii literari, diversitatea părerilor fiind o dovadă sigură a valorii romanului/nuvelei.

VARIANTE

Sigle:

A: Volumul *Micuţa* din 1864 (text de bază);
B: Textul publicat în „Aghiuţă“.

9—11

Moto şi prefaţă numai în *A*

---

[1] I. Oprişan, *Romanul vieţii lui B. P. Hasdeu,* Bucureşti, Editura Minerva, 1989, p. 210.

[2] Nicolae Manolescu, *Istoria critică a literaturii române,* I, Bucureşti, Editura Minerva, 1990, p. 297.

13

1 *A*: Ziua I; *B*: Ziua dentâi / 13 *A*: Micuţă; B: „Micuţa“ / 14—15 *A*: pe de altă parte; *B*: pe de parte

15

9 *A*: glumeşti; *B*: şuguieşti / 37 *A*: feliurite; *B*: felurite / 38 *A*: constituţiunii; *B*: constituţiunei

18

38 *A*: începu; *B*: începuse

19

35 *A*: o să dormi; *B*: ai să dormi

20

10 *A*: Stânga!; *B*: Stânga! în uliţa R. / 19 *A*: Dreapta!; *B*: Dreapta! în uliţa M. / 20 *A*: Dasupra; *B*: Sus / 21 *A*: dedesupt; *B*: jos / 30 *A*: Stânga!; *B*: Stânga! În uliţa F.

22

10 *A*: Să v-aduc mâncarea de seară?; *B*: V-am adus mâncarea de seară. / 11 *A*: — Nu, dragă; dar; *B*: — Bine c-ai adus-o, şi

23

2 *A*: nr. 86; *B*: nr. 87 / 13 *A*: frumuseţilor; *B*: frumseţilor

26

2 *A*: uşurităţei; *B*: uşorităţei

33

15 *A*: de foc; *B*: de loc

37

11 *A*: ce-l zării, tocmai; *B*: ce-l zării, în fine

39

8 *A*: d-a-mi; *B*: de a-mi

40

21 *A*: d-a-şi; *B*: de a-şi

43

29 *A*: galben; *B*: galbin

44

8 *A*: sosind; *B*: soseşte

46

13 *A*: parfumar; *B*: parfumor

47

19 *A*: sforăia; *B*: fosăia

48

39 *A*:.........; *B*: Epilog

50

7 *A*: *studinte*; *B*: *student*

52

4 *A*: pare; *B*: se pare / 5 *A*: odihnea de un ceas; *B*: odihnea acuma de un ceas

53

11 *A*: învălătuci; *B*: învălătici

(S.I.)

OAMENII DRACULUI: LEGENDĂ

Scrisă sub impulsul sentimentului de disperare şi dezorientare trezit de pierderea unicului copil, povestirea *Oamenii dracului* — datând, după toate probabilităţile din septembrie—octombrie 1889 — a apărut în „Revista nouă", II, nr. 11—12, decembrie 1889 — ianuarie 1890 p. 438—440. A fost reţinută de autor în sumarul vol. *Sarcasm şi ideal. 1887—1896. Ultimii nouă ani de literatură*. Editura Librăriei Socec & Comp., 1897, p. 1—6.

Întrevăzută de contemporani şi mai ales de urmaşi ca o naraţiune ofensatoare la adresa a două largi categorii profesionale: medicii şi preoţii, ea nu a mai fost republicată în nici o culegere ulterioară.

Dacă pornirea împotriva medicilor îi fusese trezită învăţatului de imposibilitatea acestora de a salva viaţa Iuliei, anticlericalismul său îşi are rădăcini mult mai vechi. El capătă accente violente între altele în *Cugetările testamentare*, datorită rumorii cu care biserica întâmpinase experimentele sale spiritiste şi în genere încercările lui de a intra în contact cu sufletul copilei.

VARIANTE

Sigle:

A: Forma definitivă din volumul *Sarcasm şi ideal...*, luată ca text de bază;

B: Forma iniţială, publicată în „Revista nouă".

Nu s-a păstrat manuscrisul lucrării.

57

3 *A*: pământ neamul omenesc, fie; *B*: pământ omenimea oricum să se fi născut ea, puţin ne pasă de astă dată, fie / 6 *A*: ci era un; B: ci un / 8—9A: se născuse; *B*: s-a născut / 9 *A*: pământ neamul omenesc, an; *B*: pământ omenimea, an / 11 *A*: celor; *B*: acelor / 11—12 *A*: ani, hăt-hăt, strămoşii *B*: ani strămoşii / 15—16 *A*: suflet: trupul; *B*: suflet, dacă trupul / 15 *A*: sufletul neclintit; *B*: sufletul e neclintit / 16—17 *A*: Credinţă. Nu-i; *B*: credinţă. Pe acele vremuri oamenii erau sănătoşi şi credeau, tot aşa de adevărat precum e adevărat că-n zilele noastre nu mai găseşti pe nici unul, dar pe nici unul de leac, care să nu fie sau fără sănătate, sau fără credinţă, sau fără amândouă totodată. Nu-i / 19 *A*: murea cutăruia un; *B*: murea un / 22 *A*: suferinţa: omul; *B*: suferinţa şi omul / 23 *A*: el; *B*: omul / 25 *A*: cum şi-l; *B*: cum îl; *A*: pisica, nemerea; *B*: pisica, îl nemerea / 26 *A*: pătimea; *B*: îi pătimea / 29 *A*: omul; *B*: omenimea.

58

1 *A*: facă. Nici; *B*: facă, dar nici / 2 *A*: cea cu Eva; *B*: cea cu şarpele şi cu / 3 *A*: clevetire; *B*: născocire / 3 *A*: Moise, ciufutul cel nerecunoscător, care uita că numai o; *B*: Moise, carele uita că nu un bărbat, ci o / 8 *A*: omenirii; *B*: omenimii / 8 *A*: femeia n-ar fi putut dracul s-o; *B*: femeia el n-ar fi putut s-o / 10 *A*: că el o; *B*: că o / 14 *A*: a pornit-o; *B*: a pornit / 16—17 *A*: care nu făcea altceva pe lumea cea albă decât numai şi numai câte un fleac: ba vâna: *B*: care vâna / 17 *A*: omora, ba se; *B*: omora, se, / 18 *A*: spinteca, ba călca; *B*: spinteca, apoi călca / 21 *A*: tocmai ce-mi; *B*: tocmai ceea ce-mi / 22 *A*: Omul se repede să-l; *B*: Omul să-l / 23 *A*: Cărăbuşul de văzut se; *B*: Cărăbuşul se / 27 *A*: omule, îi răspunde aidoma cărăbuşul. Nu e drăcie. Eu; *B*: omule. Eu / 34 *A*: vindece bolnavul fără; *B*: vindece fără / 36 *A*: trebui el să; *B* trebui să / 38 *A*: altul; *B*: cineva / 39 *A*: leacurile; *B*: buruienile / 40 *A*: şi le ştiu; *B*: şi ştiu.

59

1 A: să n-o crează; *B*: să nu-l crează / 15—18 *A*: Sic! Aceasta a fost cea dintâi diplomă de «doctor în medicină». Dracul *B*: Sic! Dracul / 21 *A*: gura îi mai; *B*: gura mai / 23 *A*: tocmai ceea ce-mi; *B*: tocmai ce-mi / 27 *A*: lene! Cum; B: lene şi cum / 36—37 *A* şi fără a se tot ruga; *B*: şi a se ruga.

60

2 *A*: celălalt; *B*: dânsul / 6 *A*: n-o crează; *B*: nu-l crează / 11 *A*: nevăzut, dar numai; *B*: nevăzut şi numai / 29 *A*: buruieni. Popa; *B*: buruieni peste buruieni fără ca să-şi mai bată capul şi fără a-l tăia capul de a cunoaşte beteşugul omului. Popa / 37 *A*: Frumosului, atunci popii zbiară că-i; *B*: Frumosului, popii strigă că-i / 40 *A*: căci dânsul nu; *B*: căci nu.

61

15 *A*: Atunci, minunea minunilor! chiar dracului i s-a; *B*: Atunci lui Dumnezeu i s-a / 17 *A*: de biata prăsilă omenească; şi; *B*: de strămoşii noştri, şi / 17 *A*: certele să se petreacă; *B*: certele să nu ajungă la bătaie, ci să se petreacă / 18 *A*: liniştit, chiar dracul ne-a dat nouă o nouă drăcovenie: pe avocat; *B*: liniştit, el le-a dat pe... avocat / 23 *A*: asta să se care nu poate; *B*: asta nu poate să se care / 24 *A*: o să-mi vie rândul să plec, pe cellalt tărâm, şi; *B*: o să-mi vie şi mie rândul să plec şi / 26 *A*: că eu am; *B*: dacă am / 27 *A*: strigând că eu n-am fost pravoslavnic. Ce-i de făcut? Din gheara doftorului şi din falca popei nu va vrea pe mine să mă scape nici avocatul cel cu paragraful din pravilă, căci — de! — şi dânsul e tot al dracului; *B*: strigând — iartă-mă, Doamne! — că eu am fost cel al dracului. Cei de făcut? Nu-mi pasă! mi-am lăsat şi eu o portiţă deschisă: din gheara doftorului şi din falca popei mă va scăpa avocatul cu paragraful din lege.

(I.O.)

POVESTEA CRINULUI

Izvorâtă din profunda durere a morţii Iuliei, *Povestea crinului* — elaborată la câteva zile după „înmormântarea copilei" — a apărut în „Revista nouă", I, nr. 11, 15 noiembrie 1888, p. 414—419. E reluată în volumul *Sarcasm şi ideal. 1887—1896. Ultimii nouă ani de literatură*, Bucureşti, Editura Librăriei Socec & Comp., 1897, p. 7—18.

În timp, *Povestea crinului* a fost republicată, deformat-schematizat de Octav Minar în volumul *Hasdeu povestind copiilor* (1931), p. 5—17, iar apoi de-abia peste cinci decenii, în cuprinzătoarea selecţie, *Scrieri alese*, ediţie îngrijită de N. N. Romanenko şi Lazăr Ciobanu, I, Chişinău, Editura Literatura Artistică, 1988, p. 486—493.

Mustrare de conştiinţă pentru încercarea de a fi supralicitat puterile Iuliei, povestirea e mai ales o diatribă împotriva medicilor în genere şi în special a lui Nicolae Calinderu, ultimul doctor curant al fetei. Neputându-se revolta împotriva Dumnezeirii de teama de a nu fi anatemizat să nu mai întâlnească sufletul Iuliei, B. P. Hasdeu îşi îndreaptă întreaga ură împotriva medicului căruia îi încredinţase viaţa copilei. Povestirea constituie o anticipare a vehementului rechizitoriu din poema *Aşteptând*, publicată câteva luni mai târziu („Revista nouă", II, nr. 3, 15 martie 1889, p. 88—94).

La reluarea în volum a povestirii, B. P. Hasdeu înlătură — la sfatul prietenilor, dar şi ca urmare a înseninării pe care trecerea timpului i-o aduce — invectivele la adresa doctorului Calinderu, dând, astfel, naraţiunii sensuri mult mai largi.

Sigle:

A: forma ultimă revăzută de autor, din volumul *Sarcasm şi ideal* (text de bază);

B: Versiunea iniţială din „Revista nouă".

Nu se păstrează manuscrisul povestirii.

63

3 *A*: momente! — citind despre dânsa o notiţă publicată; *B*: memente! — notiţa publicată / 37 *A*: plăceau ei poveştile; *B*: plăceau poveştile.

64

1 *A*: acuma; *B*: atunci / 4 *A* celălalt, acuma de ce; *B* celălalt, de ce / 17 *A*: Cum? Tu mai; *B* Cum? Mai / 23 *A*: dar ei nu; *B*: dar nu / 24 *A*: copil, dar nu un băiat, ci o; *B*: copil, o.

65

7 *A*: fată; *B*: fată, şi lui de băiat îi ardea inima.

67

3 *A*: asculta ea orbeşte; *B*: asculta orbeşte/10 *A*: două cuţite; *B*: două lungi cuţite / 14 *A*: după ce anume se; *B*: după care lucru anume se / 36 *A*: domniţei, un chip de zână, se; *B*: domniţei se.

69

32—33 *A*: iată că o altfel de mireasă intrase; *B*: iată că mireasa şi intrase.

70

11 *A* punea la stâlp câte; *B*: punea stâlpul între câte / 14 *A*: ba şi mai adesea câte un măgar; *B*: ba şi de măgar / 24—25 *A*: dobitoc. Bătea; *B*: dobitoc. Pe un singur doftor îl cruţase împăratul: pe cel mititel şi nebăgat în samă; şi dintr-însul s-a prăsit o viţă de doftori cu cap omenesc, cumpătaţi la minte, buni la inimă, răbdători, miloşi. Noroc când dă cineva peste vreunul din ei. Dar sînt prea puţini! abia câte un doftor Neagoe la o mie de doftori de-alde ăla cu o poreclă ciudată... zi-i pe nume! se-ncepe cu Cal... ca să nu se-nţeleagă că-i altceva; Cal... Cal... Calin... mă, la naiba, nu vă aduceţi aminte? Calin... Calin... Calin — de! — ru... rupă-i dracul în trei numele cu sufletul deodată de o fi având suflet, şi să i se aleagă praf şi cenuşă denaintea ochilor, pulbere şi spuză din tot ce o fi având mai aproape de inimă, de are şi el un crâmpei de inimă; o scârbă care, când vine la bolnav, se gândeşte la vânătoare; când se duce la vânătoare, se uită la stele, şi astfel vânatul scapă, dar bolnavul ba!

De aci-ncolo nu mai ştim ce se va fi făcut cu împăratul şi cu împărăteasa. S-or fi dus, pesemne, la noru lor Moartea... Bătea.

71

29 *A*: Din când în când; *B*: Dar când şi când.

(I.O.)

SONATA LA KREUTZER

Comunicare ţinută de B. P. Hasdeu în „şedinţa publică din 6 octobre 1895" a Academiei Române, sub preşedinţia lui N. Kretzulescu, după cum e atestat în procesul verbal: „D-l B. P. Hasdeu ceteşte scrierea sa: *Sonata la Kreutzer*"[1]. Textul se publică mai întâi în „Revista nouă", an. VII, nr. 12, septembrie 1895, p. 453—461. Deşi publicaţia hasdeiană are înscrisă pe copertă luna septembrie, ea apare cu întârziere, probabil la sfârşitul lui octombrie, după cum deducem dintr-un anunţ, care prefaţează tipărirea virulentei satire în „foiţa" ziarului „Lupta", an. XII, nr. 2713—2714, 7—8 noiembrie 1895, p. 2—3: *„Ultimele informaţii. Sonata la Kreutzer*. Cu începere de astăzi începem a publica în foileton satira plină de spirit pe care a scris-o eminentul nostru scriitor, d. B. P. Hasdeu asupra romanului lui Tolstoi, care a făcut zgomot în unele cercuri literare: *Sonata la Kreutzer*. Această satiră în care d. B. P. Hasdeu ridiculizează cu neîntrecuta sa vervă teoriile scriitorului rus şi mai ales părerile lui asupra femeiei a fost citită într-una din şedinţele Academiei

---

[1] „Analele Academiei Române", tomul XVIII (1895—1896), seria II, Partea administrativă şi dezbaterile. Bucureşti, Institutul de Arte Grafice Carol Göbel, 1896, p. 47.

Române. Este, fără îndoială, una din lucrările cele mai pline de spirit şi de ironie fină din operele satirice ale marelui nostru scriitor. Desigur că cititorii «Luptei» o vor citi cu o deosebită plăcere. Noi mulţumim d-lui B. P. Hasdeu pentru gentileţa ce a avut de a ne da această satiră să o publicăm o dată cu «Revista nouă».“ Textul va fi inclus de autor în volumul *Sarcasm şi ideal*, (1897), p. 19—35.

Sonata Kreutzer, roman scris de L. N. Tolstoi, după 1880, deci în perioada mult discutatei sale crize spirituale, apărea mai întâi în traducere franceză (1890). Peste un an, însă, el va fi tipărit şi în Rusia. *Sonata Kreutzer* a cunoscut, în 1890 în Franţa, două traduceri concomitente, una a lui Helpérine-Kaminsky şi alta datorată lui J. H. Rosny-ainé şi Pavlovski, ambele înregistrând mai multe ediţii. Varianta primului traducător s-a aflat pe masa lui B. P. Hasdeu, identificând paginile la care el face trimiteri. Volumul se păstrează printre cărţile de la Arhivele Statului din Bucureşti, sub cota II 881: *Comte Léon Tolstoi, Sonata à Kreutzer. Traduit du russe par E. Halpérine-Kaminsky, Paris, Librairie Ernest Flammarion,* f.a.

Cunoscând o răspândire neobişnuită, în franceză, germană, rusă, ungară, romanul va fi transpus în româneşte aproape concomitent, întâi în ziarul „Reforma“ din Craiova (1890), apoi în volum, în Editura Librăriei Hertz din Bucureşti (1891), traducător fiind publicistul Iuliu I. Roşca. În anul imediat următor, un ziar efemer din Focşani, „Independenţa“, iniţia şi el traducerea în foileton a romanului, subintitulat *Crimă din gelozie*.

Sonata Kreutzer „a stârnit numeroase comentarii şi polemici, mai ales în primul deceniu de după publicarea ei“[1].

Articolul lui B. P. Hasdeu se înseriază acestor reacţii. Autorul lui *Sic cogito* foloseşte doar ca pretext *Sonata Kreutzer* de Tolstoi, realizând un adevărat pamflet. El desprinde — după procedeul caracteristic virulentei specii — un fragment din roman, pe care-l foloseşte magistral în satirizarea unor stări de lucruri din Rusia şi, deopotrivă, din România. Chiar din primele alineate, autorul povesteşte o întâmplare reală, de „acum câteva zile“, când, aflat la o „sintrofie“, are revelaţia asemănării unui domn ţanţoş cu un cocoş şi a altuia, „gras, apăsat şi flegmatic“, cu un rumegător. Câinele Cuti latră poştaşul care îi aduce autorului revista lui A. Bacalbaşa, „Moş Teacă“. Vorbind de turbare nu uită să înţepe pe doctorul Babeş. Când conchide sarcastic că „în lumea modernă, cârciuma reprezintă ceea ce era fântâna Castaliei în antichitate“, adaugă

---

[1] Tatiana Nicolescu, *Tolstoi şi literatura română*, Bucureşti, Editura pentru Literatură, 1963, p. 69.

imediat: „am auzit că şi-n România unii...“ Fu întrerupt cu severitate de câine: „— Nu cumva să vorbeşti rău de România, hârâi Cuti că te-nhaţ!“

Sub aspect cultural, conferinţa lui B. P. Hasdeu de la Academie se înscrie în aceeaşi linie cu expunerile sale de la Ateneul Român : *Noi în 1892*[1] şi *Noi şi voi*[2]. Dacă în textele anterioare ţinta atacului erau pesimismul şi naturalismul, de data aceasta virulenţa sa se consuma împotriva realismului lui Tolstoi, pe care refuza să-l înţeleagă, dar îl legitima fără să vrea, din moment ce vedea eroii romanului, şi îndeosebi „canalia“ de Pozdnâşev, ca exponenţi ai unei anume orânduiri statale şi sociale.

Din cauza unor violenţe de limbaj, articolul pe care îl comentăm a fost fie ignorat, fie respins. Cititorii au fost, astfel, împiedicaţi să mediteze mai mult asupra ipostazei Hasdeu citind pe Tolstoi. Un prim ecou îl înregistrăm, totuşi, imediat după apariţia pamfletului. I. Gorun îl persiflează pe B. P. Hasdeu în articolul *Om şi câine*[3]. B. P. Hasdeu nu putea accepta pe „apostolul“ Tolstoi, deşi se afla şi el într-o perioadă de criză spirituală. De altfel, preocuparea marelui nostru savant faţă de „doctrinarul“ Tolstoi, şi nu faţă de artistul Tolstoi, era o tendinţă mai generală a spiritului critic românesc, de la sfârşitul secolului, explicată de G. Ibrăileanu în acest fel: „Romancierul Tolstoi n-a fost contemporan generaţiei noastre. Cu noi a fost contemporan reformatorul social“[4].

Într-o contextură istorico-literară specifică, putem individualiza mai bine contribuţia originală a lui B. P. Hasdeu la critica *Sonatei Kreutzer* şi a tolstoianismului în general. B. P. Hasdeu poartă permanent un dialog contradictoriu cu L. N. Tolstoi. De pildă, ignorând femeia şi instituţia căsătoriei, autorul *Sonatei...* recurge la citate din Noul Testament, scriitorul român apelează la Vechiul Testament, şi anume la Moise care ar fi considerat femeia superioară bărbatului. Tolstoi era un profet evanghelic excomunicat de Sinodul bisericesc, Hasdeu era un mag bântuit de caracterul operant al spiritualismului său.

În legătură cu motoul din fruntea articolului despre *Sonata Kreutzer*, extras din Montesquieu, printre cărţile rămase de la B. P. Hasdeu, din castelul de la Câmpina, şi care azi se păstrează la Arhivele Statului din

---

[1] „Revista nouă“, an. IV, nr. 11—12, 15 februarie—15 martie, 1892, p. 438—444.

[2] *Idem*, an. V, nr. 10, 15 ianuarie 1893, p. 370—378.

[3] I. Gorun, *Om şi câine*, în „Vieaţa“, an. II, nr. 20, 12 noiembrie, 1895, p. 2 şi 3.

[4] *Tolstoi*, în „Viaţa românească“, nr. 11, noiembrie 1910, p. 292.

BIBLIOTECA

Bucureşti, am identificat, sub cota *H 921*, volumul *De l'esprit des lois* par Montesquieu. Avec des notes de Voltaire, de Crevier, de Mably, de la Harpe etc. Nouvelle édition revue sur les meilleurs textes, suivie de la Défense de l'espirit des lois par l'auteur. Paris, Garnier frères, Libraires-Editeurs, f.a. Într-adevăr, în cartea a XIV-a *(Lois dans le rapport qu'elles ont avec la nature du climat)*, capitolul al doilea *(Combien les hommes sont différents dans les divers climats)*, se găseşte fraza citată de B. P. Hasdeu, în următorul context: „Il en sera de même de la douleur; elle est excitée en nous par le déchirement de quelque fibre de notre corps. L'auteur de la nature a établi que cette douleur seroit plus forte à mesure que le dérangement seroit plus grand; or, il est evident que les grands corps et les fibres grossières des peuples du Nord sont moines capables de dérangement que les fibres délicates des peuples des pays chauds: l'âme y est donc moins sensible à la douleur. Il faut ecorcher un Moscovite pour lui donner du sentiment" (p. 209). Se observă, din paragraful citat, că Montesquieu are în vedere un singur element: sensibilitatea la *durere*.

Deşi Montesquieu, în acelaşi capitol, evidenţiază multe din calităţile popoarelor nordice, exagerarea raporturilor între climat şi caracterele oamenilor este evidentă. B. P. Hasdeu putea citi, chiar în ediţia pe care o avea la îndemână, o notă a editorului din 1794, care lua atitudine faţă de orice dogmatizări în această problemă.

Citatul din Montesquieu din fruntea articolului despre *Sonata Kreutzer* mai fusese folosit, în finalul studiului *Cheile Băcului*.[1] Va mai fi reluat într-o conferinţă intitulată *Papa de la Neva*, ţinută în ziua de 7 decembrie 1901.

Fiind vorba de un pamflet, referinţa lui B. P. Hasdeu la celebrul biolog englez, Charles Robert Darwin (1809—1882) este deconcertantă, fiind folosită în scopuri satirice. Dar aşa procedase şi Titu Maiorescu, cu peste 20 de ani mai înainte, în cunoscutul articol *Beţia de cuvinte* (1872). Manipularea ideilor evoluţioniste dovedeşte totuşi popularitatea lor la noi.

B. P. Hasdeu îndreaptă câteva săgeţi şi către revista „Moş Teacă" — săptămânalul literar umoristic al lui Anton Bacalbaşa, apărut la Bucureşti chiar în anul în care Hasdeu îşi ţinea comunicarea academică, *Sonata la Kreutzer* (1895). Erau plătite, astfel, poliţe pentru înţepăturile „moştecisté" din articole precum *Filologie, Spiritism şi lei noi, Limba română, Fakirul radical.*

---

[1] „Revista nouă", an. VII, nr. 6, martie 1895, p. 208—217.

Sigle:

A: Volumul *Sarcasm şi ideal* din 1897 (textul de bază);
B: Textul publicat în „Revista nouă";
C: Textul publicat în „Lupta".

74

17—18 *A*: Totodată acelaşi Moise ne dă a înţelege; *B*: care ne dă a înţelege totodată

79

23 *A*: şi între; *B*: şi-ntre / 35 *A*: Aşa, bunăoară; *B, C*: Bunăoară / 36 *A*: numai au muşcat, deşi nu erau turbaţi; *B, C*: care se vindecă apoi fiindcă-l muşcase un câne ce nu era turbat.

75

4 *A, B*: nemica; *C*: nimica / 27 *A, B*: părechi / *C*: perechi / 39 *A*: şi în; *B, C*: şi-n

76

9 *A, B*: neşte; *C*: nişte / 20 *A*: ci îl; *B, C*: ci-l / 30 *A, B*: despărut; *C*: dispărut

78

2 *A, B*: neşte; *C*: nişte / 14 *A*: că în / *B, C*: că-n / 38 *A, B*: întrerumpându-se / *C*: întrerupându-se

79

4 *A*: ce altă treabă să mai faci; *B*, *C*: ce altă treabă poţi să mai faci / 5 *A*, *B*: neminea; *C*: niminea / 23 *A*: şi între / *B*, *C*: şi-ntre

82

16 *A*, *B*: Se-nţelege; *C*: Se înţelege / 17 *A*, *B*: se-nţelege; *C*: se înţelege

83

35 *A*, *B*: naţionalităţii; *C*: naţionalităţei / 35 *A*, *B*: străin; *C*: strein

85

39—40 *A*, *B*: că în; *C*: că-n

86

40 *A*: Azoreffsky / *B*, *C*: Azoroffsky

87

35 *A*, *B*: adecă; *C*: adică

(S.I.)

ZACHERLINA No. 1

Articol polemic apărut întâi în „Revista nouă“, an. VI, nr. 6, 15 noiembrie 1893, p. 239—240. Reprodus în „Ţara“, an. I, nr. 186, 29 decembrie 1893, p. 2. Cuprins în volumul *Sarcasm şi ideal* din 1897, p. 61—65. Titlul pamfletului preia numele unui insecticid de epocă. Iată o mostră de reclamă din ziarele vremii: „*Zacherlin* — cel mai eficace contra tuturor insectelor — are o proprietate minunată de a *stârpi insectele* cu mare iuţeală fără a lăsa vreo urmă. *Stârpeşte total şi radical ploşniţele şi purecii*. Curăţă cu siguranţă bucătăriile de gândaci. Depărtează imediat moliile. Ne scapă îndată de muşte. Apără animalele domestice şi plantele, atât de insectele ce le supără, cât şi de boalele ce produc ele. Curăţă cu siguranţă capul de păduchi. Este de observat că *Zacherlin* adevărat *se vinde numai în flacoane originale*, nicidecum cu dramul.“

B. P. Hasdeu publică o suită de patru „zacherline“, al căror ascuţiş critic e îndreptat împotriva unor practici de presă, cum ar fi fuga de răspundere şi de lupta de idei pe faţă, la lumina zilei, „reclame necinstite chiar în comerţ, murdare în literatură“.

Pseudonimele înşirate de B. P. Hasdeu corespund unor semnături reale din presa momentului respectiv. Astfel, X şi Y semna Ion Nădejde, Inotus — Anton Bacalbaşa, Memphis — Ioan C. Bacalbaşa, Meşterul Manole — I. N. Roman.

VARIANTE

Sigle:

A: Volumul *Sarcasm şi ideal* din 1897 (textul de bază);
B: Textul publicat în „Revista nouă“;
C: Textul publicat în „Ţara“ (1893).

90

33—34 *A*: *anonimatul* cu chichiţele sale, anonimatul propriu-zis sau *pseudonimatul*; *B*, *C*: *pseudonimatul*, adecă *anonimatul* cu chichiţele sale

91

1 *A*: EDUARD DIOGHENIDE. Subscrierea; *B*, *C*: EDUARD DIOGHENIDE. Am citit şi mi-am zis: „a tunat şi i-a adunat, aibă parte d. Pătraşcu de d. Dioghenide! Subscrierea / 5 *A*: un *anonim*, adecă un dobitoc; *B*, *C*: un *anonim*, un dobitoc

92

28—29 *A*: unde nemine nu vrea să mai intre, îşi pune; *B*, *C*: unde nu vrea să mai intre neminea, îi pune / 34 *A*: Deschidem dară o rubrică; *B*, *C*: „Revista nouă“ deschide dară (*C*: dar) o rubrică

(S.I.)

ZACHERLINA No. 2

Pamflet în serial împotriva şcoalei „ateisto-cosmopolito-socialiste" apărut în „Revista nouă", an. VI, nr. 7, decembrie 1893, p, 277—280. Cuprins în sumarul volumului *Sarcasm şi ideal* (1897), p. 66--73. La Biblioteca Academiei Române, în Arhiva B. P. Hasdeu, se păstrează corectura autografă a savantului, cu semnificative adaosuri, la paginile cu *Zacherlina no. 2* din „Revista nouă" (VIII, Imprimate 1; achiziţii 201/1965). Ele au intrat la Cabinetul de manuscrise prin cumpărare de la Anticariatul din Bucureşti, reprezentat de I. Nenciulescu (Col. sp. mss. 7986/1965). Pe prima pagină o însemnare a deţinătorului acestor file: „De la d. B. P. Hasdeu, 1902. A Mungescu — 14/27 sept. 1904". Corecturile pe şpalt ne spun ceva despre modul de lucru al lui B. P. Hasdeu. Scriitorul intervenea substanţial în forma manuscrisă a pamfletului, după care s-a cules textul corijat de autor. Modificările nu privesc numai greşelile tipografice, ci şi unele schimbări de natură ortografică, sau chiar adaosuri semnificative. De pildă, forma „sunt" din şpalt o corectează în „sînt". Motoul în limba franceză , din Voltaire, este adăugat de Hasdeu pe şpalt. Din finalul unei fraze despre romanul *Dan* şi revista „Vieaţa", B. P. Hasdeu elimină o apreciere negativă: „ pe cari ambele un *anonim* ar putea şi el să le ticluiască, poate chiar mai bine". În fine, vorbind de „onorabilitatea sau capacitatea d-lui Gherea", adaugă, maliţios, în corectură: „în sensul comercial al cuvântului".

Somat de către Alexandru Vlahuţă să răspundă, după *Zacherlina no. 1,* B. P. Hasdeu nu făcea aprecieri denigratoare la adresa autorului lui *Dan.* Se ridica doar împotriva laudelor exagerate (ca şi în cazul Gherea) şi intuia bine caracterul epigonic al curentului posteminescian. Formulările lui Hasdeu asupra valorii operei lui Vlahuţă au rămas valabile până astăzi în istoria literaturii noastre.

VARIANTE

Sigle:

A: Volumul *Sarcasm şi ideal* din 1897 (textul de bază);
B: Textul publicat în „Revista nouă".

93

5 *A*: ei sînt şi atâta de grozavi; *B*: ei sînt şi atât de grozavi

94

3—4 *A*: un nu ştiu care „Klapps" de la „Adevărul"; *B*: un nu ştiu care „Klapps" sau „Schnapps" de la „Adevărul".

95

1 *A*: se ridică; *B*: se rădică / 4—5 *A*: mai presus; *B*: mai pe sus / 9—10 *A*: direct sau indirect „mare poet", ferească-mă Dumnezeu, ci numai; *B*: direct sau indirect „mare poet", ci numai / 29 *A*: de unde în zadar se screme a ieşi; *B*: de unde în zadar se zbuciumă a ieşi

98

27—28 *A*: chelnerul e preot; *B*: chelnerul e preut

(S.I.)

ZACHERLINA No. 3

Articol apărut în „Revista nouă" an. VII, nr. 8—9, ianuarie şi februarie 1894, p. 360. Republicat în volumul *Sarcasm şi ideal* din 1897, p. 73.

VARIANTE

Sigle:

A: Volumul *Sarcasm şi ideal* din 1897 (textul de bază);
B: Textul publicat în „Revista nouă" (1894).

99

4 *A*: destoinic; *B*: dar nu mai puţin destoinic / 7 *A*: aşa ceva: *B*: unul

(S.I.)

ZACHERLINA No. 4

Cel de-al patrulea articol din serie a apărut în „Revista nouă", an. VII, nr. 10, martie 1894, p. 400. Inclus în volumul *Sarcasm şi ideal* (1897), p. 74.

Pamfletul se reduce la un singur cuvânt, ca explicaţie la o caricatură. Capetele lui A. Bacalbaşa, I. Nădejde şi I. C. Bacalbaşa, adversarii săi, plutesc — goale bineînţeles — cum sugerează cuvântul „suspensiune".

(S.I.)

FAKIR ŞI FAKIN

Articol publicat în „Revista nouă", an. V, nr. 3—4, 15 iunie-15 iulie 1892, p. 156—157. Introdus, ulterior, în volumul *Sarcasm şi ideal* (1897), p. 149—150.

Satiră virulentă — sub învelişul unei analize filologice — împotriva lui I. L. Caragiale, A. Vlahuţă şi V. A. Urechiă, care îl şicanau pentru practicile sale spiritiste. Doar peste câteva luni, I. L. Caragiale va publica o poezie, *Excelsior*, „dedicată ilustrului autor al sublimului hop *Sic cogito,* Domniei-sale Domnului B. P. Hasdeu, Prezidentul Consiliului de Administraţie al Primei Societăţi Spiritiste Române"[1]. Rândurile care ţin locul de introducere sunt semnate „Un fachiriel convins", ca o aluzie, desigur, la articolul lui Hasdeu.

VARIANTE

Sigle:

A: Volumul *Sarcasm şi ideal* din 1897 (textul de bază);
B: Textul publicat în „Revista nouă" (1892).

101

6 *A*: între *fakir* şi între *fakin*; *B*: între *fakiri* şi între *fakini*. / 26 *A*: De către triada L. Caragiali — A. Vlahuţă — Dr. A Urechiă; *B*: lipsă

(S.I.)

---

[1] „Moftul român", nr. 6, 14 februarie 1893, p. 6. Vezi şi notele la ediţia *I. L. Caragiale. Opere*, 3, Bucureşti, E.p.l., 1962, p. 789.

PROZĂ ISTORIOGRAFICĂ

IOAN VODĂ CEL CUMPLIT

Cea mai frecvent reeditată scriere hasdeeană în proză, trădând mai mult decât oricare altă operă a sa caracteristicile profund definitorii ale tânărului Hasdeu, a apărut în volum, în septembrie 1865, la Bucureşti în Imprimeria Ministerului de Rezbel (XXI + 264 p. in -8) cu titlul: *Ion Vodă cel Cumplit: Aventurile, domnia, rezbelele, moartea lui; rolul său în istoria universală şi în viaţa poporului român (1572—1574)*, semnată B. Petriceicu Hasdeu.

Concomitent cu tipărirea în volum, dacă nu cumva ceva mai înainte, autorul încredinţa spre publicare revistei „Familia" un semnificativ fragment, apărut sub titlul „*Ion Vodă cel Cumplit, cu boierii, cu călugării şi cu ţăranii* (din scrierea d-lui B. P. Hasdeu, partea II, par. 9—12)" (I, nr 6, 25 iulie/6 august 1865, p. 75—77; nr. 2, 5/17 august 1865, p. 86—88).

Alt fragment, oferit spre publicare probabil în aceeaşi perioadă, apărea, cu mare întârziere, evident după tipărirea lucrării în volum, în paginile revistei „Ateneul Român", I, nr. 2—3, iulie-august 1866, p. 203—204.

Sunt singurele secvenţe publicate în presă până la apariţia sau imediat după apariţia cărţii.

Deşi scrisă — după cum mărturisea autorul — „dintr-o răsuflare", *Ioan Vodă cel Cumplit* este rodul unei îndelungate şi chinuitoare elaborări. Manuscrisele ruseşti ale copilăriei şi adolescenţei relevă interesul deosebit al tânărului faţă de figura şi epoca voievodului. Revistele editate la Iaşi încep să scoată la lumină materiale documentare şi crochiuri ale poemului monografic.

Interesant în această privinţă ni se pare îndeosebi textul intitulat *Ivonia cel Viteaz*, tradus din malorusiană din *Cronica lui Bobolinski* şi publicat în „Foiţa de istorie şi literatură" (I, nr. 1, martie 1860, coloanele 8—18; nr. 2, aprilie 1860, coloanele 36—39), ce-i oferea scriitorului nu numai datele biografice esenţiale asupra domnitorului, dar şi un posibil fir narativ orientativ privind desfăşurarea evenimentelor, pe care le-a iniţiat şi dominat. Întrucât izvodul respectiv se pare că a avut un rol însemnat în structura formei finale a cărţii, îl reproducem în continuare spre a sta oricând la îndemâna specialistului, şi spre a putea fi parcurs cu înlesnire de cititor:

„IVONIA CEL VITEAZ

Fragment din analele căzăceşti a[le] lui Leontin Bobolinski

Încă sub craiul leşesc Enric, la 1574, Moldova se afla în o mare tulburare, Ivonia, domnul moldovenesc, pe carele sultanul turcesc l-au fost pus în scaun după mazilirea lui Bogdan, se tot văzând năcăjit despre partea lui Petru, fratelui domnului muntenesc [Alexandru], ce-l năpăstuia necontenit, aducând asupră-i când pe unguri, când pe greci, sârbi şi munteni, şi îmbunându-se însuşi, prin bani pe lângă sultanul Selim pentru domnia Moldovei.

Sultanul trimise către Ivonia porunca să-i dea câtu-i da celălalt ori altmintre să lase aceluia scaunul. Ivonia chemă pe sfetnicii săi boieri şi, vestindu-li voia sultanului, îi întrebă cum care din aceste două lucruri li-ar plăcea mai bine: au să dea mult, şi cu tot anul şi mai mult, nefiind obiceiul turcilor să ţină cuvântul, — au să se apere cu toţii. S-au învoit moldovenii ca mai bine să se apere, făgăduindu-li şi Ivonia că nu-şi va cruţa viaţa. După aceea, se trimise înapoi solul turcesc şi se începură dindată pregătirile de război, priimindu-se slujbaşi şi vestindu-se moldovenilor a fi gata.

Fiindcă leşii mai de o sută de ani tot ţin pacea cu sultanul turcesc şi nu pot să dea cuiva ajutor împotriva turcilor, apoi Ivonia, nevoind să-i îndemne la stricarea păcei, — deşi ei de-a-pururea apărau pe moldovenii ce erau şi înşişi ca un fel de zid pentru ţara leşască, — şi ştiind pe de altă parte despre neatârnarea şi voinicia căzacilor, trimise către aceşti, rugându-i să-l sprijine împotriva turcilor şi jurându-li orice plată ar voi ei. Deci, căzacii se sculară bucuroşi, şi adunându-se ca 12 sute, veniră la Ivonia, fără a fi cerut mai întâi voie de la povăţuitorii leşeşti şi chiar fără a fi socotit ca o astfel de faptă să se poată numi necuviincioasă. Iară rândul căzacilor fu acesta; câte 200 ostaşi cu capii Svirştevski: şi Bălsan

[român?], 200 brăslăveni, 200 cu capul Kozlovski, 200 cu Slujevski, 100 cu Iancinski, 100 cu Socolovski.

Ivonia îi primi cu mare bucurie, şi-i cinsti în corturile sale, pe capii îndeosebi şi pe cei de rând, iar îndeosebi, şi porunci să se dea din tunuri, puşti şi flinţi; iară sculându-se de la masă, făcu de s-au adus câteva blide de argint, pline de galbini, şi puindu-le înaintea căzacilor, îi rugă să priimească şi atâta pentru cea întâie dată. Căzacii priimind, după mai multe vânzoliri şi rugăminte, Ivonia li meni locul la stânga oastei moldoveneşti, şi, înşirându-se ei, li trimise câteva sute de taleri şi şeasă poloboace de vin: să bea pentru sănătatea domnească.

Sculându-se a doua zi înainte de zori, Ivonia veni la căzaci şi-i pofti la masă, făcându-li totodată asfel de cuvânt leşesc, căci grăia prea bine leşeşte: «De n-aş fi cunoscut vrednicia voastră, cinstiţilor voinici, niciodinioară nu v-aş fi chemat şi nu v-aş fi dat atâta osteneală; ci ştiind că sunteţi viteji şi iubiţi treaba vitejească, vă chemăi la lucrul ce o să am cu sultanul turcesc Selim. Nu cer ca să-mi slujiţi pe parale, orice leafă fiind nepotrivită cu vîrtutea voastră cea mare; însă veţi avea de ajuns de orice aţi fi având trebuinţă: bani şi hrană, pentru voi, caii şi slugele. Neîndoindu-mă cât de puţin că vă veţi purta precum şeade unor buni voinici, şi foarte mulţumindu-vi acum şi întotdeauna că nu v-aţi îndurat la nevoia mea, ci mi-aţi venit în ajutor, precum cere datoria creştinească, — voi să plătesc la tot călăreţul dupre cum veţi hotărî înşivă, căci deşi vă văd aci numai o mână de oameni în alăturea cu puterea duşmanului, totuşi vă socotesc parcă aţi fi faţă 12 000, şi nu mă deznădăjduiesc că vom bate pe vrăjmaşul. Ce e dreptul, norocul îl întovărăşeşte, şi D[umne]zeu lăsă pentru păcatele noastre ca să crească el din mic atât de mare; însă dacă vom priivi mai de aproape vedea-vom că chiar măririle turceşti s-au făcut toate numai prin trădare şi prin vicleşug, iar nu prin vitejie. În sfârşit, cu cât s-a rădicat duşmanul mai sus, cu atât mai jos poate să pice... Plânsul nu mă lasă să vi mai zic o dată bucuria mea şi prietenia pentru voi; nu voi să vorbesc mult; să ştiţi însă că norocul meu e şi al vostru.»

Şi zicând aceste, se-necă în lacrimi.

Svirştevski întâmpină în numele tuturor, cu puţine cuvinte, precum unui oştean se cade: «Nu parale, ci dorinţa de a înfrânge pe duşmanul tău, ne-au adus la tine, doamne Ivonio, de aceea, nici cerem vro plată. Ne vom mulţămi ca să alungăm pe neprietenul tău şi să te liniştim pe tine, iar răsplata va urma după norocul. Puterea turcească nu ne sparie, şi isprava războiului stă în mâna lui D[umne]zeu; ci noi nu vom lipsi a sta cu tine.»

După aceea, cu toţii la benchet; căzacii s-au aşezat tot la o masă cu Ivonia, iar la o altă masă s-au pus logofătul, hatmanul, părcălabul şi tot sfatul moldovenesc.

Luând veste despre câte s-au întâmplat, sultanul trimise dindată 30 000 turci şi 2 000 unguri într-ajutoriul domnului muntenesc, poruncindu-i să prindă pe Ivonia şi să pună în scaunul moldovenesc pe fratele său Petru. Acesta plecă, mai luând şi ca vro 40 000 munteni şi, trecând râul Moldova [sic!], se tăbărî în apropiarile, în un loc bun, lăsând cai[i] să pască.

Moldovenii, înştiinţând pe Ivonia, acesta rândui de sârg pe Svirştevski cu căzaci, dându-i şi 6 000 moldoveni, iară singur îl preurma cu rămăşiţa oastei. Deci Svirştevski grăbea atât pe ai săi, precum şi pe moldoveni, zicându-le că de este voia lor să facă vro treabă, apoi să năvălească fără veste asupra unui potrivnic ce nu-i aş[t]eaptă. Dintâi, se întâmpină straja muntenească, ca vro 400 călăreţi, carea fu pe loc înconjurată şi prinsă fără ca să fi scăpat macar unul. Luând, dar, limbă, Svirştevski dete de ştire lui Ivonia, rugându-l să sosească cât mai în grabă şi mângâindu-l prin siguranţa biruinţei, iară singur, până atunci, se puse la pândă. Peste două ceasuri arătându-se Ivonia îşi împărţi toată oastea în trei stoluri, şi cu mare răcnet năvăli asupra taberei duşmăneşti din trei părţi, pe când totodată Svirştevski da năvală din cea a patra. Trezindu-se, vrăjmaşii se înfricoşară fără ca să poată fugi sau a se apăra, fiind acum noaptea. Astfel au căzut toţi turcii şi ungurii; câţiva munteni se prinseră; cei mai mulţi fură tăiaţi. Domnul muntenesc şi fratele său fugiră la Brăilova, după ce cu mare greu au trecut lacul ce li sta în cale. Pretutindene se vedeau trupuri moarte, sângele curgea în puhoiuri. În tabăra duşmănească s-a aflat bunătate de bogăţii, ce Ivonia le împărţi dindată între ostaşii săi şi mai vârtos între căzaci. Urmă năvălirea în ţeara muntenească, însoţită de sabie şi de foc, fără nici o cruţare.

Cunoscând de fuga domnului muntenesc la Brăilova [oraş pe Dunăre, cu o bună cetăţuie], Ivonia înaintă şi puse tabără în faţa vrăjmaşului, trimiţând doi munteni dintre cei prinşi către turcul ce ţinea cetatea şi cerând să dea pe faţă pe fugariul, iară nedându-se să se aştepte la năvală. Povăţuitorul turcesc i trimise înapoi patru turci cu zece gloanţuri mari şi zece mici, şi cu aceste cuvinte: «Voi hrăni pe Ivonia cu un fel de bucate ce oastea lui nu le va putea mistui». Aci, înfuriindu-se, Ivonia porunci să se taie celor trimişi dinţii, nasurile şi urechile, şi să se spânzure de picioare înaintea cetăţei, iară singur, în capul pedestraşilor, se repezi asupra Brăilovei, înnădi scările, trecu şi dărâmă şanţurile, şi străbătând în oraşul, tăia pe toţi turcii câţi s-au prilejuit acolo, nelăsând nici un suflet viu, ba până şi nici o jivină: numai sângele curgea, roşind Dunărea. După aceea, purcese prada, stricându-se totul de înaintea ochilor; s-au luat grămezi de aur şi de argint, de postavuri, pânzării, mărgărintari; mult au şi ars... căci de când turcii au cuprins Brăilova, târgul acesta se afla purure în linişte şi au strâns astfel nu puţine bogăţii. Pregătindu-se acum a năvăli şi asupra cetăţei, Ivonia priimi veste despre apropiarea unei oşti de 12 000 păgâni, ce venea într-ajutoriul turcilor, rândui spre a o întâmpina pe Svirştevski cu căzacii şi cu 8 000 moldoveni, carele repezindu-se fără a fi aşteptat, dumeci, după o scurtă bătaie, mai pe toţi protivnicii, încât numai 1 000 călăreţi au putut scăpa la Tihin. Aflând că, afară de aceştia, se mai află la Tihin o altă ceată turcească şi cu tătarii, Ivonia se lăsă de baterea Brăilovei şi, împreunându-se cu Svirştevski, înaintă până a da de acea oaste, pe care înfrângând-o, luă oraşul Tihin şi tăie pe toţi lăcuitorii.

În acest chip, având pe lângă dânsul pe Svirştevski cu căzacii, Ivonia lucra cu noroc împotriva turcilor. După aceea, el dete oştei sale un răpaos, iară neobosiţii căzaci, în număr de 600, prădară şi arseră pe acel timp Cetatea Albă mai pe jumătate şi apoi, fiind întăriţi între alte şi de 3 000 moldoveni ce li trimise acum Ivonia, au ieşit întru întâmpinarea unei cete de turci şi tătari ce se grăbea în ajutoriul oraşului. Svirştevski ascunse pe moldoveni în dos, iară pe căzaci îi înorândui în trei pâlcuri: pâlcul întâi — 400 flintaşi cu paveze — au stat în faţa lăncerilor turceşti; pâlcul al doile — 400 arcaşi — au stat din dreapta, având de cap pe însuşi Svirştevski; pâlcul al treil[ea] — 400 sulaşi — au stat la stânga. Văzând turcii numai o mână de oameni, nu s-au sfiit a începe harţul. Atunce Svirştevski porunci pâlcului de mijloc să dea foc din flinţi, şi născându-se între turci neorânduială năvăli şi singur cu arcaşii din dreapta, pe când totodată sulaşii se clintiră din stânga. Turcii cădeau din toate părţile şi bătaia se ţinea acum de un ceas, când deodată s-au arătat şi moldovenii, ceata proaspătă, şi dând busna* în turci, îi stricară cu desăvârşire, prinzând şi 2 000 dintr-înşii vii şi ducându-i ca o turmă de vite înaintea lui Ivonia, carele poronci gloatei sale să-i taie cu coase. Capul turcilor fu aşa de avut, încât voia să se răscumpere de la Svirştevski, dându-i aur de două ori, argint de trei ori şi petre scumpe o dată pe cât cântărea trupul său; ci Svirştevski n-a călcat credinţa ce avea către Ivonia, şi asfeli turcul fu tăiat împreună cu ceialţi.

Auzind de izbânzile lui Ivonia asupra turcilor, sultanul se supără, temându-se ca nu cumva să piarză de istov Moldova şi toate ţerile din stânga Dunărei; căci o asemine nici era departe să nu fi fost trădarea din partea lui Ieremie [Movilă], pârcălabul Hotinului, cărui Ivonia [îi] încredinţă 13 000 moldoveni spre a împiedeca trecerea vrăjmaşului, iară celor alte oşti dete drumul pe la casele, cu aceea ca să se strângă cu toţii dindată ce se va da de ştire despre apropiarea turcilor. Însă pârcălabul luând de la Petru 30 000 galbeni, îl lăsă să treacă cu turcimea, iară însuşi viind la Ivonia, pe carele găsi bătând cu căzacii cetatea Tihinului, îşi puse temeiu cum că trecătoarea n-a fost cu putinţă a se împiedeca. Deci, părăsind Tihinul, Ivonia îşi trimise oastea cât mai în grabă şi pe cât s-au putut şi se grăbi cătră Dunărea, puindu-şi tabăra în faţa duşmanului.

---

* În text: „busta".

Căzacii, navând nici o ştiinţă despre împrejurările şi lipsind de încredere în pârcălabul, erau în o mare nedumerire şi viind cu toţii la Ivonia, Svirştevski făcu un aşa cuvânt în numele tovarăşilor: «Ţi-am fost jiurat odată credinţă, doamne Ivonio, şi ţi-am slujit fără sminteală până-n ceasul acesta, ajutându-te împotriva protivnicului tău; de asemine şi de acum înainte suntem slugile tale, pentru ca să oprim pe Turcul de a-ţi încălca ţara; însă, înainte de toate, trebuie să ştim numărul şi scopul duşmanilor, pentru ca să nu ni vină apoi de hac şi să nu dăm în zadar zilele noastre, ca nişte dobitoace fără cuget. Aşadar, ce ştire poţi să ni dai despre turci, cum ni sfătuieşti, cum ni înveţi?» Ivonia oftă şi zise: «Dragilor mei voinci! Am ispitit în mai multe rânduri credinţa voastră şi n-aş fi bucuros, prin urmare, să vă dau în mânule căsapilor sau să fac ceva fără a vă cere cuvântul. Să ştiţi dar, că pârcălabul stă în apropiare cu ceea altă parte a oastei pentru ca înştiinţându-se de starea Turcului să ni dea pe loc de ştire. Într-însul sunt sigur precum în însăşi a mea sănătate, credinţa şi vârtutea lui fiindu-mi bine cunoscută. El socoteşte că turcii n-ar fi mai mulţi de 15 000 ostaşi... ci fie chiar 30 000 şi tot ne vom putea lupta, cu ajutorul lui Dumnezeu.» Svirştevski, nemulţumindu-se cu atâta, ceru voie să meargă cu căzacii săi la prinderea limbei, şi Ivonia nu numai că-i învoi aceasta, ci-i dete încă 6 000 moldoveni călăreţi cu însuşi hatmanul (Veronie) în frunte. Ieşind din tabără, aceştia întâmpinară straja turcească, aproape aceeaşi la număr, şi dându-i harţă o înfrânseră; însă au prins numai un singur turc, ba şi acela din pricina grelelor răni nu le putu fi de vreun folos, încât numai doară de pe mărimea străjei era a se probălui cum că şi puterea duşmanului e mare. Deci, înturnându-se, cu toţii sfătuiau lui Ivonia să fie cu băgare de seamă şi să nu se prea încreazâ în pârcălabul. Răspunsul fu scurt: «N-aveţi grijă, — zise Ivonia — în curând se va vădi dacă încrederea mea este mincinoasă. Menirea mea e a nu-mi cruţa viaţa, apărându-mi ţara». După aceea în capul numai a 800 ostaşi, el ieşi din tabăra (care fu aşezată în un loc bun, pe malul unui lac), se apropie de oastea turcească, şi suindu-se pe o movilă, se-ncerca a lămuri lucrul cu ochii; ceea ce n-au fost cu putinţă, turcii fiind tăbărâţi în o vale adâncă, şi zărindu-se de afară numai straja în vro patru locuri.

Asfel, fără să fi priceput treaba, Ivonia îşi scoase oastea din tabără, peste totul 30 000 ostaşi, şi o înorândui în 30 pâlcuri, având fieşicare câte un tun. Mai erau 80 tunuri huşniţe, pentre carele sta călărimea. Ţărănimea se înşiră deosebit şi, drăgostind mult pe Ivonia, îl ruga să nu treacă la călărimea, ca nu cumva să-l trădeze boierii ce aveau patimă pe dânsul, ci să stea mai bine cu căzacii, a căror credinţă au fost adeverită. Acum, mai înainte de a lovi în duşmani, Ivonia se apropie pentru a doua oară de oastea turcească şi, văzând lămurit, astă dată, că numărul ei întrece şi 50 000 ostaşi, se încredinţă, târziu, de trădarea pârcălabului; deci îl chemă — însă vicleanul au ştiut cum să întoarcă lucrul, zicând că deşi n-au fost putut a căpăta întocmai ştiinţă de împrejurările, totuşi poate să-şi dovedească credinţa cătră stăpânul său, de i se va da voie să dea harţă cu vrăjmaşul.

Turcii începură a înainta. Pârcălabul, carele avea să facă cea întâie năvală, porunci dindată ostaşilor săi să plece steagul până la pământ, să pună căciulele pe sule şi să se închine cu toţii. Turcii, ce s-au fost acum pornit cu lăncele gata asupra oamenilor pârcălabului, se opriră şi[-i] lăsară a trece. Moldovenii de cei credincioşi se înspăimântară, văzând o aşa faptă, şi, alergând la Ivonia, au început cu toţii a se deznădăjdui; — ci el, făcând piept de român, îi însufleţi şi li porunci să lovească dindată în duşmani. S-au făcut semn să se dea din tunuri; dar, ferindu-se, turcii au pus în fruntea oastei pe moldovenii cei trădători, împingându-i ca pe nişte vite împotriva lui Ivonia, carele de ciudă mare ce avea asupră-le, îndreptă în ei toate focurile, încât toţi au pierit până la unul, care de mâna fraţilor, care de a vrăjmaşilor; până la atâta cu Turcul, nu mai putea trece prin grămezi de trupuri moarte. Atunci căzacii, făcând în laturi, slobozirâ foc în umerile turcilor şi-i amestecară; totodată moldovenii au lovit din altă parte, şi aşa de vitejeşte, încât duşmanul n-au putut să se ţină, ci începu a face înapoi, cu gând de a aduce pe moldoveni sub focul tunurilor. Înţelegând încotro merge, Svirştevski strigă să se tragă îndărăpt, care lucrul văzând, turcii au dat iară năvală; însă n-au putut nici a strica rândurile, bărbăteşte bătându-se moldovenii. Turcii se înfuriară şi deteră foc, dar bieţii moldoveni sta vitejeşte, şi bătaia se făce cumplită. Turci şi moldoveni picau ca snopi; braţele obosiră de măcelat; armele scăpau din mâni; colbul se rădica în sus de întuneca ochii luptătorilor, trăsnetul tunurilor îi asurzea... nici puşcarii nu mai ştiau unde da. Atunci Ivonia porunci la ai săi să se tragă din dosul tunurilor şi să se odihnească puţin, având ochi la steagurile. Turcii se traseră de asemine; când iată, dând şivoaie de ploaie, încât colbul au stat, dar ce folos! Tunurile moldovenilor, de unde li era mai mare nădejde de scăpare, muindu-se, rămânea a se bate de-a mână, şi fiind şi obosiţi, n-au putut a mai ţinea împotriva duşmanului. Acum, pentru mai mare rău, se arătară pe neaşteptate şi tătarii, oaste proaspătă şi lovind în stânga moldovenilor, aceştia au dat dos, gonindu-i departe şi stricându-i tătarii şi cu turcii.

Asfel, au rămas numai ţărănimea şi cu 250 căzaci, însă turcii fiind şi ei osteniţi, nu aveau îndrăzneală a da năvală asupră-le. Deci: Ivonia se repezi către căzaci şi le zise aceste: «Cinstiţilor mei ostaşi! Văd acum că trădarea pârcălabului ni face să răpunem zilele. Însă din care parte vor pica capetele voastre, din colo pice şi capul meu, iar sufletele să se împreuneze în împărţia cerească».

Svirştevski îi întâmpină în scurt: «Nu ne sparie moartea, ci încalte să ne săturăm mai înainte a tăia işti câni de păgâni». Zicând aceste, s-au pedestrit cu toţii şi, unindu-se cu ţărănimea în număr de 20 000, năvăliră asupra turcilor şi li luară tunurile: Ivonia fiind bărbat cu foarte mare putere, au tras singur cu mânele sale un tun; însă trebuind apoi să dea dos, au lăsat toate acele tunuri, împlându-le numai cu praf pentru ca să izbucnească. După aceea, s-au îndepărtat ca de o milă de cale de la câmpul bătaiei, şi se îngropară în o pădure, lângă un sat ars (Raşcani), unde li era mare nevoie de apă. Turcii adunându-se, şi înturnându-se şi cei de la goană, ocoliră jur împrejur pe moldovenii, mai nainte de asfinţirea soarelui, în o mulţime, încât nu-i putea îmbrăţăşa ochiul; şi toată noaptea au străjuit, puind şi foc la câteva bordeie, ce mai rămăsese din cel sat, pentru ca nu cumva să fugă vreunul pe întunerec; iar făcându-se ziua, au slobozit din toate tunurile, însă fără ispravă, căci moldovenii au fost rădicat bune şanţuri, şi, în curgerea de trei zile apărându-se vitejeşte şi ieşind de câteva oare şi afară, n-au lipsit de a bate pe turci.

Văzând că sila face cu greu împotriva moldovenilor, turcii s-au apucat de a se tocmi cu Ivonia, arătându-i că nici în un chip nu va putea să scape. Deci, Ivonia, mai ales de grija ce avea pentru ţărănimea, să nu piară cu totul, se hotărî în sfârşit a se închina; însă cu aceea ca să-i făgăduiască turcii că vor lăsa pe căzacii neatinşi să meargă de unde au venit, iar pe dânsul vor duce viu la faţă sultanului. Despre ţărănime, Ivonia nici se tocmea, căci înşii turcii n-ar fi putut să facă omor de atâţia supuşi de ai domnitorului lor.

Turcii n-au lipsit a făgădui pe loc toate cele. Atunci Ivonia ieşi din şanţul, luând cu sine şi pe căzaci, şi făcea către turcii o asfel de cuvântare:

«D-zeu lăsă să încap în mânele voastre; deci vă rog să vi împliniţi jurământul, slobozind pe iştia cinstiţi voinici să meargă pe la casele lor; iar de aveţi pe dânşii vro ciudă, s-o răzbunaţi mai bine asupră-mi, decât a nu li da pace loruşi». După aceea, el luă ziua bună de la căzaci, jurându-li că nu va uita până la ceasul său de pe urmă slujbele lor, iară ei plângeau ca copiii şi-i sărutau mânule. Apoi s-au depărtat ca trei pistrele (lovituri de arc sau puşcă) de la căzaci, şi au luat iertăciune şi de la ţărănimea, cu mult plâns, şi, iar întorcându-se la căzaci, împărţi între ei aur şi odoarele ce avea la sine, zicând aceste: «Pesemne n-au voit sfântul Dumnezeu, cinstiţilor voinici, să fiu tot cu voi, căci m-aş fi străduit pentru ca să nu mai umble aceşti câni pe pământul meu, ce Dumnezeu mi-l ie azi pentru păcatele mele cele multe, încât trebuie să rabd şi să mă despart de voi. Duceţi-vă sănătoşi cu Dumnezeu pe la casele voastre, iar pe mine să [mă] scape el din mâna sângeroasă a acestor oameni răi şi să ajung nevătămat la faţa sultanului, căci am încredere că-mi va da înapoi domnia şi atunci iarăşi voi putea fi de folos vouă şi cinstitului neam leşesc. Lucrurile ce am avut pe lângă mine, mai bine vouă să rămână, decât acestor câni; nici voi uita până la moarte credinţa voastră, vârtutea, statornicia şi priinţa ce aţi avut pentru mine». Căzacii mulţămeau pentru aceste cuvinte şi plângeau cu toţii, iar Ivonia, mai zăbăvind oleacă, li lăsă, apoi, până şi armele sale, şi intră ca rob în şiregele turcilor, luând cu sine numai pe un leah numit Omilski; după aceea, în curgerea de patru ceasuri, avu vorbă cu seraschirul şi pare-se că l-ar fi atins în ceva, încât turcul, scoţându-şi sabia, îl giunghie în pântecele şi-l lovi peste gură, iar ienicerii tăindu-i şi capul, l-au pus în suliţă; apoi trupul au legat de coadele a două cămile de l-au rupt în două şi tăindu-l fărâmi, şi-au uns săbiele cu sângele viteazului.

În aşa chip se stinse bietul Ivonia, după ce au avut atâte nenorocite poticniri cu turcii. Se vede că sfântul Dumnezeu l-au pedepsit nu de altă ceva, ci numai pentru că s-au fost turcit mai înainte din pofta averei, măcar că pe urmă s-au făcut iarăşi bun creştin.

După omorârea lui Ivonia, turcii au năvălit asupra ţărănimei, căsăpind-o ca pe nişte vite, care lucru înţălegându-l căzacii a nu fi de glumă şi neavând încredere în jurământul turcesc, au vrut să între iarăşi în şanţul şi să se apere acolo până la cea de pe urmă picătură de sânge; însă era prea târziu, căci şanţul s-au umplut de turcime, şi atunci căzacii, fiind deznădăjduiţi, au dat busna* în turci de au început a tăia în toate părţile, încât au pierit cu toţii, după ce au făcut şi duşmanilor nu puţină pierdere; chiar turcii se uimeau la o asfel de îndrăzneală şi inimoşie. Numai 12 cazaci fură prinşi: hatmanul Svirştevski, Lavreneţiu, Kozlovski,

---

* în text: „busta".

Poloceanin, Zadorski, Janciu, Zaleski, Sucinski, Boguţki şi alţii; carii toţi s-au răscumpărat în urmă, deşi turcii se sileau să-i întoarcă la legea lor.

Asfel, în locul lui Ivonia se aşeză în scaunul moldovenesc Petru, fratele domnitorului muntenesc.

Nota bene. Izvodul, în limba malorosiană, împreună cu alte bucăţi scoase din *Cronica* lui Bobolinski şi cu *Letopiseţul* întreg al lui Grigoriu Grabianki s-a tipărit la Kiev în 1853, de către o Comisie arheografică oficială, sub titulul *Letopis* G. Grabianki."

Un alt text, intitulat *Ivonia*, publicat exact peste un an, la rubrica „Varietăţi literare" a ziarului „Tribuna română" (II, nr. 108, 20 aprilie 1861, p. 4; nr. 109, 30 aprilie, p. 4; nr. 110, 4 mai, p. 4; nr. 112, 11 mai, p. 4; III, nr. 113, 14 mai, p. 4; nr. 114, 18 mai, p. 4; nr. 119, 8 iunie, p. 3—4, nr. 123, 29 iunie, p. 4) atestă munca de elaborare efectivă a cărţii. Încercând să facă lumină în multitudinea ipotezelor privitoare la originea şi formaţia lui Ioan Vodă cel Cumplit, B. P. Hasdeu se lansa într-o lungă dizertaţiune istorică — cu premise recunoscute mai târziu ca false de el însuşi — care îl conducea într-o fundătură. În loc să se închege într-un text alert, de mare frumuseţe artistică, în stare să-l captiveze pe cititor, prima abordare a subiectului se constituie într-o expunere doctă, de relativ restrâns interes, pe care chiar autorul o va abandona după opt episoade. Preocupat de aspectele mărunte ale biografiei domnitorului, se vede că B. P. Hasdeu nu intuise încă adevărata dimensiune a personajului. Pentru istoria elaborării cărţii textul e preţios. Îl reproducem în continuare cu toate bâjbâirile lingvistice.

„IVONIA

Noţiunile noastre fundamentale asupra originei lui Ivonia se par, la întăia vedere, aşa de încâlcite, încât istoricii, în loc de a le supune trebuincioaselor analitice operăciuni ale criticei, înfricaţi den cap de greutăţile cestiunei, se mulţămesc a-l dechiara magistralmente de «personagiu misterios»[1], «chevalier d'industrie»[2], «werwardieser Ivonia?»[3] şi altele.

---

[1] Palauzow. — Vaillant (!). — Ubicini! — &
[2] Wolf. — Cantemir. — Hammer — &
[3] Engel. — Şincai. — Foteno — &

Contempurenii acestui mare om, scriitorii, a căror autoritate, în privirea-i, debuie deopotrivă ponderoasă, se dezbină tocmai aci într-un chip a face anevoia căpătarea certetudenei. Singur Ivonia se numea pre sine fecior d-amoriu al lui Ştefan Vodă[1], hiiul lui Petru Rareş, strănepot al viteazului Moldovei Ştefan cel Bun[2]. Tot astfel îl socoteau Poarta Otomană, boierii moldoveni, mai mulţi autori[3] «antiquis prognatum regulis Valachiae»[4]. Însă se afla şi de cei scepteci, ce-i tăgăduiau tragerea princiară, ba până şi sângele românesc, scoţându-l leah din Masovia[5] sau rusnac din Galicia[6], ciocoi fără neam şi nume! Pe de altă parte, poporul moldovean îl poreclea Armeanul[7], probăluindu-l ieşit den acea năciune aicana, strălucită în analele vechimei[8], anterioare în Moldova descălecărei maramureşenilor[9], dar prigonită şi despreţuită până curând de către legiuitorii noştri[10]. În faţa unor arătări aparamente atât de contrazicutoarie şi totodată hieşicarea îndeosebi atât de plauzivere, istoricul, departe de a le tăia ca nodul lui Gordia sau de a le trece de tot cu vederea, cată să purcează, den protivă, dupre modul fizicilor întru respicarea cauzelor fenomenelor ascunse ale naturei, silindu-se a nemeri, drept rezultat al cercetărilor sale, o aşa ipoteză, carea, armonizând cu întregimea şi cu toate părţile obieptului, deducând cele necunoscute den cele cunoscute, căutând dacă contrastele nu sunt cumva numai părute, să hie cea mai bună până a nu se descoperi, la adecă, o altă şi mai potrivită.

Mai nainte de a da părea certetudene, să ne încercăm a agonisi prubăveritatea naşterei domneşti a lui Ivonia.

Analistului nostru se părea cronologiceşte cu neputinţă ca tocmai Ştefan Rareş să-i hi fost tată şi, nedumerind asupra faptului, el preferă a întrebuinţa vaga zicere: «Un Ştefan Vodă»[11]. Ce e dreptul, ne întâmpină un clenci: dupre trădeciunea poporale[1], repetită orbeşte de către toţi istoricii[2] se crede că până la 1527, Petru Rareş să hi fost un biet pescariu. Această singură rătăcire, foarte poetecă, răstoarnă toată urmarea împrejurărilor, răpeşte câte mai mulţi ani den vieţile copiilor lui Petru Rareş şi, la sfârşitul sfârşiturilor, desmoşteneşte pre Ivonia în secentele chip. Ştefan Rareş fu fecioru mai mic al lui Petru Rareş de la doamna Ileana Eraclide, «ex despotarum Serviae sanguine orta»[3].

---

[1] *Zapiski Odesskago Obszczestwa. — Scholiastae Annalium Moldavicorum. — Ms-ta tabularii publici Moldaviae.*
[2] Loewenklau. — Cf. Wolf. — Palauzow. — Lauriani. — &
[3] Bielski. — Paprocki. — Ureche. — &
[4] Gorecki. — Cf. Istuanfi. — Rycaut.
[5] Guagnini. — Paszkowski. — Botero — &
[6] Fredro.
[7] Ureche. — Cantemir.
[8] St. Martin.
[9] Inscriptio templi Botuseniensis.
[10] Gebhardi. — Wolf. — Raicewich. — &
[11] Ureche.

Fără doară şi poate, doamna Ileana nu s-ar hi dus după un pescar; deci însoţirea lor trebuie [să fie] posterioară anului 1527 şi naşterea hiiului lor mai mic ceva şi mai posterioară. Astfel, Ştefan Rareş, născut, cel puţin, pre la 1530—32, nu putea avea posteritate, legiuită ori nelegiuită, decât cel puţin pre la 1546—48. În 1566, epoca morţii Lăpuşneanului, sărac în mijloace, lipsit de sprijin, den fundul Poloniei, Ivonia intriga [de]ja după domnia Moldovei. Au era numai în vârstă de 18 or 20 de ani?! Către 1570 [de]ja-l vedem mare dragoman al Porţei Otomane, având ani 21 or 23?!... În scurt, socoteala nu iese nicecum la capăt; şi tot den pricina romantecului pescărit al lui Petru Rareş.

Istoria serioasă, bazată pre dovezi documentale cată să hie mai puţin lesne crezutorie. Departe să hi fost pescar, Petru Rareş, încă den 1510, rătăcind prin Polonia, se dechiara, în gura mare, hiiu al lui Ştefan cel Bun, şi ameninţa domnia frăţine-său celui din canoniceasca însoţire[4]. Prin urmare, legătura-i cu doamna Ileana Eraclide putea data chiar de atunce. Sub anul 1539, Ştefan Rareş se pomeneşte [de]ja într-o stare mai pre sus de copilărească: «La Ciceu plângere şi tânguire era de doamna Ileana şi de hiii săi, de Iliaş şi Ştefăniţă, şi de hiică-sa Rusanda, şi de alţi căsaşi, pentru multă scârbă ce li venise asupră-le, ştiundu-se din câtă mărire au căzut la atâta pedeapsă»[5]. În 1552, însuşi Ştefan Rareş vede-se a hi având un cocon, Petru Vodă, vârstnic minimum de 12—14 ani, deoarăce începuse acum a lua şi el parte în trebile ţărei[6]. Cronologia se limpezeşte: am căpătat prubăveritatea tragerei lui Ivonia din sămânţa vechilor domni moldoveni.

---

[1] Neculce.

[2] Cantemir — Albineţ. — Palauzow. — &

[3] *Ms-tum Telekianum*, de Mauvocordatis. — Popescu. — Ureche. — Iacobus Despota. — &

[4] Şincai.

[5] Ureche.

[6] *Zapiski Odesskago Obszczestwa.*

Porecla «Armeanul» se răstălmăceşte, de asemene, fără multă filosofie, hie-ni iertată această cam vulgară [e]xpremere.

Ivonia fu bastard şi, prin urmare, avea un tată taman de scoarţa în persoana legiuitului soţ al mumei sale. «Petru Măjeriul, ce l-au poreclit Rareş, dupre numele muierei, ce au fost după alt bărbat, târgoveţiu den Hărlău chiemat Rareş...»[1] Originea armeană a lui Ivonia, despre partea mumei, uşior se poate constata prin mai multe împrejurări, scăpate din vederea istoricilor[2]. Din copilărie, fără a hi fost crescut în Turcia, el deplin cunoştea limba otomană, familiarie, de mai mult timp, emigranţilor armeni. Însuşi numele lui e o formă armenească pentru Iancu.

În Polonia hiinţează, până în ziua de astăzi, un neam boierit «Ivonia», de viţă armeană, a cărui marcă cuprinde, între altele, figura căţelului, unul din simbolele religioase ale armenilor[3]. Ferindu-mă de repeţiciuni, nu voi să pomenesc aice de câteva alte indice, nu mai puţin hotărâtoare, ce le voi înşira mai nemerit la locul lor în urmarea materiei.

În aşia chip, nemic nu ne opreşte de a recunoaşte pre Ivonia, *«sub spe rati»,* drept fecior de amoriiu al lui Ştefan Rareş, anume de la o armeancă; împăcându-se cele căpetelnice două aserciuni, ce se păreau până acum neîmpăcavere; domneasca naştere şi armenismul iroului nostru: «unii zic che a fost fecior de armean; alţii zic che a fost fecior unui Ştefan Vodă»[4]. Prubăveritatea inducerilor mele se va preface chiar într-un fel de certetudene, adăugându-se către ele următoarele câteva băgări de seamă secundare, a căror coincidenţă nici într-un mod nu se poate atrebui, dupre părerea mea, unui semplice azard.

Bastarzii lui Ştefan Rareş debuie să hi fost, într-o vreme, foarte numeroşi, deoarăce n-a fost în Moldova, de cându-i ea, alt domn mai iubitor de muieri, şi tot de muieri străine. Însuşi Lăpuşneanul, într-o scrisoare către craiul Sigismund August, reprezentă pre înaintaşiul său ca pre un al doilea Sardanapal[5] «Curvia nestămpărată era întru el — zic analele — nu se răbda de femei cu bărbaţi, nu rămâneau fete fecioare neruşinate, nice giupănesele boierilor nebatgiocorite». Răciunând apoi asupra cumplitei morţi a acestui nevrednic os din oasele castului Petru Rareş, letopiseţul nostru întreabă: «Care poate hi om ca acela, să-şi vează muierea sil[u]ită şi batgiocurită, şi să [nu] sufere? Carele nu v-a suspina, văzând hiică-sea, fecioară din sânul său, ce o a cruţat, să o ia oarecine şi să-şi râză de dânsa?»[1].

---

[1] Ureche.

[2] N. Costin. — Cf. Cantemir.

[3] Malachowski. — Niesiecki.

[4] Ureche.

[5] *Metrica Lithuaniae.*

Deşi hiii hireşti ai lui Ştefan Rareş fură, naturalmente, mulţi şi împrăştiaţi, totuşi dupre dreptul obiceinic al românilor, ei toţi câţi erau se socoteau legalmente feciori de domn, toţi aveau un oarecare grad de preferinţă la domnie, toţi purtau, din însăşi ziua naşterei lor un semn, ars în pele, într-un mod cu neputinţă de a se contraface[2]. În acest chip, boierii şi ţara fără greutate se putea orişicând încredinţa de originea pretenzătorilor la tron. «Şi aşa pre Petru aflându-l şi adeverind che-i de osul lui Ştefan Vodă...»[3]. Vom vede, mai departe, che molodovenii, mai cu seamă Movileştii, recunoscură tragerea princiară a lui Ivonia, încă pre timpul petrecerei lui în Polonia.

Rămâne a se desluşi temeiurile celorlalte două aserciuni, despre masovismul şi galicismul, sau polonismul şi rusismul lui Ivonia, *acordându-le*, dupre putinţă, cu rezultatul ce l-am căpătat mai sus; şi folosindu-ne totodată de prilejul de a aborda povestirea înselor aventuroase întâmplări ale vieţei celui ce se poate numi[4] cu dreptul, Mihai cel Viteaz al Moldovei.

Totul ne face a crede, precum vom vedea mai departe, che, în anul 1574, cel de pre urmă din ai vieţei sale, Ivonia avu — plus-minus — 35 de ani, încât timpul naşterei lui îl putem prepune către 1540, domnind în ţară bunicul său Petru Rareş, în asociaţiune titulară, dupre vechea datină cam bizantină a ierarhiei moldovene[5], cu legiuiţii lui hii, Iliaş Vodă şi Ştefan Vodă[6].

În 1546 se săvârşi Petru Rareş, «hiind bătrând de zile»[7]. I urmă la putere feciorul său mai mare, Iliaş, abie revenit de la Constantinopoli[8]. Îndulcit de năravurile otomane, el «în slobozie mehmetească se dedese, având lângă sine sfetnici tineri turci, cu carii ziua petrecea şi se dezmerda, iar noaptea cu turcoaie curvind...»[9] Neşte asemene obiceie i-au stricat

---

[1] Ureche.
[2] Verantius. —Reichersdorf. — Cf. Engel.
[3] Ureche.
[4] Rycaut.
[5] Codinus. — Cf. Cantemir.
[6] *Ms-ta Tabularii Publici Moldaviae.* — *Zapiski Odesskago Obszczestwa.*
[7] Ureche.
[8] *Ibidem.*
[9] *Ibid.* — Cântecul *Codreanul.* — Cf. Engel. — Wolf. — etc.

curând toată popularitatea, bazată pe frumuseţea chipului, lipiciul manierelor[1] şi ereditaria în sămânţa marelui Ştefan personale vitejie[2]. Dezgustat în sine însuşi, despreţuit de către supuşii săi, Iliaş adise în hine, în folosul frăţini-său mai mic Ştefan, renegă creştinismul, deveni Mehmed Paşa şi... mă scutesc de zadarnica amănunţire a împrejurărilor tristului lui sfârşit[3].

Chiar la începutul domniei lui Ştefan Rareş, analistul Moldovei se atinge de un fapt, ce mi se pare a nu hi de tot străin obieptului nostru. «Dacă a părăsit Iliaş Vodă ţara şi domnia, împreună şi legea cea părinţească, atunce, într-acelaşi an, 1551, iunie în 16, boierii şi locuitorii ţărei se sfătuiseră şi şi-au rădecat domn pre Ştefan Vodă, feciorul lui Petru Vodă, nădăjduindu-se că, de n-a semănat lui Petru Vodă feciorul cel mai mare, doar va face datoria şi obiceiul părenţesc feciorul cel mai mic. Unde şi el cu osârdie s-a apucat, către toţi plecat, milostiv, blând şi nevoitoriu spre lucruri bune. Băsericelor s-a arătat cu dumnezeire mare, ca sî poată stânge numele cel rău al frăţeni-său; şi ca sî nu se arăte ceva abătut de la prăvoslavie, pre toţi ereticii den ţara sa vrea sî-i întoarcă: or sî hie de legea pravoslavnică, sau den ţară sî iasă. Pre armeni, pre unii de bunăvoie, cu giuruinţe şi daruri împlându-i, pre alţii cu sila i-a botezat, şi i-a întors la pravoslavie; mulţi den ţară au ieşit la turci şi la leşi şi pentr-alte ţări, vrând să-şi ţină legea lor. Cu aceste vrea Ştefan Vodă să acopere faptele frăţini-său lui Iliaş Vodă de lucrurile spurcate, ce făcuse; la aceste cu nevoinţă se silea...»[4].

Sî băgaţi aci de seamă, che, în tot letopiseţul lui Ureche, numele armenilor ocurge numai de două ori: sub Ivonia şi sub tată-său, Ştefan Rareş. Am o oarecare prezumciune de a crede că, în înlănţuirea evenemenţelor, această coincidenţă nu este tocmai de întâmplare, putând ea sluji drept corolariu către cele statornicite mai sus despre origenea lui Ivonia.

Moldova fu plină de eterodoşi. Catolicii petreceau în ea fără nici un feliu de bănuială din partea cârmuirei.[5] Evreii mişcau în linişte trebile negoţului, îndeletnicindu-se mai ales cu răscumpărarea robiţilor din mânele musulmanilor, slobozindu-i apoi pentru plată[6]. Tătarii se aşezau pre pământuri chiar dincoace de Prut[1]... Totuşi, îndurătoriu şi domol în priivirea celorlalte credinţi şi eresuri, Ştefan Rareş ni se arată concentrându-şi deodată toate silinţele asupra converşiunei armenilor, mult mai nevinovaţi decât catolicii, evreii, tătarii!... E foarte prubaver că, lucrând astfel, el voia anume să ştargă din memoria moldovenilor unele antecedenţi ale propriei vieţi: trecutele sale legături cu armenimea, giurefăcând vechea zicală: ştie lângedul unde-l doare. Cum că această măsură *soit-disant* religioasă nu era, în adevăr, fără cât un arteficiu politic, se poate judeca de pre faptul boieriei mai multor armeni în zilele însului Ştefan Rareş, din cari unii, bunăoară comisul Guzac, izbutiră a se furişa până şi în sfatul domnesc.[2]

---

[1] Ureche. Cântecul *Codreanul.* — Reichersdorf.
[2] Bielski. — N. Costin. — Isthuanffi.
[3] Şincai. — Fotino. — etc.
[4] Ureche.
[5] Kedzierski. — Benkoe.
[6] *Metrica Lithuaniae.* — Cf. Czacki.

Nu este îndoială, cel puţin pentru mine, că familia armeană, în sânul căreia Ivonia priimise lumina zilei, fu *per excellentiam* una din cele «întoarse la pravoslavie şi împlute cu giuruinţe şi daruri», dupre spremerea analistului. O dovedesc, afară de însăşi hirea lucrurilor, pre de o parte tempuriile legături ale lui Ivonia tot cu boierii ortodo[c]şi din Polonia, pre de alta însemnatele pecuniarie mijloace, ce le vom vedea mai la urmă cuvenindu-i-se foarte *à propos* din moştenire.

Până acum, Ştefan Rareş îmbrobodea în vălul făţărniciei înăscutele sale tendenţi spre cruzime, silindu-se a le înăduşi în orgiile desfrenărei, atât de bine zugrăvite de către litopiseţul nostru: «nu se răbda de femei». Analele Moldovei, pesemne propudore, nu enumăr toate infamiile acestei scurte domnii. Ureche se mărgineşte întru arătarea neastâmpărului trupesc al lui Ştefan Rareş; cronicarul cunoscut sub numele de cel vechi se mulţămeşte a-l chema «nebun»[3]. Prin norocire, scriitorii contemporani străini sunt mult mai lămuriţi, încât confruntând zisele lor, unele cu altele, şi apoi deducând din ele, cu ajutorul criticei hireasca înlănţuire a urmărilor, nu ni va hi cu neputinţă de a arunca o mică lumină asupra revoluciunei ce a adus stingerea lineatei legiuite a Rareşilor: împrejurare, sub mai multe priivinţi, foarte importantă în istoria lui Ivonia.

Războiul turcilor împotriva Ungariei, din 1552, ilustră armele bătrânului Soliman: Bănatul, Lipa, Szolnok, preste douăzeci şi cinci de cetăţi, încăpură în stăpânirea otomanilor[4]. Spre a necesita o deversiune în armata neamicilor, sultanul porunci moldovenilor de a invada

---

[1] Reichersdorf. — Cf. *Chronicon.* Ms. Tartaricum Musaei Odessani.

[2] *Ms-ta Tabularii Publici Moldaviae. — Zapiski Odesskago Obszczestwa.*

[3] *Chronicon Putnense.*

[4] Hammer. — Fessler. — N. Costin. — etc.

spontaneamente Ardealul. Aci se lasă a se întrevede începutul dezunirei dentre Ştefan Rareş, credincios Porţei Otomane şi boierii lui, dezgustaţi de «hochimuri» turceşti. Generalul Castaldo[1] vorbeşte, într-un raport către Craiul Ferdinand, despre priimirea unor «litterarum valachorum»[2]. Oricum sî hie, cu toată vitejia personală a lui Ştefan Rareş[3], mai având în despunerea sa o puternică oaste[4], el se văzu sucesevemente respins de la Braşov, de la Praşmar şi alungat «*cum dedecore*»[5]. Amărât de ruşine în faţa ţărei şi a sultanului, plin de prepusuri despre credinţa sfetnicilor săi, căzând în grea patimă a melancoliei — boala Neronilor — el azvârli, după înturnarea-i în Moldova, masca omeniei, ce o purta până atunci şi, decis a înspăimânta până şi însuşi cugetul vicleniei din partea boierimii, izbucni într-un şir de cruzii neauzite: «illud summatim satis sit ponere, tanta hunc tyrannum immanitate fuisse, ut intergenera poenarum mortem levissimum duxerit esse supplicium»[6]. O mare parte a boierilor, având în frunte pre bastardul lui Bogdan cel Grozav[7], stolnicul Petre, poreclit Lăpuşneanul, emigră în Polonia, duşmană ascunsă, dar sistematică a dinastiei Rareşilor, dedate Porţei Otomane. Ştefan turbă de a hi scăpat din ghearele sale atâte şi atari viptime, şi laolaltă el se înhioră de teama răzbunărei lor: furia şi frica-i înzeciră cruzimea. Călăul snopea capetele boierilor; însă, totodată, hieşicare lovitură [a] securei slăbea din ce în ce mai mult înseşi temeliile tronului, mărind numărul duşmanilor. Se zice că, la urma urmelor, ameţit de o hoţeşte sublimă desperare, el se hotărî a vinde ţara turcilor, îmbrăţoşând *al-Coranul*, dupre pilda frăţeni-său Iliaş[8]. De fu aşa sau ba, nu ştiu: asfel încredinţau străinii, crezându-i moldoveni[i].

În acest chip, deosebitele cauze au concurs a grăbi perirea lui Ştefan Rareş. Tirania-i deveni nesuferită. Creşterea autorităţei turceşti şi surdele vuiete de trădare încreţau pre patrioţi. Politica Rareşilor desplăcea Europei întregi şi, mai ales, învecinatelor Ungariei şi Poloniei, cari nu puteau să-şi uite vechea preponderenţă. Dreptul bastarzilor la domnie mănţinea Moldova într-o continuă stare de herbenţeală, prin lupta partizelor şi intrigele staturilor megieşite. Un lung rând de ani petrecuţi în pace grămădi în mânele boierilor bogăţii, deşteptă ambiţiunile individuale, necesită prefaceri politice. Închipuiţi-vă că, încă sub Petru Rareş, în 1534, un neam moldovean, abia de vro cincizeci de ani rădecat la boierie[1], Movileştii, se încerca [de]ja şi, apoi cu ajutorul unui duşman înverşunat al Moldovei, ardeleanul Ştefan Mailat[2], a se urca pre scaunul Munteniei, sfâşiat atunce prin rivalitatea dentre Danizi şi Draculizi[3]. Toate aceste împrejurări s-au fost întocmit spre perderea lui Ştefan Rareş.

---

[1] *Oesterreichische Naţional — Encyklopaedie.*

[2] Hammer: — Centori — De Thou.

[3] Orzechowski.

[4] Isthuanffi. — De Thou. — Cf. Reichersdorf.

[5] Fuchs. — Cf. Şincai. — Engel. — Fessler.

[6] Orzechowski. — Cf. Gebhardi. — Wolf. — etc.

[7] *Zapiski Odesskago Obszczestwa. — Ms.-ta. Tabularii Publici Moldaviae.*

[8] Orzechowski — Bielski — Oertel. — De Thou.

Domnul petrecea la Ţuţora, la Prut, cu două furmoase odalisce, de curând aduse de la Constantinopole, încredinţat pazei numai a şapte sprezece voinici, când, în mijlocul nopţei năvăli asupră-le ceata boierilor, dumeci straja şi pătrunse în cort. Ştefan se apără ca un leu, *«fortiter pugnavit»*[4], căci eroismul nu lipsea nici odinioară vechilor noştri domni; dară, în sfârşit, căzu şi el acoperit cu rane. În aceeaşi noapte, turbarea poporului, poate numai a boierilor, sacrifică, pentru vina tiranului, pre feciorii săi, pre fratele lui mai mic, Constantin[5]: în scurt, tot neamul legiuit al Rareşilor, afară doară de viţa renegatului Ilieş, ce era menit, fanariotizându-se sub înrâurirea şerbiei otomane, de a trămite mai la urmă câţiva muierateci stăpâni pre scaunele Moldovei şi al Munteniei[6]; şi afară de două femei, mumă şi hiică, ce au jucat un rol mai mult bărbătesc în istoria ţărei noastre: doamna Ileana, tovarăşa lui Petru şi doamna Rusanda.

Petru Lăpuşneanul, bastardul lui Bogadan cel Grozav şi, prin urmare, văr primar al măcelatului Ştefan Rareş, fu acel asupra căruia se concentrau acum speranţile patriotice ale moldovenilor, scopurile politeci ale Poloniei şi ale Ungariei[7]. Trei boieri, deopotrivă împlecaţi în tăiarea fostului domn, se rădicară, momentănemente, în capul mişcărilor Moldovei, *«principes senatorum»*[8] — Iancu Moţoc, vornic de Ţara de Jos, Warwick al Moldovei, carele a făcut şi a şi desfăcut sucesevemente trei domni, surpând pre Ştefan Rareş, înălţând şi oborând pre Lăpuşneanul şi, apoi, pre Iacob Basilic, urcând pre Ştefan Tomşa, până ce, în hine,

---

[1] Neculce. — Cf. Palauzow. — Negruzzi — etc.
[2] Hâre. — Ureche.
[3] W. Bethlen. — Oláh. — Cf. Engel.
[4] Orzechowski.
[5] *Ms-ta Tabularii Publici Moldaviae. — Zapiski Odesskago Obszezestwa*. — Centori. — De Thou.
[6] M. Costin. — N. Costin. — Greceanu. — Popescu.
[7] Ureche. — Warnczy. — Gratiani. — Centori. — &
[8] Orzechowski.

„îndemnătoriu la tiranie şi la răutăţi"[1] însuşi el fu descăpăţinat la Lemberg, dupre cererea Turciei şi a Ungariei, din porunca craiului leşesc şi spre bucuria moldovenilor[2]; mare ostaş, mare diplomat, dar, totodată, modelul demoralizărei cetăţeneşti; — Iancu Sturza sau de Turzo (s în schiaveşte echivalând «de» şi a hinale hiind dezenenţa alativă din o)[3], detr-un neam rămas în Moldova încă din epoca cumanilor[4], şi carele dede un şir de oameni însemnaţi Ungariei[5] şi Poloniei[6], vro doi-trei Moldovei; — Iancu Movilă, cumnatul lui Petru Rareş, ţinând pre sora doamnei Ilenei Eraclide[7], carele, în tinereţele sale, .dupre pomposul limbagiu al genealogiştilor, «nominis sui gloriam in Hungaria plurimum belli moderamine dilateraverat, et Huniadis familiae amor et decor extiterat»[8], dupre aceea pretendea, într-o vreme, cu ajutoriul ardelenilor de a se urca pe tronul Valahiei[9]: în sfârşit, aşezându-se în Moldova, ajunse, fără a hi mulţămit, pârcălab al Hotinului[10] şi capul călărimei ţărei[11]. Aceşti trei bărbaţi, trei Ioani, în fruntea celorlalţi boieri anonimi, prochiamară domn [pe] pribegitul Lăpuşneanul, aflător atunce în Podolia, lângă hatmanul leşesc Nicolau Sieniawski. [De]ja Moţoc grăbea intrarea în Moldova a noului stăpânitor, când slaba voce a unei singure femei, *«unius mulierculae»*[12] cât pre ce era să răstoarne toate planurile diplomaţiei. Uitându-şi înaintata vârstă, petrecută în mii de necazuri, ştergându-şi lacrimile, căşiunate prin tragicul apus al hiilor şi al nepoţilor, doamna Ileana, a cărei elocinţă izbutise odată de a îmblânzi pre însuşi Soliman cel Mare şi de a reîntrona pre Petru Rareş[13], chemă pre Sturza, pre Movilă, pre alţi boieri de ai lor, şi... cât de puternică poate hi suvenirea unei foste măriri!... îi făcu să aleagă pre Jolde, ginerele lui Petru Rareş, soţul doamnei Rusandei. Dar, vai! Moţoc fu cu Lăpuşneanul şi norocul se plecă pre voia acestui zdravăn român, *«fortissimi valachorum»*[14]. «Intrând pribegii în ţară şi oblicind că a rădicat cap pre Jolde la domnie, de sârg a trimes Alexandru Vodă pre Moţoc Vornicul cu seamă de oaste înainte, ca să prinză pre Jolde Vodă; şi prinzându-i calea la Şipote, l-a împresurat oastea leşească...»[1].

---

[1] N. Costin.
[2] Bielski. — Isthuanffi. — Gorniski. — &
[3] *Ms-ta Bibliothecae Universitatis Iassiensis.*
[4] Notarius anonymus Belae.
[5] Isthuanffi. — Genealogia Thurzorum. — Cf. Sommersberg.
[6] Paprocki. — Cureus. — Erasmus Roter. — &.
[7] *Genealogia Mohylorum*. Cf. Okolski. — Niesiecki.
[8] *Ibidem.*
[9] Vide supra.
[10] *Ms-ta Tabularii Publici Moldaviae.*
[11] Orzechowski.
[12] *Ibid.*
[13] Hâre. — Ureche.
[14] Orzechowski.

În urma catastrofei de la Ţuţora şi a izbândei Lăpuşneanului, Ivonia, vrâstnic aproape de doisprezece ani, dempreună cu familia armeană, în sânul căreia [î]l răsădise galanteria răposatului Ştefan Rareş, trebuia acum sî se deşţăreze. Stolnicul Petru, devenit domn, nu suferea sămânţa Rareşilor, nu iubea pre armeni. Ce-i dreptul, el «a luat sî-i hie doamnă pre Rusanda, hiica lui Petru Vodă, după ce a semnat la nas şi a dat la călugărie pre Jolde[2], însă laolaltă el se schimbă, den Petru în Alexandru, pentru a nu purta tot un nume cu marele întemeietor al dinastiei rareşene: orice cumpărăciune ar hi fost spre scăderea Lăpuşneanului. Mai apoi, doamna Ileana Eracliade, cea mai strălucită din matroanele Moldovei, pieri zugrumată den porunca ginerelui său»[3]. Hire-ar cruţat urgia lui pre brudiul Ivonia? «Est autem in consuetudine gentis, ut Princeps libere coëat cum filiabus Nobilium, quae cum filios pepererint, note quadam tanquam signo inuruntur. Verum tales, quum novi Principes facti fuerint, diligentur conquistos prius trucidandos curant aut mutilandos, si reperiuntur!»[4] Acest pasagiu e mai mult decât suficintămente chiar. Ivonia ar hi ieşit numai doar mort ori sluţit den mânule lui Alexandru. Pre de altă parte, legăturile armenilor cu nefericele Ştefan Rareş alcătuia, dupre obiceiul lumei, o crimă în ochii urmaşului său, nu voi sî zic ai călăului. Se pare că neomenosul proverb «armeanul plăteşte gloaba» datează anume den timpul Lăpuşneanului. Cruzimile acestui domn în priivirea nevinovatei ginţi aremene, în lipsa unor lămurite mărturisiri analistice, se pot pruba fără greş, îndreptamente, prin un fapt den istoria lui Iacob Basilic: armenii îmbrăţoşară pre veneticul grec ca pre un parente, se înţelege [faţă] cu izgonitul Alexandru şi, atunci când moldovenii s-au sculat în arme asupra uzurpătoriului, «numai armencele se rugau către Dumnezeu pentru mântuirea lui Despot»[5].

Astfel, Ivonia fu silit a se adăposti în vecina Galiţie, gazdătoaria obicinuită a domnilor şi a boierilor moldoveni den toate epocele[6] şi,

---

[1] Ureche.
[2] *Ibid.* — Cf. Orzechowski.
[3] *Chronicon Putnense.*
[4] Forgach. — Cf. Wranczy. — Reichersdorf.
[5] Sommer. — Gratiani. — Cf. Şincai.
[6] Wapowski. — Bielski. — &.

totodată, ţara de făgăduinţă a colindândei năciunărităţi armene[1], unde, pre lângă cele multe înlesniri şi scutinţi comerciale şi religioase, ea se bucura până şi de privilegiul autonomiei, cărmuindu-se dupre legile ce le-a fost adus de sub poalele anticului Ararab[2]. Lemberg fu scaunul armenilor, reşedinţa vlădicilor, a bogătaşilor şi a magistraţilor lor.

Timpul petrecerei lui Ivonia în Galiţia, încoace de la 1552, «este cel mai sărac în eveneminţi istoriceşte cunoscute»[3]. Se pare că asemenea contimpureanului său Petru Cercel, hiiul domnului muntean Petraşcu[4], Ivonia începu pregătirile sale la domnie prin studiarea limbelor. Afară de graiurile schiave[5], afară de italieneasca, atunci generalmente priimită în afacerile diplomaţiei otomane[6], aruncat hiind între armeni, el învăţase turceşte[7]. Aci e locul de a se îndrepta o greşeală de ale grabnicului Cantemir. «Ioane Armeanul, carele s-a chemat aşa, pentru că el în postul Sf-lor Apostoli mânca carne dupre obiceiul armenesc, a fost un om foarte învăţat în limba grecească şi lătinească, şi a fost tovarăş la şcoală cu acel vestit dascăl grecesc Ioane Lascare, ale cărui răvaşe, trămise la dânsul, stau şi acum în cartea lui Crause, ce se numeşte *Turco-Grecia...»* Acest mic pasagiu cuprinde două mari rătăciri. Porecla «Armeanul», în priivirea lui Ivonia, precum am văzut mai sus, fu motroni[mi]că şi fără nice o legătură cu ideea vreunui cult oarecare; cu toate aceste, sînt departe de a tăgădui greaţa ce o ar putut simţi iroul nostru nu numai către postul Sf-lor Apostoli, ci chiar către toate posturile den lume, armeneşti şi nearmeneşti. Mai apoi, Ivonia n-a fost nice într-un chip condisciplul lui Ioane Lascare şi răvaşele, cele citate de Cantemir, se ating toate fără deosebire, de un alt domn omonim anterior: Iacob Basilic, «cărui vlădicii şi boierii puseră numele de Ion Vodă Despota»[8]. Astfel, Cantemir a încurcat şi a metamorfozat faptele şi feţele; totuşi nu mai puţin, nu ne pot decide a nega cunoştinţile lui Ivonia în limbele greacă şi latină: fără oleacă de elinie, socot eu, el n-ar hi căpătat, mai la urmă, aflându-se la Constantinopole, puternică protegere a vestitului Micaele Cantacozin, iară latinia, pre acel timp, mai vârtos în Polonia, uşor se putea învăţa până şi în mijlocul stradelor, bez agiutoriul gramatichiei: înşişi sătenii erau în stare de a-şi face chef, ciceronizând la îndelete[9].

---

[1] Gratiani. — Cf. Zubrizycki.
[2] Wajcicki.
[3] Fredro. — Gorecki. — Bielski. — &.
[4] Guasco. — Hammer. — Cogălniceanu.
[5] Bobolinski. — N. Costin. — &.
[6] Hammer. — Soranzo. — Zinkeisen.
[7] Gorecki. — Guagnini. — Paszkowski. — &.
[8] Ureche. — Cf. Gratiani. — Sommer. — Cf. Engel. — Şincai.
[9] Maciejowski. — Mechevzynski.

Bastard! «Hires»! Cuvântul sună rău, dupre părerea cugetelor celor împlute de frica alunecărei; însă muma-natură, spre a compinde gingăşia puseciunei, întru carea se află restrinşi, pre temeiul legei deosebitelor cuviinţi, copiii d-amoriu în faţa acelor ai datoriei, obicinueşte a-i înzestra cu alesul mijloacelor fizice şi spirituale întru ştergerea petei naşterei. Zămisliţi sub înrâurirea fecundei văpaie a unei iubiri împrumutate şi proaspete, ei apar asemenea florilor, chemate la hiinţă prin calda rază a unui soare de mai. Bacu şi Ercule fură bastarzi; astfel, adânca mitologie a elinilor simboliză fenomenile den domeniul filosofiei istoriei naturale.

Den năciunile moderne, două popoare eminamente eroice, românii şi normanzii, la două capete opuse ale Europei, au fost totdauna cele mai neformaliste în priivirea descendinţei aşa-numite nelegiuite. Robert Guiscard şi Guilelm Cuceritoriul, deopotrivă hireşei, au întemeiat puterea normandă pre ţermii duor Sicilii şi pre insulele Britaniei[1]. În Moldova fără a se mai vorbi de celelalte părţi ale dezbârnatei Românii, Petru Rareş şi nepotul său Ivonia au lăsat neşterse urme de strălucire în anuarii ţărei. La normanzi şi la români, epitetul de «bastard» nu alcătuia nicecum un terme de ocară , o pedecă sociarie; trecând cu vedere cauza, voi să zic pácatul, ei recunoşteau, îmbrăţoşau şi înălţau rezultatul, voi să zic energia forţelor vieţuarie, focul aptevităţei, măreţia scopurilor, ce desting în genere pre hii ai dragostei. Acest mod de a privi lucrurile, noi nu l-am moştenit de la romani[2], dar, nu mai puţin, nice de la schiavi l-am hi căpătat[3].

Mi se va da voie de a furişa aice o oserbăciune filologică, nu toemai fără însemnătate pentru istoria limbei române. Sub anul 1454, letopiseţul nostru se rosteşte: „Mulţi zic că n-a fost Bogdan Vodă fecior cu cununie, ci copil lui Alexandru Vodă"[4]. Prin urmare, «copil» în limbagiul strămoşilor noştri, fu sinonim cu «bastard». Răzemându-se pre această arătare, rădăcina cuvântului, necunoscută până acum etimologiştilor noştri[5], se descopere, fără greutate, în verbul samscrit «kup» - «se passioner»[6], de unde se trag ecarmente, «kapyô» al grecilor, «cupio» al romanilor, «hwopa», al goţilor, «hoffe» al nemţilor şi aşa mai departe. În acest chip, «copil», româneşte, spreme ideea unui fapt al aprinderei, al

---

[1] Depping. — Du Cange.
[2] L. L. de Spuriis; de Nothis...
[3] Maciejowski. — Newolin.
[4] Ureche.
[5] *Lexicon Valachicum Kleiniano — Majoranum* — Bobb.
[6] Eichhoff. — Rosen.

speranţei, al dorului. Însă pre de altă parte, noi-l-întrebuinţăm în înţelesul obştesc de infante, hie legiuit ori nelegiuit, ceea ce demustră că românul, necunoscând în gura mare, superioritatea hirească a bastarzilor, nu voia admite laolaltă putinţa giuridicei lor inferiorităţi, asemenea celorlalte popoare europene.

Spre a încheia această degredere prin un fapt istoric în o mai aproape legătură cu însuşi obieptul prezinţilor cercetări, nu-mi rămâne decât să înşir aice genealogia lui Ivonia, începând de la Bogdan, despre carele adusesem cu câteva rânduri mai sus un pasagiu den Ureche: Bogdan Vodă, Ştefan Vodă cel Mare, Petru Vodă Rareş, Ştefan Vodă Rareş, Ivonia. Den işti cinci domni, în spiţă pogorâtorie, trei fură curat bastarzi, iar ceilalţi doi feciori de bastarzi, adecă, araldiceşte, tot bastarzi[1]. Socot că nici o istorie străină nu va putea înfăţoşa o altă pildă analogă. Au fost ţări, fericite sub cârma muierilor, ceea ce mândrul român nu suferea niceodată; dară arătaţi-mi o altă regiune carea să aibe tot dreptul de a susţine, că mărirea-i fu opera geniului unei lineate de hireşi, căderea-i isprava nepriceperei domnilor «coconi»[2]. Istoricu României, mai cu seamă al Moldovei, cată să nu uite această originalitate a sorţilor noastre.

Ivonia fu unul den bastarzii cei mai bine pregătiţi den hire pentru lucruri mari. La întâia ochire, nemine nu era în stare de a nu-i amira măiestoasa înfăţoşare: o statură atletică; un chip cam smolit, măreţ şi atrăgător; ochi mici «ca ochi de ciur»[3] străbătători şi plini de spresiunea predomnirei[4]. Portretul lui Ivonia prezintă, în constituţiunea întreagă şi până şi în trăsăturile obrazului, o nespusă asemănare cu al lui Ricard Inimă-de-leu[5].

Această coincidenţă nu mi se vede a hi năpraznică. Carapterul respeptiv al amânduror domni-viteji, în virtuţile şi neagiunsurile lor, mai că nu se deosebeşte: aceeaşi răpegiune a otărârilor, aceeaşi supremă lipsă de însăşi umbra temerei, aceeaşi îndeferinţă religioasă, aceeaşi oarbă încredere întru fedea prietenilor, aceeaşi tendinţă spre cruzime, aceeaşi artă de a-şi atrage simpatia chiar den partea celor asupriţi, aceeaşi înfocată elocinţă, aceeaşi isteţime a mintei, aceeaşi patimă de avuţie unită cu patima răsipirei... Frumos subiept pentru un Plutarc român! În curgerea scrierii noastre vom mai reveni asupra acestei conformităţi dintre doi indivizi, despărţiţi prin un interval de seculi şi de ţări; căci dupre părerea-mi, fiziogonomia nu este nicecum un ce mai pregios de ţintirile unui istoric den veacul de faţă. Analistul nostru, deşi părtenitor dechiarat al duşmanilor lui Ivonia, al lui Petru cel Şchiop şi al lui Ieremia Movilă, totuşi nu se încumetă nici el a recunoaşte înaltele însuşiri de ale iroului nostru prin câteva cuvinte, pre giumătate rostite, ce zic mai mult de cum ele se par a zice: «era la minte ascuţit şi la cuvânt gata şi se vedea a hire harnic nu numai de domnia acestei ţări, ci şi altor ţări să hie cap şi mai mare»[1]. Să însemnăm că bătrânul Ureche iubeşte a se arăta scump în laude. Despre Ştefan cel Mare el zice numai: «întreg la minte şi lucrul său ştia să-l acopere, şi unde nu cugetai, acolo-l aflai; la lucruri de războaie meşter; unde era nevoie însuşi se vârea ca, văzându-l ai săi, să nu îndepărteze»[2]. Despre Bogdan cel Grozav, el sună: «nu în beţii şi în ospeţe petrecea, ci ca un străjer în toate părţile privighea, ca să nu se ştirbească ţara ce-i rămăsese de la tată-său»[3]. Despre Petru Rareş: «un părinte al tuturor, carele n-a fost mai gios decât alţii, că a lăţit hotarul ţărei»[4]. Acum, luând osteneală de a confrunta aceste patru pasagiuri, atingătorie de cei mai războinici patru domni ai Moldovei, neştine uşor se va încredinţa de mărimea laudei lui Ivonia, ieşite den gura vrăjmaşului său Ureche! În adevăr, hiresul lui Ştefan Rareş, întrunea în sine caretăţile carapteristice ale tuturor strămoşilor săi, mai întrecându-i prin un nu ştiu ce cavaleresc, un nu ştiu ce «à la Richard Coeur-de-lion». Măcar să nu hi fost fecior de domn, Ivonia agiungea om mare: [de]gea el scutură pedecile copilăriei şi, ieşind din Galiţia, purcese în lume după căutarea norocului său.

---

[1] Ureche. — Cf. Engel. — Şincai. — Wolf. — &.
[2] Cipariu.
[3] *Cântecul lui Grue.*
[4] Gorecki. — Paprocki.
[5] Walter Scott. — Lingard.

Mai întâi de a urmări propria istorie a lui Ivonia este neapărat să aruncăm o răpede ochire asupra eveneminţilor ce s-au petrecut în Moldova încoace de la omorul de la Ţuţora, reprinzând şirul povestirei împregiurărilor domniei lui Alexandru Lăpuşneanul: numai în aşa mod ni vom putea da mai la vale seama despre rolul lui Ivonia în întregimea istoriei moldovene, despre tendinţele poporului nostru în momentul apărerei acestui domn pre scenă, despre sublimul entuziasm de iroism şi de libertate, ce el ştiu a-l însufla într-o clipă în inimile străbunilor noştri, şi chiar despre unele particularităţi curat biografice, neprevăzute de cătră istoricii înaintaşi. O nărăciune izolată, lipsită de cercetarea cauzelor, e numai un scelet istoric, nu o istorie. Drama vieţei omenimei şi a năciunilor se compune de apte, den cari cel de pre urmă, încheiarea, nu se poate înţelege fără întrelegata cunoaştere a celor de mai nainte.

Den cei trei boieri, ce viclenisera pre Ştefan Rareş, unul Sturza, mai tânăr[1], îndată după întronarea Lăpuşneanului despare de pe schena istoriei: au să hi perit el vitezeşte în năvala de la Şipote, au să-l hi şters den numărul celor vii defedinţa noului domn, socotindu-l mai răzvrătitor, mai primejdios, mai dedat suvenirilor vechei dinastii. Greşeşte cel de pre urmă den analiştii noştri, când se sileşte a încredinţa că neamul Sturzeştilor ar hi agiuns la boierie «den curteni de ţară» numai în zilele Lăpuşneanului, în urma tăierei boierilor, cătră 1564[2]. Cu totul denpotrivă, mare şi tare, mai cu seamă pre timpul Rareşilor, tocmai în domnia urmaşului lor, această familie scăzu deodată la rândul «curtenilor de ţară» şi abie preste vro sută de ani mai încoace reuşi a se renălţa la însemnătatea ce o avuse den vechime între boierii Moldovei. Movilă, deşi amestecat, dempreună cu Sturza, în zarva de la Şipote, totuşi ştiu a se dezvinovăţi sau, mai degrabă, cumnat al lui Petru Rareş[3], el se păru Lăpuşneanului a hi bine nimerit spre a şerbi, drept un fel de păpuşă politică întru îmbrobodirea uzurpărei; cu atât mai vârtos că, hiind totodată bătrân[4], departe de a se rearunca în sfera intrigelor, el se apucă acum, în ticnă, cu încetul, a grămădi o cât mai straşnică avuţie (ocupăciunea cea mai nerevoluciunarie!), pentru hiii şi nepoţii săi; ceea ce puţin păsa Lăpuşneanului. Oricum să hie, Movilă fu făcut vel-logofăt, «giudecătoriu tuturor cine sunt cu strâmbătăţi în ţară»[5], adecă o oarbă unealtă, prin mijlocul cărei noul stăpânitoriu putea opera cu mai mare sicuranţă, cele mai strigătorie nedreptăţi. A dreapta mână, *alter ipse*, «măciuca»[6] Lăpuşneanului fu Moţoc căruia acela datorise însăşi cununa. Glasul doamnei Rusande, carea moşteni spiritul energic al mumei sale[7], contrabălănţa auneori înrâurirea acestui sumeţ boier; însă, de cele mai multe dăţi, Lăpuşneanul izbute a împăca părerea lui Moţoc cu acea opusă a doamnei Rusande, într-un chip ce s-ar păre cam comic în vremea de astăzi: el făcea răutăţi, dupre sfătuirile vornicului şi-şi răscumpăra după aceea păcatul prin zidirea «cu

---

[1] Ureche.
[2] *Ibid.* — Cf. *Chronicon Putnense.*
[3] *Ibidem.*
[4] *Ibid.*

---

[1] *Ms-ta Bibliothecae Universitatis Iassiensis.*
[2] Neculce.
[3] Vide supra.
[4] *Genealogia Mohylorum.* — Okolski. — *Ms-ta Tabularii Publici Moldaviae.*
[5] Ureche. — Cantemir.
[6] Bielski — Gorecki. — Gratiani.
[7] Ureche: Isthuanffi. — Brancowich. — &.

multă cheltuială, osârdie şi nevoinţe»[1] a băsericilor şi a monăstirilor, den îndemnul domniţei!

Un antagonism dentre popor şi Alexandru Vodă se poate oserbi chiar den cei dentâi timpi ai domniei istui den urmă. Moldovenii nu era chip să dea uitărei luminoasa domnie a lui Petru Rareş, în curgere de 38 de ani ale cărei memorie nu s-a şters den inima pământenilor prin efemerele cărmuiri a lui Iliaş şi a lui Ştefan Rareş; ba până şi işti doi apăreau acum mai mult ca neşte nenorociţi martiri ai fatalităţei, micşurându-li-se den ce în ce mai mult vina prin depărtarea epocei şi prin jalnica tragedie a sfârşiturilor lor:

«Dup-aceasta stătut-a Rareş Petru Vodă,
De toate bunătăţi plin de cerească roadă;
Îi Pobrata sălaş unde odihneşte
Cu doamnă-sa Elena de se pomeneşte.
Pre urma lor domnit-au a lor bună roadă,
Ilie şi cel tânăr, Ştefăniţă Vodă:
Nimică n-a stricatu-i vrăjmăşasca moarte,
Că este-n cer cu sfinţii de pre o soarte»[2]

Petru Rareş, după Ştefan cel Mare, este domnul cel mai poporar al moldoveanului, «populusvalachicus, — zice un străin contempurean, vorbind despre a doua domnie a acestui nemuritor bărbat — multum est de reditu Petri contentus, eo quod tulbatur illos ab injuriis optimatum ac dominorum suorum, et ita illi deserentes dominos suos, currunt ad ipsum Petrum, priorem Vajvodam suum».[3] «Toţi 'l iubeau ca pre un părinte al lor».[4] Personagiul lui Petru Rareş deveni în scurt după moartea lui, în credinţa românului den Moldova, un fel de mit eroic, un prototip de înţelepciune, de bărbăţie, de bunătate, de ştiinţă: un ce suprahiresc. Strămoşii noştri cu mândrie povesteau călătorilor den regiuni depărtate despre al lor «Petru Vodă, nu numai fruntaş în război şi în pace, ci chiar mare doftor şi mare filosof!»[5] «Astfel amoarea năciunară se pleacă, în genere, a însuşi aleşilor săi universalitatea geniului: îi dumnezeeşte»[6]. În

---

[1] Ureche. — *Ms-ta Tabularii Publici Iassiensis.* — *Zapiski. Odesskago Obszczestwa.*
[2] Dositeu. — Cipariu.
[3] *Ms-ta Bibliothecae Ossolincianae.* — *Cf. Engel.*
[4] Hâre. — Ureche.
[5] *Epistola Ms. Rossica.* — Karamzin.
[6] Vico. — Emerson. — Carlisle.

[za]dar Lăpuşneanul ostindea drepturile sale la tron, ca bastard al lui Bogdan cel Grozav: însuşi Bogdan cel Grozav apărea mic în alăturare cu Petru Rareş. În [za]dar Lăpuşneanul făcea paradă de numele doamnei Rusande şi al logofătului Movilă: poporul i înţelegea făţărnicia şi-l urî ca pre ucigaşul Rareşilor. În exterioara-i politică, Alexandru se arăta pururea atârnat de înrâuriri străine, supus alternativemente poruncilor leşeşti, turceşti, ungureşti[1]. Speziciunea lui Moţoc în Ungaria în agiutorul reginei Isabele, deşi învingătorie[2], totuşi era departe de a semăna a groaznicele bătălii de al domnilor de mai nainte. «În al patrulea an al domniei lui Alexandru Vodă, trimis-a sultan Suleiman hochim la Alexandru Vodă şi la Petru Vodă, domnul muntenesc, să meargă cu oaste în ţara ungurească, pre pohta ungurilor, să li puie crai pe Ştefan, feciorul lui Ianoş Crai, la scaunul cel de moşie a tâtâni-său. Şi îndată după porunca împărăţiei au mers şi l-au dus de l-au aşezat la crăie şi de atunce s-au plecat ungurii a dare bir turcului.»[3] Iată un singur şi apoi ce fel de război! Nu aşa se luptă Petru Rareş, «ci cu adevărat era fecior al lui Ştefan cel Bun, că întru tot semăna tâtâni-său»[4], Întreaga domnie a Lăpuşneanului fu o continuă frică. El pricepea despuseciunile cele învrăjbite ale supuşilor săi; dar totodată el iubea atrebutele stăpânirei mai presus de orice în lume «de nu mă vra ţara, eu îi voi pre dânşii; şi de nu mă iubesc ei, eu îi iubesc pre dânşii; şi tot voi merge, ori cu voie, ori fără voie»[5]. Neapărate consecinţi ale unei asemenea opuzeciuni fură repeţitele trădări den partea ţărei, necurmatele asupriri den partea Lăpuşneanului; «Acest Alexandru Vodă zic că a fost scoţând ochii oamenilor şi pre mulţi a sluţit în domnia lui».[6]

Naturalmente crunt, asemene tuturor vechilor noştri domni, Lăpuşneanul se făcu şi mai sângeros, aflând ura ce-i păstrau moldovenii; pre de altă parte, cu cât creştea neomenirea stăpânitorului, cu atât şi dorul ţărei după sămânţa Rareşilor, după «osul» neuitatului Petru Vodă devenea den zi în zi mai glasnic şi mai ameninţător. Ce-i dreptul, cea mai mare parte den descinzătorii istui domn pieriră în noaptea de la Ţuţora sau de mult se târâiau lipsiţi de toată impurtanţa, în schiavia otomană; dar însăşi puţinătatea lor rădeca, în ochii poporului, meritul acelor ce veneau făţiş a pretinde cu un pic de drept la un oarecare grad de «răreşism». Moldovenii îi întâmpinau cu braţele deschise. Iacob Despot şi Ivonia niciodată sau, încalte, mult mai greu s-ar hi urcat pre scaun dând gios neamul lăpuşnean să nu hi agiutat atotputernicul prestigiu al suvenirilor dinastiei celei surpate.

---

[1] Engel. — Wolf. — Şincai. — &.
[2] Borsai. — Isthuanffi. — Siegler. — W. Bethlen. — Cf. Catona.
[3] Ureche.
[4] *Ibid.* — Cf. Orzechowski.
[5] N. Costin. — Ureche.
[6] Ureche. — Gratiani. — Sommer. — *Chronicon Putnense.* — &

Într-o scriere aparte voi dezvolta pre larg istoria vestitului «Eretic Vodă»[1], încurcată prin nefericitul scepticism al scriitorilor vechi şi noi, străini şi pământeni. Un document den 1566, descoperit în arhivele Serbiei şi dat la lumină sunt acum 21 de ani într-o culegere de urice serbeşti[2], confruntându-se el, pentru o mai apriată chiaritate, cu zisele unui renumit autor polon contempurean[3], necitat până acum, prin întâmplare, de către istoricii noştri, serveşte spre a mă întări în credinţa unei adevărate înrudiri dentre Iacob Basilic şi doamna Ileana Eraclide, soţia lui Petru Rareş. «După al noulea an al domniei lui Alexandru Vodă, în 1561, s-a ivit Despot pre poreclă, iar numele i-a fost Heraclu Basilic, carele a fost ştiind multe limbi, franceşte, nemţeşte, greceşte şi lătineşte»[4]. Viaţa lui până a se agiunge la Moldova, este curat un romans à la Dumas, lung, împestriţat de cele mai frumoase epizoduri, dar fără nice o idee predomnitorie: un labirint fără de aţa Ariadnei. Dentăia dată, spre a adânci despuseciunile poporului, el apăru singur la curtea Lăpuşneanului, dechiarându-se văr al doamnei Rusande, care, în adevăr, nu se stângini de a-i recunoaşte această însuşire[5]. Tiranii iubesc poveşti: *O mie şi una de nopţi* au fost scrise anume pentru petrecerea tiranilor. Basilic istorisi Lăpuşneanului despre minunatele sale aventuri în Grecia, în Italia, în Spania, Francia, Germania, Polonia[6]: un musafir ca acesta trebuia, hireşte, să placă domnitorului. Ma, veneticul nu se mărgini întru a descânta pre stăpân: «hiind om cu minte mare, îmblând în taină pre la boieri, el pre toţi i-a făcut preteni»[7]. Prin ţinuturi, tot atunce, se lăţi exagerata, dar dorita veste, despre aflarea «unui frate bun» al doamnei Rusande[8], a unui hiu drept al lui Petru Rareş!! Iscusitul Moţoc înţelese den capul locului căderea Lăpuşneanului a hi în agiunul ei, că puterea va să treacă în alte mâni, deocamdată mai populare, că norocul se întoarce în partea Basilicului: apoi da! cămeşa-i mai aproape de piele decât antereul... Moţoc hăini acum pre Lăpuşneanu, precum mai nainte vreme el a fost hainit pre Rareş, şi deveni părteanul lui Basilic[1]. Această acesiune fu pentru noul cutreierător de o mare însemnătate; în giurul influintelui vornic se grupa un cerc de boieri, crescuţi în şcoala lui, toţi şireţi de frunte: Spancioc, Barnovschi, Veveriţă şi alţii[2]. Însufleţit prin simpatiile den întrul ţărei şi văzându-şi scopurile cam destăinuite de către Alexandru Vodă, Basilic se strecură den Moldova pentru a reveni, mai apoi, cu un agiutor de oaste den străinătate. El nu zăbovi mult timp. Albert Laski, unul den cei mai avuţi şi mai întreprinzători magnaţi ai Poloniei, îl sprijini cu bani şi cu oameni[3], şi iată că «amândoi, au intrat în ţară cu nemţi şi cu svezi, cu spanioli şi cu cazaci»[4]. La satul Verbia, pe apa Jijiei, Lăpuşneanul li veni în întâmpinare. Se dede război. Alexandru Vodă avea 25 000 de oaste; Basilic numai vro 2000, dar în capul armatei moldovene fu trădătoriul Moţoc, încât nemic n-a putut agiuta Lăpuşneanului minunele de vitejie personale, ce arătase «multă vreme singur cu puţini, părăsit de toţi, ţinând războiul»[5]. «Ţara pizmuind lui Alexandru Vodă»[6], bătălia fu pierdută, însuşi domnitoriul fugărit şi «Ioan Vodă Despot[7], mergând cu Albert Laski la Suceava»[8], s-a uns la domnie. Scriitorii, trădăciunalmente, unul după altul, obicinuiesc a atrebui, în totul, această izbândă strânsurei de mercenari ce aduseră pre Basilic în Moldova[9]. Eroare! Fără Moţoc, fără farmecul numelui răreşan, fără ura năciunarie către Alexandru Vodă, 25 000 de moldoveni ar hi culcat la pământ nu 2000, ci 100 000 de străini! Istoricul cată să nu amnoreze ceea ce erau românii pre acel timp! Îi vom cunoaşte mai de aproape, văzându-i sub povaţa lui Ivonia.

Pre când Basilic se urca pre tronul lui Ştefan cel Sfânt, în puterea unei înrudiri femeieşti cu sămânţa Rareşilor; un alt pretenzinte mult mai temeinic, propriul hiiu al lui Ştefan Rareş, tânărul Ivonia, nimerise în

---

[1] Ureche.

[2] Karano. — Tvrtkowicz. — Cf. *Scholiastae Annalium Moldavicorum.*

[3] Górnicki. — Cf. Guagnini.

[4] Ureche. — N. Costin. — *Scholiastae Annalium Moldavicorum* — Gratiani. — &..

[5] N. Costin. — Forgach. — Iacobus Despota. — Isthuanfi.

[6] Sommer. — Gratiani. — Forgach. — Guagnini. — &.

[7] N. Costin. — Cf. Engel.

[8] N. Costin. — Isthuanffi.

---

[1] Gratiani. — Forgach. — N. Costin. — &.

[2] *Chronicon Putnense.* — Ureche. — Bielski. — *Ms.-ta Tabularii Publici Moldaviae.*

[3] Niesiecki. — Bielski. — Paprocki..

[4] Ureche. Cf. Engel.

[5] N. Costin. — Forgach. — Isthuanffi.

[6] Ureche. Cf. Engel. — Gebhardi.

[7] *Ibid.* — Gratiani. — Sommer. — &.

[8] N. Costin.

[9] Palauzow. — Engel. — Wolf. — Vaillant. — Lauriani — &.

Crâm, la «cortul[1] lui Devlet Ghirai, sultanul duor uscături şi hacanul duor mări», dupre emfaticul limbagiu al Răsăritului[2].

Scrisoarea lui Basilic către puternicul han tătar, fără velet, [e]xtrasă den arhivele Poloniei[3] şi împărtăşită mie prin bunătatea lui Gerardi Cichocki, de la Kiovia, cuprinde în sine câteva dăţi, de cel mai mare preţ pentru limpezirea cauzelor, a timpului şi a întâmplărilor acestei strămutări. E de însemnat că biografii contempureni, Lasicki, Gorecki, Paprocki, Bielski, Guagnini şi alţii o au uitat-o; iară scriitorii moderni ce s-au fost îndeletnicit mai [î]ntâi de mine cu istoria lui Ivonia, n-au ştiut să o descopere prin agiutorul numeroaselor izvoare documentale ale epocei[4].

Mândrul Despot Vodă înştiinţa, în mesagiul său, pe Devlet-Ghirai, despre suirea-şi — pre scaunul «strămoşilor», făgăduindu-i nentărziata trimitere a darurilor, «întocmai cum urmează regele Sigismund August, bunul frate al nostru» şi cerând, den parte-i, [e]xtrădarea moldovenilor, pribegiţi oarecând în Crâm; mai cu seamă acea a «mincinosului Ivan, ce se face fecior de domn den Moldova şi pe care avutu-l-ai pre lângă tine, ni se spune nouă, la războiul cu Moscul.»

Analistul nostru nu pomeneşte nemica despre faptul begeniei, repurtat, în răvaşul de mai sus, — compus hireşte chiar la începutul[5] domniei lui Basilic, — către vremea Lăpuşneanului, dentre 1552—61: toate suferinţele unui popor apăsat nu aşa lesne se pot înregistra într-o cronică!

Adăpostul trădeciunar al fugarilor moldoveni pre acei timpi de neaşezare, era Ungaria şi Polonia; însă «Alexandru Vodă avea prietenie bună cu leşii»[6], iar maghiarii, dezbinaţi prin partizile lui Ferdinand şi a lui Zapolia şi slăbiţi pin repeţitele lovituri de ale Turciei, înfăţoşau puţină securitate de scăpare la oaspeţii din ţara noastră[7]. Sî ni amintim, pre deasupra, că unul de cei doi stăpâni învrăjbiţi ai Ungariei, Zapolia, se afla într-o legătură de amicie personală cu Lăpuşneanul[8].

---

[1] *Cântecul lui Grue.*

[2] *Zapiski Odesskago Obszczestwa.* — Montandon. — Murowiew. — &.

[3] *Ms-ta Comitis Swidzinski.* — Cf. Hammer.

[4] Engel. — Wolf. — Palauzow. — Fotino. — Şincai. — &..

[5] Ureche — *Scholiastae Annalium Moldavicorum.*

[6] Ureche. — Cf. Bielski. — Lasicki. — Gratiani. — &.

[7] Fessler — Hammer.

[8] Catona. — Paprocki. — W. Bethlem. — Cf. Şincai. — Engel.

Astfel, cea mai mare parte a emigranţilor moldoveni, gloata, — şi-îndreptau paşii înspre «ţara tătărească, care între Nipru şi între Don se închide şi într-însa Crâmul este»[1]. Devlet-Ghirai, cunoscând inima cea mare a românului, era prea bucuros sî vează înmulţindu-se trepat în giuru-i ceata dezţăraţilor viteji: boieri, ostaşi, săteni.

Letopiseţii ruseşti ni-l reprezintă încungiurat de o mulţime de ai noştri, întovărăşindu-l la bătălii şi luptându-se voiniceşte în şiragurile păgânilor cu pravoslavnicii muscali; că sviţerii, românii au fost în stare, odată, să-şi apere degeaba propria moşie şi să servească de zid, drept răsplată, pentru regiunile străine!

În 1557, Devlet-Ghirai aşezu şi cuprinse întărita insulă Horţiţă, în ustiile Niprului, unde eroicul principe Dumitru Wiszniewiescki, mai la urmă domn şi martir al Moldovei, în capul unei oştiri alcătuite den ruşi, den litveni şi den cazaci, şi-a fost ales cuibul neaşteptatelor năvăliri asupra învecinatului Crâm. În armata hanului se afla o despărţire de moldoveni[2]. Fost-au ei trimişi de către Alexandru Vodă? Ba. Două întâmpinări capitelnice obor această presupunere. Wiszniewiescki, ca generar rusesc lucra în numele ţarului Ioan[3], cu carele Lăpuşneanu nu numai fu în alianţă, ci chiar i datorea o somă de bani împrumutaţi încă den 1554, pentru solvirea tributului turcesc[4]. Mai apoi, în 1557, oastea lui Alexandru Vodă n-a fost de fel despuniveră spre trebuinţa hanului, deoarece tocmai prea acea vreme, «Voievodul Moldovei capătă poruncă de la sultanul să ducă în Ardeal pre Francesco Bebek gubernatoriu»[5]. Moldovenii Lăpuşneanului luau Muncaciul în Ungaria[6] aproape tot atunce, când Hortiţa în Ucraina o luau moldovenii pribegi. Halal de braţul străbunilor noştri! Ungurii, tătarii, cine oare nu se mai folosea de vârtutea noastră, reschirată în toate părţile den cauza poncirilor înuntrale!

Dară zicerea «războiul cu Moscul»: «na woloskoi potrebi», în scrisoarea lui Basilic, nu se poate apleca, cred eu, la speziciunea de la Hortiţa, al cărei carapter fu mai mult căzăcesc, decât sadea rusesc[7]. Afară de această, noul domn al Moldovei nu şi-ar hi adus aminte de o bătălie, petrecută cu vro patru ani mai nainte, când însuşi el nice visa încă, poate, să-şi simţe vreodată fruntea încununată. Singură spremerea «ni se spune nouă», arată destul de chiar, dupre părerea-mi, prospătatea evinimentului în cestiune. Moldovenii filonichiseau despre vitejia «unui fecior de domn, numit Ivonia: iată ceea ce supăra» şi spăria cu dreptul pre Basilic.

---

[1] *Scholiastae Annalium Moldavicorum.*

[2] *Lwowskaja letopis.* — *Nikonowskaja letopis.* — Cf. Karamzin. — Arcybaszew.

[3] Niesiecki. — Narbutt. — Bielski.

[4] *Ms-ta Tabularii Publici Mosquensis.* — Karamzin.

[5] Şincai. — Catona. — Engel.

[6] *Ibid.*

[7] Skolkowski. — Sreznewski. — Markiewicz.

Deci, sunt plecat a socoti că cuvintele scrisoarei se repoartă anume la rezbelul moschicesc den 1559, cu doi ani încoace de la cuprinderea Hortiţei. Ivonia putu emerge den Galiţia ceva de mai nainte, poate den 1558, împlut hiind de vorbe despre protegerea ce o acordase Devlet-Ghirai înstrăinaţilor moldoveni. Dentr-un document publicat la Moscva de principele Obolenski, se vede că iroul nostru, în tot cursul şederii şele în Crâm, se bucura de o speciaria ocrotire den partea moştenitoriului hănesc, Mohamed-Ghirai, învestit, dupre obiceiele tătăreşti, cu poveţuirea armatei[1]. Această împregiurare nu poate fără numai a mă mai întări în credinţa, cum că Ivonia se deosebi tocmai în speziciunea den 1559 dereasă personalminte de către Mohamed-Ghirai nu asupra părţilor căzăceşti, ci împotriva însului centru al Rosiei.

Ţarul Ioane, poreclit cel Groaznic, rezboia atunci cu ordenea cruciaţilor teutonici den Livonia[2]. Prilejul se păru, dar, propice lui Devlet-Ghirai spre a înrumpe în hotarele Moscoviei. 100.000 de călăreţi, conduşi de Mohamed-Ghirai, purceseră spre apa Meciu, cu scopul precugetat de a năvăli apoi spontăneamente asupra avutelor oraşe Rezan, Tula şi Coşira. Buna priveghere a ruşilor zădărnici această întreprindere, plănuită cu atâta înţelepciune. Trustrele punturi de ţintă s-au aflat pre pecior de apărare. Numai o mică parte den oştirea ţarului hiind întrebuinţată împotriva nemţilor, toată ceialaltă, sub povaţa celor mai ispitiţi generari ruseşti, între alţii sub a lui Dumitru Wiszniewiecki, — groaza păgânilor —, sta despusă în apropiarea marginilor tătăreşti. Mahomed-Ghirai fu silit a se întoarce înderăpt, urmărindu-l şi hărţuindu-l până la Perecop pălcurile moschiceşti[3]. E foate prubaver ca Ivonia să se hi destins în această ocăşiune: meritul unui ostaş superior se cunoaşte mai cu deosebire în halagia unei retrageri. Oricum să hie, acesta e singurul război la carele să se poată apleca, pare-mi-se, rostirea mesagiului lui Basilic.

Lucru nu mai puţin însemnat este amintirea lui Ivonia drept fecior de domn den Moldova, atât de către hanul Devlet-Ghirai, precum şi de

---

[1] *Metrica Lithuaniae.*
[2] Narbutt. — Hadebusch. — Karamzin. — Ancybaszew.
[3] *Chronicon Ms. Tartaricum Musaei Odessani.* — *Ms-ta Tabularii Publici Mosquensis.* — Karamzin. — &.

către pribegii moldoveneşti. Basilic, în scrisoarea sa, îl numeşte «mincinos»: «folszivyj Iwan»; dar stăpânitorul Crămului socotea de mincinos, presemne, pre însuşi Basilic; cel puţin într-o epistolă la ţarul Ioane, el îl clarifică de «venetic den ţara ungurească»[1]. Denpotrivă, în răvaşul său la craiul Sigismund August, despre care am vorbit mai sus şi vom mai vorbi mai la vale, moştenitoriul hanului, Mohamed-Ghirai, recomândă pre Ivonia ca pre un adevărat şi netăgăduit os de vodă: «Woevodicz woloskij»[2].

Pre de altă parte avem la mână un uric den 1573, prin care singur Ivonia, [de]gea domn, hărăzeşte părcălabului Ţopa câteva case de ţigani, «pentru slujbele lui cele multe de când petreceam domnia mea la tătari»: «u tataroh».[3] Prin urmare, emigranţii noştri den Crâm, recunoscând origenea princiară a adulescintelui Ivonia, nu se sfiau chiar de atunce, a se supune la un fel de autoritate domnească de partea-i. Viptimele amoarei către sângele Rareşilor — ei priveau în el un Rareş — dedaţi den copilărie trebei voiniceşti, ei amirau în el un viteaz: în aşa chip, zdravănul bastard şi-asecura de timpuriu simpatiile moldovenilor: «is Valachis visus est ad suscipiendum imperium satis idoneus; ad hunc ergo scribunt...»[4]

Un singur şi acelaşi principiu năciunariu înălţase dentâi pre Basilic la vârful puterei şi apoi, în scurt, l-a redus la o cumplită şi neaşteptată perire. Am văzut mai sus că ţara, gemând sub regimele Lăpuşneanului ohta după timpii Rareşilor: această tendinţă deschisese lui Basilic calea domniei. Dar geniul veneticului s-a arătat dendată inferior greutăţei novei sale puseciuni. Unul den oamenii cei mai învăţaţi ai epocei[5], un soldat deştept şi nepregetat[6], un spirit plăcut şi întreprinzător, Basilic se părea născut pentru împodobirea unei societăţi însă cu nenlăturata condiţiune de a rămâne totdeauna într-un al doilea plan; căci îi lipsea cu desăvârşire acel tapt politic, acea machiavelică diplomaţie, acel sânge — rece în binele şi în răul — ce sunt neapărate pentru mânţinerea unui tron, voi să zic a unui tron uzurpat.

«Mulţi străluciţi în mici trepte se sting în rangul întâi.
Den ostaş voinici stătură, — şi e crai den cei mişei:
Adormit pre jelţul slavei, într-al moleciunei sân.

---

[1] *Ms-ta Tabularii Publici Mosqensis.* — Karamzin.
[2] *Metrica Lithuaniae.*
[3] *Instrumenta gentis Hasdeiane.* — *Ms-ta Bibliothecae Universitatis Iassiensis.*
[4] Lasicki. — Cf. Ureche. — N. Costin.
[5] Wojnowski. — Crause. — Mueller. — Ureche. — etc.
[6] Bielski. — Sommer. — *De morini expugnatione.* — Paproki. — etc.

Cununa îl împilează şi-l face rob den stăpân»[1]...

În loc de a respinge toate trădeciunile guberniamântului lăpuşnean, Basilic, la împotrivă, se grăbi, den pucinimitate, a le îmbrăţoşa în întregimea lor: în aşa chip, însuşi el şi renegă rąreşismul şi, prin urmare, trebuia să cază. Domnia lui nu este decât o gravă lepciune, ce o aş întitula: «poporul, alegându-şi un principe, şi-l alege ca pre icoana unei idei ce o voieşte reprezintată; dacă alesul nu-şi înţelege rolul — pică».

Analiştii şi istoricii noştri, nedeprinşi a se ridica mai presus de pipăitul cerc al cauzelor secundarie, n-au ştiut să pătrunză adevăratul înţeles al tulburărilor, ce semnaseră intervalul dentre cele două întronări ale Lăpuşneanului: 1561—64: «Despot Vodă, dacă s-a aşezat la domnie, se arătă blând şi tutulor cuvios, şi aieve creştin derept, iar la taină eretic, şi avea sfetnici de ai săi de o lege cu dânsul; mai apoi şi-a ivit şi necredinţa sa: pus-a pre ţară nevoi şi greutăţi mari, bisericele dezbrăca, argintăriile lua şi făcea bani, şi alte multe lucruri fără de cale făcea; iar Laski, carele venise cu dânsul, s-a dus înapoi»...[2] Astfel, luteranismul, boierirea străinilor, lăcomia de bani, prădarea sântuarielor şi depărtarea lui Laski — anume aceste cinci incidinţi şi «alte mai multe lucruri» nu tocmai însemnate, pricinuiseră, dupre părerea scriitorilor, moartea lui Basilic. Ba, sî hi fost numai atâtea sau de alde aceste — el trăia şi domnea încă cine mai ştie câtă vreme în linişte şi murea, mai la urmă, de moartea naturale. Basilic fu luteran? Dar Lascu Vodă, Petru Vodă cel Şchiop, Iancu Vodă Sasul, Gaspard Vodă Gratiani şi alţii au fost, nu mai puţin eterodo[c]şi, fără ca poporul să li hi luat seamă întru aceasta de-amănuntul, românul din hirea-i nu e bigot. Basilic boierea pre străini. Dar însuşi Petru Rareş nu boierise el oare un mare număr de unguri şi de serbi?[3] Basilic iubea aurul? D-apoi care den domnii noştri să nu-l hi iubit, mai vârtos în suta a 16-ce, când aproape toţi principii Europei aveau nenorocire de a se arăta «pessimi nebulones super terram»[4]?! Încât se atinge de dezbrăcarea băsericelor, apoi singur poporul, departe de a învinovăţi personalmente pre Basilic, o atribuia sfătuirilor ale însului cler pământean, a vlădicului Anastasiu de la Roman şi a vlădicului Eutimiu de la Rădăuţi[5]. Mai în hine, vorva despre părăsirea lui Laski... las-o în pace!

---

[1] Pogor. — Voltaire.

[2] Ureche. — Cf. Engel. — Şincai. — Palauzov.

[3] Ureche.

[4] Hârc. — *Ms-ta Tabularii Publici Iassiensis.* — *Ms-ta Bibliothecae Universitatis.*

[5] Luther. — Cf. Hammer.

Dentre multoraticele întâmplări d-ale acestei scurte domnii, voi să aleg cu tot înadinsul un singur fapt, deşi puţin notat până acum, totuşi menit a revărsa asupra stărei lucrurilor de atunci o deosebită lumină, fără nice o compărăciune cu acea a celor cinci şi mai multe ca şi cauze de mai sus. «S-a pornit Despot Vodă cu oastea să ia cetatea Hotinului de supt ascultarea lui Laski. Văzând, dară, Ion Piasecki, ispravnicul pus de Laski, apropiarea lui Despot Vodă, a trimis înainte-i de i-a spus că-i va da cetatea Hontinului numai să-l lase să iasă el cu al său slobod den cetate. Făcutu-i-a Despot Vodă pre voia lui Piasecki şi a luat cetatea iar în seama lui. Aflu şi aceasta că ieşind Despot Vodă spre Hotin, îmblând cu puţini în câmpi, i-au ieşit mulţime de oameni şi, încungiurându-l, strigau sî li rădice acele grele dări, ce li aruncase de casă câte un galben de aur. Iar Despot Vodă li răspundea că den sfatul lui Barnovschi şi al lui Moţoc şi a doi vlădici face acele greutăţi de pune cu asupra. Iar ei cereau să li se dea pre aceia pre mânule lor sî-i omoare, zicând că tot aceşti patru au fost pricina şi la Alexandru Vodă de l-au îndemnat la toate tirăniile, şi nu se vor părăsi de răutăţile lor aceşti patru, de nu va grăbi Despot Vodă să li facă sfârşit vieţei lor. Şi abia cu multe cuvinte s-au aşezat acea mulţime de ţărani, adeverindu-se că li va face pre pohta lor[1]. Acest pasagiu e foarte împurtănd în raportul principiilor dreptului nostru cel public, vădind el vechea hiinţare în ţară a dogmelor constetuciunarie de peţiciune şi rezistinţă, de respunsăveritatea miniştrilor, de iniţiativa acuzărei lor de către persoana Domnului, de voce populi[2]. Totuşi, în cazul de faţă, el prezintă o însemnătate cu totul speciarie: un criteriu istoric. Ţara nu iubea pre Basilic anume den pricina lui Moţoc, a lui Barnovschi şi a altor oameni „de casa Lăpuşneanului" ce rămaseră în sfatul domnesc. Ea-şi văzu răsuflate toate speranţile asupra unei stăpâniri «răreşene». Căci ucigaşii lui Ştefan Vodă, curtenii lui Alexandru Vodă, n-au contenit de a ţine cârma statului. Iată, dar, cauza cea mare a perirei lui Basilic. Toate celelalte nu sunt fără cât nişte împregiurări de a doua mână, ce ar hi trecut nepricepute sî nu se hi tâmplat cea întâie, adecă: sî nu se hi stins cu răpegiunea minunei steaua unui strălucit bărbat. Cronicarii contempureni, cu toate că necăpaci de a agiunge la înălţimea generalizărei (filosofia istoricei nice se visa încă pre atunce) totuşi simţându-se chemaţi prin însuşi hirea lucrului a motiva un ce atât de anormale, se acaţară, den bunomie, de particularităţi, de amenunţuşuri, de epizoade.

---

[1] Ureche. — N. Costin. — Gratiani. — etc.

[2] N. Costin. — Insthuanffi. — Gratiani. — etc.

S-ar părea că cele prilejite la Hotin trebuiau să deschiză minţile lui Basilic. El se afla acum într-o alternativă decisă şi limpede: au rămânând tare şi mare prin tăiarea bandei lui Moţoc şi îndestularea energicei dorinţi a poporului, au sacrificându-şi cununa şi viaţa prin cruţarea viclenei boierimi şi respingerea vrerei ţăranilor. El'şi făcuse dentâi studiile în Italia[1] şi lesne, deci, putea să-şi aducă aminte adânca teorie a nemuritoriului florentin: «Nu-i chip a plăcea boierilor fără a pica totodată în nedreptate, pre când însăşi iubirea dreptăţei ne îndeamnă a plăcea poporului, căci poporului i place a nu se vedea apăsat, iar boierilor tocmai sî apase: volendo questi opprimare, e quello, non essere oppresso». Mai apoi a descăpăţâna un popor întreg ar hi treaba cu neputinţă, dar nemic nu e mai uşor decât abaterea câtorva căpăţini de cele boiereşti. În sfârşit, un principe e silit să petreacă traiul, în tot cursul domniei sale, cu unul şi acelaşi popor, iar pre boieri, dupre capriciu, el îi face, desface şi face de iznoavă măcar în toate zilele: «è necessitato il principe vivere sempre con quel medesimo popolo, ma può ben fare senza quelli medesimi grandi potendo farne e disfarne ogni di...»[2]. Mai pre scurt, s-ar pute zice că boierii sunt un ilău, domnul un ciocan, poporul un fierar: astfel rezum cu doptrina lui Machiavelli, făcându-o şi mai chiară. Sî hi măcelat Basilic, după înturnarea-i la Suceava pre Moţoc, pre Barnovschi, pre Anastasiu şi pre Eutimiu; sî hi scos el den putere toate ruginele trecutei stăpâniri; si-şi hi ales sfetnici noi, den neamurile cunoscute prin credinţa lor trădeciunilor răreşene: Huru, Barbovschi, Groze, Vartic şi alţii[3] nepărtaşi la afacerile Lăpuşneanului... atunce nu numai boierimea se simţea slăbită şi neputîncioasă, nu numai ţăranii, românimea binecuvântau şi susţineau pre dezrobitorul lor, dar până nice personalele-i viciuri, lăcomia, luteranismul şi altele, până nice boierirea străinilor, până nice depărtarea lui Laski... n-ar hi fost în stare să clatine cât de puţin temeliile unui tron, aşezat pre simpatiile maiorităţei!"

Nu cunoaştem dacă autorul a mai reluat în vreo versiune intermediară subiectul. Dar răstimpul de patru ani scurs între elaborarea variantei *Ivonia* şi a formei finale, i-a dat posibilitatea nu numai să se detaşeze de „grămezile de material, în legătură directă şi indirectă cu obiectul acestei cărticele", ci să şi mediteze îndelung la destinul şi semnificaţiile vieţii lui Ioan Vodă cel Cumplit. Încât redactarea nu i-a mai

---

[1] Explicaţia lipseşte în ziar (*n.ed.*).

[2] *Scholiastae Annalium Moldovicorum*. — Neculce. — Sommer. — Cf. Engel. — Şincai. — etc.

[3] Hâre. — *Chronicon Putnense*. — *Ms-ta Tabularii Publici Iassiensis*.

pus de data aceasta nici o problemă, cu atât mai mult, cu cât B. P. Hasdeu se afla într-un moment de exaltare a spiritului, creată de proaspăta căsătorie cu Iulia Faliciu.

Balastul documentar, care îi crease atâtea probleme în faza iniţială, e trimis de autor în josul paginii sau la sfârşitul cărţii, mai mult dintr-un scrupul ştiinţific, decât dintr-o necesitate stringentă.

Curăţat, astfel, de numeroasele trimiteri şi citate, textul propriu-zis se întrupează — după cum o recunoştea chiar autorul — în ritmul inimii. „Condeiul devine scurt, laconic, iute ca bătăile pulsului." Datele concrete, adunate „în curs de mai mulţi ani", se topesc la flacăra sufletului şi se decantează în mari metafore şi simboluri. Istoria capătă — datorită patetismului evocării şi al trăirii nemijlocite a istoricului — temperatura artei. Monografia devine poem în proză.

Curios e că după grabnica elaborare — continuăm să credem, din vara anului 1865 — şi după rapida publicare — graţie ajutorului primit din partea comenduirii armatei — B. P. Hasdeu se dezinteresează aproape total de republicarea fragmentară sau integrală a cărţii.

Ediţia a II-a apare abia după trei decenii, din câte deducem din iniţiativa editorului şi nu dintr-o dorinţă expresă a istoricului (Bucureşti, Editura Librăriei Carol Müller, 1894, 254 p.). Ea păstrează intact titlul primei ediţii: *Ion Vodă cel Cumplit. Aventurele. Domnia, Rezboaiele, Moartea lui; Rolul său în istoria universală şi în viaţa poporului român (1572—1574)*, denumirea seriei: „Oamenii mari ai României"; precizarea adăugirilor grafice: „Cu un portret, trei planuri de bătălie, o hartă militară, un desemn de atac, două genealogii, o gravură de costum şi două facsimile" şi versurile din oda lui Victor Hugo, *Ubi defuit orbis*, luate ca moto.

Pe coperta exterioară şi interioară e trecut numele autorului în varianta: B. Petriceicu-Hasdeu şi menţiunea: „Ediţiunea II". Exemplarul (din colecţia d. profesor I. C. Chiţimia) pe care l-am avut la îndemână poartă pe contracoperta interioară (p. IV), imprimată ştampila cu semnătura: „B. P. Hasdeu."

În „Prefaţa la a 2-a ediţiune" datată „27 septembrie 1893" şi semnată „Hasdeu", autorul mărturisea că a făcut câteva modificări minime: „Fără a adăoga, fără a scurta, fără a schimba textul, mi-am permis totuşi a şterge pe tăcute câteva mici scăpări din vedere cari nu ating întru nemic, nici caracterul organic peste tot, nici diapazonul de expresiune în parte".

Citirea în paralel a celor două ediţii relevă că istoricul a retuşat îndeosebi expresia, înlăturând formulele devenite între timp arhaice, stângăciile de exprimare caracteristice tinereţii, sau formulările inadecvate ştiinţific. A corijat câteva titluri şi citate şi a eliminat unele pasaje prea ancorate în contemporaneitatea anilor '60 ai secolului trecut.

Spre deosebire de piesele de teatru, de exemplu, cizelate continuu ca expresie, structură şi semnificaţii, autorul găsea, la distanţă de trei decenii, forma din 1865 absolut adecvată subiectului şi o îmbrăţişa cu nostalgie: „Eram tânăr şi scriam aşa cum nu mai sînt în stare de a scrie astăzi; dar tocmai de aceea, reproducând lucrarea de atunci, o las cum a fost, fără a cuteza să-i îmbătrânesc tinereţea, căci orice adaos ar fi un benghi, orice scurtare o zbârcitură“.

Textul ediţiei a II-a, ultima văzută de autor, a fost luat ca text de bază în cadrul seriei de faţă.

Prima republicare, după stingerea din viaţă a istoricului, a fost fragmentară.

Intitulată *Ioan Vodă cel Cumplit* şi cuprinzând capitolele *Căpitanul* şi *Epilog*, ea a apărut în cadrul colecţiei „Pagini alese din scriitorii români“ (nr. 109—110, Bucureşti, [1922], 48 p.), scoasă de Editura Cartea Românească.

În forma integrală, lucrarea a văzut lumina tiparului în ţinuturile natale ale scriitorului, la Chişinău, în 1926, sub egida aceleiaşi edituri, Cartea Românească, XVII + 254 p. + 1 pl.

În 1942, apar concomitent două ediţii — una ne varietur la Bucureşti (250 p.) în cadrul Colecţiei „Muncă şi Lumină“ (B.A.R. cota: I 183425) şi alta comentată, la Craiova, sub îngrijirea profesorului Ion Const. Chiţimia, cu un amplu studiu introductiv (CXLII + 244 p. + 15 pl.), în cadrul prestigioasei colecţii „Clasicii români comentaţi“ a Editurii Scrisul Românesc.

Într-o „notă a editorului“ inserată pe spatele foii de titlu a ediţiei din 1942 de la Bucureşti se precizează că volumul reproduce întocmai textul ediţiei din 1926 apărută la Chişinău: „Ortografia acestei cărţi nu corespunde întru totul regulelor Academiei Române. Textul a fost reprodus după a 3-a ediţie a cărţii, apărută la Chişinău, în 1926. Am socotit că transcrierea de atunci corespunde mai bine scrierii lui Hasdeu, decât o modernizare totală, care ar fi cerut şi unele înlocuiri de cuvinte.“ Importante în sine pentru caracterizarea ediţiei, precizările editorului (necunoscut) au şi o valoare referenţială. Ele îi oferă cercetătorului un argument important în localizarea ediţiei din 1926, considerată până acum (în lipsa notaţiei de pe foaia de titlu) ca apărută la Bucureşti.

După război, textul avântatei proze hasdeene e repus la dispoziţia cititorului român abia în 1969 prin ediţia îngrijită de C. Mohanu: *Ioan Vodă cel Cumplit*, ediţie şi cuvânt înainte de..., Bucureşti, Editura Militară, 1969, XVIII + 201 [205] p.

Acest text va sta la baza reeditării din 1978, din colecţia „Arcade“, a Editurii Minerva: *Ioan Vodă cel Cumplit*, postfaţă şi bibliografie de Doina Curticăpeanu, Bucureşti, 253 [256] p.

Fără trimiterile din subsol şi notele de la sfârşit, *Ioan Vodă cel Cumplit* e reprodus — formulă desigur posibilă pentru marele public — în volumul II al ediţiei Bogdan Petriceicu Hasdeu, *Scrieri alese*, Chişinău, Editura Artistică, 1988, p. 7—133, în secţiunea *Scrieri istorice*. Din păcate, editorii — ce descriu, în „notele marginale“, de la sfârşit, ediţiile apărute în timpul vieţii scriitorului — nu precizează nici un moment că au transcris textul curăţat de adnotările istoricului.

În acelaşi mod e reprodusă monografia şi în volumul *Ioan Vodă cel Cumplit* („prefaţă, alcătuire şi îngrijirea textului“ de S. Moraru) din Colecţia „Strămoşii“ a Editurii Hyperion din Chişinău (1990, p. 19—139). Textul lui B. P. Hasdeu e precedat în volum de extrase din Grigore Ureche şi Dimitrie Cantemir şi e urmat de poezia *Golia ticălosul*, de G. Coşbuc şi de capitolul *La hanul lui Goraşcu Haramin* din romanul *Nicoară Potcoavă*, de M. Sadoveanu.

Singura traducere a lucrării — în ruseşte — îi aparţine lui N. Romanenko: *Ion Voevoda Liutîi* (Chişinău, Editura „Cartea Moldovenească“, 1959, 206 [208] p. + 4 ilustraţii). Ea a fost retipărită, fragmentar, cu acelaşi titlu, în vol. *Izbranoe* (Chişinău, Editura Literatura Artistică, 1978, p. 169—251).

Îmbrăţişată cu căldură de confraţii de breaslă încă din faza proiectelor, monografia *Ioan Vodă cel Cumplit*, de B. P. Hasdeu, a fost primită, la apariţie, cu un viu entuziasm de majoritatea comentatorilor.

Elocvente în acest sens sunt aprecierile lui Gr. G. Tocilescu, ce sintetizează întrucâtva opiniile contemporane, după consumarea impresiilor produse de primul contact cu cartea: „Nimeni după nemuritorele N. Bălcescu nu a dus critica mai departe ca d. Hasdeu, care, pe lângă o minunată pătrundere, o răbdare de fer, ce n-o veţi găsi decât doară în un Tierry, Niebuhr, Momsen, pe lângă aceea ce se zice în poezie şi istorie: inspiraţiunea geniului, d-sa mai are o colosală erudiţie ce-l pune mai pe sus de toţi conaţionalii săi [...] *Ioan Vodă cel Cumplit* este o operă care cu drept cuvânt a făcut reputaţiunea autorului. [...] D. Hasdeu, într-un volum de 300 pagini, desfăşură miraculoasele fapte ale domnului moldovenesc «prin cari persoana individuale a lui Ioan Vodă se contopeşte cu persoana cea colectivă a României şi atinge colosul umanităţii». Dar aici nu e istoria numai a lui Ioan Vodă. Este a poporului român!

Nu este biografia lui Plutarch!

Este biografia lui Tacit, istoria unei naţii în biografia unui om!

Numai Tacit, numai Hasdeu ştiură a înălţa biografia până la rangul istoriei!

Nimic nu e în om mare decât silinţa lui către ceva mai mare decât el.

Cine a citit cartea *Ion Vodă*, cine a citit două pagini dintr-însa, şi nu a simţit inima bătându-i repede, nu a simţit sufletul smuls din frământările meschine ale zilei şi transportat către regiuni mai nalte, nu a uitat icoana neagră a prezintelui pentru o divină icoană a unui viitor mai ferice neamului românesc?!

Sunt momente sublime în trecutul nostru.

Şi când aceste momente sublime se fură de pe seninata frunte a bătrânului *Vreme* pentru a se-nfige cu dalta geniului pe marmura rece, peste poate ca omul să nu treacă peste natura-i umană; peste poate ca omul să nu-şi simţe chemarea dumnezeiască!

Citiţi *Ion Vodă!*

În acele pagini, ca-n undele limpezi ale izvorului, se reflectă grandioasa imagine a trecutului şi nepoţii stând cu uimire la uriaşele fapte străbune, se zbuciumă a le pricepe cel puţin mărimea.“ (Gr. G. Tocilescu, *Istoria critică a românilor*, în „Românul“, XVI, 18 mai—21 mai 1872, p. 438—439.)

Într-un total dezacord cu opinia majorităţii recenzenţilor s-au situat consideraţiile partizane ale lui P. P. Carp, ce fac până astăzi o notă aparte în contextul judecăţilor despre carte.

Pornind de la impresia — nu întru totul falsă — că lucrarea ar fi fost izvodită din dorinţa de a sprijini politica democratică a domnitorului Alexandru Ioan Cuza, autorul *Epistolei deschise a unui şcolar către d-nul Petriceicu Hăjdeu* (semnată cu pseudonimul Petrachi Bătăuşul) dezvoltă, pe parcursul a două lungi pamflete, aserţiunea că lucrarea ar avea un caracter preponderent politic şi că investigaţiile istorice ar reprezenta doar un pretext de mascare a politicului: „Ce e cartea d-tale? O scriere storică sau o scriere politică? Care v-a fost ţelul? Aţi vrut să dizvăliţi idei politice sub scutul unei biografii sau aluziunile politice de care scrierea d-tale este plină nu sunt decât exclamaţiuni scăpate fără de voie?“ („Cugetarea“, I, nr. 3, 23 / 3 octombrie 1865, p. 11—12.)

La doi ani după publicarea celor două „epistole deschise“, iritat de un nou atac al lui P. P. Carp, B. P. Hasdeu avea să se pronunţe el însuşi asupra replicilor preopinentului său aristocrat: „Când noi am publicat scrierea noastră despre Ioan Vodă cel Cumplit, în care analizarăm pe larg rolul boierilor faţă cu opinca în secolul XVI, d. P. Carp, închipuindu-şi că printre acei vornici de pe la 1572 ar fi fost şi vreun strămoş de al domniei sale, scrise vro doi articolaşi în vro două foiţe, lăudându-se apoi pe toate răspântele, cum că a sfâşiat, a ucis, a abimat opera noastră.

Noi n-am răspuns atunci nimic la neşte improvizaţiuni, cărora negam însuşi dreptul de esistenţă; căci un om, mai nainte de a se apuca a critica producţiunile altora, trebuie să fi produs el însuşi măcar cât de puţin, ceea ce rămâne până acum un piu desiderium în privinţa d-lui P. Carp.“ (B. P. Hasdeu, *Doi şi trei*, în „Românul“, XI, 20—21 noiembrie 1867 p. 996.)

Totuşi, observaţiile lui P. P. Carp sau ale lui Pantazi Ghica privitoare la „cuzismul“ cărţii, ca şi aluziile surdinate ale altora, i-au dat de gândit savantului. Şi, la a doua ediţie, el a atenuat referinţele la contemporaneitate, după cum a temperat şi unele exagerări criticate în epocă.

Încă de la primele semnalări şi recenzii dedicate monografiei, s-a încetăţenit ideea bivalenţei valorice — istorice şi literare — a lucrării.

Aprecierile respective — fireşti în epocă, în condiţiile neseparării prea clare a actului literar de cel cultural şi ştiinţific — au fost generate, în bună măsură, de înseşi consideraţiile scriitorului din prefaţa la *Ioan Vodă cel Cumplit*, în perspectiva cărora opera istorică era întrevăzută ca o sinteză a documentării cu creaţia artistică propriu-zisă, iar adevăratul istoric era privit drept un geniu superior oricăruia dintre artişti.

Dacă, din punct de vedere al documentării ştiinţifice, valoarea lucrării a fost imediat şi unanim recunoscută (în pofida unor corijări ulterioare, de informare şi, mai ales, de interpretare), în ce priveşte valoarea artistică a cărţii, s-au purtat şi se mai poartă încă discuţii aprinse asupra oportunităţii încadrării ei în sferele literaturii.

După abordările tangenţiale, din timpul vieţii autorului, a monografiei în perspectiva realizării artistice, au urmat cercetări insistente în această direcţie; trecerea timpului marcând o îmbrăţişare din ce în ce mai clară a lucrării în primul rând ca operă literară.

Punctul de pornire al acestei statornice direcţii observabile pe parcursul a peste trei sferturi de veac avea să-l constituie evocarea comemorativă, *Hasdeu*, publicată de Mihail Sadoveanu în „Însemnări literare“, I, nr. 16, 1 iunie 1919, p. 15. „*Ion Vodă cel Cumplit* — scria prozatorul — este o arzătoare şi romantică lucrare literară scrisă de un savant. Eram tânăr de 16 ani când am cetit-o întâia oară. M-a fermecat şi m-a robit ca un cântec frumos. Şi de impresia aceasta primară nu m-am putut elibera nici mai târziu, când am recitit această splendidă evocare din trecutul Moldovei.“

Recenzenţii diverselor ediţii apărute după 1920, sau criticii şi istoricii literari care au marcat trecerea unui număr rotund de ani de la naşterea sau moartea savantului, au făcut, implicit, aluzii şi la monografie. Mai pe larg asupra ei — dar tot tangenţial — s-a oprit cu o predispoziţie demolatoare Pompiliu Constantinescu, în articolul *Spectrul interior al lui Hasdeu,* vestejind nu numai lucrarea aici în discuţie, ci întreaga creaţie artistică hsadeeană ce i se părea pietrificată o dată cu stingerea din viaţă a autorului.

Unele din observaţiile sale privitoare la carte, precum „dispoziţia de roman senzaţional a capitolelor“, „bombasticismul expresiei“, „vehemenţa exagerată a contrastelor“, „acumularea repetiţiilor retorice“ sau „tonul de insuportabil convenţional“, se regăsesc într-un alt registru în *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, a lui G. Călinescu.

Criticând stilul „de un romantism radical, potrivit de altfel capacităţii lui congenitale de exaltare“, „sacadarea şi repetiţia stratificată“ în formele „retoricii trinitare“, „voinţa de spirit“, „degenerată în cea mai regretabilă vulgaritate“, G. Călinescu recunoştea, în cele din urmă, la un mod personal, valoarea artistică incontestabilă a monografiei, prin plasarea ei în sferele poematicului. „Hasdeu — nota criticul — este totuşi un poet, care, în clipe de înfocare lirică, e în stare de trăsături repezi de pictor, de uimitoare imagini. Maximilian II i se arată ca «una din acele figuri flegmatice, atât de creditare pe tronul austriac, încât le-ai putea crede că sunt una şi aceeaşi persoană nemuritoare, ca Dalai-lama din Tibet». Moscova e «o imensă pădure, prin care sălta o fiară sălbatică, numită Ivan cel Groaznic». În clipe de mânie, ochii lui Ioan Vodă «se umpleau de sânge, fulgerând din umbra unor stufoase sprâncene, ce se îmbinau, zburlite prin convulsiva acţiune a nervelor». Patria noastră ar trebui să devină un rai «păzit la hotarele sale de mii de îngeri cu săbii înflăcărate». Priveliştea basarabeană e zugrăvită cu un mare simţ al tristeţii şi aridităţii scitice“ (p. 328).

La numai un an de la apariţia *Istoriei literaturii române de la origini până în prezent,* *Ioan Vodă cel Cumplit* avea să facă obiectul a două ample analize — în cadrul „studiului introductiv“ *Hasdeu,* semnat de Ion Const. Chiţimia (ce prefaţa ediţia critică a cărţii, publicată de Editura „Scrisul românesc“, Craiova, 1942) şi în cadrul capitolului *Bogdan Petriceicu Hasdeu. 1838—1907* din vol. *Scriitori basarabeni. 1850—1940,* de P. V. Haneş (Bucureşti, Editura Casei Şcoalelor).

Cu o rară subtilitate, I. C. Chiţimia relevă preferinţa savantului pentru dramatismul întâmplărilor, tendinţa de îngroşare a culorilor în cadrul scenelor de luptă, jaf şi răzbunare, adoptarea stilului „vioi, avântat, cu un ritm grăbit“, impulsiv; ruperea monotoniei expunerii prin saltul în contemporaneitate etc.

Prin asemenea trăsături, istoricul literar încerca să demonstreze „trecerea“ lucrării „în domeniul literaturii“. Totuşi, finalmente, el opta pentru considerarea monografiei ca operă istorică în primul rând.

Mai hotărât pentru caracterul literar al scrierii se pronunţa P. V. Haneş. „Atunci cum se explică — se întreba autorul volumului *Scriitori basarabeni* — succesul [cărţii]? Fiindcă *Ioan Vodă cel Cumplit* nu este operă istorică, ci literară, întocmai ca şi *Istoria lui Mihai Viteazul.* Amândouă trăiesc pentru această a lor însuşire. Amândouă au prezintat şi la apariţie şi de la apariţie încoace imaginaţie bogată, proceduri literare de efect, un stil şi o limbă armonioase“ (p. 168).

Spre zilele noastre — poate şi ca urmare a schimbării certe a opticii cititorului — s-au înmulţit tentativele de revendicare literară a cărţii. Din multiplele încercări făcute în acest sens, cităm doar două, ce se disting prin patosul şi stăruinţa puse în slujba argumentării.

Prima dintre ele îi aparţine lui Mihai Drăgan şi a fost dezvoltată în cuprinsul monografiei *B.P. Hasdeu* (Iaşi, Editura Junimea, 1972).

Intuind profunzimea implicării afective a autorului în deshumarea documentară a biografiei lui Ioan Vodă şi mai ales în redactarea şi articularea arhitectonică a cărţii, Mihai Drăgan releva, pe bună dreptate, că „romanticul Hasdeu trăieşte trecutul cu voluptate, colorează temperamental faptele şi foloseşte tonul aluziv, esopic, cu scopul de a vorbi contemporanilor săi despre *unire*, despre lupta românilor pentru libertate socială şi naţională“ (p. 175).

Corijând afirmaţiile criticilor anteriori (îndeosebi pe cele ale lui P.P Carp, N. Iorga şi G. Călinescu), istoricul literar surprindea „stilul vizionar“ şi „tensiunea neobişnuită“ ce constituie elementele frapant individualizante ale operei.

Bazându-se pe asemenea particularităţi ce imprimă conotaţii literare textului, M. Drăgan conchidea: „Judecată astfel, monografia *Ioan Vodă cel Cumplit* este o lucrare ştiinţifică nu numai consultabilă şi azi, dar şi una capabilă să ofere satisfacţii artistice. Aceasta, desigur, nu pentru că ar fi o «ficţiune», o «invenţie», că ar avea o funcţie estetică dominantă, ci în sensul existenţei unor elemente literare, de compoziţie, de stil, portrete şi descripţii, gust de romancier în povestirea unor momente dramatice (de pildă, trădarea lui Ieremia Golia, uciderea mişelească a domnitorului, luptele îndeobşte)“ (p. 177).

Cea de a doua tentativă recentă, notabilă, de situare a monografiei „în zonele artisticului“ îi aparţine Doinei Curticăpeanu şi face însuşi obiectul postfaţei la ediţia din 1978 (Bucureşti, Editura Minerva) a cărţii.

Continuând, nuanţând şi amplificând demonstraţia lui Mihai Drăgan, printr-un apel mai insistent la sugestiile textului, autoarea crede a descifra semnele artisticului în: „înariparea stilistică“ a lucrării, în „seducţia personalităţii fascinante a lui Ioan Vodă, trăită totalitar“ de autor — ce generează profunda notă participativă la derularea istorică a faptelor —, în crearea „cadrului de timp şi de loc“ adecvat pe care „este proiectată figura eroului; în „hiperbolizarea“ livrescă; în „evocarea indirectă“ a evenimentelor“; în libertatea imaginaţiei de a sugera peisaj şi scene; în sfârşit, în „spectacolul inteligenţei scăpărătoare, eclatant tocmai datorită surprizei asociaţiilor“ pe care lucrarea i-l oferă cititorului.

Negarea sau atenuarea criticilor anterioare, dublată de înmulţirea excesivă a înfăţişării „probelor“ artisticului în structura cărţii cunosc, credem, în intervenţia Doinei Curticăpeanu o limită pe care demonstraţia în favoarea încadrării monografiei în sferele literaturii o poate atinge.

Scrisă la temperatura artei, vorbind generaţiilor tocmai prin tensiunea lirică pe care o degajă, lucrarea rezistă, credem, nu atât datorită preponderenţei unuia dintre elemente, cât armonizării perfecte, aşa cum şi-a dorit-o scriitorul, a documentării istorice cu zborul artistic. Încât Mihai Drăgan avea dreptate când afirma că ea „poate fi revendicată cu egală măsură şi de istorici, şi de literaţi“.

VARIANTE

Sigle:

A: Ediţia a II-a, Bucureşti, 1894, text de bază.
B: Ediţia I, Bucureşti, 1865.

Nu se păstrează manuscrisul lucrării. Întrucât fragmentele publicate în „Familia“ (1865) şi „Ateneul român“ (1866) nu cunosc diferenţe faţă de textul primei ediţii, nu au fost luate în considerare la alcătuirea variantelor.

108

1 *A*: Prefaţa primei ediţiuni; *B*: Prefaţă / 11 *A*: piatră; *B*: pietre / 20 *A*: desagi; *B* desage / 26 *A*: atunci; *B*: atunce / 26 *A*: devenea: *B* deveni.

109

6 *A*: cărticele; *B*: cărtecele / 11 *A*: contimpurane; *B*: contimpurene / 12 *A*: oculare; *B*: ocularie / 23 *A*: secundare; *B* secundarie / 24 *A*: accesoare; *B*: accesorie / 26 *A*: să aibă: *B*: să aibe / 34 *A*: cari calcă; *B* ce-i calcă.

110

4 *A*: ştiu; *B*: ştim / 4 *A*: inima; *B*: înima / 5 *A*: inima; *B*: înima.

111

2 *A*: în a şaptea zecime a; *B*: în septima decadă a; 15 *A*: repede; *B* răpede / 18 *A* întregi; *B*: întrege / 27 *A*: primea; *B*: priimea.

112

4 *A*: fanatism; *B*: fanatismul / 21 *A*: Împărat al Germaniei era Maximilian II, una; *B*: Împăratul Germaniei fu Maximilian II. Era una / 22 *A*: figuri; *B*: figure / 22 *A*: ereditare; *B*: ereditarie / 24 *A*: nemuritoare; *B*: nemuritoarie / 25 *A*: Porţii; *B*: Porţei / 27 *A*: măcar; *B*: chiar / 33 *A*: mumă-sa; *B*: mumă-sea / 36 *A*: eveniment; *B*: evenement.

113

5 *A*: sărută; *B*: sărutase / 31 *A*: sălbatică; *B*: sălbatecă / 37 *A*: inimă; *B*: înimă / 39 *A*: zădărât: *B*: zădărit.

114

5 *A*: două; *B*: duo / 10 *A*: călcâile; *B*: călcăiele / 20 *A*: mânile: *B*: mânele / 30 *A*: pân; *B*: pon / 32 *A*: jumătatea Franţei; jumătatea Poloniei; *B*: giumetatea Franţei, giumetatea Poloniei / 34 *A*: păpuşeria; *B*: papuşeria.

115

5 *A*: între; *B*: intre / 8 *A*: exterminare; *B*: exterminaţiune / 16—17 *A*: o femeie. Regina; *B*: o femeie... o bastardă! Regina / 22 *A*: este; *B*: e

/ 23 *A*: ne preocupă; *B*: ne ocupă / 24 *A*: Spania, în Germania; *B*: Spania, în Anglia, în Germania / 27—28 *A*: beţivi. Tocmai; *B*: beţivi sau de muieri. Tocmai / 30—31 *A*: pe Peninsula Balcanică; *B*: pe tronul Bizanţei / 34 *A*: general!; *B*: general! Singurul om în toată Europa, carele, în loc de a lăsa pe preuţi să facă victime, făcea victime din preuţi! Singurul om în toată Europa, carele ghici secretul democraţiei! Singurul om în toată Europa carele merita coroana!

116

11 *A*: acesta; *B*: carele / 18 *A*: idei; *B*: idee / 19 *A*: idei; *B*: idee / 21 *A*: înrădăcina; *B*: înrădăcinase / 23 A: era; *B*: devenise / 26 *A*: care-l; *B*: ce-l.

117

1 *A*: îmbe; *B*: ambe / 14 *A*: măritişului; *B*: maritagiului / 17 *A*: numără; *B*: număr / 18 *A*: care; *B*: carele / 21 *A*: ar fi comic; *B*: ar fi fost comic.

118

5 *A*: parte-i; *B*: partea-i / 6 *A*: prăvăliile; *B*: prăvăliele / 13 *A*: care; *B*: carele / 18 *A*: alt bastard, al; *B*: alt bastard, un bastard al / 22 *A*: vara sa; *B*: vară-sa / 24 *A*: contimpuranii; *B*: contimpurenii / 27 *A*: domniilor; *B*: domnielor / 31 *A*: în „Arhiva“; *B*: în a mea „Arhiva“.

119

15 *A*: ceva ca; *B*: întocmai ca / 17 *A*: strâmtându-se; *B*: strimtându-se.

120

13 *A*: ajunge a; *B*: ajunge de a / 16 *A*: învederat; *B*: vederat / 28 *A*: tătar; *B*: tatar / 39 *A*: *Istorii i Drevnostei*; *B*: *Istorii Drevnostei*.

121

8 *A*: dete; *B*: dede / 9 *A*: cătră; *B*: către / 12 *A*: tributară; *B*: tributarie / 14 *A*: mătăsării; *B*: mătăsarie / 16 *A*: legitimă, cu cât hanul; *B*: legitimă, că hanul / 18 *A*: militare; *B*: militarie / 24 *A*: care; *B*: carele.

122

4 *A*: luni; *B*: lune / 18 *A*: expediat; *B*: espedit / 32 *A*: adoră; *B*: ador.

123

13 *A*: două; *B*: duoa / 15 *A*: proteagă; *B*: protege.

124

3 *A*: bogăţiile; *B*: bogăţiele / 4—5 *A*: agale! În comerţ; *B*: agale! Factul e tot atât de cert, precum e cert că d. Torok sau d. Bossel posed cele mai frumoase şi cele mai scumpe case în Bucureşti, deşi istoricul — pariem — nu va fi în stare a arăta izvorul acestor avuţie. În comerciu / 9 *A*: se refuză; *B*: se refuz / 11 *A*: care; *B*: carele / 22 *A*: Porţii; *B*: Porţei.

125

12 *A*: paşalele mai; *B*: paşii cei mai / 17 *A*: cronicarii zic; *B*: cronicarul zice.

126

11 *A*: război; *B*: resbel / 17 *A*: război; *B*: resbel / 18 *A*: cătră; *B*: către / 19 *A*: divulgată: *B*: desvulgată / 27 *A*: mii; *B*: mie.

127

16 *A*: care-l; *B*: care îl.

128

3 *A*: nervilor; *B*: nervelor / 7 *A*: familiile; *B*: familiele / 8—9 *A*: cea mai puternică fortăreaţă; *B*: cele mai puternice fortăreţe / 20 *A*: ziua de Paşti; *B*: zioa Pascelor / 31 *A*: ridicat; *B*: rădicat.

129

7 *A*: dar; *B*: ci / 11 *A*: cătră; *B*: către / 12 *A*: basarabiani; *B*: besarabiani / 19 *A*: primise; *B*: priimise.

131

10 *A*: luni; *B*: lune / 11 *A*: aleagă rege; *B*: aleagă de rege / 11 *A*: favoarea; *B*: favorul / 15—16 *A*: Suceava, punctul; *B*: Suceava, ţelul său, în limbagiul militar, punctul.

132

5 *A*: mici; *B*: mice / 7 *A*: înşişi; *B*: însişi / 12 *A*: inamicilor; *B*: inemicilor / 15 *A*: pândeau; *B*: pândea / 21 *A*: trebile; *B*: trebele.

133

13 *A*: Călinescu; *B*: Călinesco / 20 *A*: şanţuri; *B*: fosse / 22 *A*: care-l; *B*: ce-l.

134

3 *A*: umbla; *B*: îmbla / 19—20 *A*: numi părcălabi; *B*: numi acolo purcalabi / 22 *A*: cu care-l văzurăm; *B*: cu care îl văzurăm.

135

10 *A*: era; *B*: fu / 18 *A*: sînt; *B*: sunt / 25 *A*: în sfârşit; *B*: în fine / 26 *A*: firea; *B*: natura / 28 *A*: p. 429; *B*: p. 429: „C'est ains que, lorsque

le ciel veut conférer une grande mission à ces hommes d'élite, il commence toujours par eprouver leur âme et leur intelligence dans l'amertume de jours difficiles: il fatique leurs nerf et leurs os par des travaux pénibles; il torture dans les tourments de la faim leur chair et leur peau; il réduit leur personne à toutes les privations de la misère et du besoin; il ordonne que les résultats de leurs actions soient contraires a ceux qu'il se proposaient d'obtenir. C'est ainsi qu'il stimule leur âme, qu'il endurcit leur nature, qu'il accroît et augmente leurs forces d'une énergie sans la quelle ils eussent été incapables d'accomplir leur haute destinée."

137

2 *A*: sigilul; *B*: sigiliul / 8 *A*: că; *B*: ca / 9 *A*: abuza; *B*: să abuze / 9 *A*: sigilul; *B*: sigiliul.

138

22 *A*: care; *B*: carele.

139

7 *A*: Decis a impune; *B*: decis de a impune / 26 *A*: sînt calendaristic din; *B*: sînt din / 27—28 *A*: această sarcină oficială muscalilor; *B*: această frumoasă sarcină muscalilor.

140

33 *A*: in — 4, p. 85; *B*: în — 4, t. 1, p. 85 / 31 — p. 141, r. 1 *A*: seamă! Ţi se pare; *B*: seamă! Un poet modern, înfocatul Aricescu, se pare a se fi inspirat de aceste rânduri, când zugrăveşte, cu o pană de maistru, în câteva versuri pline de culoare antică, ceea ce simţea ţăranul român în privinţa stăpânilor săi:

> „Îţi aduci aminte, scorpie bătrână,
> Când jupuiai lumea cu *crucea* în mână?
> Îmi îmblai în *butcă* cu *cai de Misir*;
> Şi-mi purtai *tătarcă* cu cepraz de fir;

Şi în cap *căciulă de samur* d-ăl bun;
Şi-n picioare *cizme roşii* ca de nun;
Şi acestea toate, din spinarea noastră:

Căci ţăranul este visteria voastră!" Ţi se pare [trimitere în subsol: *Şoimul Carpaţilor*. Bucureşti, 1860, in — 8, p. 19].

141

29 *A*: ziua de Paşti; *B*: ziua Paştelor.

142

12 *A*: sodomitul; *B*: sodomistul / 21 *A*: urâtul; *B*: negrul / 21—22 *A*: haina cea făţarnică a monahismului, fu; *B*: haina şi mai neagră a monahismului, fu / 24 *A*: Fariseii îşi răzbunară într-un; *B*: Popimea îşi răzbună într-un / 29 *A*: pe care-l scrisese; *B*: ce-l scrisese / 30 *A*: în care; *B*: în carele.

143

21—22 *A*: sale. Un; *B*: sale, râzând de toţi popii şi de toate posturile, de toţi şi de toate, fără excepţiune! Un.

145

6 *A*: care; *B*: carele / 31 *A*: domnească, condiţionată printr-o dare; *B*: domnească, însoţită de o dare.

146

7 *A*: măritiş; *B*: maritagiu / 9 *A*: dijmă; *B*: decimă.

147

1 *A*: dijma; *B*: decima / 4 *A*: seniorului; *B*: ciocoiului / 9 *A*: seniorul; *B*: ciocoiul.

149

4 *A*: exactitate; *B*: exactitudine / 26 *A*: pieţe; *B*: pieţele.

150

20 *A*: care; *B*: carele.

151

23—24 *A*: in -f; *B*: in -8.

152

6 *A*: forţat a; *B*: forţat de a / 29 *A*: răsplată a; *B*: răsplata.

154

8—9 *A*: Pocuţiei. Ştefan; B: Pocuţiei. Această mică provincie, pitulată în nordul Moldovei între Prut şi Nistru, forma în anticitate o parte a Daciei lui Traian, precum dovedeşte nu numai poziţiunea sa geografică, ci chiar numile celor două ale sale oraşe, Colonia, adecă Colonia Romana şi Snetin, în vechime Netin — dava. Deci, ca urmaşi ai Romei, moldovenii aveau un drept tradiţional asupra Pocuţiei. Ştefan / 19 *A*: care; *B*: carele.

155

5 *A*: călăi în serviciul sultanului; *B*: călăii sultanului / 5 *A*: sacii; *B*: sacele / 15—16 *A*: dreptul asupra Pocuţiei, nici asupra averilor lui; *B*: dreptul de posesiune asupra Pocuţiei, nici pe acel de moştenire asupra averilor lui.

156

18 *A*: prinde; *B*: surprinde.

157

11 *A*: care veste a fost turburat; *B*: care veste a turburat / 13 *A*: război; *B*: rezbel.

158

11—12 *A*: franţuzesc; veţi fi având; *B*: franţosesc; aţi fi având.

159

24 *A*: Patruzeci mii; *B*: Patruzeci de mii / 25 *A*: patruzeci mii; *B*: patruzeci de mii.

161

20, 21 *A*: Inima; *B*: Anima / 23, 24 *A*: inima; *B*: înima.

162

25 *A*: care-l; *B*: care îl.

163

23 *A*: inimele; *B*: înimele.

164

3 *A*: entuziasmaţi prin tonul; *B*: entuziasmaţi prin înfăţişarea, prin tonul / 30 *A*: părcălabul; *B*: purcalabul.

166

6 *A*: războiul; *B*: rezbelul.

167

9 *A*: jumătate şi păşea, fără contenire, tot; *B*: jumătate şi urmă, fără contenire, păşind tot; 12 *A*: războaie; *B*: rezbele.

171

15 *A*: izbuti a avea; *B*: izbuti de a avea / 18 *A*: era; *B*: fu.

175

16 *A*: război; *B*: rezbel / 20 *A*: războinică; *B*: rezbelică / 38—39 *A*: gens pro gloria; *B*: gens est, que pro gloria.

177

18 *A*: tuburi; *B*: tube /20 *A*: unuia din tuburi; *B*: uneia din tube / 24 *A*: tuburilor; *B*: tubelor.

178

6 *A*: era; *B*: fu.

179

32 *A*: păsa lor, fie; *B*: păsa, fie / 33 *A*: sigură; *B*: certă / 36—37 *A*: taberei. Mai nainte; *B*: taberei. Nu scăpă nici unul pentru a preveni pe ceilalţi. Apoi cu apropiarea nopţii, el aprinse focuri, dând a crede duşmanilor, cum că avant-posturile lor urmează a veghea. Mai nainte / 39 *A*: la moment; *B*: pe moment.

180

6 *A*: a lovi; *B*: a o lovi.

182

13—14 *A*: pe alocurea; *B*: alocurea / 27 *A*: mai înainte; *B*: mai-nainte.

185

21 *A*: întârziat o singură; *B*: întârziat cu o singură.

186

27—28 *A*: experiinţă. Atunci; *B*: experiinţă militară. Atunci.

188

25 *A*: care; *B*: carele.

189

16 *A*: reuşi; *B*: reuşise / 24 *A*: care; *B*: ce / 37 *A*: mândrie: „al; *B*: mândrie: „fu al / 38 *A*: sentimentul gloriei; *B*: sentimentul unităţii gloriei.

190

22 *A*: care; *B*: ce.

192

38 *A*: dârz; *B*: brav.

195

25 *A*: ci nici măcar un; *B*: ci chiar nici un / 26 *A*: nu rămase piatră; *B*: nu rămase o piatră.

197

27 *A*: poporaţiune; *B*: popolaţiune / 35 *A*: de la Vlad-Vodă; *B*: de la un Vlad-Vodă / 35 *A*: Argeş, în; *B*: Argeş şi în.

198

10—11 *A*: buruiene, iar între ele, ceva caracteristic, fantasticul; *B*: buruiene, între cari cel mai caracteristic e fantasticul / 21 *A*: vei; *B*: veţi.

199

14 *A*: care; *B*: carele / 30 *A*: făcuse la; *B*: făcuse şi la / 37 *A*: războiului; *B*: rezbelului.

201

27 *A*: nu porni; *B*: nu se porni / 33 *A*: de toţi paşii săi; *B*: de toate pasurile sale / 34 *A*: altminterea; *B*: altminte / 39—40 *A*: departe, rămânea fără; *B*: departe, îl lăsa fără.

202

5 *A*: a nu porni; *B*: a nu se porni.

203

21 *A*: Prin dogării, prin birturi, prin grajduri; *B*: Pe-n dogărie, pe-n birturi, pe-n grajduri / 23 *A*: care; *B*: carele.

205

32 *A*: sub; *B*: prin.

206

2 *A*: purtând; *B*: ce poartă / 19 *A*: în stare a se; *B*: în stare de a se / 29 *A*: Nu-i de crezut că fidelitatea cozacilor se va fi urcat; *B*: Nu socotim, ca fidelitata cozacilor să se fi urcat.

207

7 *A*: apoi dat; *B*: apoi fu dat.

208

11 *A*: războiului; *B*: rezbelului / 15 *A*: înfrânte; *B*: frânte / 20 *A*: războiului; *B*: rezbelului / 35 *A*: cari; *B*: carile / 37 *A*: cari; *B*: carele.

209

4 *A*: care; *B*: carele.

210

4 *A*: în; *B*: la / 10 *A*: care; *B*: carele.

211

17 *A*: tracică; *B*: celtică / 18 *A*: doi nervi; *B*: duo nerve.

214

3 *A*: forţele în; *B*: forţele lor în.

215

7 *A*: a porni; *B*: a se porni / 28 *A*: a opri pe otomani; *B*: a opri desantul otomanilor / 34 *A*: guri; *B*: ustie.

216

34 *A*: încredinţase; *B*: încredinţă.

218

10 *A*: mai înainte; *B*: mai 'nainte / 14 *A*: după; *B*: dupre / 37 *A*: Gorecki: „cum; *B*: Gorecki; pe mai puţin clar: „cum.

219

2 *A*: să aromim; *B*: să revăm / 32 *A*: Mai înainte; *B*: Mai 'nainte / 40 *A*: război; *B*: rezbel.

220

19 *A*: adecă peste tot până; *B*: adecă în totul până / 36—37 *A*: p. 211; 100 000 în Baudier, *loco supra*; 200 000 în Paprocki; *B*: p. 211: 200 000 în Baudier, *loco supra*; 100 000 în Paprocki.

221

5 *A*: Acestea; *B*: Astea / 8 *A*: după; *B*: dupre / 19 *A*: Ioan Vodă; *B*: Ion.

222

20 *A*: zâmbru; *B*: taur.

224

12 *A*: pe regiment; *B*: de regiment.

225

6 *A*: a treia era; *B*: a treia linie era.

228

25 *A*: care; *B*: carele.

234

21 *A*: singur cozac; *B*: singur pui de cozac.

235

12 *A*: scape; *B*: salve / 17 *A*: d-aci; *B*: de aci / 35—36 *A*: de aur. Această; *B*: de aur, din punge cu galbeni. Această.

236

10 *A*: era; *B*: fu / 28 *A*: apărându-şi cele trei idoluri, pe cari le: B: apărându-şi trei idoluri, ce le.

237

11 *A*: printre; *B*: pentre.

238

23 *A*: şi trei; *B*: şi de trei.

242

20 *A*: căruia ei; *B*: căruia—mişei—ei / 35 *A*: încă se încearcă; *B*: încă, prin o neghioabă trădare personală contra adevărului istoric, se încearcă.

243

17—18 *A*: de bravul Dumbravă. Nu numai; *B*: de bravul Dumbravă. Petru cel Şchiop în locul unui Ion Vodă! Bilăe în locul unui Dumbravă! Nu numai.

244

3—4 *A*: astăzi Radu Vodă; *B*: astăzi monastirea Radu Vodă / 18 *A*: cari; *B*: ce / 30 *A*: bravul Swierczewski; *B*: bravul cozac Swierczewski.

245

12—14 *A*: finalului. Era o femeie, care iubea atât de mult pe Ioan Vodă, încât; *B*: finalului, Ion Vodă avuse o amantă, ce-l iubea atât de mult, încât / 18 *A*: presimţimânt; *B*: presentiment / 24 *A*: văduvă a fericirii; *B*: văduva fericirii / 25 *A*: după; *B*: dupre.

246

11 *A*: dar pasionat; *B*: dar cu atât mai pasionat / 16 *A*: războiului; *B*: rezbelului / 24—25 *A*: princiar, însoţiţi; *B*: princiar şi însoţiţi / 27 *A*: retrase; *B*: retraseră / 33 *A*: *Chronicon Fuchsio — Oltardînum; B*: *Chronicon Fuchsio — Lupino — Oltardînum* / 34 *A*: filius Vayvodae quondam; *B*: filius quondam Moldaviae / 38 *A*: la Venelin; *B*: în Venelin.

247

6—7 *A*: Strus. Pe lângă; *B*: Strus. Oricât de mezaliată s-ar putea socoti această căsătorie la prima vedere, ea era mult mai onorabilă decât soarta unei cadâne orientale. Pe lângă / 23 — p. 248, r. 1 *A*: Rareş. Aşa; *B*: Rareş! Trecând vreodată prin Marienburg, o, călătorule român, nu uita de a vărsa duo lacrime! Aşa.

248

14—15 *A*: lume, ci din; *B*: lume, din / 16 *A*: pânzele; *B*: tabloanele.

249

17—18 *A*: cari îi; *B*: ce-i.

252

14 *A*: care; *B*: ce / 17 *A*: Roland; *B*: Bayard / 22 A: a fost; *B*: au fost / 25 *A*: care îşi; *B*: ce-şi / 27 *A*: viteaz, şi figura lui apărea; *B*: viteaz, a cărui figură le apărea.

253

29 *A*: Hasdeu; *B*: Hăjdeu / 32 *A*: Hasdeu; *B*: noastre / 35 *A*: La Engel; *B*: În Engel / 36 *A*: Ţampa; *B*: Ţampă / 37 *A*: care; *B*: ce.

254

1 *A*: care îi; *B*: ce-i.

255

12 *A*: poporaţiunea; *B*: popolaţiunea / 15 *A*: războinic; *B*: belicos / 22 *A*: *hânsarii*; *B*: hunsarii / 24—26 *A*: 37, menţionează între oraşe pecenege Krakna sau Sracna-katai, poate oraşul; *B*: 37, îl menţionează între oraşe pecenege sub numele de Krakna sau Sracna-Katai, adecă oraşul / 39 *A*: pasagiu poate; *B*: pasagiu între altele poate.

256

3 *A*: războinicele; *B*: rezbelnicele / 10 *A*: care; *B*: carele / 14 *A*: care; *B*: ce / 22 *A*: rupse; *B* rumpse / 29 *A*: mai denainte; *B*: mai nainte / 33—34 *A*: necurmată, unde fusese; *B*: necurmată în care fusese / 34—35 *A*: tron pe care încă; *B*: tron ce încă / 35 *A*: l-a fost; *B*: a fost.

257

14 *A*: să cerce de nu cumva; *B*: să cerce nu cumva / 30 *A*: păgână, ridicată ea; *B*: păgână ce se rădica ea / 34 *A*: prejmetele; *B*: prejmele / 36 *A*: Bălcescu; *B*: Bălcesco / 38 *A*: care; *B*: ce.

258

32—33 *A*: că ştie să-şi cucerească o; *B*: că ştiu a-şi cuceri o / 34 *A*: că ştie a învinge; *B*: că ştiu a învinge.

259

2 *A*: acuma; *B*: acum / 7 *A*: desperare; *B*: desperaţiune / 22—23 *A*: la dispoziţiune-i; *B*: în dispoziţiune-i.

260

7 *A*: la caracter; *B*: în caracter.

261

14 *A*: zidise adiniori; *B*: zidise mai dăunazi.

263

7 *A*: în hotarele; *B*: la hotarele / 19 *A*: cutezării; *B*: cutezanţei / 35 *A*: prinde-l şi-l pedepseşte; *B*: prinde-l şi pedepseşte-l.

264

24—25 *A*: prin slugărnicia unui Ştefan Batori. Soarta; *B*: prin barbarismul unui Ştefan Batori: cei dentâi — i-a seama frate român! — cei dentâi *principi străini* pe tronul Iagellonilor! Soarta.

265

10—11 *A*: descoperită — zice-se — în: *B*: descoperită în / 18 *A*: bigot; *B*: religios.

266

17 *A*: îndemnat a ieşi; *B*: îndemnat de a ieşi / 37 *A*: publicată de Przezdziecki; *B*: publicată în Przezdziecki.

267

4 *A*: Ştiu atâta că; *B*: Ştiu numai că / 10 *A*: care prin; *B*: ce prin.

269

1 *A*: pentru astă de; *B*: pentru atare de / 11—12 *A*: fără a răsufla; *B*: fără a se răsufla / 12 *A*: ce-i dase; *B*: ce i-o dase.

274

7 *A*: aventuros; *B*: aventurier / 9 *A*: la; *B*: în / 17 *A*: farisei; *B*: popi / 21 *A*: rezervă; *B*: apel / 21 *A*: secolilor, până ce; *B*: secolilor dupre absurdele acuzaţiuni ale bigoţilor, până ce.

275

9 *A*: Mircea, Ţepeş, Ştefan; *B*: Mircea, Ştefan / 22 *A*: cari se; *B*: ce se / 27 *A*: dreptul; *B*: drept.

276

4 *A*: ce se coace; *B*: ce coace / 8 *A*: trăgănă; *B*: trăgănase / 15 *A*: război; *B*: rezbel / 15—16 *A*: interval de douăzeci; *B*: interval de doi ani, de douăzeci / 22 *A*: care răspunde; *B*: ce răspunde.

277

20 *A*: afirmaţiune; *B*: presupoziţiune / 23 *A*: care; *B*: carele / 30 *A*: fiind în; *B*: aflându-se.

278

5 *A*: aceea; *B*: aceasta.

279

36 *A*: poneroase; *B*: ponderoase / 39 *A*: care dede; *B*: ce dede.

280

14 *A*: zise asupra; *B*: zise pe paginile 6—7 asupra / 16 *A*: pe; *B*: pre.

281

4 *A*: cari; *B*: carele / 29 *A*: ianuariu; *B*: genariu.

282

19 *A*: galimatia genealogică; *B*: galimatias genealogic.

283

7 *A*: către capitolul I, § 12; *B*: către pagina 13, § 12.

284

15 *A*: care; *B*: carele.

285

20 *A*: dat; *B*: eliberat / 23 *A*: pârcălab; *B*: purcălab / 27 *A*: printre; *B*: pentre.

286

5 *A*: printre; *B*: pentre / 13 *A*: după; *B*: dupre / 23 *A*: la; *B*: în / 33 *A*: sînt; *B*: sum.

287

18 *A*: războaielor; *B*: rezbelelor / 21 *A*: războaielor; *B*: resbelelor / 22 *A*: la; *B*: în / 24 *A*: războiul; *B*: resbelul / 28 *A*: desăvârşire. Ediţiunea; *B*: desăvârşire: îl nemici, pesemne, regele Ştefan Batori din ură către memoria lui Ion Vodă. Ediţiunea / 30 *A*: războiul; *B*: resbelul.

288

4 *A*: dântâi; *B*: dentâi / 12 *A*: care; *B*: ce / 13—14 *A*: noştri, cunoscând-o de aproape; *B*: noştri, ce o cunoşteau de aproape.

291

31 *A*: aduna el mai; *B*: aduna mai / 31 *A*: domnirii; *B*: domniei.

292

6 *A*: care pune în loc; *B*: carele pune 4000 în loc / 10 *A*: război; *B*: resbel / 14—15 *A*: adevărul. Tot aşa de desnăturată în opul lui Paprocki

este toată; *B*: adevărul. Puteţi crede că tot aşa e desnaturată în opul lui Paprocki toată / 16 *A*: despre; *B*: de / 18 *A*: imparţial; *B*: neparţial / 21 *A*: războiului; *B*: resbelului / 22 *A*: inamici; *B*: amici / 22 *A*: a asigura; *B*: a demonstra / 28 *A*: acela care-i; *B*: acel ce-i.

293

14 *A*: ce-l primise; *B*: ce priimise / 24 *A*: războiul; *B*: resbelul / 26 *A*: principal îl jucă; *B*: principal jucă / 34 *A*: priveghiarea principelui; *B*: priveghiarea insului principe.

294

8 *A*: războiului; *B*: resbelului / 22 *A*: care; *B*: carele / 26 *A*: cari; *B*: ce / 32 *A*: galimatie; *B*: galimatias.

295

5 *A*: prejmetele; *B*: prejmele / 9 *A*: care; *B*: carele / 25 *A*: până în; *B*: până şi în / 36 *A*: inexactităţi mărunte; *B*: neexactităţi mărunte.

296

7 *A*: Roşcanii, ars; *B*: Roşcanii, ce fusese ars / 12 *A*: dacă noi nu-l; *B*: dacă nu-l / 16 *A*: care; *B*: carele.

297

14 *A*: favoarea; *B*: favorul.

298

26 *A*: război; *B*: resbel.

299

4 *A*: Vodă, redevenit numai; *B*: Vodă şi redevenit iarăşi numai / 7 *A*: a-şi redacta; *B*: a-şi redege.

300

34 *A*: şi în toţi; *B*: şi toţi.

301

5 *A*: pe Petru Vodă şi pe frate-său; *B*: pre Petru Vodă şi pre frate-său / 5—6 *A*: pe Petru; *B*: pre Petru / 12 *A*: pe Vintilă Vodă şi pe; *B*: pre Vintilă Vodă şi pre / 14 *A*: a adus; *B*: a adaus / 18 *A*: Petraşcu; *B*: Petraşco.

(I.O.)

MEMORIALISTICĂ

O NEVASTĂ ROMÂNCĂ ÎN TRAIUL PĂMÂNTESC ŞI-N VIAŢA DUPĂ MOARTE

Cartea *O nevastă româncă în traiul pământesc şi-n viaţa după moarte. O conferinţă academică şi mai multe şedinţe extraacademice de B. Petriceicu-Hasdeu*, Bucureşti, Ed. Librăriei Socec & Co., 1903, cuprinde, după cum se poate deduce din titlu, două părţi distincte. Întâi, o comunicare academică denumită *O nevastă româncă în traiul pământesc*, apoi un text intitulat *O nevastă româncă în viaţa după moarte. Şedinţe extraacademice,* datat „Câmpina, 9 septembrie 1903".

Prima parte este publicată de autor în periodicul lui N. Pătraşcu, „Literatura şi arta română", an. VII, nr. 1—2, 25 ianuarie — 25 februarie 1903, p. 1—8. În paranteză, scriitorul adaugă: „Fragment dintr-o operă postumă: *Băbuşca mea*", precizare care lipseşte în textul de bază. Deci autorul anticipa că va lăsa, după moartea sa, o scriere mai amplă cu titlul de mai sus. Acest proiect nu a fost realizat. În arhiva de la Biblioteca Academiei Române nu se păstrează decât conferinţa, în două exemplare, scrise cu creionul (BAR, I ms. 9). Primul manuscris, incomplet, numerotat de la 2—11 pare originalul de pe care B.P. Hasdeu a citit în şedinţa ordinară a Academiei din 7 martie 1903. Al doilea manuscris, complet, numără 21 file şi are pe margine indicaţii pentru culegător privind caracterul literelor. Acesta este exemplarul încredinţat revistei „Literatura şi arta română". Am mai găsit, în aceeaşi mapă, o copie în cerneală, făcută de altcineva, care reproduce întocmai paginile încredinţate lui N. Pătraşcu.

În partea a doua a volumului din 1903, savantul român conferă o geneză spiritistă conferinţei sale de la Academie. El declară, pe baza unor „comunicaţiuni" de dincolo de mormânt, că lucrarea nu e în întregime a lui, ci la ea au colaborat tatăl şi soţia sa. Drept date „controlabile", el ne oferă relatarea despre două şedinţe spiritiste desfăşurate în camera lui de la „Splendid-Hotel" din Bucureşti, la care au luat parte, printre alţii, deputatul Ciocazan şi pictorul E. Voinescu. Chiar publicarea paginilor în discuţie a fost dirijată de spirite. Expunerea scriitorului continuă cu un alt caz, articolul *Ce fel de antisemiţi sînt românii?* — pe care îl reproduce în întregime. Şi aici încearcă a stabili legături între experienţele sale şi realitate, ajungând la concluzia că scrisoarea deschisă către liberalul I.G. Bibicescu, cu titlul mai sus menţionat — publicată în „Cronica" din 3 noiembrie şi reprodusă în „Apărarea naţională" din 10 noiembrie 1902 — i-a fost dictată, în punctele esenţiale, de întreaga sa familie.

Cartea *O nevastă romîncă...* este o mină de date biografice şi documentare despre B.P. Hasdeu şi opera sa. Aflăm, de pildă, că manuscrisul conferinţei susţinute în plenul Academiei Române, la 7 martie 1903, i-a fost lăsat lui Ion Bianu pentru a apărea în „Anale...". Dar în periodicul academic textul conferinţei nu va fi publicat, probabil pentru că Hasdeu îl calificase pe Bianu, într-un articol, drept „majordomul Academiei". B.P. Hasdeu ne mai dă iarăşi informaţia preţioasă că el niciodată nu-şi făcea o copie după ce scria ceva; adică operele sale nu au decât o variantă manuscrisă, cu excepţia conferinţei *O nevastă romîncă...* Această particularitate a atelierului de lucru al scriitorului ar explica de ce s-au păstrat atât de puţine file din manuscrisele marelui cărturar. În fine, oricine se interesează de complexa personalitate hasdeană nu va putea ignora relatările despre legăturile sale foarte strânse cu savanţi români, sau din alte ţări, de origine evreiască: M. Gaster, L. Şăineanu, M. Bréal, Benfey, Ascoli. Faptul în sine atenuează într-un fel poziţia sa xenofobă cunoscută. De la Gaster ni se spune că păstrează „un teanc de scrisori", care însă nu au ajuns în fondurile publice.

Volumul apărut la Editura Socec este ornat cu o fotografie din 1868 a soţiei sale Iulia B.P. Hasdeu, îmbrăcată în costum naţional, o alta din 1899 şi un bust din 1902, realizat de Carol Storck.

Receptarea critică a discursului lui B.P. Hasdeu a început imediat după pronunţarea lui la Academia Română. Ioan Slavici şi Ion Bianu au plătit bani buni părintelui Sima din Cărpeniş pentru a aduce date compromiţătoare despre Iulia Hasdeu, născută Faliciu, „mai mult ca sigur, la îndemnul lui Dimitrie Sturdza, principalul adversar, în ultimii ani ai lui B.P. Hasdeu, în Academie"[1]. Sublimul portret pe care bătrânul academician îl făcea soţiei sale, la moartea acesteia, a deranjat probabil pe cei care intraseră în conflict cu el. Văduva Eufemia Caianu din Roşia,

---

[1] I. Oprişan, *Romanul vieţii lui B.P. Hasdeu*, Bucureşti, Editura Minerva, 1990, p. 581.

într-o scrisoare datată 28 aprilie 1903, îl informează pe savant de „investigaţiile" confraţilor săi: „acuma am auzit că Sima au umblat prin Roşia şi au adunat date că soţia d-voastră nu au fost română, ci unitarie — fratele d-nei este botezat la biserica gr[eco]-cat[olică] şi aşa au dat protopopul Balinth cartea de botez cu care v-aţi căsătorit d-voastră — şi d-na văduva apotecarului, Helena Moldovan, cu care au umblat soţia d-voastră la şcoală, mi-a zis că şi în şcoală au chemat-o Iulia Falicš şi că subt alt nume nu este cunoscută, că p[ărintele] Sima spune că n-au fost căsătorită mama d-nei. Nu am onoare a vă cunoaşte, dară ca română vă cunosc, şi că cele ce sînt scrise de mine poci şi dovedi, că m-au scârbit de dovezile aceste cu care voiesc să vă amărască pe d-voastră."[1]

Ca o reparaţie, conferinţa este menţionată de Liviu Marian în 1928, desprinzând trăsăturile generoase ale soţiei lui B.P. Hasdeu: „un aur ales din Munţii Abrudului, care prin devotament, sacrificii şi caracterul ei distins, a ştiut să fie un tovarăş bun al scriitorului şi luptătorului în zile bune, ca şi în zile rele"[2]. D. Murăraşu era de părere că ediţia Hasdeu în două volume, din 1937 ar fi trebuit să cuprindă, fie şi fragmentar, *O nevastă romîncă în traiul pământesc*, şi *Ioan Vodă cel Cumplit*: „În aceste lucrări se găseşte şi talent literar, dar şi sensibilitate şi emoţie care dau o notă distinsă fizionomiei literare a lui Hasdeu"[3].

Criticii mai noi nu se mai referă deloc la *O nevastă romîncă...*, textul discursului academic fiind practic uitat. El nu figurează nici în bibliografia autorului din preţiosul *Dicţionar al literaturii române de la origini până la 1900*, apărut, în 1979, la Editura Academiei din Bucureşti, sub îngrijirea unui valoros colectiv de la Institutul de Lingvistică, Istorie Literară şi Folclor din Iaşi. Doar Nicolae Manolescu, în *Istoria critică a literaturii române* (1990) realizează un portret al Iuliei Hasdeu — soţia, pe baza scrisorilor relativ recent publicate, un fel de negativ al imaginii pe care savantul o veşnicise: „firea femeii este neplăcută şi insuportabilă. Are o mentalitate îngustă de doamnă din *le meilleur monde*, care detestă plebea, fiindu-i şi frică de ea, prizonieră pe viaţă a convenienţelor şi prejudecăţilor clasei ei"[4]. Nu cred că avem dreptul, pe baza a „doar câteva scrisori", „să «ghicim» personajul dinapoia lor"[1]. Scriitorul îşi cunoştea mai bine soţia şi, de-a lungul întregii sale vieţi, i-a închinat poezii, i-a dedicat opere şi, la câteva luni de la moartea ei, rostea, sub cupola Academiei, o emoţionantă oraţie funebră.

---

[1] B.A.R., S $\frac{13}{\mathrm{LXXI}}$.

[2] Liviu Marian, *Bogdan Petriceicu Hasdeu*. Schiţă biografică şi bibliografică de... Bucureşti, Cartea Românească, 1928, p. 21.

[3] D. Murăraşu, *op. cit.*, p. 49.

[4] Nicolae Manolescu, *op. cit.*, p. 307.

VARIANTE

Sigle:

A: Ediţia din 1903 (textul de bază);
B: Arh. B.P. Hasdeu, I ms. 9;
C: B.A.R. Ms. rom. 5181;
D: Textul din „Literatura şi arta română" (1903).

307

1—2 *A*: *O nevastă româncă în traiul pământesc şi-n viaţa după moarte; B, C, D: O nevastă româncă* / 3 *A*: O conferinţă academică şi mai multe şedinţe extraacademice; *B, C, D*: (Fragment dintr-o operă postumă: *Băbuşca mea*). / 9 *A*: Cum: *B, C, D*: Că

308

Dedicaţia — numai în *A*.

309

16 *A, D*: nu pot; *B, C*: nu pot, mai ales nu pot, / 17 *A*: să împedec pe nimenea; *B, C*: să împedec pe neminea; *D*: să împedic pe nimenea / 21—22 *A, D*: nevasta româncă a românizat pe deplin la noi ceşti de la Dunăre; *B, C*: nevasta româncă, la noi ceşti de la Dunăre, a românizat pe deplin / 22 *A*: şi greci; *B, C, D*: şi de greci / 26 *A, B, D*: iubesc de asemenea mult Spania / 27—28 *A, B, D*: cred că induşii sînt (în *D*: sunt) oameni foarte de treabă; *C*: şi cred că sînt oameni foarte de treabă indianii

---

[1] *Ibidem.*

310

5 *A, B, D*: pe străinele cele născute în; *C*: străinele cele născute şi crescute în / 6 *A, D*: printre; *B, C*: pintre / 10 *A, B, D*: răposatului coleg; *C*: colegului / 15 *A*: sînt *B, C, D*: sunt / 17 *A*: n-am avut niciodată pretenţia; *B, C, D*: n-am avut pretenţia niciodată / 31 *A, B, C*: oarecari; *D*: oarecare

311

5 *A, B, D*: Eu nu mă tem; *C*: Eu cutez / 7 *A, D*: tot ce poate fi; *C, D*: tot ce este / 14 *A, B, C*: sînt; *D*: sunt / 16 *A, D*: seculare; *B, C*: seculari / 17 *A, D*: părţile; *B, C*: laturile / 20 *A, D*: naţională; *B, C*: naturală / 22 *A, B, C*: sînt; *D*: sunt; 22 *A*: d-nii; *B, C, D*: dd. / 30 *A, B, C*: sînt; *D*: sunt.

312

5 *A*: mea, sufletul nevestei mele; *B, C, D*: mea. / 6 *A*: Sf.; *B, C, D*: Sfântu / 16 *A, B, C*: sînt; *D*: sunt

314

9 *A, C*: Sînt călătoare pe-acest; *B, D*: Sunt călătoare p-acest / 34 *A, B, D*: scriere; *C*: scriere a sa

315

2 *A*: cării; *B, C*: căriia; *D*: căreia / 4 *A, B, C*: căriia; *D*: căreia / 13 *A*: şi eu; *B, C, D*: eu / 16 *A, B, D*: Falics; *C*: Faliciu / 18 *A, C, D*: iubirii; *B*: iubirei

316

27 *A*: fierbând; *B, C, D*: făcând

317

3 *A, D*: căreia; *B, C*: căriia / 5 *A, D*: optsprezece; *B, C*: optsprezeci / 9 *A, D*: optsprezece; *B, C*: optsprezeci / 10 *A*: şi în; *B, C, D*: şi-n; 33 *A, B, D*: al capelei; *C*: la capela

318

17 *A, B, C*: sînt; *D*: sunt / 31 *A, B, C*: Se-nşeală; *D*: Se-nşală

319

1 *A, D*: adică; *B, C*: adecă / 4 *A, D*: presimţea; *B, C*: presimţea deja / 27 *A, D*: sunt; *B, C*: sînt.

(S.I.)

TRADUCERI

ALEXANDRU PETRICEICU-HASDEU, „DOMNIA ARNĂUTULUI"

Versiunea românească a nuvelei a apărut întâi în „Columna lui Traian", an. II, nr. 16(78) — 25(88), 19 aprilie—5 iulie 1871, p. 57, 61, 65, 71, 75, 79, 83, 87, 91, 95, 99. În ultimele două numere, se adaugă după titlu: „Traducerea şi reproducerea sunt poprite". Va fi publicată şi în volum: Alexandru Petriceicu Hasdeu, *Domnia Arnăutului*, nuvelă istorică, cu portretul şi biografia autorului de Iosif Vulcan, Bucureşti, Tipografia Curţii (Lucrătorii asociaţi), 1872.

Nuvela va mai fi reluată în „Revista nouă" (an. VII nr. 10—11, iulie şi august 1895, p. 393—402), cu subtitlul: „Nuvelă istorică postumă de Alexandru Hasdeu". Redactorul periodicului, B. P. Hasdeu, a operat modificări importante asupra textului publicat cu aproape un sfert de veac înainte, îndeosebi din punct de vedere al limbii literare. Varianta din „Revista nouă" reprezintă ultima voinţă a autorului, constituindu-se în text de bază, pe care îl reproducem în ediţia de faţă. Textul din „Revista nouă" va mai fi reprodus în volumul: *Colecţie de nuvele istorice şi diferite discursuri publicate în ziarul „Curierul satelor"*, Buzău, Tipografia Al. Georgescu, 1898, p. 36—52. În epoca interbelică, Liviu Marian publică ediţia: Alexandru P. Hasdeu, *Domnia Arnăutului*. Nuvelă istorică, cu o introducere şi note explicative de... Chişinău, Tipografia Eparhială Cartea Românească, 1930, 31 p. Nuvela este precedată de o frază drept „prefaţă", semnată B. P. H.: „Publicând una din cele mai frumoase bucăţi literare ale părintelui meu, rămasă până acum inedită, am crezut de cuviinţă a o prenainta de scurta schiţă biografică extrasă din *Panteonul român* al d-lui Iosif Vulcan". Recent, nuvela este tipărită, sub îngrijirea lui Pavel Balmuş, în placheta: Alexandru Hasdeu, *Domnia arnăutului*. Proză, poezie, publicistică, Chişinău, Editura Literatura Artistică, 1987.

Paternitatea nuvelei este controversată. O parte a ei, intitulată *Duca*, s-a tipărit în limba rusă de către Al. Hasdeu în *Vestnik Evropî*, nr. 23—24, 1830, p. 181—197. Alte două părţi, *Dabija* şi *Hâncul*, s-au publicat în *Sîn otecestva i Severnîi arhiv* (St. Petersburg, tomul I, partea II, 1838, p. 230—249) semnate de Boleslav Hâjdeu. În Arhiva B. P. Hasdeu de la Academia Română (mapa V, ms. 24) există o formă manuscrisă, în ruseşte, a nuvelei, în care se pot identifica părţi în redactarea lui B. P. Hasdeu, îndeosebi la note. Acest text a fost inclus în volumul îngrijit de N. N. Romanenko, cu note şi comentarii de Pavel Balmuş: Alexandru Hâjdeu, *Izbrannoe*, Chişinău, „Literatura artistică“, 1986.

Aceste pagini manuscrise se pare că au stat la baza prelucrării în limba română a nuvelei cu titlul *Domnia Arnăutului*.

B. P. Hasdeu nota, mai târziu: „Părintele meu a scris româneşte numai povestea istorică *Domnia Arnăutului*, care şi aceea fusese lucrată dintâi ruseşte“[1]. În lipsa oricărui manuscris românesc al nuvelei, şi pe baza analizei comparative a textelor, Tr. Ionescu-Nişcov conchidea: „Noi credem că Bogdan nu s-a mulţumit numai să traducă povestirea din ruseşte, ci a ţinut să şi adauge o seamă de amănunte şi neologisme, care n-au fost desigur în textul iniţial“[2]. În ultimul timp, tot mai mulţi cercetători, îndeosebi colegii noştri de la Chişinău, au confirmat această concluzie.

Discuţiile între istoricii literari vor continua, probabil, pe marginea acestei singulare proze, la realizarea căreia au contribuit, se pare, mai mulţi autori din spiţa Hasdeilor.

VARIANTE

Sigle:

A: Textul publicat în „Revista nouă“ (1895) (text de bază);
B: Textul publicat în „Columna lui Traian“ (1871);
C: Volumul *Domnia Arnăutului* din 1872.

---

[1] B. P. Hasdeu, *Costachi Stamati*, în „Revista nouă“, an. I, nr. 6, 15 mai 1888, p. 210.

[2] Tr. Ionescu-Nişcov, *Povestirile lui Alexandru Hasdeu*, în „Romanoslavica“, Praga, an. I, 1948, nr. 1, p. 107.

345

3 *A*: postumă; *B*: inedită

347

3 *A*: fiică-sa; *B*, *C*: fie-sa / 5 *A*, *C*: Carpaţi; *B*: Dunăre / 6 *A*: fiică-sa; *B*, *C*: fie-sa / 8 *A*: fiică; *B*, *C*: fie / 10 *A*: fiică-sa; *B*, *C*: fie-sa / 12 *A*: de Odobeşti; *B*, *C*: de la Odobeşti / 16 *A*: nişte; *B*, *C*: neşte

348

1 *A*: atât; *B*, *C*: Era atât / 7 *A*: domniţă, nu putea; *B*, *C*: domniţă, şi neputând s-o vază cu sânge rece, nu putea / A: flacăra, aşa cum; *B*, *C*: flacăra, nu putea s-o ascunză precum / 11 A: fiică; *B*, *C*: fie / 15 *A*: sălbatică; *B*, *C*: sălbatecă / 22 *A*: întrerupeau; *B*, *C*: întrerumpeau / 24 *A*: întunericul; *B*, *C*: întunerecul / 31 *A*: fiicei; *B*, *C*: fiei / 32 *A*: sfântă mânăstire; *B*, *C*: sântă monăstire / 33 *A*: dinaintea; *B*, *C*: denaintea / 34 *A*: dete; *B*, *C*: dede

349

4 *A*: mătănii; *B*, *C*: metanii / 10 *A*: deodată; *B*, *C*: dodată / 21 *A*: blândeţe; *B*, *C*: blândeţă / 24 *A*: preasfântul: *B*, *C*: preasântul / 25 *A*: sfinţii; *B*, *C*: sânţii / 28 *A*: astfel; *B*, *C*: astfeli / 29 *A*: scânteiat; *B*, *C*: schinteiat / 31 *A*: dinaintea; *B*, *C*: denaintea

350

16 *A*: fiică; *B*, *C*: fie; *A*: s-o scape; *B*, *C*: s-o scape, s-o scape / 19 *A*: repeta; *B*, *C*: repeţea / 20 *A*: sînt; *B*, *C*: sunt / *A*: vieţii; *B*, *C*: vieţei / 21 *A*: Fiica; *B*, *C*: fiea / 26 *A*: Sfânta; *B*, *C*: sânta / 31 *A*: printre; *B*, *C*: pintre / 33 *A*: intră; *B*, *C*: întră

351

2 *A*: sălii; *B*, *C*: sălei / 5 *A*: pumnalele; *B*, *C*: pumnarele / 7 *A*: pumnale; *B*, *C*: pumnare / 13 *A*: repede; *B*, *C*: răpede / 27 *A*: aventurier; *B*, *C*: aventurar / 30 *A*: flacări; *B*, *C*: flacăre / *A*: şi luând-o; *B*, *C*: luând-o / 33 *A*: *luni; B*, *C*: lune / 35 *A*: care-i; *B*, *C*: carele-i

352

1 *A*: Astfel; *B*, *C*: Astfeli / 4 *A*: zăbovit; *B*, *C*: zăbăvit / 10 *A*: sînt; *B*, *C*: sunt / 17 *A*: Caucazului; *B*, *C*: Oriintelui / 23 *A*: mânile; *B*, *C*: mânele / 22 *A*, *C*: fără să fi trăsnit; *B*: fără ca să fi trăsnit / 25 *A*: dintâi; *B*, *C*: dentâi / 26 *A* populaţiune; *B*, *C*: poporaţiune / 28 *A*: declarară; *B*, *C*: dechiarară

353

2 *A*: bogăţii; *B*, *C*: bogăţie / 4 *A*, *C*: Ecimiadzin; *B*: Ocimiadzin / 6 *A*: şi speranţă; *B*, *C*: şi cu speranţă / 9 *A*, *C*: a trece; *B*: sau a trece / 10—11 *A*: arma în; *B*, *C*: arma-n / 12 *A*: nimic; *B*, *C*: nemic / 21 *A*: fiică; *B*, *C*: fie / 24 *A*: frumuseţii; *B*, *C*: frumuseţei / 28 *A*: nişte; *B*, *C*: neşte / 29 *A*: se îngâna; *B*, *C*: se-ngâna / *A*: întuneric; / *B*, *C*: întunerec / 30 *A*: obrajii; *B*, *C*: obrazii

354

1 *A*: înalt; *B*, *C*: nalt / 7 *A*: astfel; *B*, *C*: astfeli / 8 *A*: serdar; *B*, *C*: sărdar / 10 *A*: care; *B*, *C*: carele / 11 *A*: Maramureş; *B*, *C*: Maramurăş; *A*: inteligenţă; *B*, *C*: înţeligenţă / 16 *A*: se îngenuchea; *B*, *C*: se-ngenuchea / 18 *A*: poruncilor; *B*, *C*: poruncelor / 20 *A*: rezema; *B*, *C*: răzema / 22 *A*: cămaşa; *B*, *C*: cămeaşa / 25 *A*: înaintea; *B*, *C*: denaintea; *A*: gigant, care; *B*, *C*: gigante, carele / 29 *A*: Serdarul; *B*, *C*: Sardarul / 30 *A*: serdarul; *B*, *C*: sardarul / 32 *A*: prejudiţiul; *B*, *C*: prejudeţul

355

1 *A*: împedicau; *B*, *C*: împedecau / 2 *A*: Arie; *B*, *C*: Ariu / 4 *A*: inimilor; *B*, *C*: inimelor / 6 *A*: ora; *B*, *C*: oara / 8 *A*: serdarul se introducea; *B*, *C*: sardarul se-ntroducea / 12 *A*: se întreba; *B*, *C*: se-ntreba / 20 *A*: serdar; *B*, *C*: sardar / 37 *A*: sfântului; *B*, *C*: sântului

356

2 *A*: la cap de ac; *B*, *C*: la un cap de ac / 17 *A*: fiica; *B*, *C*: fiea / 18 *A*: ţării; *B*, *C*: ţărei / 30 *A*: dispreţ serdarul; *B*, *C*: despreţ sardarul / 35 *A*: stăteau pe loc cu nedumerire; *B*, *C*: steteau pe loc cu nedomerire

357

10 *A*: lepădat; *B*, *C*: lăpădat / 11 *A*: Arie; *B*, *C*: Ariu / 14 *A*: serdarului; *B*, *C*: sardarului / 15 *A*: porunci; *B*, *C*: porunce / 16 *A*: vătafii; *B*, *C*: vătavii / 19 *A*: războiul; *B*, *C*: răzbelul / 21 *A*: fiica;.*B*, *C*: fiea / 23 *A*: măsuri de rezistenţă; *B*, *C*: măsure de rezistinţă / 25 *A*, *C*: Ecimiadzin; *B*: Ocimiadzin / 27 *A*: serdarului; *B*: sardarului / 28 *A*: război; *B*, *C*: răzbel / 31 *A*: Nimeni; *B*, *C*: Nemini

358

1 *A*: serdarul; *B*, *C*: sardarul / 11 *A*: intră în cortul serdarului; *B*, *C*: intră în cortul sardarului / 13 *A*: sînt; *B*, *C*: sunt / 29—30 *A*: serdarului; *B*, *C*: sardarului / 37 *A*: serdăria; *B*, *C*: sărdăria

359

15 *A*: mătasă; *B*, *C*: mătase / 16 *A*: repede; *B*, *C*: răpede / 17 *A*: dinaintea; *B*, *C*: denaintea / 22 *A*: mătasă; *B*, *C*: mătase / 24 *A*: mătasă; *B*, *C*: mătase / 36 *A*: samă; *B*, *C*: seamă

360

1—2 *A*: viteji ai Orientului; *B*, *C*: vitezi ai Oriintelui / 3 *A*: fiica; *B*, *C*: fie-sa / 5 *A*: se întoarse; *B*, *C*: se-ntoarse / 18 *A*: sfântul; *B*, *C*: sântul / 21 *A*: nălţime; *B*, *C*: înălţime / 34 *A*: gurile; *B*, *C*: gurele

361

2 *A*: se înalţă sfântul; *B*, *C*: se-nalţă sântul / 6 *A*: mânăstirii; *B*, *C*: monastirii / 8 *A*: ingenioasele; *B*, *C*: îngenioasele / 13 *A*: peşterile cele mai întunecoase; *B*, *C*: peşterele cele întunecoase / 14 *A*: Dionisie; *B*, *C*: Dionisiu, cătră / 19 *A*: sfântului; *B*, *C*: sântului; *A*: se împlineau; *B*, *C*: se-mplineau / 23 *A*: sînt; *B*, *C*: sunt / 25 *A*: înaintea; *B*, *C*: denaintea / 26 *A*: Dionisie; *B*, *C*: Dionisiu / *A*: înalt; *B*, *C*: nalt / 28 *A*: cămeşă; *B*, *C*: cămeaşă / 32 *A*: voce; *B*, *C*: voace

362

1 *A*: Dionisie; *B*, *C*: Dionisiu / 3 *A*: Mâine; *B*, *C*: Mâini / 6 *A*: mâine; *B*, *C*: mâini / 7 *A*: sub musteţele-i; *B*, *C*: printre musteţele / 8 *A*: căreia; *B*, *C*: căriia / 29 *A*: Sînt *B*, *C*: Sunt / 30 *A*: Sînt; *B*, *C*: Sunt

363

1 *A*: sînt; *B*, *C*: sunt / 2 *A*: nişte; *B*, *C*: neşte / 6 *A*: nişte; *B*, *C*: neşte / 7 *A*: intrat; *B*, *C*: întrat / 8 *A*: dinaintea; *B*, *C*: denaintea / 10–11 *A*: fel de fel; *B*, *C*: feli de feli / 13 *A*: care; *B*, *C*: carele / 16 *A*: ţării; o samă; *B*, *C*: ţărei; o seamă / *A*: ucigă-l; *B*, *C*: ucizǎ-l; / 17 *A*: oră; *B*, *C*: oară / 20 *A*: cetăţuii; *B*, *C*: cetăţuiei / 22 *A*: şi întorcându-se; *B*, *C*: şi-ntorcându-se / 23 *A*: către; *B*, *C*: cătră; *A*: cerşetor; *B*, *C*: cerşitor / 37 *A*: ucigaşul; *B*, *C*: ucizaşul

364

1 *A*: stăteau; *B*, *C*: stetea / 17 *A*: adăogând; *B*, *C*: adăugând

365

5 *A*: mână în mână; *B*, *C*: mână-n mână / 15 *A*: Dionisie; *B*, *C*: Dionisiu / 20 *A*: trebuie; *B*, *C*: trebui / 21 *A*: liftă; *B*, *C*: litfă / 22 *A*: tânărul său nepot Gheorghie; *B*, *C*: tinerelul său nepot Georgiu / 23 *A*: care; *B*, *C*: carele / 26 *A*: a bate pe alţi străini mai răi, când aşa cere / *B*, *C*: a bate

tot pe străini în / 30 *A*: înconjurat; *B*, *C*: încunjurat / 32 *A*: Înlăuntru; *B*, *C*: În întru

366

3 *A*: ridicat; *B*, *C*: rădicat / 9 *A*: sfânta; *B*, *C*: sânta / 11 *A*: până la *B*, *C*: pân'la / 18 *A*: sfântul; *B*, *C*: sântul / 23 *A*: albastră; *B*, *C*: albăstrie. / 34 *A*: leghioanele; *B*, *C*: leghioanele străine / 35 *A*: domnia lui Iancu; *B*, *C*: domnia neamţului Iancu

(S.I.)

ANEXĂ

LA OCAZIUNEA BENEFICIULUI D-NEI MATILDA PASCALY, ARTISTĂ EMERITĂ

Sonet difuzat, sub formă de foaie volantă, în seara zilei de 16 decembrie 1862, la Teatrul Naţional din Iaşi. Poezia se păstrează azi la Arhivele Statului din Iaşi, colecţia foi volante.

În studiul *Mişcarea literelor în Ieşi,* citim: „Se ştie că, la beneficiul d-nei M. Pascaly, d. B. P. Hasdeu şi d. V. Alecsandrescu-Urechea au asurzit publicul, fiecare în parte, câte cu un *sunet*. Doamna Pascaly a inspirat pe doi poeţi-profesori.[1]"

Teodor T. Burada publică versurile în lucrarea sa, *Istoria teatrului în Moldova*, cu următorul comentariu: „În sara de 16 decembrie 1862, dându-se o reprezentaţie în beneficiul artistei dramatice Matilda Pascaly, se aruncă în sala teatrului un mare număr de foi răzleţe, pe care se tipărise următoarele frumoase versuri, compuse de B. P. Hasdeu, marele istoric român, care în acelaşi timp locuia la Iaşi"[2]. Foaia volantă originală este descoperită, în 1969, de A. Leon, la Arhivele Statului din Iaşi. Informaţia bibliografică despre articolul cercetătorului ieşean[3] mi-a fost furnizată de Mircea Anghelescu.

(S.I.)

APĂRAREA NAŢIUNII OVREIEŞTI DESCÂNTATĂ DE AVOCATUL SĂU FĂRĂ PLATĂ „AGHIUŢĂ"

Apărută în revista satirică „Aghiuţă", an. II, nr. 18, 12 martie 1864, p. 138. Semnată *Hăjdău.*

---

[1] B. P. Hasdeu, *Mişcarea literelor în Ieşi,* în „Lumina", nr. 12, 1863, p. 90.

[2] Teodor T. Burada, *Istoria teatrului în Moldova*, volumul II, Iaşi, Tipografia H. Goldner, str. Gh. Mârzescu 17, 1922, p. 196.

[3] A. Leon, *O poezie de B. P. Hasdeu* (documente inedite), în „Cronica", an. IV, nr. 16 (167), 19 aprilie 1969, p. 8.

Este o glumă în versuri pe marginea discuţiilor ce s-au iscat în Adunarea Legislativă a României în noaptea de 5 martie 1864 şi în zilele următoare în legătură cu unele articole ale legii comunale, care îngrădeau anumite drepturi politice ale evreilor. G. Costaforu — al cărui nume este reţinut în subtitlul poeziei — spunea în discursul său: „Însă, mai înainte de toate, ca să procedaţi după dreptate, şi să cereţi de la ei patriotism, căutaţi a vă purta cu echitate, cu luminile secolului de astăzi; să nu cereţi de la dânşii condiţiuni aşa de grele; eu n-aş cere nici una, ci i-aş pune pe o treaptă egală cu românii, pentru că nu este drept a se face o asemenea deosebire"[1].

B. P. Hasdeu lăudase, chiar în paginile periodicului „Aghiuţă", pe „faimosul Cilibi Moise, Mendelson al ovreilor bucureşteni", pentru „câteva bucăţi inedite" (sic), pe care le şi reproduce din „broşura *Practică şi culegeri*", ce dovedesc „spirit" şi „bună creştere"[2].

(S.I.)

SĂ VORBIM ROMÂNEŞTE

Versuri din comedia lui B. P. Hasdeu, *Trei crai de la răsărit* (Bucureşti, Noua Tipografie Naţională, C. N. Rădulescu, 1879, p. 58—59), virulentă satiră la adresa curentului latinist şi a modei franţuzeşti, care alterau adevărata limbă românească. Autorul, în prefaţa datată 20 martie 1879, menţionează că textul piesei mai fusese tipărit o dată, înainte de punerea ei în scenă la Teatrul Naţional. Nu este vorba, desigur, de prima formă a comediei în două acte cu un alt titlu *(Ortho-nerozia)* şi cu un alt final (care nu cuprindea versurile în discuţie), apărută în „Columna lui Traian", în foileton, între 15 noiembrie 1871 şi 20 martie 1872, ci probabil de o broşură pentru uzul artiştilor interpreţi.

„Cântecul" a fost reprodus în „Gazeta Transilvaniei" (Braşov, an. XLII, nr. 5, 18/30 ianuarie 1879, p. 4), fără titlu, la sfârşitul unei cronici asupra spectacolului de la Teatrul Naţional din Bucureşti. Cu titlul *Limba românească* (Din „Trei crai de la răsărit") apare în „Familia", Budapesta, an. 15, nr. 5, 21 ianuarie/2 februarie 1879, p. 34. Poezia, intitulată *Să vorbim româneşte!*, este publicată şi în „Amicul familiei", Gherla, an. III, nr. 11, 4/16 decembrie 1879, p. 94—95. Versurile mai apar încă o dată, în cadrul comediei *Trei crai de la răsărit*, în revista „Familia", Oradea-Mare, an. XXI, nr. 23, 9/21 iunie 1885, p. 269—270.

---

[1] *Dezbaterile Adunării Legislative a României.* Supliment la nr. 145 al „Monitorului oficial". Şedinţa de la 5 martie 1864, p. 1151.

[2] *Cilibi Moise,* în „Aghiuţă", an. II, nr. 11, 10 ianuarie 1864, p. 84.

Succesul poeziei s-a datorat şi interpretării de excepţie a rolului „Petrică" din comedia *Trei crai de la răsărit* (premiera în 2 ianuarie 1879) de către actorul Mihai Mateescu (1858—1891) care, în finalul spectacolului de la Teatrul cel Mare, declama, pe un recitativ muzical, versurile ce aveau să aibă o traiectorie publicistică independentă.

(S.I.)

CARMEN SYLVA

Publicată prima oară în „Românul", an. XXVI, 6 august 1882, p. 593. Doar peste două zile, apare şi în „Steaua Dunării", an. I, nr. 74, 8 august 1882, p. 4. Reprodusă şi în „Familia", an. XVIII, nr. 35, 29 august/10 septembrie 1882, p. 420. În anul următor, reapare în periodicul bucureştean, „Cimpoiul", an. II, nr. 61, 12 mai 1883, p. 179, de unde este preluată de organul Clubului profesorilor din Craiova, „Vocea română", an. I, nr. 16, 15 mai 1883, p. 1. De aici este reprodusă de revista „Vatra" (directori: I. Slavici, I. L. Caragiale şi G. Coşbuc), an. I, nr. 21, 1 noiembrie 1894, p. 647, într-un număr festiv „cu ocaziunea serbării nunţei de argint a M. M. L. L. Regelui şi Reginei României".

Înainte de a o publica prima oară, B. P. Hasdeu trimitea poezia lui G. Chiţu. Acesta o găsea „minunată", şi-i promitea că o va citi Reginei[1].

Carmen Sylva este pseudonimul literar al Reginei României, Elisaveta (Paula-Ottilia-Elvira), principesă de Wied. Născută la 17/29 decembrie 1843, moartă la 1 februarie 1916. Cugetările la care face aluzie Hasdeu sunt *Les pensées d'une reine*, Paris, 1882 (trad. rom. I. C. Crăciun, Iaşi, 1882). O carte cu titlul *Vârful cu dor* apare abia în 1884, pe coperta unei traduceri în limba franceză: *Le Pic aux regrets* (conte roumaine), Montpellier, 1884; dar o baladă numită tot *Vârful cu dor* este pusă pe

---

[1] Cf. Arhivele Statului Bucureşti, fond B. P. Hasdeu, vol. XIII, pachet LXXIX, doc. 573.

muzică, încă din 1876, şi cântată pe scena Teatrului Naţional[1]. În 1879, când se punea în scenă „noua şi spirituala comedie a d-lui Hasdeu", *Trei crai de la Răsărit*, spectacolul cuprindea şi reprezentarea operei *Vârful cu dor* de Lubici, pe textul lui F. de Laroc[2].

(S.I.)

INSCRIPŢIUNE LA PODUL „CAROL I"

Poezie manuscrisă păstrată în colecţiile Arhivelor Statului din Bucureşti (ms. 1508, f. 251). Compunere ocazională prilejuită de încheierea construcţiei Saligny de la Cernavoda. Podul proiectat de inginerul român în 1888 şi construit între 1890—1895 era, la acea dată, cel mai lung din Europa, ceea ce smulge poetului accente de legitimă mândrie naţională.

(S.I.)

EPITAFUL MEU

Epitaful olograf al lui Bogdan Petriceicu Hasdeu a fost dăruit de A. I. Cosmovici Academiei Române la 3 octombrie 1932. Astăzi se păstrează la Cabinetul de manuscrise al B.A.R., sub cota I ms. 9 bis.

Pagina pare a fi desprinsă din *Cugetări testamentare*, ce se află în prezent în colecţiile Arhivelor Statului din Bucureşti (ms. 1508). Acestea au fost de altfel publicate în „Literatură şi artă română", an. XIII, nr. 4, 5, 6, 1909, p. 101—102. Textul din periodicul lui N. Pătraşcu cuprinde în final şi *Epitaful...*, datat 24 august 1889. Manuscrisul autograf nu poartă nici o dată, iar versurile albe sunt puse în pagină sub formă de cruce, subliniind ritmul lor interior.

(S.I.)

---

[1] Cf. Mite Kremnitz, *Carmen Sylva*, Breslau, 1882, p. 18.

[2] [Cronica zilei], în „România liberă", an. III, nr. 502, 25 ianuarie 1879, p. 1.

CUPRINS

Notă 5

PROZĂ LITERARĂ

Micuța. Trei zile și trei nopți din viața unui student 9 (381)

SARCASM ȘI IDEAL

Oamenii dracului. Legendă 57 (395)
Povestea crinului 62 (397)
Sonata la Kreutzer 74 (399)
Zacherlina no 1 . . . . 89 (404)
Zacherlina no 2 . . . . 93 (406)
Zacherlina no 3 . . . . 99 (407)
Zacherlina no 4 . . . . 100 (408)
Fakir și Fakin 101 (408)

PROZĂ ISTORIOGRAFICĂ

Ioan Vodă cel Cumplit 105 (409)

MEMORIALISTICĂ

O nevastă română în traiul pământesc și-n viața după moarte 307 (475)

TRADUCERI

Alexandru Petriceicu-Hasdeu, „Domnia Arnăutului” . . 347 (481)

ANEXĂ

La ocaziunea beneficiului d-nei Matilda Pascaly, artistă emerită 369 (488)
Apărarea naţiunii ovreieşti descântată de avocatul său fără plată „Aghiuţă” 370 (488)
Să vorbim româneşte 372 (489)
Carmen Sylva 374 (490)
Inscripţiune la podul „Carol I” 376 (491)
Epitaful meu 377 (491)
Note, comentarii, variante 379

BIBLIOTECA

Redactor: DACIANA VLĂDOIU
Tehnoredactor: VASILE CIUCĂ

Tiparul executat la S.C. ROMCARTEXIM S.A.
Tel.: 211.39.90
Fax: 211.34.21